

Doktori értekezések 1.

Komáromi László

A BIZÁNCI HATÁS KÉRDÉSE
A KÖZÉPKORI MAGYAR
JOGBAN ÉS A MAGYARORSZÁGI
EGYHÁZJOGBAN

PÁZMÁNY PRESS

Szüeimnek

A PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
JOG- ÉS ÁLLAMTUDOMÁNYI KARÁNAK
KÖNYVEI

DOKTORI ÉRTEKEZÉSEK 1.

Sorozatszerkesztő: *Frivaldszky János*

KOMÁROMI LÁSZLÓ

A BIZÁNCI HATÁS KÉRDÉSE
A KÖZÉPKORI MAGYAR JOGBAN
ÉS A MAGYARORSZÁGI
EGYHÁZJOGBAN

PÁZMÁNY PRESS

Budapest

2013

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

© Szerző, 2013
© PPKE JÁK, 2013

ISSN 2064-1907

ISBN 978-963-308-108-2

Kiadja:
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kara
Budapest, Szentkirályi u. 28–30. • www.jak.ppke.hu
Felelős kiadó: Dr. Schanda Balázs dékán

Korrektúra: Réti Anna
Nyomdai előkészítés: Szakaliné Szeder Andrea

Nyomás: Vareg Hungary Kft.
www.vareg.hu

TARTALOM

Előszó	13
Köszönetnyilvánítás	15
Bevezetés	17
<i>1. Kérdéskör</i>	17
<i>2. A kérdéskör vizsgálatának eddigi eredményei</i>	18
<i>3. A kutatás módszere</i>	20
<i>4. Tematikus felépítés</i>	21
I. fejezet: A bizánci kultúra közvetítő tényezői	23
<i>1. Egyház</i>	23
1.1. A vándorló magyarság kapcsolata a keleti kereszténységgel	23
1.2. Bizánci térítés a honfoglaló magyarok körében	24
1.3. Szent István és a keleti kereszténység	25
1.4. Görög kolostorok	27
1.5. Keleti egyházszervezet Magyarországon?	28
1.6. A keleti egyház hanyatlása Magyarországon	29
<i>2. Politikai és dinasztikus kapcsolatok</i>	30
2.1. Bizánci–magyar politikai kapcsolatok a 11. században	30
2.2. Konfliktusok a 12. században	32
2.3. Béla herceg	34
2.4. Politikai és dinasztikus kapcsolatok a 13. századtól Konstantinápoly elestéig	35
<i>3. A bizánci anyagi kultúra nyomai Magyarországon</i>	36
3.1. Kereskedelmi kapcsolatok a régészeti leletek tükrében	36
3.2. Építészet	37
<i>4. Értékelés</i>	38
4.1. Egyházi túlsúly	38
4.2. Szláv közvetítés	39
4.3. A vizsgálat korszakhatárai	39

II. fejezet: Bizánci jogforrások	41
<i>1. Világi jogforrások</i>	41
1.1. Korszakolás	41
1.2. Jusztinianosz művének korai feldolgozásai	41
1.3. Az izauriak jogkönyvei	43
1.4. A 'makedón reneszázs' hivatalos művei	45
1.5. Magánjellegű feldolgozások	48
1.6. Későbbizánci jogkönyvek	50
<i>2. Egyházi jogforrások</i>	51
2.1. Korszakolás	51
2.2. A keleti kánonjog elsődleges forrásai	52
2.3. Kisegítő források	54
2.4. Korai gyűjtemények	55
2.5. Egyházi eredetű szabályok gyűjteményei	56
2.6. Világi eredetű szabályok gyűjteményei	56
2.7. Nomokánon-gyűjtemények	57
2.8. A nagy keleti kanonisták kora	58
<i>3. Recepció</i>	58
3.1. A bizánci világi jog recepciója	58
3.2. A bizánci egyházi jog recepciója	60
3.3. A recepció általános jellemzői	61
III. fejezet: Magyar jogforrások	65
<i>1. Törvények, zsinati határozatok</i>	65
1.1. Szent István törvényei és lehetséges külföldi előképei	65
1.2. Az Intelmek	68
1.3. A Szent Istvánt követő jogalkotás	70
1.4. Késő Árpád-kori zsinatok	74
1.5. Következtetés	75
1.6. A bizánci aranypéztörvényeinkben	76
<i>2. Oklevelek</i>	77
2.1. Általános áttekintés	77
2.2. A veszprémvölgyi görög oklevél	79
2.3. Lehetséges előképek	81
2.4. Az átokformula	82
2.5. 'Érseki monostor'	83
2.6. A füstpéztörvény	86
2.7. Az Aranybulla és előképei	88

IV. fejezet: Egyházjog	93
<i>1. A klerikusok házassága</i>	93
1.1. Problémafelvetés és a tudomány állása	93
1.2. Bibliai alapok és a korai keleti felfogás	94
1.3. Eltérő nyugati példa a 4. században; keleti reakciók	96
1.4. A püspökökre vonatkozó felfogás	98
1.5. A keleti egyház álláspontja	99
1.6. A cölibátusra vonatkozó nyugati felfogás fejlődése	99
1.7. VII. Gergely rendelkezései	102
1.8. Magyar–bizánci párhuzam: a papok megtarthatják első törvényes feleségüket	104
1.9. Másodszor nősült, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papok	106
1.10. Szolgálónővel vagy ágyassal élő papok	109
1.11. A püspökökre vonatkozó szabályok	110
1.12. Összefoglalás és magyarázat	111
1.13. Eltérő magyarázatok I: a külpolitika szerepe	111
1.14. III. Kelemen ellenpápa álláspontja	112
1.15. Eltérő magyarázatok II: nyugati egyházi gyűjtemények hatása	114
1.16. A Trullloszi Zsinat kánonjai nyugaton	115
1.17. Mégis keleti minta?	117
1.18. Következtetés	119
1.19. A nyugati álláspont átültetése	119
<i>2. Böjt</i>	121
2.1. A húselhagyás nagyböjtben	121
2.2. A nagyböjt kezdetének alakulása nyugaton és keleten	121
2.3. A magyarok ‘törvényes szokása’ a régebbi bizánci gyakorlatnak felelt meg	123
<i>3. Egyéb egyházfegyelmi szabályok</i>	124
3.1. Egyházi ügyben egyházi fórum ítélt	125
3.2. A püspöki zsinat lehetséges keleti és nyugati előképei	126
3.3. Az egyházi vagyon kezelése	128
3.4. Rendelkezések a kóbor papság ellen	130
3.5. Világiak szolgálatába szegődő klerikusok	134
3.6. A klerikusok életvitele	135
3.7. Következtetés	138

4. Házasságkötés	138
4.1. A II. Esztergomi Zsinat a házasságkötésről	138
4.2. A nyugati szabályozás	139
4.3. Bizánci rendelkezések	140
4.4. A völegény csókja	141
5. Válás és újraházasodás	142
5.1. A házasságtörés, mint bontóok	142
5.2. A korai egyházi álláspont	143
5.3. Megengedőbb gyakorlat az 5. századtól és Róma ellenlépései	145
5.4. A bizánci világi jog és a keleti egyház álláspontja	147
5.5. A magyarországi szabályozás a keleti és nyugati felfogás fényében	151
V. fejezet: Néhány ‘magánjogi’ rendelkezés	155
1. A rabszolgaság kérdései	155
1.1. Rabszolga-felszabadítás	155
1.2. A más szolgájával fajtalanokodó büntetése	157
2. Öröklési jog	159
2.1. Szabad végrendekezés, lélekváltás-adomány	159
2.2. Agapé	162
2.3. Özvegyi jog	163
2.4. Leánynegyed	166
3. Elbirtoklás	168
4. Összefoglalás	171
VI. fejezet: Büntetőjog	173
1. Általános jellemzők	173
1.1. A büntetőjog helye a középkori jogrendben	173
1.2. Az egyházi hatás nyomai	175
1.3. Szándékosság, bűnismétlés, többes elkövetés, társadalmi állás, stádiumok	176
1.4. Halálbüntetés	178
1.5. Testi büntetések	179
1.6. Megszégyenítő büntetések	181
1.7. Szabadságvesztés és száműzetés	181
1.8. Vagyoni büntetések	182
1.9. A büntetési rendszer párhuzamai	184
2. Egyes bűncselekmények	185
2.1. Crimen maiestatis	185

2.2. Hamis eskü	186
2.3. A saját szolganővel folytatott nemi viszony	188
2.4. Kardrántás, gyilkosság, magzatelhajtás	188
2.5. Leányrablás	190
2.6. Lopás	191
2.7. Következtetés	192
VII. fejezet: A közhitelű jogi írásbeliség intézményei	193
<i>1. Központi írásbeliség</i>	194
1.1. Király által megerősített magánoklevelek; nyugati és keleti előképek	194
1.2. A capella regia	195
1.3. A római pápa oklevéladó szervezete	196
1.4. A frank és a francia kancellária	197
1.5. A német-római birodalmi kancellária	198
1.6. A bizánci császári kancellária	199
1.7. A konstantinápolyi pátriárkai kancellária	201
1.8. III. Béla 'reformja'	205
1.9. Nyugati minta?	209
1.10. A petíciók gyakorlata	211
1.11. Petíciók a külföldi udvarokban	212
1.12. III. vagy IV. Béla?	214
1.13. Királyi levéltár	215
1.14. Következtetés	216
<i>2. Magánaktusok írásos rögzítése</i>	216
2.1. Magánfelek jogi tényeinek tanúsítása: a poroszló	216
2.2. Cartula sigillata	218
2.3. Hiteles helyek	218
2.4. Lehetséges előképek: a római–bizánci tabelliók keleten	220
2.5. Hivatalos közjegyzők nyugaton	222
2.6. A püspöki officialis oklevéladó tevékenysége	223
2.7. Egyháziak által tanúként megerősített bizánci oklevelek	224
2.8. A khartofülax, mint hitelesítő	225
2.9. Következtetés	226
VIII. fejezet: Államhatalmi és társadalmi szerkezet	229
<i>1. Uralkodói hatalom</i>	231
1.1. Főhatalom a vándorló magyarság korában	231
1.2. A pajzsra emelés	232

1.3. A törzsszövetség felbomlása és a keresztény királyság megalapítása	234
1.4. Primogenitúra, szeniorátus vagy ‘öröklésbe oltott választás’?	234
1.5. A nép szerepe	237
1.6. Utódjelölés	238
1.7. Egyházi felkenés és koronázás	239
1.8. A hadsereg, a szenátus és a nép szerepe a bizánci császár megválasztásában	240
1.9. Utódjelölés Bizáncban	242
1.10. Isten által kiválasztott uralkodó – az egyház szerepe	243
1.11. Hasonlóságok és különbségek	244
1.12. Trónbetöltés a Német Birodalomban	246
1.13. Trónutódlás a Francia Királyságban	247
1.14. Következtetés	248
1.15. A tisztviselők kinevezése – az örökletes köztisztviselők hiánya	250
1.16. Tisztviselők kinevezése Bizáncban	251
1.17. Örökletes tisztviselők Nyugat-Európában	251
1.18. Következtetés	252
1.19. Az ellenállási jog	253
1.20. Ellenállási jog Bizáncban	253
1.21. Ellenállási jog Nyugat-Európában	254
1.22. Ellenállási jog az Árpád-kori Magyarországon	255
1.23. Következtetés	257
2. <i>A hűbériség hiánya</i>	258
2.1. A ‘feudalizmus’ jelentései	258
2.2. A nyugati hűbériség	259
2.3. ‘Hűbér színezetű’ intézmények az Árpád-kori Magyarországon	261
2.4. Bizánci ‘feudális’ intézmények: pronóia, kharisztikion, liziosz, exkusszeia, ‘appanage’	262
2.5. Pronóia Magyarországon?	264
2.6. Immunitás és exkusszeia	267
2.7. Következtetés	269
Összegzés	271
<i>I. A bizánci kultúra közvetítő tényezői</i>	271
<i>II. Bizánci jogforrások</i>	271
<i>III. Magyar jogforrások (törvények, oklevelek)</i>	272
<i>IV. Egyházjog</i>	273
1. A klerikusok házassága	273

2. Bőjt	274
3. Egyéb egyházfegyelmi szabályok	274
4. Házasságkötés	275
5. Válás és újraházasodás	275
<i>V. Néhány 'magánjogi' rendelkezés</i>	276
<i>VI. Büntetőjog</i>	277
<i>VII. A közhitelű jogi írásbeliség intézményei</i>	278
<i>VIII. Államhatalmi és társadalmi szerkezet</i>	278
1. Uralkodói hatalom	278
2. A hűbériség hiánya	279
<i>IX. Miért csak ennyi?</i>	280
Függelék: A veszprémvölgyi görög oklevél és latin renovációja	283
Egyes római-bizánci jogforrások gyakrabban használt rövidítései	287
Hivatkozott forráskiadványok	287
Hivatkozott szakirodalom	294
The Question of Byzantine Influence in Medieval Hungarian Law and in Canon Law in Hungary (Summary)	341
<i>Introduction</i>	341
<i>I. Transmitting factors of Byzantine culture</i>	342
<i>II. Byzantine sources of law</i>	342
<i>III. Hungarian sources of law (decrees, synodic decisions, and deeds)</i>	343
<i>IV. Canon law</i>	344
1. The marriage of priests	344
2. Fasting	345
3. Other rules of church discipline	346
4. Wedding	346
5. Divorce and remarriage	346
<i>V. Regulations in 'private law'</i>	347
<i>VI. Criminal law</i>	348

<i>VII. Institutions of public authentication of legal documents</i>	349
<i>VIII. Structures of state power and society</i>	350
1. The power of the ruler	350
2. The lack of vassalage	351
Table of contents (in English)	353

ELŐSZÓ

Két olyan ország, mely évszázadokon keresztül szomszédos egymással, óhatatlanul befolyást gyakorol a másik életére, fejlődésére. Különösen így van ez akkor, ha az egyik a civilizáció magasabb fokán áll, szomszédja pedig igyekszik kamatoztatni e különbségből adódó előnyöket. A vándorló magyarság, majd pedig a Kárpát-medencében megszilárduló magyar állam hosszú évszázadokon át szoros kapcsolatban volt a keleti Római Birodalommal, melynek központja Konstantinápoly, az ezredfordulón teljes fényében tündöklő császárváros. A korabeli népek áhítattal tekintettek az európai civilizáció e kiemelkedő központjára, hiszen Új Rómaként egyszerre képviselte a római állam folytonosságát és az antik kultúra drága örökségét. A soknemzetiségű birodalom diplomáciai kapcsolatai sok szállal kötötték a Boszporusz parti metropoliszhoz azokat a népeket, amelyek innen kaptak indítást a keresztény hit felvételéhez, és az egyes nemzetek – így a magyarok is – igyekeztek dinasztikus házasságok révén megerősíteni a „bizánci frigyét”.

A történettudomány sokáig csekély figyelmet szentelt azoknak a jelenségeknek, amelyek arra utaltak, hogy a magyarság történetében főként az Árpád-korban, de egészen a középkor végéig is nem elhanyagolható szerepet játszott a bizánci kapcsolat. A 20. században a bizantinológia tudományának önállósulásával és a bizánci történelem pozitívabb értékelésével megerősödött az érdeklődés a magyar-bizánci kapcsolatok iránt, és az a törekvés, hogy az írott források és tárgyi emlékek segítségével komolyabb vizsgálat alá vegyék, valójában milyen hatást is gyakorolt a letelepedett magyarságra a bizánci civilizáció és kultúra. A régészeti feltárások eredményeinek és újabb, bár csekély számú írott forrásnak a publikációja egyrészt ahhoz járult hozzá, hogy pontosabb kép rajzolódjon ki a keleti Római Birodalom és Magyarország kölcsönös viszonyáról, másrészt módosuljon az az eleddig közkeletű felfogás, hogy a magyar állam és népe kezdettől fogva szinte kizárólag csak nyugati hatásokat fogadott be, és azok alakították szellemi és közéletét.

Az írott források tárgyalásánál sokáig elhanyagolták a jogi természetű szövegek beható vizsgálatát, elsősorban annak köszönhetően, hogy hazánkban a bi-

zánai jogtörténet nem tartozott (és máig sem tartozik) a felsőoktatás tananyagába, sőt még a kutatás szintjét sem érte el. Ennél fogva ingyenes állítás vagy tagadás volt a válasz arra a kérdésre, hogy vajon gyakorolt-e hatást a korai magyar joggyakorlatra a bizánci jogrendszer. A kérdés felvetése azonban mindenképp jogos, amint erről bárki meggyőződhet e könyv olvastán, amely hazánkban először veszi alapos vizsgálat alá az izgalmas témát. Ahhoz, hogy megnyugtató választ kaphassunk, át kellett tekinteni és be kellett azonosítani, melyek azok a területek és szöveghelyek a magyar joganyagban, amelyek összevethetők egyes bizánci kútfőkkel. A munka feltételezi mindkét – magyar és bizánci – joganyag alapos ismeretét, nemkülönb az ezzel kapcsolatos jogi és bizantinológiai szakirodalomban való jártasságot. Ez utóbbi már önmagában is jelentős dolog, hiszen napjainkban óriási méretűre duzzadt a Bizánccal foglalkozó tudományágban megjelent publikációk mennyisége. Míg korábban elsősorban az egyházi jogi természetű forrásanyagot vették szemügyre, a szerző figyelme kiterjedt a civil jog mindazon területeire is, ahol feltételezhető a bizánci hatás.

Az effajta munkánál gyakran bukkan fel a kísértés, hogy az apró eredményeket túl- vagy lebecsüljük, s ezáltal torzuljon a kapott összkép. Komáromi László sikeresen kerülte el a szakma szkülleit és kharübdiszzeit, és józan mértéktartással összegezi mindazt, amit a témában bizton állítani lehet. E szerény és az objektivitást mindennél fontosabbnak tartó tudósi magatartása a záloga annak, hogy e könyvből, melyet most örömmel vehet kezébe az Olvasó, megbízható körképet kaphat a magyar-bizánci kapcsolatok jogi vetületéről.

Budapest, 2013. június 12-én, Áthoszi Szent Péter (†734) emléknapiján

Baán István

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen munka a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karán 2008. február 6-án megvédett doktori értekezésem kismértékben átdolgozott, javított változata. Ezúton fejezem ki köszönetemet mindazoknak, akik a mű elkészültéhez hozzájárultak. Különös köszönet illeti témavezetőmet, Prof. Dr. Zlinszky Jánost, aki a járatlan úton elindított, s erőt öntött belém akkor is, amikor lelkesedésem megfogyatkozni látszott. Köszönöm a majnafrankfurti Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte összehasonlító jogtörténeti kutatóiskolájának, hogy a kutatás első fázisában, 2002–2003-ban, munkámat egy esztendőn át e kutatóhelyen folytathattam, az iskola vezetőinek és tagjainak, hogy számos észrevétellel segítették előrehaladásomat. Külön is köszönöm az MPIeR akkori bizantinista munkatársainak, Ludwig Burgmann-nak, Wolfram Brandesnek és Andreas Schmincknek a támogatását. Közülük is különösen Andreas Schminck volt az, aki a szűkebb értelemben vett szakterület alapjaival megismertetett. Köszönöm továbbá a kutatóhelyi és a nyilvános vita résztvevőinek, felkért hozzászólóinak és bírálóbizottsági tagjainak, különösen Baán István, Balogh Elemér, Földi András, Szabó Béla, Szabó Péter és ft. Szuromi Szabolcs Anzelm professzor uraknak segítő szándékú észrevételeit és javaslatait. Ahol meggyőződéssel tudtam, igyekeztem eleget tenni kéréseiknek. Végül köszönöm Laukó Katalinnak, hogy az ógörög nyelvbe bevezetett, s Derzsi-Pap Csillának, hogy az összegzés és tartalomjegyzék angol nyelvre való átültetésében segítségemre volt. A mű hibáiért természetesen kizárólag engem terhel felelősség.

Budapest, 2013. március 25-én, nagyhétfőn

Komáromi László

BEVEZETÉS

1. Kérdésfölvetés

Hazai történészeink és jogtörténetíróink régóta kutatják, hogy a pusztai nomád életmódot elhagyó, a Kárpát-medencében letelepedő magyarság jogrendjére és államszervezetére miként s mennyiben hatott az új népet befogadó keresztény Európa felfogása. A kérdéssel foglalkozó kutatók figyelme elsősorban a korabeli nyugatról érkező impulzusok felé fordult, ami a római kereszténység és a latin kultúra magyarországi térnyerése, utóbb túlnyomóvá válása miatt érthető is. Lényegesen kevesebb figyelem összpontosult arra a hatásra, amelyet az ókori Róma örökségébe közvetlenül belépő keleti impérium, Bizánc gyakorolt a középkori magyar államra és jogéletre. A kérdésfelvetés indokoltságát nemcsak Moravcsik Gyulának és tanítványainak a magyar–bizánci politikai és kulturális kapcsolatok egyre több részletét bemutató kutatási eredményei jelzik, hanem azok a szórványos kísérletek is, amelyek egy-egy részkérdésben e sokágú kapcsolatrendszernek, keletről érkező kulturális hatásnak a hazai jogélet terén való megjelenését vizsgálták. Átfogó kép megrajzolására azonban mindeddig nem került sor.¹

Jelen kutatás célja az volt, hogy számba vegye a keleti impériumnak a középkori magyar államra és jogra gyakorolt alakító hatását, s így kiegészítse azt a képet, amely a nyugati befolyással foglalkozó vizsgálatokból már rendelkezésre áll. Kiindulópontként szolgáltak mindazok a felvetések, amelyek valamely részterületen – bizonyos egyházi kánonok, egyes magánjogi szabályok, a közhitelű írásbeliség intézményei, a büntetőjog és a közjog terén – bizánci hatás gyanújára

¹ Utalnunk kell azonban azokra a nagyívű történeti munkákra, amelyek a magyarságnak éppen e sajátos, Európának a középkorban kifejlődő két eltérő kulturális térfele közötti, alapjaiban végül is a nyugathoz közelítő, de mégis tartósan 'szélsőnemzeti' mivoltát, s annak jellemzőit tárgyalják. A 'hűbériség' és rendiség korszakai szerint, más szélsőnemzetekkel (lengyel, skandináv) együttes tárgyalásban lásd pl.: HAJNAL (1942); Európa nagy nyugati, keleti és a kettő közé ékelődő, kettős arculatú 'kelet-közép-európai' régióira: SZÜCS (1983).

mutattak rá. Ilyen gyanút (vagy meggyőződést) eddig is számos esetben fogalmaztak meg.

2. A kérdéskör vizsgálatának eddigi eredményei

Görög nyelvűsége miatt kiemelt figyelem fordult a veszprémvölgyi apácamonostor többnyire Szent Istvánnak tulajdonított alapítólevelére, amely kétségkívül a keleti egyház befolyását tükrözi, bár közvetlen előképére nézve (hogy ti. bizánci, balkáni vagy más mintát követ) nincs teljes egyetértés.² Ez az oklevél említi elsőként Magyarországon a füstpénzadót, amelynek kapcsán felvetődött az esetleges bizánci átvétel lehetősége.³

Szintén sokan vetették fel a bizánci hatás gyanúját a Szabolcsi Zsinat 3. kánonjának és az I. Esztergomi Zsinat 31. kánonjának a klerikusok házasságára vonatkozó rendelkezéseire nézve, amelyek a római egyház szigorú cölibátuskövetelményével ellentétben megengedték, hogy a papok folytassák első, törvényes házasságukat.⁴ Ugyancsak bizánci hatást feltételeztek többen a Szabolcsi Zsinat azon böjti szabályával összefüggésben (31. kánon), amely a nagyböjti hústiltalom kezdetét – szemben az általános nyugati gyakorlattal – a hamvazószerdát megelőző hétfőre tette.⁵ Fölvetették már azt is, hogy a II. Esztergomi Zsinat 16. kánonja, amely a házasság létrejöttének formai és tartalmi követelményeit rögzíti,⁶ valamint az I. Esztergomi Zsinat 55. kánonja, amely bizonyos esetekben lehetővé tette az érvényes házasság felbontását és a vétlen fél újraházasodását, keleti egyházi előképre vezethető vissza.⁷

Ami a rabszolgaság, az öröklés és az elbirtoklás eredendően magánjogi kérdéseit illeti: római–bizánci hatás gyanúját vetették fel a Szent István I. törvényé-

² Az oklevéllel foglalkozó szakirodalom bibliográfiai adatait lásd: DHA 82–83.

³ GYÖRFFY (1983a) 342–343. sejtet bizánci hatást, bár bolgár közvetítéssel.

⁴ SCHWARZ 67–68.; BUDAI 145.; KARÁCSON 52–59.; BÉKEFI 197–198.; ZÁVODSZKY 58–61. és 101.; JUHÁSZ 319–320.; MÓSOLYGÓ 74.; MORAVCSIK (1953) 63–64.; MORAVCSIK (1947) 338.; SZENTIRMAI (1961a) 73–83.; TIMKÓ 405.; PIRIGYI 45.; SWEENEY 273.; ZLINSZKY (1996) 274.

⁵ SCHWARZ i. m. 69–70.; BUDAI i. m. 145–146.; MORAVCSIK (1953) i. m. 63–64.; SZENTIRMAI (1961a) i. m. 81–82. és PIRIGYI i. m. 46–47.

⁶ SZENTIRMAI (1961a) i. m. 79–81.

⁷ KARÁCSON i. m. 90–91.; SZENTIRMAI (1961a) i. m. 81.; ZLINSZKY (1996) i. m. 274.

nek 18. fejezetében említett rabszolga-felszabadítási szabályok és az agapé,⁸ a 28–29. fejezetben a más szolgálójával fajtalankodó szabad személyre rendelt büntetés (a SC Claudianummal való hasonlóság miatt),⁹ a szabad végrendekezés Szent István-i biztosítása (I. törvény 6. fejezet),¹⁰ az özvegyi jog (Szent István I. törvény 26. fejezet),¹¹ az Aranybulla 4. cikkében felbukkanó leánynegyed,¹² valamint az elbirtoklás Werbőczy által említett (Trip. I. 78. § 1.) egyes sajátosságai.¹³

A középkori magyar büntetőjoggal kapcsolatos kutatásokban is említették már, hogy a törvényeinkben szereplő testi büntetések kapcsán bizánci hatással is számolni lehet.¹⁴

A 12–13. századtól elterjedő, illetve megerősödő állami és jogi írásbeliség intézményeivel összefüggésben szintén többször gyanítottak bizánci hatást: így az udvari kancellária,¹⁵ valamint a hiteles helyek létrejötte és gyakorlata tekintetében.¹⁶

Végül, a korai magyar királyság államhatalmi és társadalmi berendezkedése ugyancsak ihletett bizánci hatásra utaló feltételezéseket. Felmerült a keleti impérium hatásának lehetősége az uralkodó megválasztásának szabályai,¹⁷ a választásban közreműködő hatalmi tényezők, s az ellenállási jog kapcsán, valamint az örökletes tisztségek és általában a nyugati típusú hűbériség hiányával összefüggésben.¹⁸ Megfogalmazást nyert olyan nézet is, amely Modrus várme-

⁸ A rabszolgafelszabadításra ZLINSZKY (1996) i. m. 274.; az agapéra SZTRIPSKY 26.

⁹ ZLINSZKY (1996) uo.

¹⁰ ZLINSZKY (2002a) 950.

¹¹ ZLINSZKY (2002a) i. m. uo.

¹² MURARIK (1938) 164–166., 181., 183.; ZLINSZKY (1996) i. m. 274.; ZLINSZKY (2002a) i. m. 950., bár eltérő irányú hatásra gondolnak.

¹³ ZLINSZKY (1996) i. m. 274. BÓNIS nyomán.

¹⁴ MORAVCSIK (1953) i. m. 103.; JÁNOSI (1996) 52.

¹⁵ Az udvari írásbeliség megerősödése kapcsán III. Béla bizánci kötődését említi KUMOROVITZ (1944) 50. KUMOROVITZ (1963) 397. és ZLINSZKY (2002a) i. m. 951.; a petíciók gyakorlatával összefüggésben MEZEY (1967) 62–63., MEZEY (1974) 331–332.; MEZEY (1979) 132–133. és ÉRSZEGI (1986) 23.

¹⁶ MEZEY (1974) i. m. 332.; Mezey alapján WOLF 508.

¹⁷ KIRÁLY (1929) 231–232., 344., 347–348.; a megválasztott uralkodó egyház felé tett ígérete kapcsán BARTONIEK (1917) 6–7.; a pajzsraemlést bizánci eredetű szokásnak tartja MORAVCSIK: ÁMTBF 45. 27. jegyz.

¹⁸ ZLINSZKY (1996) i. m. 269–270., 273–274.; ZLINSZKY (2002a) i. m. 949–950.; ZLINSZKY (2002b) 33–36., 38–39.

gyének III. Béla által történt – és Anonymus által leírt – eladományozásában a bizánci típusú pronoia-adományhoz hasonló ügyletet lát.¹⁹

A kutatás során, bizonyos területeken indokoltnak tűnt a fenti felvetéseken túlmenő, a fennmaradt Árpád-kori normaanyag (megismerési jogforrások) teljes releváns részére kiterjedő vizsgálatot is folytatni. Különösen ott lehet ez indokolt, ahol valamely kulturális közvetítő tényező erőteljes jelenléte (például a keleti egyház magyarországi befolyása, szoros politikai kapcsolatok III. Béla idején) a jogátvétel esélyét erősítette. Ezért átfogóbb vizsgálatra került sor a kánonjog egyházfegyelmi része, a 12–13. századi központi és hiteleshelyi írásbeliség intézményei, valamint az Árpád-kori magyar büntetőjog tekintetében.

3. A kutatás módszere

A kutatás módszere az összehasonlítás, méghozzá egyszerre két oldalról: az esetlegesen feltárt magyar–bizánci párhuzamok elsősorban akkor válhatnak meggyőző érvvé a keleti hatás mellett, ha a nyugati fejlődéstől eltérő jellegzetességekre derítenek fényt. A vizsgált kérdésekre vonatkozó források eltérő jellege ugyanakkor többféle megközelítést tett szükségessé, s ez a kutatás alapjában egységes módszerét is többrétűvé tette. Az Árpád-kori magyar kánonjog általunk ismert egyházfegyelmi, házassági jogi tárgyú előírásainak s a korabeli magyar büntetőjognak jelentős része – akárcsak Nyugat-Európában és Bizáncban – törvényekben és zsinati határozatokban ölt testet. Ezen területeken az összehasonlítás legkézenfekvőbb módja e normák összevetése a hasonló kérdésekre vonatkozó nyugati és keleti törvényekkel, illetve kánonokkal. Más viszont a helyzet magánjogunk túlnyomó része, a közhitelű jogi írásbeliség intézményei (kancellária, hiteles helyek) és az államhatalom gyakorlásának szabályai tekintetében, amelyeket a középkorban nem elsősorban törvények vagy zsinati határozatok rögzítettek, hanem az íratlan szokásjog, tehát egy állandósult, az érintettek valamiféle konszenzusán nyugvó gyakorlat, amelyet csak a való élet tényeiből és emlékeiből lehet rekonstruálni. Normatív jogforrások híján ezért e területeken jobbra oklevelek és történeti leírások adják azt a forrásbázist, amelyből az összehasonlítandó gyakorlat sajátosságai feltárhatók. E körben alapkutatásokat nem végeztem (ezt mások – jórészt történészek – már megtették előttem, így rájuk támaszkodhattam), bár a rendelkezésre álló legfontosabb magyar okleveles és történetírói forrásokat tekintetbe vettem. A nyugati

¹⁹ HORVÁTH (1966) 14.; HORVÁTH (1969) 25–39.

és a keleti gyakorlat esetében elsősorban az azt feldolgozó alapvető monográfiákra és egyéb másodlagos szakirodalomra támaszkodtam.

4. Tematikus felépítés

A források eltérő jellege, s ennek nyomán a kutatás módjának többrétűsége indokolja az alapvetően jogági tagozódás szerint felépített fejezeti struktúrát. A 11–13. századi magyar törvényalkotó számára egyházjog, házassági jog, magánjog, büntető- és közjog nem jelentettek sajátos fogalmi apparátussal és szabályozási módszerrel bíró, ezért külön-külön kodifikálandó, önálló jogágakat. E részterületek viszonylagos autonómiájának nyomai azonban a lényegesen magasabb fejlettségi szinten álló bizánci jogkönyvekben már kitapinthatók. Árpád-kori hazai jogforrásainkban ilyen elkülönülés még nem tapasztalható, az általuk tartalmazott normákat azonban – a szabályozás tárgya és módja alapján – jogágakba lehet sorolni.

Elsőként szükséges azonban választ adni néhány előzetes kérdésre, így például arra, hogy melyek voltak azok a közvetítő tényezők, amelyeken keresztül a keleti birodalom kultúrája – így joga is – beszüremkedhetett a Kárpát-medencébe. Tisztázandó, hogy a fennmaradt középkori magyar jogforrásokhoz képest rendkívül gazdag bizánci joganyagból melyek tekinthetők relevánsnak a magyarországi hatás vizsgálatánál. Áttekintendő továbbá hazai forrásaink köre, az általánosan érvényes normatív joganyagon (dekrétumok, zsinati kánonok) túl röviden szemügyre véve az okleveleket is, kiszűrve belőlük azokat, amelyeknél a bizánci hatás vizsgálata indokoltnak tűnik.

Ezt követi – lényegében jogágak szerint haladva – az Árpád-kori magyar jog egy-egy részterületének vizsgálata. E körben külön területet képez az egyházra vonatkozó, illetve az elsősorban általa meghatározott társadalmi viszonyokat szabályozó normák összessége, azon belül is az egyházfegyelmi és a házassági joganyag. Ezt követi néhány, az antik római jog szempontjából a magánjog területéhez tartozó, de a középkorban részben egyházi hatás alatt is álló témakör (rabszolgaság, öröklés, elbirtoklás). Ezután a korabeli magyar és bizánci büntetőjogi szabályozás áttekintése következik. A közhitelű jogi írásbeliség intézményei témakörében a magyar királyi kancelláriai tevékenység sajátosságainak és a hiteles helyek oklevéladó és -hitelesítő működésének lehetséges bizánci előképeit keresem. E téma a jogági felosztás szerint ugyan leginkább a közjog tárgykörébe tartozna, önálló fejezetben való szerepeltetését indokolja azonban, hogy nem elsősorban a közhatalom gyakorlásával összefüggő kérdéseket

tárgyalja, hanem főként a mindennapi jogélet tényeinek (s e körben egyrészt az állami tevékenységgel, másrészt a magánfelek egymás közti viszonyaival kapcsolatos jogi aktusoknak) írásos rögzítésére vonatkozó szervezeti-technikai ke-
reketet. Végül a közjog témakörén belül az uralkodói hatalom átruházásának, terjedelmének egyes kérdéseit (tisztviselők kinevezése, ellenállási jog) vizsgálom, másrészt arra igyekszem választ adni, hogy a magyar társadalom- és államfejlődésnek a nyugati hűbéri rendszertől eltérő volta összefüggésbe hozható-e a bizánci birodalommal, amely szintén nem ismerte a nyugati értelemben vett feudalizmust (hűbériséget).²⁰

²⁰ A görög szavak magyarra történő átírásánál a görög betűket, illetve betűpárokat a következőképp jelölöm: $\alpha = a$; $\beta = b$; $\gamma = g$; $\delta = d$; $\epsilon = e$; $\zeta = z$; $\eta = é$; $\theta = th$; $\iota = i$ (személynevek elején: J); $\kappa = k$; $\lambda = l$; $\mu = m$; $\nu = n$; $\xi = x$; $\omicron = o$; $\pi = p$; $\rho = r$; $\rho = rh$; $\sigma, \varsigma = sz$; $\tau = t$; $\upsilon = ü$; $\phi = f$ (személynevek elején: Ph); $\chi = kh$; $\psi = psz$; $\omega = ó$; $\epsilon\iota = ei$; $\omicron\iota = oi$; $\alpha\nu = au$; $\epsilon\nu = eu$; $\omicron\nu = u$. Az uralkodók és a közismert egyházi személyiségek keresztneveinél azok elterjedt magyar megfelelőjét használom (pl. János, Konstanin, Mánuel stb.).

I. FEJEZET

A BIZÁNCI KULTÚRA KÖZVETÍTŐ TÉNYEZŐI

Mindenekelőtt tekintsük tehát át röviden azokat a tényezőket, amelyek a keleti impérium kulturális hatását a magyarság felé közvetítették.²¹ Elsőként a keleti egyház szerepét, ezt követően a Bizánc és Magyarország közötti politikai kapcsolatokat, végül a bizánci anyagi kultúra magyarországi nyomait vesszük szemügyre.

1. Egyház

1.1. A vándorló magyarság kapcsolata a keleti kereszténységgel

A magyarság és a keleti kereszténység kapcsolatának kezdetei a vándorlás korszakába nyúlnak vissza.²² A legkorábbi szórványos tudósítások még a magyar nép őseiről, a 4. századtól a Fekete-tenger északi partvidékén feltűnő különböző hun, bolgár és török törzsekről szólnak, akik között Bizánc – több-kevesebb sikerrel – keresztény missziós tevékenységet folytatott. A 4–5. század fordulóján élt egyházatya, Szent Jeromos például egy levelében a Kaukázus-vidéki népek között folyó térítő munkáról írván megemlíti, hogy „a hunok tanulják a zsoltárokat.”²³ Mintegy másfél száz évvel később, a 6. századi történetíró, Malalasz János krónikájában már arról számol be, hogy a krími Boszporosz város közelében tanyázó hunok királya, Gordasz Konstantinápolyba érkezvén megkezesztelkedett, s maga Jusztinianosz császár lett a keresztapja, aki sok ajándék-

²¹ A magyar–bizánci kapcsolatok legjelentősebb összefoglaló munkái: MORAVCSIK (1953) i. m.; TIMKÓ i. m. 367–488. és PIRIGYI i. m.

²² Kifejezetten e korszaknak szentelt tanulmányok: PAPP (a 465-től 558-ig terjedő időszakról); MORAVCSIK (1938a) és MORAVCSIK (1946).

²³ MORAVCSIK (1938a) i. m. 186–187.

kal ellátva visszaküldte őt hazájába a bizánci érdekek védelme céljából.²⁴ Mikor azonban Gordasz hazatért, és megpróbálta népét erőszakkal kereszténnyé tenni, a hunok papjai legyilkolták őt, majd testvérét, Muageriszt tették meg királynak. Nikéforosz pátriárka (†829) Breviáriumában azt is leírja, hogy mintegy száz évvel Gordasz története után, 619 körül a bolgárok fejedelme is felvette a kereszténységet Hérakleiosz császár kezéből, népe előkelőivel együtt. Egy 8. századi konstantinápolyi püspökjegyzék pedig, felsorolván a góthai provincia Dorosz városban székelő metropolitája alá tartozó püspökségeket, ezek között említi a hunok és az onogurok missziós püspökeit is.²⁵

Kifejezetten az ugorokra, tehát a magyarokra vonatkozó elbeszélések találhatóak már azonban a szlávok térítő apostolainak, Cirillnek és Metódnak legendáiban. Előbbi – sajátos keresztény legendaelemekkel – az épp imádkozó bölcsre támadó, majd hirtelen megszelídülő ugorok esetéről tudósít, amely 861-ben Kherszón város környékén történhetett. Utóbbi Szent Metódnak a magyarok ‘királyánál’ tett, valószínűleg 882 táján történt látogatását eleveníti fel, mely után a király ajándékokkal halmozta el az apostolt és kérte, emlékezzen meg róla imáiban. Az említett esetekből kitűnik, hogy a korai magyarok először a bizánci térítő tevékenység révén jutottak közelebbi kapcsolatba a kereszténységgel. Ez a misszió elsősorban a nép vezető rétegeit érinthette, a nép egészét azonban nem térítette meg.²⁶

1.2. Bizánci térítés a honfoglaló magyarok körében

A honfoglalás után Bizánc folytatta a magyarok körében a keresztény hit terjesztését.²⁷ Szkülitész és Zónarasz 11–12. századi bizánci történetírók műveiből értesülünk arról, hogy a Horka-törzs feje, Bulcsú karcha (valószínűleg 948 táján) Konstantinápolyba érkezett, ahol megkeresztelkedett, keresztapja pedig maga Konstantin császár lett, aki megajándékozta őt és a *patrikiosz* címmel tüntette ki. Nem sokkal később, 952 táján egy másik magyar részfejedelem, Gyula is a császári városba jött, szintén felvette a keresztiséget és hasonló ki-

²⁴ A szóban forgó epizód szövegét közli PAPP i. m. 40–41. és 43–44. és MORAVCSIK (1938a) i. m. 191–193.

²⁵ PAPP i. m. 53.; MORAVCSIK (1938a) i. m. 195–208.

²⁶ MORAVCSIK (1938a) i. m. 208–212.; PIRIGYI i. m. 11–15.

²⁷ A honfoglalás utáni időszakról – az említett monográfiákon túl – összefoglalót ad MORAVCSIK (1947) i. m. is.

tüntetésekben részesült, majd eltávozván, egy jámborságáról híres Hierotheosz nevű szerzetest is magával vitt, akit a pátriárka Turkia püspökévé szentelt, s aki „a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez.” A krónikák leírják, hogy Gyula később is megmaradt hitében, Bulcsú lelkében azonban a keresztység nem hagyott mély nyomot: megszegte Istennel kötött szövetségét és Bizánc ellen vonult, de utolérte végzete, mert egy sikertelen nyugati hadjárat végén Ottó császár kivégeztette.²⁸ A Gyulával Magyarországra jött Hierotheosz azonban a letelepedett magyarok első püspökeként az egész magyar területre kapott megbízatást és folytatta a térítő munkát. Tevékenysége valószínűleg az ország déli és keleti vidékén volt igazán eredményes, mivel egy fél évszázaddal későbből újabb adat merül fel a keleti kereszténység terjedéséről. A Szent Gellért-legenda elbeszéli, hogy Gyula utódja, Ajtony, akinek uralma a Körös folyótól az erdélyi részekig és Szörényig terjedt, Viddin városában „a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg”,²⁹ a görögöktől kapott felhatalmazás alapján Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort építtetett, „s abba apátot helyezett görög szerzetesekkel, az ő rendszabályuk és szertartásuk szerint.” Ajtony később szembekerült Szent István központosító törekvéseivel, s ezért a király hadvezére, Csanád leverte őt, de a keleti kereszténységet mindez lényegében nem érintette: Csanád a bazilita szerzeteseket áttelepítette Oroszlánosra, ahol Szent György tiszteletére – hálából a győzelemért – monostort épített, Szent Gellért püspököt pedig – tíz, az ország más tájairól érkezett szerzetessel együtt – a görögök helyére tette.³⁰

1.3. Szent István és a keleti kereszténység

Ajtony leverésének története már új korszakba, az államalapítás korába vezet bennünket. A történettudomány Géza fejedelemhez és Szent Istvánhoz köti a nyugati kereszténység felvételét, s a nyugati keresztény államok közösségéhez való csatlakozást. Géza I. Ottó császártól kért hittérítőket, fiát már nyugati klerikus, a hagyomány szerint Adalbert, prágai püspök keresztelte meg. Géza feleségül Gizella bajor hercegnőt hozatta el fia számára, akinek kíséreté-

²⁸ SZKÜLITZÉSZ: Σύνοψις ἱστοριῶν 5. ÁMTBF 85–86.; ZÓNARASZ: Ἐπιτομή ἱστοριῶν XIV, 21. ÁMTBF 100.

²⁹ GYÖRFFY (1952–53) I. közl. 335. szerint Ajtony a bolgár egyházzal állt kapcsolatban, mivel Viddin akkor még az okhridai bolgár patriarkátus egyik püspökségének székhelye volt.

³⁰ Legenda S. Gerhardi episcopi 8. SRH II. köt. 489–493. ÁLI 80–83. (Ford. Szabó Flóris.)

ben vélhetően szintén latin rítusú papok és szerzetesek érkeztek az országba. A Hartvik-legendára visszavezethető nézet szerint István koronáját is Rómából, II. Szilveszter pápától kapta.³¹ Mindez a korábbi évszázadokhoz képest, amelyekben a magyarságot lényegében csak a keleti impérium felől érte el a kereszténység hatása, kétségkívül új helyzetet teremtett: megkezdődött a nyugati latin kultúra beáramlása.

A Szent Istvánról és koráról alkotott kép azonban sokszor túlhangsúlyozza a nyugati hatást, és kevésbé figyel azokra az adatokra, amelyek a keleti egyház és kultúra magyarországi továbbélését mutatják. Sem Géza fejedelem, sem István nem volt ellensége Bizáncnak vagy a bizánci kereszténységnek. Géza felesége, Sarolt, épp a Bizáncban megkeresztelkedett Gyula lánya volt, maga is a keleti rítus követője. Egyébként István családjában több jellegzetes, Bizáncban divatos név is felbukkan: nagybátyja Mihály, unokatestvére Vászoly (a bizánci görögben: Baszileiosz).³² Nem lehet tehát véletlen, hogy István – a nagy legenda tanúsága szerint – nemcsak Rómában építtetett zarándokházat az odautazó magyarok számára, hanem Konstantinápolyban is „csodálatos művészettel épült templomot” állított, Jeruzsálemben pedig szerzeteskolostort.³³ Az uralkodása idején létrehozott veszprémvölgyi apácamonostor alapítólevelét görög nyelven írták, a király a kolostorba keleti rítusú apácákat költöztetett. Fiának, Imrének – akinek egyébként a Margit-legenda szerint bizánci hercegnőt hozatott feleségül³⁴ – a görög műveltségben gazdag Velencéből származó Szent Gellért püspököt választotta nevelőjévé. Az *Intelmekben* feltett híres kérdés is – „*Quis Grecus regeret Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus regeret Grecos Latinis moribus?*”³⁵ – jól mutatja, hogy kelet és nyugat, görögök és latinok egyaránt jelen voltak az államalapító gondolkodásában.³⁶

³¹ *Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta* 9–10. SRH II. köt. 412–414. ÁLI 39–40. (Ford. Kurcz Ágnes.) A legenda Szent István korára vonatkozó forrásértéke azonban kétes, vö. GERICS (1981) és (1994).

³² MORAVCSIK (1953) i. m. 58.

³³ *Legenda maior Sancti Stephani regis* 11. SRH II. köt. 386–387. ÁLI 29. (Ford. Kurcz Ágnes.)

³⁴ *Legenda Beatae Margaritae de Hungaria* 12. SRH II. köt. 689.

³⁵ *Libellus de institutione morum* 8. SRH II. köt. 626. A Greci népnév egyébként valószínűleg nem pusztán a kortárs bizánciakat, hanem a keleti kereszténység képviselőit jelenti – vö. KAPITÁNYFŐ (2003) 35.

³⁶ Szent István bizánci kötődéseinek összefoglalására lásd: MORAVCSIK (1953) 58–60.

1.4. Görög kolostorok

Hogy a nyugati kereszténység beáramlása még hosszú ideig nem jelentette a keleti rítus visszaszorítását, mutatja az is, hogy Szent István korából és a következő időszakból egész sor görög monostorról tudunk hazánk területén.³⁷ A már említett marosvári és oroszánosi szerzetesi központok mellett ilyen volt a veszprémvölgyi apácamonostor, melynek görög nyelvű alapítólevelére később még visszatérünk. A Gellért-legenda említi azt is, hogy I. András király két monostort alapított, egyet Tihanyban, egy másikat pedig Visegrád mellett.³⁸ Elhelyezésében, fekvésében mindkettő emlékeztet a bizánci (például Áthosz-hegyi) monostorokra, melyeket általában folyóvízre, tóra vagy tengerre néző meredek partú félszigetekre építettek, ahonnan szép kilátás tárul a szemlélődő elé. A tihanyi apátság alapítólevelében szereplő ‘Petra’ helynév is nyilvánvalóan görög eredetű, jelentése: ‘szirt’, ‘szikla’, ‘barlang’; valószínűleg a király által odatelepített bazilitáktól származik, akik a ma is látható remetebarlangokban laktak.³⁹ Későbbi forrásból, III. Honorius pápa 1221-ben, az esztergomi érsekhez és a pilisi apáthoz írt leveléből pedig kitűnik, hogy a visegrádi apátságban is régóta éltek görög szerzetesek, de mivel az apátság szellemi és anyagi hanyatlásnak indult, II. András a pápa engedélyével latin szerzeteseket telepített oda. A tihanyi és a visegrádi kolostorok tehát eredetileg görög rítusúak voltak. Szintén kései források tanúskodnak arról, hogy a mai Dunapentele közelében állott az egykor görög apácák által lakott Pentele-monostor, melynek elnevezésében a görög egyház mártírszentjének, Szent Panteleémónnak a nevét lehet felfedezni. Ezen kívül Száva-szentdemeteren is hosszú ideig görög monostor működött, amint az kiderül VI. Kelemen pápának 1344-ben a nyitrai püspökhöz írott leveléből, amelyben a pápa arra hivatkozik, hogy a monostor az utolsó görög apát halála óta immár tíz éve üres, s ezért megbízza a nyitrai püspököt, hogy bencés szerzeteseket telepítsen bele.⁴⁰

Csak szórványos ismereteink vannak arról, hogy e hazai görög rítusú kolostorok mennyiben járultak hozzá a bizánci kereszténység és kultúra Magyarországra

³⁷ A magyarországi görög monostorokra lásd: MORAVCSIK (1938b) i. m.

³⁸ Legenda S. Gerhardi episcopi 15. SRH II. köt. 503.

³⁹ MORAVCSIK (1953) i. m. 60.

⁴⁰ MORAVCSIK (1938b) i. m. 418–420.; GYÖRFFY (1952–53) i. m. II. közl. 96. A jelentős gazdasági súllyal rendelkező monostort 1193–1196 táján III. Béla a jeruzsálemi Szent Theodosziosz lavrának adományozta, ahol anyja, Eufrozina el volt temetve. Az erről szóló oklevél (valószínűleg görög) eredetije nem maradt fenn, de latin átiratban tartalmazza III. Honorius 1218. január 29-én kelt bullája – uo. I. közl. 344. skk., összefoglalva: II. közl. 81. skk.

közvetítéséhez. A marosvári monostorba telepített Szent Gellért püspök például itt találta meg a görög forrásokat *Deliberatio* c. művéhez.⁴¹ De nemcsak a görög kolostorok rendelkeztek keleti keresztény egyházi anyagokkal. Régi feljegyzések tanúskodnak arról, hogy a pannonhalmi apátság könyvtárában a 11. században volt egy görög zoltároskönyv (*Psalterium Graecum*). A pásztoi kolostor ugyancsak birtokában volt görög kéziratoknak: egy velencei klerikus, Cerbanus, aki a 12. század elején több évig Konstantinápolyban tartózkodott, később a pásztoi monostorban találta meg Hitvalló Szent Maximosz és Damaszkuszi Szent János görög egyházatyák munkáinak egyes részleteit, melyeket latinra fordított, a fordítást pedig a pannonhalmi apátnak ajánlotta hálából az ott élvezett vendégszeretetért.⁴²

1.5. Keleti egyházszervezet Magyarországon?

A keleti egyház és szerzetesség jelenlétéről szóló forrásutalásokból kirajzolódó képet kiegészítik azok az adatok, amelyeket Árpád-kori templomaink patrónus-szentjeinek nevéből nyerhetünk: igen jelentős azon templomok száma, amelyek népszerű bizánci szentek (például Szent Demeter, Szent Miklós, Szent György, Szent Kozma és Damján) nevét viselik. Bár közülük többet a nyugati egyházban is tiszteltek, ünnepüket nálunk többnyire a keleti naptár szerint ülték.⁴³

A bizánci térítés hatása elsősorban az ország déli és keleti részén volt jelentős. E tekintetben feltétlen említést érdemel az az újabb kutatásban felmerült tény, hogy három későbbi (14–16. századi) görög kéziratban fellelhető, a 12. századi állapotokat tükröző bizánci püspöklista is említi Turkia metropolitáját, ami arra enged következtetni, hogy a 11–12. században önálló, Konstantinápoly alá tartozó metropólia volt Magyarországon, amelynek az erdélyi, bihari és csanádi egyházmegyék alárendelt püspökségei lehettek.⁴⁴ Bár a kérdés vitatott,⁴⁵ a

⁴¹ PIRIGYI i. m. 52.

⁴² MORAVCSIK (1953) i. m. 101.; a Maximosz-fordításhoz lásd még: KAPITÁNYFY (1996).

⁴³ Vö. MESTERHÁZY (1967); kritikusan KAPITÁNYFY (2003) i. m. 40–41. Görög egyházi jelenlétet sejtetnek egyes Görög összetételű helyneveink is – vö. GYÖRFFY (1952–53) i. m. II. közl. 97. skk.

⁴⁴ BAÁN (1995a) és (1995b).

⁴⁵ Az is lehetséges, hogy az említett püspökség-jegyzékek csak a bizánci jogigényt tanúsítják, s nem a tényleges egyházkormányzati hatalmat – ezt képviseli pl. KRISTÓ (1998a) 108.

feltételezés jól beleilleszthető a keleti kereszténységnek az ország e táján való elterjedtségéről szóló adatokba.⁴⁶

1.6. A keleti egyház hanyatlása Magyarországon

Megállapítható tehát, hogy a 11–12. századi Magyarországon a kétféle kereszténység békében élt egymás mellett, az 1054-es skizma ekkoriban még nem éreztette hatását. A keleti rítus hanyatlása csak a 13. század első harmadában indult meg, s két tényezőre szokták visszavezetni: egyrészt 1204-ben a konstantinápolyi Latin Császárság megalakításával, mikor Bizáncban latin patriarkátust állítottak fel, ami bizonytalanságot gyengítette a magyarországi görög egyház helyzetét is,⁴⁷ másrészt az 1215-ös IV. Lateráni Zsinattal, amely igyekezett a keleti elemet korlátok közé szorítani.⁴⁸ Ennek következményeként a hazai görög egyházi központok, kolostorok lassanként elszakadtak bizánci gyökereiktől, s elszigetelten magukra maradván az őket körülvevő római egyházi közegben maguk is ellatinosodtak. A visegrádi monostorba II. András – mint láttuk – 1221-ben telepített latin szerzeteseket. Valószínűleg a 13. század első felében ment át az oroszlánosi görög monostor is a bencések kezébe, a veszprémvölgyi apácamonostor pedig a ciszterciák birtokába.⁴⁹ A folyamatot alighanem a tatárjárás során végzett pusztítás teljesítette be, amely nyilván nem válogatott a nyugati és keleti egyházak között.⁵⁰ Érdekes módon épp az Árpád-kori görög monostorok

⁴⁶ Györffy szerint a Sirmiumban régóta létező görög püspökséget Salamon király és Géza herceg 1071–72-es hadjárata után Bácsra telepítették. A bács-sirmiumi görög püspökség és a kalocsai római érsekség egyesült aztán a 11. század végén napirendre tűzött uniós kísérletek nyomán a bács-kalocsai érsekségben, s az egyházmegye élére római érsek került. Az egyházmegyenek azonban két székhelye és két székeskáptalana maradt, Bácscon pedig még egy ideig tovább létezett a görög egyházi testület – vö. GYÖRFFY (1952–53) i. m. I. közl. 340–343.

⁴⁷ RIPOCHE 91.

⁴⁸ TIMKÓ i. m. 414–415.; PIRIGYI i. m. 57–59.

⁴⁹ MORAVCSIK (1953) i. m. 61–62.

⁵⁰ Az egyházak körében végzett pusztításról lásd: IV. Béla 1241-ben írt segítségkérő leveleit; IX. Gergelyhez: „...Nemrég ugyanis, az Úr feltámadásának ünnepe táján erős sereggel, óriási sokasággal Magyarországra törtek, és mindenkit, akit csak találtak, korra és nemre való tekintet nélkül kardélel hánytak; a templomokat és Istennek szentelt helyeket felgyújtották, öldökléssel és más ocsmányságaikkal megszenteltelenítették, azzal kérkedve, hogy mindenkit legáznak, főképp a keresztényeket...” IV. Konrád választott német királynak: „...Mert Ő, akinek akarata mindeneket igazgat, megengedte..., hogy kelet felől egy magát tatárnak nevező barbár népség jöjjön elő, mely... legutóbb, ó, fájdalom, a mi országunkat foglalta el egész a Dunáig, ahol szívünk nagy bánatával adjuk hírül, tiszteletre méltó érsekeket, püspököket, apá-

megszűnésével, s a magyarországi görög kultúra hanyatlásával egyidejűleg indult meg egyes keleti szertartású néptömegek (például oláhok, ruszinok, később szerbek, görögök) beáramlása és letelepedése az ország keleti és déli peremvidékén, ami biztosította – legalábbis az általuk lakott területeken – a keleti ortodox kereszténység továbbélését.⁵¹

2. Politikai és dinasztikus kapcsolatok

2.1. Bizánci–magyar politikai kapcsolatok a 11. században

A vándorló, majd a Kárpát-medencében letelepedő magyarság kezdetben pusztán egyike volt a Bizánci Birodalom peremvidékén mozgó sokféle népcsoportnak, amelyeket a császári diplomácia – vezetőik megnyerésével, térítő papok küldésével – igyekezett a birodalommal szemben baráti magatartásra hangolni, illetve a birodalom határainak védelme érdekében felhasználni.⁵² Ebbe a keretbe helyezhetők el Bulcsú és Gyula konstantinápolyi látogatásai, valamint Hierotheosz püspök megbízatása. Bizánc pacifikáló törekvései ekkor még csak részleges sikerrel jártak: a korábban (934 óta) több ízben Bizánc ellen vonuló Gyulát sikerült ugyan megszelídíteni, más délvidéki magyar törzsek viszont (például a somogyi és zalai Horka, később a baranyai Botond-törzs) később is vezettek kalandozó hadjáratokat Konstantinápoly ellen (utoljára 970-ben).⁵³

Géza fejedelem központosítása, majd István idején az egységes államhatalom megszilárdítása véget vetett az egyes törzsek önálló harci kalandjainak. Géza és István döntően nyugati orientációja azonban nem jelentett Bizánc-ellenességet. István külpolitikáját éppenséggel a kétfelé tekintés jellemzi: ismert bajor kapcsolatai mellett 1002-ben – valószínűleg épp az erdélyi Gyula visszaszorítása és saját hatalmának az ország déli részén való megerősítése érdekében – szövetségre lépett a Sámuel bolgár cárral háborúzó II. (Bolgárölő) Baszileiosz bizánci császárral is. A baszileusz hadserege magyar csapatok segítségével győz-

tokat, szerzeteseket, ferenceseket és domonkosokat, apácákat... mészárolt le rettenetes vérontással...” (ford. Gy. Ruitz Izabella) – GYÖRFFY (1981) 291–293.

⁵¹ PIRIGYI i. m. 63–65., 68–73.

⁵² Magyarországnak a bizánci birodalmi politikában játszott szerepével kapcsolatban lásd: DÖLGER (1942) összefoglalóját. A két állam kapcsolatainak magyar szempontú elemzésénél MORAVCSIK (1953) i. m. 4–7. fejezeteit és MAKK (1993) vonatkozó részeit vettem alapul. Szintén elsősorban az államközi kapcsolatokat domborítja ki rövid összefoglalójában HORVÁTH (1998).

⁵³ A Bizánc elleni kalandozások összefoglalására lásd: MORAVCSIK (1953) i. m. 46–50.

te le a bolgárokat, végül egész Bulgária bizánci uralom alá került, s ettől kezdve két évszázadon át egybeesetek a bizánci birodalom északi és Magyarország déli határai.⁵⁴

A 11. század során a két szomszédos állam viszonya barátinak volt mondható. A német orientációjú Orseolo Pétert követő I. András (1046–1060) a keleti rítus szerint keresztelkedett meg (az ő nevéhez fűződik a visegrádi és a tihamenyi görög szerzetesek betelepítése), s kifejezetten Bizánc-barát politikát folytatott. IX. (Monomakhosz) Konstantin császártól koronát kapott, amelynek egyes darabjai (kilenc zománcozott aranylemez) Nyitra-Ivánkán kerültek elő.⁵⁵ A következő generáció trónharcaiban érdekes módon mutatkozik meg a királyi címre törekvők ellentétes orientációja: András fia, Salamon (1063–1074) elsősorban a németekre támaszkodott, míg unokatestvére, Géza (1074–1077) a bizánciaktól várt segítséget. Ezt végül meg is kapta VII. (Dukasz) Mihály császártól, aki valószínűleg 1074–1075 táján koronát küldött neki. Az ún. „görög koronát”, amelyet feltételezések szerint⁵⁶ később egybeillesztettek Szent István II. Szilvesztertől kapott koronájával, feliratos zománcképek díszítik, közülük az egyik vélhetően magát Gézát, „Turkia hívő (vagy hú) királyát” ábrázolja. Bár mind I. András, mind I. Géza koronájának díszítése kifejezi a bizánci császár hierarchikus felsőbbiségét, egyben azt is jelenti, hogy a baszileusz elismerte a korona viselőjének királyi címét. A koronaküldés nem járt valamiféle vazallusi viszony kialakulásával. I. Géza keleti orientációját egyébként házassága is mutatja: a koronázással egyidejűleg feleségül vette a későbbi III. (Botaneiatész) Nikéforosz császár unokahúgát, Szünadéné hercegnőt. Szent Imre herceg ismeretlen görög hitvesét leszámítva ez volt az első komoly családi kapcsolat a bizánci és a magyar uralkodóház között, amelyet később továbbiak követtek.⁵⁷ Géza számára ez a házasság, valamint a császártól kapott korona mind az országon belül, mind nemzetközi viszonylatban jelentős presztízsnövekedést jelentett.⁵⁸

I. Géza utódát, Szent Lászlót valószínűleg a Géza-féle görög diadémmal koronázták meg. László ezzel talán a bizánci császárnak is jelezni kívánta: amit

⁵⁴ MORAVCSIK (1953) i. m. 66.; MAKK (1993) i. m. 45–46.

⁵⁵ MORAVCSIK (1953) i. m. 66–67.; MAKK (1993) i. m. 67–70.

⁵⁶ A Szent Korona keletkezének idejével, és ma ismert formájának létrejöttével kapcsolatos sokféle tudományos álláspontról rövid összefoglalást ad BERTÉNYI.

⁵⁷ A Magyarországra érkezett bizánci hercegnőkről lásd: KERBL doktori disszertációját, valamint recenzióit: VAJAY (1979) és MAKK (1981).

⁵⁸ MORAVCSIK (1953) i. m. 67–71.; MAKK (1993) i. m. 87–89.

elődje a magyar-bizánci viszony tekintetében vállalt, azt ő is kötelezőnek tekintti magára nézve, s a két állam közti jó kapcsolaton nem kíván változtatni.⁵⁹ A források beható elemzése azt mutatja, hogy a jó viszonyt László horvátországi hódításai sem rontották el: a két állam közti korábban feltételezett érdekütközés nem bizonyítható, ahogy az sem, hogy a kunok bizánci biztatásra törtek volna be 1091-ben Magyarországra. Ellenkezőleg: úgy tűnik, László akkor is tiszteletben tartotta a birodalom érdekeit, mikor az fegyveres erővel nem lett volna képes megvédeni azokat.⁶⁰ Uralkodása jelzi azt a korszakhatárt, amikortól a magyar királyság Bizánc szemében számottevő tényezővé vált.⁶¹

Könyves Kálmán folytatta ugyan a László által megkezdett déli terjeszkedést a bizánci érdekszférába tartozó Dalmácia irányába, a három dalmát város, Spalato, Trau és Zára, valamint néhány sziget 1105-ben történt hódoltatása azonban időben körülbelül egybeesik egy újabb fontos magyar–bizánci dinasztikus házassággal. I. (Komnénosz) Alexiosz bizánci császár ugyanis követséget küldött Kálmánhoz, hogy feleségül kérje fia számára Szent László leányát, Piroskát. A magyar király kedvező választ adott (később Alexiosznak katonai támogatást is nyújtott a dél-itáliai normannok ellen vívott harcban), s Piroska (1104 táján) a trónörökös felesége lett. Bizáncban felvette az Eiréné nevet, s férje, II. (Komnénosz) János oldalán 1118-ban a bizánci trónra került. Emlékét több bizánci forrás is dicsőíti. Nevéhez fűződik a konstantinápolyi Pantokratőr monostor alapítása a hozzá tartozó templomokkal, kórházzal és szeretetházzal együtt.⁶² A bizánci egyház a boldogok körében tiszteli.⁶³

2.2. Konfliktusok a 12. században

A két állam viszonyában békésnek mondható 11. századot konfliktusokkal terhes évtizedek követték. Az 1127-ben kitört háború lehetséges okai között gazdasági és politikai jellegűek egyaránt akadnak. Előbbiek körébe tartozik, hogy a bizánciak megpróbálták kiszorítani a magyar kereskedőket Barancsból, a

⁵⁹ MAKK (1993) i. m. 92–94.

⁶⁰ Vö. KAPITÁNYFFY (1983), különösen 161., 168–169.; továbbá: KAPITÁNYFFY (2003) i. m. 79–80.

⁶¹ MORAVCSIK (1953) i. m. 71. A keresztes háborúk korabeli magyar–bizánci kapcsolatokra nézve MORAVCSIK (1933a) ad összefoglalót.

⁶² Lásd: MORAVCSIK (1923).

⁶³ MORAVCSIK (1953) i. m. 71–75.; MAKK (1993) i. m. 129–130.; KAPITÁNYFFY (1983) i. m. 166. és (2003) i. m. 76–77.

Konstantinápolyba vezető kereskedelmi út egyik állomásáról, ami komolyan sértette a magyar gazdasági érdekeket. Más forrás azt hozza fel a háború kirombanásának okaként, hogy II. István (1116–1131) követelte Bizánctól az ott bujkáló, trónkövetelő Álmos herceg kiadását, de a kérés teljesítését a bizánci udvar megtagadta.⁶⁴ A váltakozó hadiszerencsével folyó viszálynak végül a két uralkodó – II. István és II. (Komnénosz) János – személyes békekötése vetett véget 1129 októberében.⁶⁵

A tartós békét azonban nem sikerült biztosítani. II. (Komnénosz) János halála után ugyanis fia, Mánuel került a trónra, akinek szeme előtt Jusztinianosz példája lebegett, s az egységes római császárság helyreállítását tűzte ki célul. E terv megvalósításának egyik állomása lett volna Magyarország meghódítása, amelyet Mánuel a német birodalom elleni felvonulási területnek szánt. A fegyveres küzdelmek 1149-ben kezdődtek, s változó intenzitással 1167-ig folytak. Mánuel azonban diplomáciai eszközökkel is igyekezett célját elérni. Kihhasználva a magyar hatalmi elit megosztottságát, kétszer is sikerült saját jelöltjét a magyar trónra ültetni: először II. Lászlót (1162–1163), majd – alig öt hónapra – IV. Istvánt. Mindketten a bizánci udvar hívei voltak. Főleg István rendelkezett komolyabb görög kapcsolatokkal: korábban maga is Bizáncon nyert menedéket, s Mánuel saját unokahúgát, Mária hercegnőt adta hozzá feleségül. Bizánci kötődéseik miatt a Rómához húzó Lukács esztergomi érsek egyiküket sem volt hajlandó megkoronázni, a koronát végül Mikó kalocsai érsek helyezte fejükre. II. Lászlót azonban megmérgezték, IV. Istvánt pedig a korábban Ausztriába menekült, de 1163-ban visszatérő III. István üzte ki az országból.⁶⁶

⁶⁴ Bizánc a 12. század folyamán többször is befogadta azokat a magyarokat, akik belső viszály miatt kerestek nála menedéket: Kálmán megvakított öccsén, az említett Álmos hercegen kívül, aki tíz évig élt Bizáncon, valószínűleg a császári udvar vendégszeretét élvezte fia, a szintén megvakított későbbi II. Béla, majd az ő fiai, a későbbi II. László és IV. István is. Ugyancsak Bizáncon nyert támaszra az állítólag Kálmán király elűzött feleségétől származó Borisz (a bizánciaknál Kalamanosz), aki Anna Dukaina bizánci hercegnőt vette feleségül, valamint fia, Kálmán (Konstantin), aki később kilikiai helytartó lett. Hosszabb időt töltött Bizáncon a későbbi III. Béla, továbbá II. Géza fia, Géza herceg is – vö. MORAVCSIK (1953) i. m. 76–77.; MAKK–SZÁDECZKY-KARDOSS.

⁶⁵ MAKK (1993) i. m. 146–148.

⁶⁶ MORAVCSIK (1953) i. m. 77–81.; MAKK (1993) i. m. 161–170.; KRISTÓ (1998a) i. m. 171–172.

2.3. Béla herceg

Mánuel végül felhagyott IV. István támogatásával, s II. Géza ifjabb fiát, Béla herceget vette pártfogásába, akit magával vitt Bizáncba. Béla Konstantinápolyban felvette az Alexiosz nevet, a császártól pedig megkapta a *deszpotész* rangot, ami egyet jelentett azzal, hogy a herceg a bizánci trón várományosa lett.⁶⁷ Mánuel még lányát, Máriát is eljegyezte vele. Talán nem túlzás azt állítani, hogy a császár Béla által egyfajta perszonális uniót tervezett Bizánc és Magyarország között, hiszen a herceg ekkor nemcsak a bizánci trónra volt esélyes, hanem – III. István idősebb öccseként – a magyarra is.⁶⁸ A nagy tervet csak az akadályozta meg, hogy Mánuelnek 1169-ben fia született. Ezután megfosztotta Bélát *deszpotészi* címétől, lányával kötött jegyességét is felbontotta, s összeházasította felesége mostohahúgával, Châtillon Anna hercegnővel. 1172-ben, III. István halála után a magyar főurak választása Bélára esett, akit Mánuel „királlyá nyilvánítva, feleségével együtt a hun földre küldött, miután Béla esküvel kijelentette, hogy minden időben azt teszi, ami a császárnak és a rómaiaknak előnyös.”⁶⁹ Őt sem az esztergomi, hanem a kalocsai érsek koronázta meg. Béla hú maradt esküjéhez, s a két uralkodócsalád között további rokoni kapcsolatok keletkeztek: öccse, Géza bizánci hercegnőt vett feleségül, Margit lánya pedig később Mária néven II. (Angelosz) Izsák bizánci császár felesége, egyúttal a második magyar származású bizánci császárné lett.⁷⁰ Béla Mánuel halála után még többször próbálkozott a bizánci trón megszerzésével, többek között – felesége 1184-ben bekövetkezett halála után – házasságot tervezett Mánuel nőtestvérével, Theodórával is, de törekvései nem jártak sikerrel.⁷¹

⁶⁷ A *‘deszpotész’* rangot Mánuel kifejezetten Béla trónörökös voltának kifejezése érdekében hozta létre, mivel a régóta használt *‘kaiszar’*, illetve *‘szebasztokrator’* címek ekkorra már veszítettek jelentőségükből, s nem feltétlenül jelentették a trónra való igényt – vö. OSTROGORSKY (1973a) 158–159. OSTROGORSKY egyébként úgy látja, hogy a bizánci *deszpotész* a magyar *‘urum’* címnek felel meg, amely Kinnamosz görög történetíró szerint a magyaroknál az uralmat átvenni készülőknek jár – vö. KINNAMOSZ: Ἐπιτομή 17. ÁMTBF 215.

⁶⁸ A perszonálunió tervének gondolatát képviseli MORAVCSIK (1933b), s elfogadja DÖLGER (1942) i. m. 171–172., továbbá OSTROGORSKY (1973a) i. m. 154. is; elveti viszont MAKK (1981) i. m. 226.

⁶⁹ KINNAMOSZ: Ἐπιτομή 30. ÁMTBF 246.

⁷⁰ Hogy III. Béla egyik nővére is bizánci herceggel, Komnénosz Izsákkal kötött volna házasságot, a szakirodalomban vitatott: a házasság létrejöttét véli PAULER I. köt. 322.; DEÉR (1928) 149–150.; MORAVCSIK (1953) i. m. 89.; ellenkező véleményt képvisel MAKK (1982) 43.

⁷¹ MORAVCSIK (1953) i. m. 87–93.; MAKK (1993) i. m. 171–187.

2.4. Politikai és dinasztikus kapcsolatok a 13. századtól Konstantinápoly elestéig

Utódja, Imre (1196–1204) pápabarát politikát folytatott. Mint az III. Incével folytatott levelezéséből kiderül, épp a konstantinápolyi Latin Császárság megalapításának évében, 1204-ben kezdeményezte, hogy a romlásnak indult görög monostorokat a pápa egy, közvetlenül a Szentszék alá rendelt püspökségben egyesítse, vagy a monostorok élére latin apátok és prépostok kerüljenek, akik végrehajtanák a görög egyházak megreformálását.⁷² A terv végül nem vált valórrá, de már felmerülése is mutatja, hogy a magyarországi görög egyház fénykorának leáldozott. Nagyjából erre az időszakra, a 12–13. század fordulójára esik a második bolgár állam megalakulása (1187) és Szerbia megerősödése is, így megszűnt Magyarország és Bizánc eddig közös határa.

Imrét öccse, II. András (1205–1235) követte a trónon. Hozzá köthető az utolsó arra irányuló kísérlet, hogy Bizánc császára magyar uralkodó legyen. András ugyanis első neje, Gertrúd halála után a konstantinápolyi latin császár leányát, Jolantát vette feleségül, majd – nyilván a császári korona megszerzésének szándéka által vezéreltetve – megindította az 5. keresztes hadjáratot. Ennek kudarca után még több dinasztikus kapcsolat kiépítésével próbálkozott, többek között eljegyezte elsőszülött fiát, a későbbi IV. Bélát Máriával, I. (Laszkarisz) Theodórosz nikaiai császár leányával, de az áhított célt ezzel sem érte el. Újabb Árpád-házi sarj nem került többé a bizánci trón közelébe.⁷³

A két állam közti politikai kapcsolatok ettől kezdve elsősorban a hanyatlófélben lévő Bizánc megsegítésére irányultak. IV. Béla csapatai támogatták például a görögöket a Konstantinápoly felszabadításáért vívott harcban. Nem sokkal később került sor az utolsó bizánci–magyar házassági kapcsolatra: V. István (1270–1272) lányát, Annát 1272-ben feleségül vette II. (Palaiologosz) Andronikosz, későbbi bizánci császár. Bár Anna nem érte meg férje egyeduralmát, tőle származnak a későbbi Palaiologosz-uralkodók. A 14–15. századból említést érdemel még, hogy Bizánc több ízben is a magyar királyhoz fordult

⁷² A pápa Imrének írt válaszelevelében ez áll: „...Rex Ungarorum illustris, quod quaedam Ecclesiae monachorum Graecorum, in Regno Hungariae constitutae, per incuriam diaecesanorum Episcoporum, et per ipsos Graecos, qui valde sunt, sicut asserit, dissoluti, penitus destruuntur; a nobis supplicans humiliter et devote, ut auctoritate nostra unus fieret Episcopatus ex ipsis, qui nobis nullo mediante subesset, vel Abbas, aut Praepositi latini constituerentur in illis, quorum studio et diligentia earumdem Ecclesiarum status posset in melius reformari...” FEJÉR CD II. köt. i. m. 429–430.; TIMKÓ i. m. 412.; PIRIGYI i. m. 57.; KRISTÓ (1998a) i. m. 198–199.

⁷³ MORAVCSIK (1953) i. m. 93–94.; KRISTÓ (1998a) i. m. 202–203.

segítségért a törökkel szemben. Első ízben, 1366-ban maga V. (Palaiologosz) János kereste fel Nagy Lajost, aki hajlandónak is mutatkozott a fegyveres segítségnyújtásra, a tervezett kereszties háború azonban a pápával folytatott sikertelen tárgyalások miatt elmaradt. Később – Velencével szövetségben – Zsigmond király szállt szembe a törökkel, de az 1396-os nikápolyi csata a nyugatiak vereségével végződött. 1423-ban VIII. (Palaiologosz) János kért segítséget Zsigmondtól, 1444-ben pedig I. Ulászlótól, de a támogatás nem járt eredménnyel: Konstantinápoly 1453-ban végleg elesett. A bizánciak állítólag még az utolsó napokban is várták Hunyadi felmentő seregét.⁷⁴

3. A bizánci anyagi kultúra nyomai Magyarországon

3.1. Kereskedelmi kapcsolatok a régészeti leletek tükrében

Hogy a magyarság a bizánci birodalom határvidékén zajló vándorlásától kezdve egyre erősödő kulturális kapcsolatokat ápolt Bizánccal, az anyagi kultúra nyomai is igazolják.

A Bizánc és a magyarság közti kereskedelemről szóló legkorábbi forrás Dzsajháni 10. század elején készült arab leírása, amelyet más arab tudósok, például Ibn Ruszta és Gardízi munkáiból ismerünk. Dzsajháni a 9. század közepén még vándorló magyarokról többek közt azt írja, hogy azok meg-megrohanván a szlávokat és oroszokat, a közülük szedett foglyokat a Fekete-tenger partján elhelyezkedő bizánci kikötővárosba, Kercsbe (Kherszón) viszik, s eladják a bizánciaknak brokátokért, gyapjuszőnyegekért és más árukért cserébe.⁷⁵ A honfoglalást követő déli irányú kalandozások során a magyarok erőszakkal is szerezhettek különböző bizánci műtárgyakat. Kézai a Botondról szóló történet zárásaként leírja, hogy a párviadalban aratott győzelem után „egész Görögországot és Bulgáriát végigrabolták; aranyat, gyöngyöt, drágaköveket, számtalan foglyot és mérhetetlenül sok marhát zsákmányoltak tőlük...⁷⁶ A letelepedés és a kalandozások lezárulta után a magyarok még inkább bekapcsolódtak a Balkáni kereskedelembé. 10–11. századi régészeti leletekből kiderül, hogy kereskedelmünk túlnyomó része ekkor még Bizánc és a Balkán felé irányult, s a legtöbb külföldi

⁷⁴ MORAVCSIK (1953) i. m. 94–99. Kifejezetten a Konstantinápoly elestét megelőző magyar segítségnyújtás témakörét tárgyalja MORAVCSIK (1954) és KAPITÁNYFFY (2003) i. m. 99–119.

⁷⁵ MEH 88. (Ford. Czeglédy Károly.)

⁷⁶ SRH I. köt. 172. GH 107. (Ford. Bollók János.)

árut is onnan kaptuk. A földből előkerült bizánci csatok, gyűrűk, fülbevalók, karperecek és egyéb dísz tárgyak jól mutatják, hogy a Konstantinápolyban induló, az Al-Duna folyását követve Belgrádon keresztül vezető kereskedelmi út Magyarországon a Tisza mentén folytatódott, amelyet délen a Maros, északon pedig a Bodrog torkolatánál keresztettket kelet-nyugati irányú útvonalak. Valamivel halványabban kirajzolódik egy Duna-menti út is, amely Mohácson keresztül a Balaton déli partja felé tartott.⁷⁷ A leletek egy része – mint például az ereklyetartó mellkeresztek – az ország déli részén terjedő keleti kereszténység hatására kerülhetett magyar földre.⁷⁸

A zsákmányolás és a kereskedelem útján hazánkba került ékszerek mellett említést érdemelnek a magyar uralkodók bizánci eredetű vagy bizánci mintára itt készített személyes tárgyai is. Az I. András és I. Géza idején kapott koronákról már volt szó. Egyesek szerint azonban Szent István koronázási palástja is görög mintára készült (legalábbis az alakok jellege alapján); a király görög monogrammal és óegyházi szláv feliratokkal díszített erszénye is bizánci hatást tükröz; s a székesfehérvári bazilikából előkerült kőkoporsó is, amelyben a hagyomány szerint eredetileg az államalapító nyugodott, bizánci stílusjegyeket mutat.⁷⁹ De meg kell emlékezni a kettős keresztől is, amely korábban a keleti egyház szimbóluma volt, majd a bizánci császári hatalom jelképe lett. Hazánkban először III. Béla pénzein tűnik fel, s ő tette a magyar címer részévé is.⁸⁰

3.2. Építészet

Végül a bizánci hatás számos jelét találhatjuk meg Árpád-kori építészetünk maradványainál is. A Szent István idején épült székesegyházak elrendezése inkább a nyugati hatást tükrözi, egykori építőelemeiken azonban bizánci ornamentikával találkozunk (főleg az esztergomi, székesfehérvári, veszprémi és pécsi székesegyházak esetében). A leggazdagabb anyagot a pécsi székesegyház megmaradt kövei szolgáltatják: a párkányokon és a kereteken alapmotívum az akanuszlevél, de gyakran alkalmazott elem a palmetta, a rozetta s más keleti díszítő minták – mind egyértelműen bizánci hatásról tanúskodnak. Mindez arra utal,

⁷⁷ Vö. MESTERHÁZY (1990–91) és MESTERHÁZY (1993).

⁷⁸ Részleges összegzésükre lásd: SZATMÁRI.

⁷⁹ MORAVCSIK (1953) i. m. 104–105.

⁸⁰ HÓMAN (1921) 329–331.; KUMOROVITZ (1941).

hogyan a 11. században bizánci vagy bizánci iskolázottságú műhelyek tagjai dolgoztak hazánkban. Sok esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy közvetlenül Konstantinápolyból érkeztek, vagy netán Itália bizánci befolyású részéről (például Velencéből). Valószínű, hogy a nagy építési munkálatokon dolgozó építésszek utóbb az ország más vidékeire is eljutottak, mivel számos régi templom díszítéseiben is megtalálhatók a bizánci elemek (például a felsőszabadegyházi templom, az egykori szekszárdi apátság, a vértesszentkereszti bencés templom régi darabjai, valamint somogyvári, zalavári, bényi, turi, pilisszentkereszti és bodrogmonostorszegi egyházi építmények maradványai esetében). A feldebrői templomnak nemcsak ornamentikája, hanem sajátos centrális elrendezése is a bizánci minta követésére utal. A 12. századtól már valószínűleg magyar kőfaragómesterek működtek az országban, akik vándoréveikben hol Bizánc, hol Itália, Franciaország vagy Bajorország hatása alá kerültek.⁸¹

4. Értékelés

4.1. Egyházi túlsúly

Ezzel áttekintettük azokat a legfontosabb tényezőket, amelyek a bizánci kultúra különböző elemeit a középkori magyarság felé közvetítették. Aligha lehet kétséges, hogy az egyház, a külpolitika és a kereskedelem triászából a legjelentősebb az első volt: mind a magyarság vezetőit, mind a népet az egyházon keresztül érték a keleti műveltség legerősebb impulzusai. A keleti térítő püspökök, papok, szerzetesek jelenléte által közvetített kulturális hatást kiegészítették azok a személyes tapasztalatok, amelyeket az Árpád-család különböző tagjai akár közvetlenül Konstantinápolyban, akár az őket a bizánci birodalomhoz fűző politikai, családi kapcsolatok révén nyertek. Egy-egy bizánci hercegnő Magyarországra érkezésekor, vagy a császári udvarban menedéket kereső trónörökösök hazatértekor nyilván ugyancsak érkeztek olyan személyek, akik a keleti impérium műveltségét, szemléletét képviselték.⁸²

⁸¹ Az Árpád-kori magyar építészeti bizánci elemekre és a fenti összefoglalóra lásd CSÁNYI tanulmányát.

⁸² Kinnamosz pl. említi, hogy III. Bélát hazatértekor „elkísérte Jóannész protoszebasztosz és más hírességek” – KINNAMOSZ: *Ἐπιτομή* 30. ÁMTBF 246. III. Béla utóbb – két oklevelének tanúsága szerint – több olyan társát is megjutalmazta szolgálataikért, akik együtt voltak vele görögországi tartózkodása során – MORAVCSIK (1953) i. m. 88.

4.2. Szláv közvetítés

Hogy ez a kulturális hatás összességében mennyire volt jelentős, nehéz megítélni. A későbbi évszázadok viharaiiban számos forrás elpusztult, ami a bizánci elem egykori hazai jelenlétét bizonyíthatná, s nyilván a később felülkerekedő nyugati típusú kultúra is kiszórta emlékei közül azt, ami a keresztény kelethez való kötődésre utalt. A fennmaradt adatok azonban azt mutatják, hogy Bizánc számottevő tényező volt a középkori magyarság életében, fejlődésében. Hatását sem alulértékelni, sem túlértékelni nem szabad. Számításba kell venni azt is, hogy sok eredendően bizánci jelenség közvetítéssel – főként szláv közvetítéssel – is eljuthatott hazánkba. Ennek a magyar szókincs görög elemei jó példáját adják. A görög kifejezések jórésze a latinon keresztül ment át a magyar nyelvbe,⁸³ más része szláv nyelveken keresztül.⁸⁴ Állami és jogi terminológiánkra is rányomja bélyegét a szláv, mindenekelőtt a déli szláv hatás,⁸⁵ de ezek között is akad gyökerét tekintve bizánci eredetű kifejezés, például a ‘kaloda’ (καλωδίον, καλώδιον = kis kötél) és a ‘kamat’ (κάματος = fáradozás, fáradtságos munka gyümölcse). Az eredeti értelmhez képesti jelentésváltozás azonban alighanem a szláv nyelvben ment végbe, a közép-bizánci források ugyanis a kalodabüntetést nem ismerik, a κάματος kifejezést pedig eredeti értelmében (fáradozás) használják.⁸⁶

4.3. A vizsgálat korszakhatárai

A fenti vázlatos összefoglaló arra mindenesetre alkalmas, hogy megvonjuk vizsgálódásunk korszakhatárait. A keleti egyház a 11–12. században élte fénykorát Magyarországon. Nagyjából a 13. század elejétől, a konstantinápolyi Latin Császárság megalakulásának, a IV. Lateráni Zsinatnak és a tatárjárásnak

⁸³ Csak az egyházi kifejezéseket említve: alamizsna, alleluja, ámen, angyal, bazilika, biblia, eklézsia, evangélium, katekizmus, katolikus, kórus, mártír, mirha, monostor, orgona, parókia, pátriárka, próféta, sátán, zsinagóga, zsinat – MORAVCSIK (1942) 267–268.

⁸⁴ Pl. apáca, apát, diák, eretnek, érsek, görög, kabát, kád, kaliba, kaloda, kamat, keresztény, kerevet, olaj, pap, paplan, paprika, patkány, püncösd, püspök, szappan, szombat, terem, tömjén, zsoldár – MORAVCSIK (1942) i. m. 270.

⁸⁵ Határozottan nyugati szláv eredetű ‘király’ szavunk, de a déli szláv szókincs hangsúlyosabb: császár, ispán, nádorispán, megye, vajda, udvar, udvarnok, asztalnok, vitéz, zászló, bán, kamat, perel, panaszol, poroszló, vádol, zálog, patvar, szavatul – vö. KNIEZSA i. m.

⁸⁶ Lásd pl. Ecl. 16. 2. 1. (718. sor), Ecl. 16. 5. 2. (758. sor) – BURGMANN (1983) 220., 224.

az idejétől tapintható ki az a folyamat, amelyben a bizánci kereszténység rohamos hanyatlásnak indult hazánkban. A külpolitikai kapcsolatok tekintetében hasonló eredményre jutunk. A két állam viszonyában többnyire kifejezetten barátinak mondható 11. század után a 12. század első harmadában került sor először rövid, mindössze kétéves konfliktusra, de még a Mánuellel vívott fegyveres küzdelmek is végső soron a két ország közti talán legszorosabb kapcsolatot készítették elő, amelynek csúcspontja III. Béla uralkodása volt, s melynek során csaknem perszónálunió jött létre a bizánci és a magyar állam között. Béla után az ő hatalmi terveit megvalósítani törekvő II. András király orientálódott még komolyabban Konstantinápoly irányába, az őt követő időszakot azonban már nem elsősorban a Magyarországra gyakorolt bizánci befolyás jellemezte, hanem ellenkezőleg: Bizánc volt ráutalva a megerősödött, európai nagyhatalommá vált Magyar Királyság segítségére. A képzeletbeli határvonalat tehát a 13. század első harmada jelenti: ez az a pont, ameddig okkal kereshetjük a magyar jogra gyakorolt bizánci hatás nyomait.

Lássuk tehát, mely jogforrások tartalmazták a vizsgált időszakban a bizánci birodalom jogrendjét.

II. FEJEZET BIZÁNCI JOGFORRÁSOK

1. Világi jogforrások

1.1. Korszakolás

A szoros értelemben vett bizánci jog története Jusztinianosz 6. századi kodifikációja után kezdődött.⁸⁷ E történet első nagy korszaka – a korabizánci periódus⁸⁸ – a 9. század közepéig, III. Mihály (842–867) uralmáig tartott; ekkor láttak napvilágot Jusztinianosz törvénytípusának görög feldolgozásai, majd rövid hanyatlás után az izauriai Eklogája. Ezt követte a közép-bizánci időszak, amelynek kezdetét az ún. ‘makedóniai reneszánsz’ jelenti, s a bizánci jog fénykorának tekinthető; ekkor születtek meg a makedón császárok törvénykönyvei és azok későbbi átdolgozásai. Ez a korszak eltartott egészen a konstantinápolyi Latin Császárság megalapításáig (1204), esetleg annak végéig (1261). Az utolsó, későbizánci periódust a világi jog terén hanyatlás, míg az egyházjog terén a 12. századi nagy kanonisták munkásságának köszönhetően virágzás jellemezte.

1.2. Jusztinianosz művének korai feldolgozásai

Jusztinianosz törvénytípusát még életében oktatási és gyakorlati célú feldolgozások követték. Mivel a hallgatók jórésze már nem tudott latinul, az *antecessorok*

⁸⁷ A tág értelemben vett bizánci jog jelentkezése Nagy Konstantin császárságához, Konstantinápoly megalapításához, tehát a 4. század elejéhez köthető; a fenti kezdetmeghatározás inkább a latin jogi nyelv és irodalom göröggé válását veszi alapul. A bizánci jog korszakolásához lásd: SIMON (1988). A bizánci jog forrásairól szóló kurrens összefoglalók: WENGER 679–725.; PIELER (1978); a kánonjogra is kiterjedően VAN DER WAL–LOKIN és TROLANOS (1999), a magyar szakirodalomból: HAMZA (2002b) 51–52. Rövid összefoglalást ad BURGMANN (2002). Említendő továbbá az Oxford Dictionary of Byzantium egyes bizánci jogforrásokra vonatkozó szócikkei.

⁸⁸ PIELER-nél (i. m. 429.) a „sötét évszázadok” kora.

a hatalmas joganyagot két egymásra épülő kurzusban oktatták: először bevezető, hozzávetőleges görög fordítást diktáltak a latin szövegekhez (ἰνδιξ), majd miután a hallgatók az index segítségével megértették a latin eredetűt, a következő tanfolyamon már kommentárokat is mondtak hozzá (παραγραφαί), többnyire egyes részletekre vonatkozó magyarázatok, kérdés-felelet játékok és a párhuzamos helyekre való utalások formájában. Ezeket aztán a diákok, valamint a gyakorlatban működő tisztviselők, jogászok számára írásban is elkészítették. Ilyen adaptációk születtek a jusztinianuszi kodifikáció mind a három (a Novellákkal együtt négy) részéhez. Közülük majdnem teljes terjedelmében fennmaradt Theofilosznak az Institutiókról szóló – valószínűleg hallgatók által leírt, az index- és parafrázisanyagot egybeszerkesztő – oktatási anyaga (*Paraphrasis Institutionum*). A *Digestához* írt indexek és kommentárok közt Sztefanoszé a legjelentősebb, de Theofilosz, Dorotheosz, Iszidórosz és más *antecessorok* részéről is áthagyományozódtak *Digesta*-magyarázó tansegédletek (többnyire igen töredékes formában). A legfontosabb *Codex*-kommentár Thalelaiosztól származik; hasonlót készített továbbá Iszidórosz, Anatoliosz, Sztefanosz és további *antecessorok*. A *Novellákat* valószínűleg a jusztinianuszi korszak végén kezdték önállóan oktatni. Ennek nyoma Julianosz latin kivonata (*Epitome Novellarum Iuliani*), egy ismeretlen szerzőtől származó görög epitomé, továbbá a görög novellák latin fordítását tartalmazó ún. *Authenticum*. Valószínűleg nem a hallgatók, hanem elsősorban a görög nyelvű gyakorlati jogászok számára készültek más segédanyagok is. Ilyen például a Dorotheosz nevéhez fűződő *Digesta*-fordítás (*Βιβλία ἐξτραόρδινα*), valamint két töredékesen fennmaradt *Digesta*-összefoglaló (*Summae*).⁸⁹

Jusztinianosz halálával a jogtudomány is hanyatlásnak indult. A jogi oktatást immár nem jogtudósok, hanem gyakorlati jogászok (σκολαστικοί) végezték, akik kezdetben még az egész jusztinianuszi joganyagot oktatták, de már csak annak az *antecessoroktól* származó görög feldolgozásai alapján, amelyekből újabb kivonatokat alkottak. Később főként az Institutiókhöz és a Novellákhoz írt kommentárokat használták, a *Digesta* és a *Codex* anyaga valamelyest háttérbe szorult.⁹⁰ Tudunk továbbá olyan rövidebb művekről, amelyek vélhetően

⁸⁹ Az *antecessorok* tanításáról és műveiről átfogón ír SCHELTEMA (1970) i. m.; a fentiekre lásd: továbbá a következőket: PIELER (1978) i. m. 405–406. és 419–426.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 38–51.; SCHELTEMA (1977).

⁹⁰ Az Institutiók korábbi görög irodalma alapján írt s ránk maradt értekezések egyike személyi jogi témájú és a „Περὶ τῆς τῶν βαθμῶν συγγενείας” címet viseli, a másik a kötelmi jogi kérdéseket taglaló „Fragmentum graecum de obligationum causis et solutionibus”. A *Novella*-irodalomból ismerjük Theodórosz és Athanasziosz görög kivonatait, valamint tudunk né-

a gyakorló jogászok számára készültek. Ilyen például a keresetekről szóló „*De actionibus*”,⁹¹ amely a római jogi actiók felsorolását és rövid leírását tartalmazza, valamint egy „*Αἰ ῥωμαί*” címen teljes egészében fennmaradt művecske,⁹² amely különböző időegységeket és azok jogi relevanciáját tárgyalja a pillanattól a százestendős időtartamig. Mindkettőnek ismeretlen a szerzője.⁹³

1.3. Az izauriak jogkönyvei

Az időben előrehaladva egyre kevesebb és egyre alacsonyabb színvonalú irodalom mindenestre arról tanúskodik, hogy a jogtudomány a 8. század elejére mélypontra érkezett, s a császárok rendeletalkotó aktivitása is erősen lecsökkent.⁹⁴ A hatalmas jusztinianuszi joganyag 6. századi és 7. század eleji görög feldolgozásokból még rendelkezésre állt, ezek azonban – a kevésbé képzettek számára – immár átláthatatlan tömeget alkottak, ráadásul inkább csak a birodalom fővárosában voltak elérhetőek, a provinciákba nem jutottak el. Ezek a körülmények indíthatták az izauri (valójában szír) dinasztiaát megalapító III. Leót és társaságát arra, hogy egy jogászokból álló kodifikációs bizottságot hozzanak létre. Tagjainak feladatuk adták, hogy a meglévő jogkönyveket, valamint a császár által kiadott új törvényeket gyűjtsék össze, nézzék át, s mindazt, ami azokból a nap, mint nap felmerülő jogügyletek, szerződések és bűncselekmények jogi megítéléséhez szükséges, foglalják össze egy világos és tömör törvénykönyvben.⁹⁵ A kodifikáció *Ἐκλογή τῶν νόμων* (lat. *Ecloga*) címmel

hány egyéb feldolgozásról. A *Digesta* ‘továbbélése’ és oktatása tekintetében kevés megbízható adat áll rendelkezésre, a talán legjelentősebb ismert segédanyag a 7. század elején élt ifjabb Anonümosz nevéhez fűződik, aki egymásnak ellentmondó *Digesta*-helyeket igyekezett összegyűjteni és összhangba hozni („*Περὶ ἐναντιοφανεῖων*”). A *Codex*-feldolgozásokból Theodórosz Szkholasztikosz kommentárja és néhány ismeretlen kivonatoló munkái maradtak fenn – PIELER (1978) i. m. 434–437.

⁹¹ „*Περὶ ἰδικῶν ἀγωγῶν*” – JGR III. köt. 359–369. Lásd még: SITZIA.

⁹² JGR III. köt. 273–342.

⁹³ Nem maradt fenn sem az ifjabb Anonümosznak – mások szerint talán egy Enantiofanosz nevű szerzőnek – a hagyományokról és a halál esetére szóló ajándékokról szóló műve („*Μονόβιβλος περὶ ληγάτων καὶ μύρτις καθσα δωρεῶν*”), sem pedig egy a *culpá*ról szóló monográfia. Az *Appendix Eclogae* révén tudunk még egy vélhetően „*Τὸ ποινάλιον*” címet viselő anyagról – PIELER (1978) i. m. 437–438.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 63–66.

⁹⁴ A Jusztinianosz utáni bizánci császárok rendeleteinek összefoglaló kiadása: JGR I. köt.

⁹⁵ Lásd az *Eklogé* proimionját: 36–51. sor – BURGMANN (1983) i. m. 162.

741 márciusában látott napvilágot,⁹⁶ mely cím maga is kifejezi a törvényekből való válogatás (kivonat) szándékát.⁹⁷ A szerkesztők azonban vélhetően nem nyúltak vissza az eredeti jusztinianuszi szövegekhez, hanem azok későbbi görög feldolgozásait használták, önálló megfogalmazásban, olykor tartalmilag is módosítva. A törvénykönyv felépítése sem követi a Jusztinianosz által adott mintát. A jegyességet, a házasságot és a házassági vagyonjogot szabályozó három első cím után az ajándékozásról szóló rendelkezések következnek, ezt követi a végrendelekezésről és a törvényes öröklésről, majd az árvákról és a gyámságról szóló rész, valamint a szolgákra vonatkozó normaanyag. A következő címek élők közti vagyoni jogi ügyletekkel kapcsolatos előírásokat tartalmaznak, az adásvétel, a kölcsön, a zálog, a letét, az örökhaszonbérlet és a bérlet szabályával. Ezt követik a tanúkra és az egyezségekre vonatkozó normák, majd a különvagyoni jogi szabályozása. Az utolsó előtti cím a büntetőjog igen részletes szabályozását adja, míg a törvénykönyv végén a hadizsákmány elosztásával kapcsolatos rendelkezések találhatók. Összességében egy a mindennapok egyszerűbb igényeire szabott, mindössze 18 címből álló törvénykönyv született, amely minden bizonnyal alkalmas volt a kitűzött cél (átláthatóbb joganyag az egész birodalom számára) elérésére. Ezt bizonyítja, hogy egészen a birodalom bukásáig – talán rövidege miatt is – gyakran másolták,⁹⁸ s gyakorlatilag a közép-bizánci törvénykönyvek prototípusa lett.⁹⁹ Rövidesen első magánváltozatai is megjelentek, mint az *Ecloga aucta* (EA), amely az Eklogé egyes részeit szó szerint átveszi, más címeit módosítja, valamint az *Ecloga privata aucta* (EPA), az Eklogé és az EA kompilációja.¹⁰⁰

Az *Eklogé*hoz rövidesen függelékként csatolt anyagból (*Appendix Eclogae*¹⁰¹) ismerünk továbbá három jogkönyvet, amelyek valószínűleg ugyanezen kor-

⁹⁶ Kritikai szövegkiadása: BURGMANN (1983) i. m. 160–244. Régebbi kiadása: JGR II. köt. 11–62.

⁹⁷ A törvénykönyv felirata név szerint is utal a jusztinianuszi *corpus* négy részére, valamint azok megjavításának szándékára.

⁹⁸ Közel száz Eklogé-szöveget tartalmazó kézirat maradt ránk, s ezzel az izauriak kodifikációja a legjobban áthagyományozódott bizánci törvénykönyvek közé tartozik – vö. BURGMANN (1983) i. m. 29–45. és RHBR I. 410–411.

⁹⁹ BURGMANN (1983) i. m. 1–10.; 18–23.

¹⁰⁰ Az EA-hoz lásd: SIMON–TROIANOS (1977); az EPA-hoz: JGR VI. köt. 7–47. (szöveg), SIMON–TROIANOS (1979). Az EA mindössze egy, az EPA pedig csak kettő kéziratban maradt fenn. Lásd továbbá: BURGMANN (1983) i. m. 59–60.; 70–73.

¹⁰¹ Jórészt a jusztinianuszi törvénykönyvek egyes görög feldolgozásaiból és a novellákból származó kivonatok alkotják – PIELER (1978) i. m. 442.; BURGMANN–TROIANOS.

szakban keletkeztek. Bár mindegyik törvénynek nevezi magát, nem hivatalos kodifikációkról, hanem magánmunkákról van szó. Az egyik az ún. Földművestörvény (*Nóμος γεωργικός*), amely a paraszti faluközösség, a földművelés és az állattenyésztés egyes kérdéseiről szól 85 szakaszban. Minden bizonnyal népszerű gyűjtemény lehetett, mert több mint 80 kéziratban maradt fenn.¹⁰² A második az ún. Rhódoszi Tengerjogi Törvény (*Nóμος Ροδίων ναυτικός*), amely a hajózás egyes jogi kérdéseit szabályozta a nyereség elosztásától a büntetendő cselekményekig.¹⁰³ E két jogkönyvhöz stílusában is igen hasonló az ún. Katonai Törvény (*Nóμος στρατιωτικός*). Készítője egyrészt Maurikiosz *Sztratégikon* című katonai kézikönyvéből, másrészt a jusztinianoszi kodifikációból merített, főként fegyelmi és büntetőjogi rendelkezéseket válogatva össze belőlük.¹⁰⁴

1.4. A 'makedón reneszánsz' hivatalos művei

A bizánci jog fénykorának kezdetét a makedón dinasztia megalapító I. Baszileiosz (867–886) nevéhez szokták fűzni. Uralkodását – tekintettel az ekkor tapasztalható kulturális fellendülésre – 'makedón reneszánsz' néven is emlegetik, bár ez az újjáéledés, a 'klasszikus' irodalomhoz és művészethez való visszatérés már korábban elkezdődött. Mindenesetre tény, hogy Baszileiosz és közvetlen utódai nemcsak felkarolták ezt a klasszicista irányzatot, hanem saját programjukká is tették. A jog terén ez a jusztinianoszi joghoz való visszatérést jelentette, amit a régi törvények megtisztításának (*„ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων”*) jelszavával fejeztek ki. A császár új, kifejezetten a jusztinianoszi szövegeket alapul vevő törvénykönyv készítésére adott megbízást.¹⁰⁵ Baszileiosz és fia, VI. (Bölcs) Leó (886–912) uralkodása idején összesen három összefogla-

¹⁰² Régebbi kiadása: JGR II. köt. 63–71.; újabb: *Nomos Georgikos*. A törvénykönyvhöz lásd továbbá: KARAYANNOPULOS (1958).

¹⁰³ Kiadása: JGR II. köt. 91–103. és *Nomos Nautikos*. Irodalom: PIELER (1978) i. m. 441–442.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 74. Az antik görög rhódoszi tengerjogi törvény és a római *lex Rhodia* kapcsolatára lásd a magyar szakirodalomból: FÖLDI (1997) 213. o. 108. jegyz., a *lex Rhodiára*: 212–223., 244–246.; a *lex Rhodia* eredetére és természetére, a vonatkozó nézetek összefoglalásával: HAMZA (1998) 144–146.

¹⁰⁴ Kiadása: JGR II. köt. 73–89.; újabban: *Nomos Stratiotikos*. Irodalom: PIELER (1978) i. m. 443–444.; BURGMANN–McGEER.

¹⁰⁵ A makedóniai reneszánsz hátteréhez összefoglaló jelleggel: PIELER (1978) i. m. 445–446.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 78.

lás született e cél szolgálatában. Közülük időben valószínűleg elsőként – 886-ban – egy bevezetőnek szánt, negyven címből álló jogkönyv, az *Eiszagógé* (*Εἰσαγωγή τοῦ νόμου*),¹⁰⁶ amely formálisan hatályon kívül helyezte az Eklogét, mint az izauriaknak az isteni elvvel szemben álló és a megmaradt (jusztinianoszi) törvények megsemmisítését célzó zagyvaságát.¹⁰⁷ Rendelkezései – melyek lényegében minden jogterületet átfognak – túlnyomórészt a jusztinianoszi *corpusra* vezethetők vissza, azonban olykor módosítanak is rajta. Különös figyelmet érdemel az előképektől független – stílusa és mondanója alapján Phótiosz pátriárka közreműködésére utaló – 2. és 3. cím, amelyek a császár és a pátriárka hatalmi körét definiálják, s az utóbbinak jóval több jogosítványt tulajdonítanak, mint amellyel ekkortájt valójában rendelkezett.¹⁰⁸ Talán ez is oka lehetett annak, hogy az *Eiszagógé* nem lett hivatalos törvénykönyv, bár később születtek magánváltozatai.

Az *anakatharszisz* következő állomása a jusztinianoszi joganyag 60 könyvben történő összefoglalása volt, amelyet a 11. század óta *Baszilikának* (*τὰ Βασιλικά*),¹⁰⁹ azaz császári törvényeknek neveznek. A gyűjtemény elkészítése még I. Baszileiosz alatt megkezdődött, de befejezésére és közreadására csak VI. Leó idején került sor, valószínűleg 888 karácsonján.¹¹⁰ A hatalmas törvénytű címekből áll, amelyeken belül egymást követik az Institutiók, a Digesta, a Codex és a Novellák azonos tárgyra vonatkozó részei. Összeállítói helyenként apró módosításokat hajtottak végre az eredeti szövegen, s elhagyták belőle mindazt, ami feleslegesnek tűnt. Vitatott, hogy vajon hivatalos törvénykönyvnek szánták-e, vagy inkább segédanyagnak, amely megkönnyíti a jusztinianoszi jogban való tájékozódást.¹¹¹ Bizonyos azonban, hogy a gyakorlatban hivatkoztak rá, s később is a legnagyobb tekintélynek örvendő bizánci törvény-

¹⁰⁶ Szövege: JGR II. köt. 229–368. A korábbi Epanagógé elnevezés – mint arra SCHMINCK (1986) i. m. 12–14. rámutatott – vagy szándékos változtatásra, vagy félreértésre vezethető vissza. A korszak közép-bizánci törvénykönyveinek datálásánál is az ő kutatásaira támaszkodom; az *Eiszagógé* tekintetében lásd: SCHMINCK (1986) 14–15. és SCHMINCK (1998) 350–351.

¹⁰⁷ „...νῦν δὲ τὰς ἐπὶ ἐναντιώσει τοῦ εἰρημένου θεοῦ καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν σωστικῶν νόμων παρὰ τῶν Ἰσαύρων φληναφίας ἐκτεθείσας πάντη ἀποβαλομένη καὶ ἀπορρίψασα...” Eis. prooimion 33–36. sor – SCHMINCK (1986) i. m. 6. Ez azonban nem vezetett az Eklogé gyakorlatból való eltűnéséhez; még évszázadokig másolták és alkalmazták.

¹⁰⁸ Phótiosz szerepére lásd: SCHARF (1956); valószínűleg az *Eiszagógé* prooimionja is a pátriárka műve: SCHARF (1959).

¹⁰⁹ Modern kiadása Herman Jan Scheltema, Nicolaas van der Wal és Douwe Holwerda műve. Lásd: *Basilica* (Series A, I–VIII. köt.).

¹¹⁰ Vö. SCHMINCK (1989) 93.

¹¹¹ A kérdéstről lásd: SCHELTEMA (1955); SCHMINCK (1986) i. m. 37–39.

műnek számított. Valószínűleg a 11. században fűzték hozzá kommentárként a Jusztinianosz alatt, illetve közvetlenül utána élt *antecessorok* egyes műveit, amelyhez utóbb újabb kiegészítések is járultak (*scholia*).¹¹²

A kodifikációs hullám utolsó eleme egy kézikönyvnek nevezett összefoglaló, a *Πρόχειρος Νόμος* (*Prokheiron*, lat. *Prochiron*) volt,¹¹³ amely 907-ben látott napvilágot.¹¹⁴ VI. Leó az Eiszagógé helyettesítésére szánta, s akárcsak az Eiszagógé, a Prokheirosz Nomosz is 40 címből állott. Tartalmában közelebb áll a jusztinianoszi törvénytűhöz, mint elődje, azonban VI. Leó újonnan hozott rendelkezéseit is magába foglalja. Magánjogi és büntetőjogi szabályokat tartalmaz; az utóbbiak igen hasonlóak az Eklogé büntetőjogához. Számos kéziratban hagyományozódott át, s a későbbi jogkönyvek számára is mintaként szolgált.¹¹⁵

A makedón dinasztia átfogó és hivatalos – vagyis császári rendelkezésre készült – kodifikációinak sora ezzel véget ér. Ezen túlmenően azonban születtek egyéb hivatalos jogszabályok, valamint jogi relevanciával bíró egyéb művek is, amelyek részben speciális kérdésekkel foglalkoztak. E körben kell említeni *VI. Leó novelláit*, amelyeknek fennmaradt egy 113 rendeletet felölelő gyűjteménye.¹¹⁶ Tárgyuk vegyes, egyházjogi, személyi és családjogi kérdések egyaránt előfordulnak bennük. Kevésbé jellemző, hogy új joganyagot tartalmaznának, a császár inkább a jusztinianoszi jog és a korabeli viszonyok közti ellentmondást akarta feloldani, valószínűleg még a Baszilika készítésének időszakában.¹¹⁷ Ugyancsak Leó nevéhez fűződik az ún. *Eparkhoszkönyv* (*τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον*),¹¹⁸ amely a városi prefektus munkáját is megkönnyítendő különböző, a jegyzőktől a bankárokon és a szappanfőzőkön át a kereskedőig terjedő hivatások és szakmák tagjaira, azok céheire és a városi polgárokhoz valamint az állami hatóságokhoz való viszonyukra állapított meg részletes szabályokat. Nem jogszabály, de jogi relevanciával is bír továbbá Leó *Taktikája* (*τὰ ἐν πολέμοις τακτικά*), amelyben a császár 20 fejezetben hadtudományi ismereteket tárgyal.¹¹⁹

¹¹² Szintén Scheltema, van der Wal és Holwerda műve, *Basilica* (Series B, I–IX. köt.).

¹¹³ Kiadása: JGR II. köt. 107–228.

¹¹⁴ A datálásra lásd: SCHMINCK (1998) i. m. 353.

¹¹⁵ SCHMINCK (1986) i. m. 55–107.; uő: (1991p).

¹¹⁶ Kiadása: NOAILLES–DAIN.

¹¹⁷ FÖGEN (1989) 30–33.

¹¹⁸ Kiadása: KODER (1991); JGR II. köt. 369–392.

¹¹⁹ Kiadása: PG 107. coll. 672–1120. és *Tactica*.

VII. (Bíborbanszületett) Konstantin (913–957) uralkodásához is kötődnek közjogi jelentőségű művek. Ilyen az ún. *Szertartáskönyv*, amely a császári udvar különleges eseményeikor (egyházi ünnepek, keresztelés, házasság, temetés, uralkodók koronázása, tisztviselők beiktatása, idegen követek fogadása stb.) követendő eljárást szabályozza.¹²⁰ Ugyancsak tőle származik a tartományok, a *themák* kérdéseivel foglalkozó *De thematibus*,¹²¹ valamint a fiának és trónörökösének, Rómanosznak címzett *De administrando imperio*, amely a birodalom határain élő idegen népek belső viszonyait és az impériummal való kapcsolatukat taglalja.¹²²

1.5. Magánjelleű feldolgozások

A császári kodifikációs törekvések eredményeként született törvénykönyvek és az imént említett egyéb művek mellett szót kell ejteni az uralkodók által kiadott normaanyag magánjelleű átdolgozásairól is. Sorban az első ezek közül az 50 címből álló ún. *Epitome legum* (*Ἐκλογή νόμων τῶν ἐν ἐπιτόμῳ ἐκτεθειμένων*),¹²³ amely 913–914 táján keletkezett,¹²⁴ s bár eredeti változata követi a Prokheirosz Nomosz szerkezetét, azt a szerző kiegészítette a jusztinianoszi törvénytű minden részéből származó további anyagokkal. Viszonylag kevés kéziratban maradt fenn,¹²⁵ de nemsokára megjelentek újabb változatai.¹²⁶ Később további magánmunkák is születtek, amelyek világosan valamely császári jogkönyvre vezethetők vissza, azt azonban egybedolgozták máshonnan származó normaanyaggal is. Ennek alapján a szakirodalom Eklogé-, Prokheiron-, Eiszagógé- és Bazilika-derivátumokról beszél.

Az *Eklogé*-származékok közé sorolandó – a már említett EA és EPA mellett – a 12. század végéről származó ún. *Epitome Marciana*, amely az Eklogé,

¹²⁰ Kiadása: De cer. ed. REISKE, valamint De cer. ed. VOGT.

¹²¹ Kiadása: De them.

¹²² Kiadása: MORAVCSIK (1950); lásd továbbá: De adm. imp.

¹²³ Kiadása: JGR IV. köt. 261–585.

¹²⁴ SCHMINCK (1986) i. m. 127.

¹²⁵ Részletesebb földolgozását adja MOULAKIS. Lásd továbbá: SCHMINCK (1986) i. m. 109–131.

¹²⁶ Az *Epitome ad Prochiron mutata* és az ún. *Epitome Laurentiana*. Mindkettő nagymértékben bedolgozza az Epitoméba a Prokheirosz Nomosz anyagát – PIELER (1978) i. m. 461.

a Prokheiosz Nomosz, az Eiszagógé és az Epitome legum anyagát szerkesztette egybe.¹²⁷

A *Prokheiosz Nomosz* derivátumai közé tartozik az ún. *Ecloga ad Prochiron mutata*, amelynek több szövegváltozata ismeretes, s eredetileg csak a Prokheiosz Nomoszt és az Eklogét vegyítette egymással, később azonban az EA, az Eiszagógé, az Epitome legum, az Appendix Eclogae és egyes kánonjogi források anyagát is beledolgozták.¹²⁸ Szintén a Prokheiosz Nomosza megy vissza az ún. *Prochiron legum (Prochiron Calabriae)*-nek is hívják),¹²⁹ amely egyetlen kéziratban maradt fenn, s a 12. századi normann Dél-Itáliában született. Készítője forrásként használta az Eklogét, az Eiszagógét és az Epitome legumot, azok tartalmát azonban egyszerűbb stílusban és szókinccsel adja vissza.¹³⁰

Az *Eiszagógé* átdolgozásai közül az első közvetlenül VI. Leó halála után születtek. Ilyen a 42 címet tartalmazó ún. *Epanagoge cum Prochiro composita*, amely a makedón császárok két kisebb jogkönyvéből, valamint a Bazilikából nyert kivonatokból áll,¹³¹ továbbá az ún. *Epanagoge aucta*,¹³² amely 54 címben hozza az Eiszagógé tartalmát, kiegészítve a Bazilikának és Leó novelláinak egyes részeivel, csatolva mindehhez az izauriak idején keletkezett három speciális jogszabályt, a Földművestörvényt, a Rhódoszi Tengerjogot és a Katonai Törvényt. Ismert még az Eiszagógénak egy a jusztinianoszi jogból származó kommentárokkal ellátott változata (*Epanagoge cum scholiis*), valamint az első 13 címét önálló jogkönyv formájában áthagyományozó variánsa (*Epanagoges tituli XIII*).¹³³

A *Bazilika* feldolgozásai közt említendő a 10. században keletkezett ún. *Synopsis Basilicorum (maior)*, amely a 60 könyvből álló monumentális alkotás rövidített, az eredeti mű kb. tizedrészét tartalmazó kivonata volt. Viszonylag szépszámú kézirat bizonyítja népszerűségét.¹³⁴ Szintén a *Bazilika* gyakorlati

¹²⁷ A makedónok törvénykönyveinek származékait összefoglaló jelleggel ismerteti PIELER (1978) i. m. 458–461.

¹²⁸ Szövege: JGR VI. köt. 217–318.; irodalom: MALAFOSSE.

¹²⁹ Kiadása: BRANDILEONE–PUNTONI.

¹³⁰ SCHMINCK (1991n).

¹³¹ 1971-ben Wolfgang WALDSTEIN professzor újabb részeit találta meg az Áthosz-hegyi szerzetesközpont Lavra kolostorában, vö. WALDSTEIN–SIMON.

¹³² Szövege: JGR VI. köt. 49–216.

¹³³ Az Eiszagógé derivátumaira lásd: PIELER (1978) i. m. 460–461. és SCHMINCK (1991g), (1991h) és (1991i).

¹³⁴ Kiadása: JGR V. köt. A kéziratgazdagságra lásd: RHBR I. 459–461. Irodalom: BURGMANN (1991a); SVORONOS (1964).

használhatóságát volt hivatva megkönnyíteni az ún. *Τιπούκειτος* (‘τι ποῦ κεῖται’ = ‘mi hol található’), amely a 11. század vége felé egy bizonyos Patzesz bíró által készített tartalommutató volt. Mindössze egyetlen kéziratban maradt fenn.¹³⁵ Valószínűleg elterjedtebb volt az *Ecloga Basilicorum*, amelyet egy ismeretlen jogász állított össze 1142-ben, kommentár gyanánt. Terve eredetileg az lehetett, hogy mind a 60 könyv anyagához magyarázatokat fűzzön, de csak az első 10 könyv kommentárjai készültek el.¹³⁶

A ‘szűk értelemben vett jogtudományi irodalom’ körében tárgyal még Pieler egy sor kisebb művet, amelyek részben oktatási, részben gyakorlati célokat szolgáltak.¹³⁷ Közülük a legjelentősebbek közé tartozik a híres szónoknak és történetírónak, Psellosznak *Synopsis* c. terminológiai műve, amelyben a szerző a latin jogi szakkifejezések görög magyarázatát adja. Ugyanő egyébként egy rövid jogi lexikont is írt. Magasabb színvonalúnak számít Mikhaél Attaleiatész bírónak VII. (Dukas) Mihály császár megbízásából készített tankönyve, az ún. *Πόνημα νομικόν*,¹³⁸ amely történeti bevezető után a személyek, dolgok és az ortodoxia kérdéseit taglalja, majd a Bazilika anyagának tömör összefoglalását adja, kiegészítve VI. Leó néhány novellájával. Szintén egy bíró állította össze a 11. század közepe táján az ún. *Peirát*,¹³⁹ egy tekintélyes kollégájának, Eusztathiosz Rhomaiosznak, a bíróság elnökének szakvéleményeiből és ítéleteiből. Bár egyetlen 15. századi kéziratban maradt csak fenn, jelentősége mégis kimagasló, mivel lényegében ez az egyetlen forrás, amely a bizánci birodalmi bíróság joggyakorlatáról tájékoztat.¹⁴⁰

1.6. Későbizánci jogkönyvek

A későbizánci korszak érdekessége, hogy a hanyatlófélben lévő világi jogi jogalkotással és jogtudománnyal szemben az egyházjog fejlődése kimagasló színvonalat mutat. Hivatalos császári törvénykönyv már nem született;

¹³⁵ PIELER (1978) i. m. 462. Kiadása: *Τιπούκειτος*.

¹³⁶ Szövege és irodalom: BURGMANN (1988).

¹³⁷ PIELER (1978) i. m. 464–469.

¹³⁸ Szövege: JGR VII. köt. 409–497.

¹³⁹ Szövege: JGR IV. köt. 9–260.

¹⁴⁰ A 11. századi bizánci joggyakorlat sajátosságait – pl. az alkalmazott érvelési technikákat, a retorika nagy szerepét – a Peira alapján állapítja meg SIMON (1973).

a novellák¹⁴¹ többnyire speciális kérdéseket rendeztek, magánjoggal alig foglalkoztak. A világi jogtudomány ereje kimerült a régi jogkönyvek kompilációjában. Ilyen kompiláció volt a 13. század végén Nikaiában keletkezett *Synopsis minor*, amely a Bazilika már említett ‘nagy’ kivonatát rövidítette tovább, az anyagot címszavak szerint alfabetikus rendbe szedve. Ismeretlen szerzője felhasználta Attaleiatész tankönyvét is.¹⁴² A 14. század első feléből származik egy szintén ismeretlen kompilátor által készített jogkönyv, a *Prochiron auctum*, amelyben a szerző minden rendelkezésre álló korábbi anyagot igyekezett összefoglalni: a Prokheirosz Nomosz anyagát az Eklogéból, az Eiszagógéból, a Bazilikából (illetve két szünopszisából), az Epitome legumból és a Πiónημα νομικόν-ból vett részekkel ötvözte.¹⁴³ A Bizánci Birodalom utolsó, de igen nagy karriert befutott világi jogkönyvét, a *Hexabibloszt*¹⁴⁴ egy thesszaloniki bíró, Harmenopulosz Konstantin állította össze. Hat könyve magába foglalta a teljes magán- és büntetőjogot. A mű elsősorban azokból a forrásokból épül fel, mint a *Prochiron auctum*, de szerzője a Peirából is átvett részeket és felhasználta a Jusztinianoszt közvetlenül követő időkből származó *ῥοπαί*-t is. Népszerűségét jelzi, hogy a török uralom alatt is alkalmazták, sőt, az 1829-ben függetlenné vált Görögország a *Hexabibloszt* nyilvánította hivatalos törvénykönyvének, amely hatályban maradt egészen a modern Ptk. életbe lépéséig (1946).

2. Egyházi jogforrások

2.1. Korszakolás

A bizánci kánonjog fejlődésének története – akárcsak a világi jogé – szintén három nagy korszakra bontható.¹⁴⁵ Az első a zsinatok korszaka (4–9. század), melynek során – zsinati kánonok, egyházatyák rendelkezései és a császárok

¹⁴¹ JGR I. köt. 481–605.

¹⁴² FÖGEN (1991); szövege: JGR VI. köt. 319–547.

¹⁴³ Kiadása: JGR VII. köt. 1–361. SCHMINCK (1991m).

¹⁴⁴ Kiadása: HARM.

¹⁴⁵ Az ortodox egyházjog forrásainak és fejlődésének máig egyik legjobb összefoglalását MILASCH kézikönyve jelenti (37–204.); a következő rövid áttekintésben magam is elsősorban az ő művére támaszkodom. Kurrens összefoglalót adnak továbbá: BECK (1977); VAN DER WAL–LOKIN i. m.; MEYENDORFF 121–135.; ERDŐ (1998); TROIANOS (1999) i. m. és röviden BURGMANN (2002) i. m. Itt is utalok továbbá az Oxford Dictionary of Byzantium megfelelő szócikkeire.

által kiadott jogszabályok formájában – gyakorlatilag megszületett az ortodox egyházjog szűk értelemben vett teljes anyaga. A második korszak a pátriárkák kora (9–11. század), melyben a már létrejött elsődleges joganyagot a konstantinápolyi pátriárkák a városban tartózkodó püspökökkel együtt tartott ún. ‘endémusza’ szinódusok (σύνοδος ἐνδημοῦσα) keretében értelmezték, kiegészítették. A harmadik periódus (12–15. század) a nagy keleti kanonisták – elsősorban Alexiosz Ariszténosz, Jóannész Zónarasz és Theodórosz Balszamón – kora, akik az elsődleges egyházjogi forrásanyagot kommentárokkal látták el.

2.2. A keleti kánonjog elsődleges forrásai

Az ortodox egyházjog elsődleges forrásait tartalmi értelemben a Szentírás, valamint a benne foglalt alapvető jogelveket értelmező kánonok képezik; utóbbiak alatt egyfelől az apostolok, másfelől az egyetemes zsinatok, egyes helyi zsinatok, valamint a legjelentősebb keleti egyházatyák kánonjait értjük.

Az ún. *Apostoli Kánonok* (κανόνες τῶν ἀγίων Ἀποστόλων)¹⁴⁶ nem közvetlenül Krisztus tanítványaitól, hanem az apostoli hagyományból származnak. Első összeállításuk egy 4. század végi ismeretlen, antiokhiai szerző nevéhez fűződik. A 85 apostoli kánont a 691–692-es Trullloszi Zsinat hivatalosan is megerősítette, s azóta a keleti kánongyűjtemények elején szerepel. A kollekción korán lefordították szír, arab és etióp nyelvekre, latinra azonban csak az első 50 kánont (Dionysius Exiguus 500 körül), így a nyugati egyházjogi hagyomány csak 50 apostoli kánont fogadott el. Elsősorban az egyházi személyek köteleiségeivel kapcsolatos normákat tartalmaznak. A 85 apostoli kánont egy korábbi, a 4. században összeállított, nyolc könyvből álló gyűjtemény, az ún. *Apostoli Konstitúciók*¹⁴⁷ függelékéből ismerjük, amelyet azonban a Trullloszi Zsinat – mint eretnekek által meghamisított anyagot – elvetett. Ennek ellenére később gyakran másolták, bár ritkán teljes egészében.¹⁴⁸

A keleti ortodox egyház által egyetemesnek elismert zsinatok közül a következők bírnak egyházjogi jelentőséggel: Az első az I. Nikaiai Egyetemes Zsinat (325), amely 20 kánont bocsátott ki. Ezt követte az I. Konstantinápolyi Egyetemes Zsinat (381), mindössze 7 kánonnal, az efezusi (431) 8 kánonnal,

¹⁴⁶ Kiadása: JOANNOU I/2. köt. 1–53. Magyar fordítást közöl BERKI 17–49.

¹⁴⁷ Kiadása: METZGER.

¹⁴⁸ A két kánongyűjteményre lásd: MILASCH i. m. 81–84. és 161–165.; ERDŐ (1983) 34–44.; ERDŐ (1998) i. m. 28–30., 31–33.; SCHMINCK (1991b) és (1991c).

majd a khalkédóni (451) 30 kánonnal. Az 5. és 6. egyetemes zsinatot Konstantinápolyban tartották 553-ban és 680–681-ben, ezek azonban elsősorban dogmatikai kérdésekkel foglalkoztak, egyházfegyelmi kánonokat nem bocsátottak ki. Ezt volt hivatva pótolni a konstantinápolyi császári palota kupola-termébe (τροῦλλος) összehívott ún. Trulloszi Zsinat 691–692-ben, a maga 102 kánonjával. Mivel a két korábbi zsinat folytatásaként hívták össze, ‘ötöd-hatodik’ zsinatnak is nevezik (Concilium Quinisextum, Πενθέκτη). Az általa tételezett egyházi joganyag az ortodox egyházjog egyik legfontosabb része. Több rendelkezése is ellentétben állt a nyugati egyház gyakorlatával, ezért Róma nem ismerte el egyetemesnek. A zsinatnak különös jelentőséget ad továbbá, hogy 2. kánonjában meghatározta azokat az egyházi jogforrásokat, amelyek a keleti egyház jogrendjének alapját képezik. Az utolsó – a keleti egyház számára – egyházjogi relevanciával bíró egyetemes zsinat a II. nikaiai (787) volt. Ez védelmébe vette a szentképek tiszteletét, s összesen 20 kánont bocsátott ki.¹⁴⁹

A keleti *partikuláris (helyi) zsinatok* közül tíznek a jogalkotása bír az egész keleti egyházra kiterjedő hatállyal. Ezek közé tartozik az ankürai (314), a neokaiszareiai (314 és 325 között), a gangrai (340), az antiokhiai (341), a laodikeiai (343), a szárdikai (ma Szófia, 343), a konstantinápolyi (394), a karthágói (419), a 859–861-es konstantinápolyi (kétszeri összeülése miatt primo-secundának is nevezik) és a Hagia Sofiában 879–880-ban tartott zsinat.¹⁵⁰

Végül a ‘*szent atyák kánonjai*’ cím alatt tartalmazza a keleti egyházjogi *corpus* tizenkét keleti egyházatyának, valamint négy konstantinápolyi pátriárkának a kánonjait. Többnyire az egyházi vezetők által a hívek számára kibocsátott körlevelekről, egymásnak címzett írásokról és teológiai kérdésekre adott válaszokról van szó, s főként morális kérdésekről értekeznek. Később ezeket is egyházjogi normaként kezdték tisztelni, s a Trulloszi Zsinat óta hivatalosan is jogerőt nyertek. E körbe tartoznak Dionüsziosz, alexandriai érsek (†265), Csodatévő Szent Gergely, neokaiszareiai érsek (†270), valamint Péter, alexandriai érsek (†311) kánonjai, Nagy Athanasziosz alexandriai érsek (†373) levelei, Nagy Baszileiosz, a kappadókiai Kaiszareia érsekének (†379) kánonjai, Timóteus alexandriai érsek (†385) feleletei, Nazianzoszi Szent Gergely (†389) konstantinápolyi és Amfilokhiosz ikóniumi érsek (†395) verses jegyzékei a Szentírás kanonikus könyveiről, Gergely nússzai püspök (†395)

¹⁴⁹ Az egyetemes zsinatokra lásd: MILASCH i. m. 84–90. és BECK (1977) i. m. 44–48. Kánonjaik szövege megtalálható: JOANNOU i. m. I/1. köt. Magyar fordításuk: BERKI i. m. 53–182.

¹⁵⁰ A helyi zsinatok kánonjai megtalálhatók JOANNOU i. m. I/2. köt. Közülük az ankürai, neokaiszareiai, gangrai, antiokhiai, laodikeiai és szárdikai zsinatok magyar fordítását közli ERDŐ (1983) i. m.

kánonjai, Theofilosz (†412) és Kürillosz (†444) alexandriai érsek kánonjai, végül I. Gennadiosz konstantinápolyi érsek (†471) körlevele. A későbbi gyűjteményekbe felvették továbbá négy későbbi konstantinápolyi pátriárka, IV. (Böjtölő) János, (582–595), Tarasziosz (784–806), I. Nikéforosz (806–815) és III. (Grammatikosz) Nikolaosz (1084–1111) szövegeit.¹⁵¹

2.3. Kiegészítő források

Ezzel a keleti egyházjogi *corpus* ‘hivatalos’ része teljes. Minden egyéb forrás csak kiegészítő, kiegészítő jellegű. Ilyen kiegészítő forrás egyrészt a *konstantinápolyi patriarkális* (később ‘endémusza’) *szinódusok* jogalkotása, amelynek alapja az, hogy a konstantinápolyi patriarkátus rangban megelőzi a többi, másrészt évszázadokon át a bizánci állam felségterületén működött, míg a többi hosszabb vagy rövidebb időre pogányok uralma alá került. A konstantinápolyi pátriárka ezért időről időre egybehívta az elnyomott egyházkerületek vezetőit, s a fontosabb kérdésekben velük együtt, rájuk is kiterjedő hatállyal hozott döntéseket.¹⁵² Ez a zsinati jogalkotás a 9–11. században élte fénykorát; komoly jelentőségre azonban csak a házasság témakörében hozott szabályok tettek szert.¹⁵³

Kiegészítő forrásnak minősülnek ezen kívül egyes *elismert egyházjogászok véleményei*. Köztük a legjelentősebbek a 12. században élt Jóannész Zónarasz, Alexiosz Ariszténosz és Theodórosz Balszamón voltak. Az ő kánonokhoz fűzött kommentárjaikat övezte a legnagyobb tisztelet, de rajtuk kívül hat további kanonista meghatározott műveit (kánonjogi témájú tanulmányait, szakvéleményeit) is e körbe sorolják.¹⁵⁴

Végül, mivel állam és egyház a bizánciak államelméleti és teológiai gondolkodásában nem jelentettek egymástól elválasztható intézményeket, nem meglepő, hogy kiegészítő forrásnak minősülnek a keleti egyház számára a bizánci császárok által kiadott azon *világi törvények* is, amelyek az egyházat vagy az

¹⁵¹ A keleti egyházatyák kánonjainak kiadása: JOANNOU i. m. II. köt. Irodalom: MILASCH i. m. 99–110.; MEYENDORFF i. m. 124–125.

¹⁵² MILASCH i. m. 113–120.

¹⁵³ Ilyen volt pl. II. Sziszinniosz pátriárkának a házassági akadályokra vonatkozó szabályozása 997-ben – vö. SCHMINCK (1991a).

¹⁵⁴ Petrosz khartofülax 24 kánoni válaszát; Krétai Éliasz kánoni válaszait; Nikolaosz khartofülax 12 kánoni válaszát; Nikéforosz khartofülax két körlevelét; János, kitroszi püspök 16 kánoni válaszát és Démétriosz Khómaténosz 4 kánoni válaszát – MILASCH i. m. 121–123. A teljes jogtudósi irodalmat a RHALLES–POTLES-féle athéni gyűjtemény kötetei tartalmazzák.

egyházjog témakörébe eső egyes kérdéseket szabályozzák. E körbe a Codex Theodosianusszal kezdve beletartozik minden hivatalos császári kodifikáció, így Jusztinianoszé, az izauriak Eklogéja, a makedónok Eiszagógéja, Baszilikája és Prokheironja, a Jusztinianoszt követő császárok novellái, sőt, Harmenopulosz Hexabiblosza is. Utóbb mindezen világi törvények egyházat érintő szabályait is felvették a kánonjogi gyűjteményekbe. Tekintsük röviden át, hogy e kollekciók közül melyek a legfontosabbak, hiszen ezek a keleti egyházjog alaki értelemben vett (megismerési) jogforrásai.

2.4. Korai gyűjtemények

A legkorábbi, milánói ediktumig (313) terjedő időben csak közvetlenül az apostoli hagyományt – vagy legalábbis az apostoloknak, azok tanítványainak tulajdonított tradíciót – összegyűjtő anyagok készültek. Ezek közé tartozik a *Didakhé (Doctrina Apostolorum)*, amely az apostoloknak tulajdonított erkölcsi természetű tanítások 2. századi eredetű foglalata. Ugyancsak az apostoli hagyományra vezethető vissza az *Apostoli Kánonok* fentebb már említett összeállítás. E korai időszakban foglalták egybe az *Apostoli Konstitúciókat* is, amely gyűjtemény tartalmazza az átdolgozott *Didaskaliát* (3. századi eredetű, prédikációs buzdítás formájában előadott egyházfegyelmi szabályok), a módosított *Didakhét*, valamint az ún. *Aposztolike Paradosziszt* (Traditio Apostolica), egy a 3. század elejéről származó összetett anyagot, amely az egyházi közösség szerkezetéről, a korabeli egyházfegyelemről szóló, valamint liturgikus részeket tartalmaz. A Konstitúciókhoz függelékként csatolták továbbá az Apostoli Kánonok gyűjteményét.¹⁵⁵

A milánói ediktumot követő mintegy hat évszázad során (a 9. század végéig) megszülettek az ortodox keleti egyházjog alapvető forrásai (egyetemes és helyi zsinatok, valamint a szent atyák kánonjai), és létrejött az egyházra vonatkozó világi eredetű jogszabályok túlnyomó része. Ezt az anyagot szintén különböző gyűjteményekbe foglalták, amelyeknek három típusa ismeretes: (1) a tisztán egyházi eredetű szabályokat összefoglaló kollekciók; (2) a kizárólag világi eredetű (császári) normaanyag gyűjteményei; és (3) a nomokánon-gyűjtemények, amelyek világi és egyházi eredetű normákat (νόμοι és κανόνες) egyaránt magukba foglaltak.

¹⁵⁵ MILASCH i. m. 159–165.; ERDŐ (1983) i. m. 33–44.; ERDŐ (1998) i. m. 21–27.

2.5. Egyházi eredetű szabályok gyűjteményei

A legkorábbi *tisztán egyházi eredetű gyűjtemények* a 4–5. században születtek, s az addig tartott egyetemes és helyi zsinatok kánonjait foglalták össze. Legtöbbjükéről csak későbbi említésekől tudunk. Közülük a legjelentősebb fennmaradt egységes gyűjtemény a *Syntagma canonum (Corpus canonum orientale)*, amelyet a 451-es Khalkédóni Zsinaton már használtak, görög eredetije azonban elveszett, tartalmát ezért elsősorban szír fordításából ismerjük. Az addigi egyetemes és helyi zsinatok anyagát tartalmazta, időrendi sorrendben.¹⁵⁶ Utóbb szisztematikus kollekciók is napvilágot láttak, amelyek a kánonokat tárgy szerint rendszerezték. Az első ezek közül egy 60 címbe szedett összefoglaló volt a 6. század elején (*Collectio LX titulorum*), amely azonban nem maradt fenn. Áthagyományozódott viszont III. Jóannész Szkholasztikosz pátriárkának a 6. század közepén készített 50 címből álló munkája (*Συναγωγή κανόνων; Synagoge v. Collectio L titulorum*), amely az Apostoli Kánonok és a Corpus canonumban található zsinati rendelkezések mellett elsőként vette fel anyagába Baszileiosz püspök két kánoni levelét is.¹⁵⁷

Fontos megjegyezni, hogy az első 50 apostoli kánon, valamint a 4–5. századi egyetemes és helyi zsinatok kánonjai az 5. század második felétől, de főleg a 6. századtól, latin fordításban a nyugati egyházjogi gyűjteményekbe is bekerültek, így a középkori keleti és nyugati kánonjogi *corpus*nak egyaránt részét képezik. Később aztán egyes nyugati zsinatok határozatai is megjelentek a latin egyházjogi gyűjteményekben, valamint a pápai dekretálisok. Utóbbiak javára nyugaton jelentős súlyponteltolódás tapasztalható a 7. századtól kezdve.

2.6. Világi eredetű szabályok gyűjteményei

A keleti egyházra vonatkozó *világi eredetű normákat* a 6. századtól szintén különböző gyűjteményekben rendszerezték. Ezek közé tartozik az ún. *Collectio LXXXVII capitulorum*, amelynek összeállítója szintén Jóannész Szkholasztikosz volt, s 12 jusztinianoszi novella egyházi rendelkezéseit foglalta össze. Ismeretlen kompilátor munkája a *Collectio XXV capitulorum*, amely a jusztinianoszi Codexből és a Novellákból vett szabályokat tartalmaz. A legje-

¹⁵⁶ ERDŐ (1998) i. m. 49–50.

¹⁵⁷ ZACHARIÄ (1877) 615–618.; MILASCH i. m. 165–169.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 24–30., 51–53.; ERDŐ (1998) i. m. 63–64.; SCHMINCK (1991q).

lentősebb gyűjtemény azonban e körben kétségkívül az ún. *Collectio tripartita*. Ismeretlen összeállítója a mű első részébe a Codex Iustinianus kivonatait helyezte, a második rész a Digesta és az Institúciók egyházi vonatkozású normáit tartalmazza, míg a harmadik rész a Novellákból származik. Az egyházi kérdéseket rendező császári jog összefoglalásai közül később ezt övezte a legnagyobb tisztelet.¹⁵⁸

2.7. Nomokánon-gyűjtemények

Végül lássuk a mind világi, mind egyházi eredetű kánonjogi szabályokat magukba foglaló *nomokánon-gyűjtemények* legfontosabbjait. Az első általunk is ismert ilyen kollekció a *Nomocanon L titulorum*, amely Jóannész Szkholasztikosz fentebb már említett 50 címből álló kánonjogi összeállításának a jusztinianoszi Corpus Iurisből vett kivonatokkal bővített változata, a 6. század második feléből.¹⁵⁹ Nagyjából vele egyidőben keletkezhetett a *Syntagma XIV titulorum*, amely a kánonok anyaga után függelékként tartalmazta a *Collectio tripartita*t. (Később időről időre kiegészítették az újabban kibocsátott kánonokkal.) Egyes vélemények szerint erre a gyűjteményre épült a 14 címből álló, legjelentősebb bizánci nomokánon, a *Nomocanon XIV titulorum*.¹⁶⁰ Első verziója még a 7. század elején, Hérakleiosz császár idején készült. A címeken belül fejezetenként építkezik, s minden fejezet elején csak utal a tárgy szerint megfelelő kánon számára, majd pedig közli az összes vonatkozó jusztinianoszi jogszabályhelyet a *Collectio Tripartita* alapján. A kánonok teljes szövegét a függelék tartalmazza időrendi sorrendben. A gyűjteményt később többször átdolgozták, első ízben Phótiosz pátriárka 883-ban, aki hozzáfűzte az időközben kibocsátott kánonok anyagát, így az már minden, a keleti egyház által általános kötelező erővel felruházott kánoni anyagot magába foglalt. A 14 címből álló nomokánont a 920. évi Konstantinápolyi Zsinat ünnepélyesen is megerősítette és az egész keresztény egyházra kötelezőnek nyilvánította, minek következtében a többi gyűjtemény lassan háttérbe szorult. Utóbb további bővítésekre is sor került, így például 1090-ben, amikor Theodórosz Besztész a Bazilika némely szövegét is

¹⁵⁸ MILASCH i. m. 176–178.; BECK (1977) i. m. 144–146.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 52–54., 61.; SCHMINCK (1991d), (1991e), (1991f).

¹⁵⁹ ERDŐ (1998) i. m. 67.

¹⁶⁰ Szövege: PITRA II. köt. 433–640. A legrégebb kéziratokra lásd: RHBR II. 284.

beledolgozta a gyűjteménybe. A 12. századi nagy keleti egyházjogászok is ezt a nomokánont vették alapul.¹⁶¹

2.8. A nagy keleti kanonisták kora

A keleti egyházjog utolsó nagy korszaka a 12. században kezdődik, s a nagy görög kanonisták működése jellemzi, akik az eddigre véglegesen kialakult alapvető egyházjogi anyagot kommentárokkal látták el, majd újabb és újabb gyűjteményekbe foglalták. Az egyházjogászok közül a legjelentősebbek Jóannész Zónarasz, Alexiosz Ariszténosz, valamint Theodórosz Balszamón; működésük a bizánci kánonjog fénykorát jelenti. A 14. századtól a nagy elődök nyomdokain már csak kisebb összefoglaló kézikönyvek születtek, mint például Matthaiosz Blasztarész alfabetikus és Makariosz Hieromonakhosz szisztematikus *Syntagmája*, vagy Harmenopulosznak a már említett Hexabibloszhoz készített kánonjogi kiegészítése. Lényegében ez utóbbival fejeződik be a szűk értelemben vett bizánci kánonjog története, s innentől pusztán annak folytatólagos továbbéléséről beszélhetünk, elsősorban a szláv népek körében.¹⁶²

3. Recepció

3.1. A bizánci világi jog recepciója

A keleti impérium joga azonban nem a 14. században kezdett kisugározni a környező népek jogrendszerére. Egyes bizánci – mind világi, mind egyházi – törvénykönyvek már jóval korábban ismertté váltak a szomszédos szlávok körében, s többet közülük le is fordítottak óegyházi szláv nyelvre, amely a szláv népek közös, írásban használt nyelve volt. E fordítások megvetették az alapját a bizánci jog recepciójának.¹⁶³

¹⁶¹ ZACHARIA (1877) i. m. 618–629.; MILASCH i. m. 178–183.; BECK (1977) i. m. 145–146.; ERDŐ (1998) i. m. 68. SCHMINCK (1991j); SCHMINCK (1991k).

¹⁶² MILASCH i. m. 184–189.; BECK (1977) i. m. 655–658. és 786–789.; VAN DER WAL–LOKIN i. m. 108–112. és 117–119.; KAZHDAN (1991a), (1991b), (1991c) és (1991e).

¹⁶³ E recepcióról összefoglaló jelleggel írnak: SOLOVIEV és BURGMANN (1996), újabban MAKSIMOVIĆ; különösen a bolgár államra és jogra gyakorolt bizánci hatást kidomborítva HORVÁTH (1968) 137–138., 157–160. A bizánci egyházjog szláv továbbélésével kapcsolatban hasznos információkkal szolgál még MILASCH i. m. 191–199. és ŽUŽEK.

A bizánci világi törvénykönyvek közül legkorábban az *Eklogé* szabályai kerültek át szláv nyelvű jogkönyvekbe. Az első részleges fordítást a szlávok két apostolának valamelyike, valószínűleg Szent Metód készítette a 9. században, a morva Rasztiszláv fejedelem kérésére. A fordítás során az eredeti rendelkezéseken több módosítást is végrehajtottak, a szláv szokásjognak megfelelően. Az így létrejött törvénykönyv a kéziratokban ‘Zakon sudnyj ljudem’ néven szerepel.¹⁶⁴ Az *Eklogé* második – immár teljes – fordítása valószínűleg a Bolgár Birodalomban keletkezett a 10. században, Simeon cár uralkodásának idején. Hogy innét milyen úton jutott Oroszországba, nem tudni, de az bizonyos, hogy a 13. században már megjelentek egyes fejezetei a ‘Knigi zakonnyja’ című orosz törvénygyűjteményben, valamint egy északkeleti fejedelmi törvénykönyvben (Merilo pravednoe – 1274 táján) is. Később az orosz nomokanonokba (kormčie knigi) is bekerült, a 17. század közepén pedig a nyomtatásban is kiadott Kormčaja része lett. Az *Eklogé* egyébként nemcsak a szlávoknál, hanem a Kaukázusban és az araboknál is hódított: örmény fordítása a 12. század végén készült, az arab-kopt egyház viszonyaira adaptált változatának első kivonatait pedig a 13. század elejéről származó kéziratokból ismerjük.¹⁶⁵

Jelentős karriert futott be a szlávok körében a *Földművestörvény* is. Két szerb és egy orosz redakciójáról tudunk. Az első szerb változatot Dusán István fejedelem idején állították össze a 14. században, amelyben ‘Jusztinianosz császár törvénye’ (‘Zakon carja Justiniana’) címen szerepel. Lehetséges azonban, hogy ennek prototípusa a 13. századra megy vissza. Második szerb előfordulását egy 15. századi kéziratból ismerjük. Oroszországban először a Knigi zakonnyja c. gyűjteményben bukkant fel (talán szerb közvetítéssel); később megjelent egy újabb verziója is. Említést érdemel, hogy a Földművestörvény 1646-ban bekerült a Moldvai Fejedelemség Vasile Lupu vajda által összeállított törvénykönyvébe is.¹⁶⁶

A makedón császárok első jogkönyvének, az *Eiszagógénak* teljes szövege a szlávoknál ismeretlen volt. Egyes részeit azonban lefordították a 17. században, s közülük több bekerült az orosz Kormčajába.¹⁶⁷ Ennél jelentősebb és korábbi recepciót ért meg a *Prokheiron*, melynek néhány fejezetét már valószínűleg

¹⁶⁴ A Zakon sudnyj ljudem eredete vitatott: a korábbi bolgár, makedón, sőt pannon eredetet képviselő elméletek után újabban a morva származás mellett szól a legtöbb érv – vö. ZÁSTĚROVÁ (1978); BURGMANN (1983) i. m. 26.; MAKSIMOVIČ i. m. 9.

¹⁶⁵ SOLOVIEV i. m. 438–439.; ŽUŽEK i. m. 85–86., 89–90., 129.; BURGMANN (1983) i. m. 24–27.; MAKSIMOVIČ i. m. 9–11.

¹⁶⁶ SOLOVIEV i. m. 446., 455. és 461.; MAKSIMOVIČ i. m. 19–20.; HAMZA (2004). 188. Utóbbi fontos egyéb részleteket is közöl a bizánci jog romániai hatására, különösen 185–189.

¹⁶⁷ MAKSIMOVIČ i. m. 15–16.

a 10. században ószlávra fordították Bulgáriában, s felvették a Syntagma XIV titulorum szláv változatába. További fragmentumai bukkannak fel orosz területen 13. századi kéziratokban, többek között a már említett Knigi zakonnyja gyűjteményben. Első teljes fordítását szerb földön készítették a 13. század elején, a szerb nomokanon-gyűjtemény részeként, ahonnan aztán nem sokkal később bekerült az orosz Merilo pravednoe kollekcióba és több helyi nomokanonba. A 17. századi nyomtatott Kormčajaban a 49/48. fejezetben szerepel.¹⁶⁸

Harmenopulosz *Hexabiblosz*át görög változatában használta a fanarióták vezetése alatt álló autonóm bolgár egyház a török megszállást (1393) követően évszázadokon át. Szerb fordítását egy tudós klerikus, Petar Vitković készítette el 1798-ban, a Habsburg Birodalomban élő ortodox szerbek számára, az osztrákok azonban – attól tartván, hogy fel fogja éleszteni a szerb nacionalizmust – megakadályozták megjelenését. Havasalföldön szintén csak a 18. század második felében jelent meg Harmenopulosz műve, egy Photeinopulosz nevű görög klerikus által készített görög nyelvű jogkönyvben, melyet Rakovitza fejedelem ünnepélyesen ki is hirdetett, de csak kéziratokban terjedt, nyomtatott változata nem készült. 1780-ban Ypsilanti fejedelem is kiadott egy a Hexabiblosz alapján szerkesztett törvénykönyvet, amelynek nem sokkal később román fordítása is megszületett. Hasonló törvénymű Moldvában csak a 19. század elején jött létre, de a Hexabibloszt korábban is élő jogként alkalmazták a gyakorlatban.¹⁶⁹

3.2. A bizánci egyházi jog recepciója

A keleti egyházjog forrásai közül jónéhány szintén recepciót nyert a szlávoknál. Ezek közül időben első a Jóannész Szkholasztikosz által a 6. század közepe táján készített *50 címből álló Szünagógé* volt, amelyet – akárcsak az Eklogét – Szent Metód fordította le szláv nyelvre a 9. század második felében. Metód nomokanonját később az oroszok is másolták, mint arról több 13–14. századi kézirat is tanúskodik.¹⁷⁰

Jóannész Szkholasztikosz másik műve, a Jusztinianosz novelláiból összeállított *Collectio LXXXVII capitulorum*, később függelékként hozzácsatolt további novellákkal együtt terjedt el a szlávok körében. Első óegyházi szláv fordítása

¹⁶⁸ SOLOVIEV i. m. 444. és 461.; ŽUŽEK i. m. 88–89.; BURGMANN (1996) i. m. 283.; MAKSIMOVIĆ i. m. 12–15.

¹⁶⁹ SOLOVIEV i. m. 442., 456.; MAKSIMOVIĆ i. m. 23–26.

¹⁷⁰ BURGMANN (1996) i. m. 285.; MAKSIMOVIĆ i. m. 9.

– az Eklogéval és a Syntagma 14 titulorummal együtt – Bulgáriában keletkezett a 10. század vége táján, amely a 11. században Oroszországba is eljutott, ahol felvették az óorosz ún. Efraim-Nomokánonba (Efremovskaja Kormčaja). A szerbek számára Szent Száva érsek készített újabb fordítást a 13. század elején, amely a Syntagma XIV titulorum szerb változatával együtt bekerült az ún. szerb nomokánonba. A század végén ez a gyűjtemény is eljutott az oroszokhoz Bulgárián keresztül, ahol felhasználták az orosz egyház hivatalos nomokánonjának (Kormčaja russkoj redakcii) készítésekor. Egy másik 13. századi törvénykönyvbe (Merilo pravednoe) a 87 címből álló kollekciónak bolgár és szerb fordításának egybefoglalt változata került. Egészen a 17. századig használták, mikor is felvették a nyomtatott Kormčájába.¹⁷¹

A legjelentősebb bizánci nomokánon-gyűjtemény, a *Nomocanon XIV titulorum* is megjelent a szláv egyházi forrásokban. Első kivonatos óorosz egyházi szláv fordítását 1170 táján készítették egy Áthosz-környéki kolostorban. A szerbeknél Szent Száva jóvoltából szintén készült egy részleges szláv változata a 13. század elején, amelyet a következő évszázadokban nemcsak Szerbiában, hanem Bulgáriában és Oroszországban is gyakran másoltak, majd ugyancsak bekerült a 17. századi nyomtatott Kormčájába.¹⁷²

Az utolsó jelentős bizánci egyházjogi gyűjtemény, amely a szlávok körében komoly népszerűségnek örvendett, a neves görög kanonista, Matthaiosz Blasztársz 14. század közepén alfabetikus rendbe szerkesztett *Szüntagmája* volt. A szerbeknél Dusán István kodifikációjába vették fel, önálló részként, de rövidített formában. A 15. században ennek két másolata is készült Joann Vladislav és Joann Stefan havasalföldi vajdák számára. A két al-dunai fejedelemségben még a 17. században is élő jogként alkalmazták. Az oroszoknál 16. és 17. századi átiratokban jelent meg először.¹⁷³

3.3. A recepció általános jellemzői

A bizánci világi és egyházi jogforrások és a szomszédos népek közti recepció e vázlatos áttekintése módot ad néhány következtetés levonására későbbi vizsgálódásaink számára.

¹⁷¹ MILASCH i. m. 177.; ŽUŽEK i. m. 82.; BURGMANN (1996) i. m. 283–284.; MAKSIMOVIČ i. m. 11–12.

¹⁷² MILASCH i. m. 192–193.; SOLOVIEV i. m. 444. és 461.; ŽUŽEK i. m. 83–84.; MAKSIMOVIČ i. m. 16–17.

¹⁷³ MILASCH i. m. 195.; SOLOVIEV i. m. 446. és 454.; MAKSIMOVIČ i. m. 21–22.

A szláv recepció kezdetei a 9–10. századra nyúlnak vissza: ekkor születtek meg – a morvák és a bolgárok körében – mind egyes világi jogkönyvek (Eklogé, Prokheirosz Nomosz), mind bizonyos egyházi gyűjtemények (Szkholasztikosz-féle Szünagógé, Collectio LXXXVII capitulorum) első szláv változatai. Bulgária bizánci meghódítása után a recepció az oroszoknál folytatódott a 11. század közepétől, majd új lendületet vett a szerbeknél a 13. század első felétől, ami ismét kisugárzott a keleti szláv területekre. Az átvétel motorja e szomszédos népek körében az egyház volt: az első jogkönyveket keleti rítusú klerikusok fordították, illetve kompilálták, ennek során világi és egyházi eredetű szabályokat gyakran vegyítettek is, majd másolták és alkalmazták azokat az egyházi juriszdikció keretében. Az is jól látható, hogy a szlávok elsősorban olyan kisebb jogkönyveket vettek át, amelyek a gyakorlatban jól használhatók voltak, s az egyszerűbb hazai viszonyoknak jobban megfeleltek. Ilyen volt az Eklogé, a Földművestörvény vagy a Prokheirosz Nomosz; az egyházi források tekintetében pedig az 50, illetve 87 címből álló gyűjtemények.

A megtelepedő, majd államát megalapító magyarság tehát dél és kelet felől – ha a morvákat is tekintetbe vesszük, egy ideig észak felől is – lényegében folyamatosan olyan szomszédokkal volt körülvéve, akik jogrendszerüket bizánci minta alapján alakították. Keleti rítusú – vagyis jogi normáit Bizáncból hozó, illetve kapó – egyháziak pedig e korban nálunk is jelen voltak. Ez azt jelenti, hogy Magyarország történetének e szakaszában – legalább érintőlegesen – belesett abba a körbe, ahol a keleti impérium joga érezhető hatást gyakorolt.

Ha ennek konkrét nyomait kívánjuk kutatni, akkor elsősorban azokat a kisebb, praktikus jogkönyveket kell szem előtt tartanunk, amelyeket a szlávok is előszeretettel használtak. Ezek egyébként nagyjából éppen azok, amelyek Bizáncban is a legelterjedtebbek voltak. Ilyen az Eklogé, amelyet a makedón dinasztia általi ‘hatályon kívül helyezés’ sem tudott kiszorítani a gyakorlatból, mert egészen Bizánc elestéig másolták,¹⁷⁴ továbbá a Prokheirosz Nomosz, amely szintén népszerű törvénykönyv volt, s a szlávok is átvették. Ide sorolható a Földművestörvény is, bár speciális kérdésekre vonatkozó különös jogot tartalmaz. Az Eiszagógé, amit a bizánciak korlátozott mértékben ugyan, de használtak, a szomszédoknál nem terjedt annyira, miként a Baszilika sem, melynek tekintélyét ugyan nem vitatta el senki, de mérete és bonyolultsága miatt a maga

¹⁷⁴ Megjegyzést érdemel, hogy a bizánci jogélet a mai fogalmaink szerinti jogbiztonságot nem ismerte: egy-egy újabb törvénykönyv megjelenése nem jelentette a korábbiaknak a gyakorlati használatból való eltűnését, amint ezt a magánfeldolgozások is mutatják, s így – későbbi másolás révén – eltérő korokban született jogkönyvek is egymás mellett éltek, olykor ellentmondó szabályokkal – vö. WENGER i. m. 722.

egészében soha nem nyert recepciót más népeknél. E két utóbbi gyűjteményt tehát csak másodlagosan, összefoglaló jellegük miatt érdemes figyelembe venni. A többi bizánci jogkönyv túlnyomórészt vagy e négynek a származéka, vagy túlságosan is speciális anyagot tartalmaz, ezért külön vizsgálatuk csak akkor indokolt, ha a hazai viszonyokban olyan sajátos kérdés kerül szemünk elé, amelyet e bizánci jogkönyvek valamelyike szabályoz.

Ami az egyházjogot illeti, itt figyelmünket nyilván a ‘törzsanyagra’ kell összpontosítanunk, vagyis a hagyományban az apostoloktól származtatott, valamint az egyetemes és a helyi zsinatok által kibocsátott, s a Trulluszi Zsinat által is megerősített kánonokra. Ha valamely keleti klerikust a 11–13. században a bizánci egyházjogról kérdezték, elsőként ezek juthattak eszébe. A legjelentősebb és legelterjedtebb gyűjtemények is – mint például a Szkholasztikosz-féle Szünagógé és a 14 címből álló nomokánon – ezeket tartalmazták. A szent atyák kánonjai ugyancsak részét képezték e kollekcióknak, többnyire azonban speciális kérdéseket tárgyalnak tudományos részletességgel, ezért figyelembevételük csak másodlagos jelleggel indokolt. A kánonjogi gyűjtemények törzsanyaga egyébként tartalmában egységesnek mondható, így az egyes kollekciókat – legalábbis első megközelítésben – külön-külön nem vizsgálom.

III. FEJEZET

MAGYAR JOGFORRÁSOK

A bizánci jogforrások után lássuk röviden hazai kútfőinket, először külsődle-
ges áttekintésben, kitérve az idegen hatást felvető legfontosabb nézetekre is.
Részletesebb vizsgálatba egyelőre csak ott bocsátkozunk, ahol valamely bizán-
ci vonás már a felületes áttekintés nyomán is szemünkbe tűnik.

1. Törvények, zsinati határozatok

1.1. Szent István törvényei és lehetséges külföldi előképei

Szent István neve alatt kétféle szerkesztésben összesen 56 törvénycikk maradt
ránk.¹⁷⁵ Legrégibb kéziratuk a 12. századi Admonti Kódexben található, amely
kettős bontásban (35+15) összesen 50 kapitulumot tartalmaz (ún. A redakció).
A többi kézirat jóval későbből, a 15–16. századból származik,¹⁷⁶ s Szent István
első törvénykönyveként hozzák az ‘Intelmek’ címen ismert, 10 szakaszból álló
királytűkröt, második törvénykönyveként pedig 55 fejezetet közölnek egybe-
szerkesztve (ún. B redakció), de e kéziratok is két alcsoportra oszthatók.¹⁷⁷ A
többségi felfogás szerint az Admonti kódex szerinti első törvénykönyv István
uralkodásának elején, a második a vége táján keletkezett.¹⁷⁸

¹⁷⁵ Szövegük: ZÁVODSZKY i. m. 141–152. és 153–156.; DRMH 1–11.

¹⁷⁶ A Budai János-féle kézirat 15. századi, de csak 17. századi másolatban maradt fenn; a
Thuróczi-féle a 15. század végén keletkezett; a Kollár-, az Ilosvay-, a Gregoriánczi- és a
Nádasy-féle, továbbá a debreceni, a Festetics-féle és a besztercebányai kézirat 16. századi.

¹⁷⁷ A különböző redakciók összefüggésével kapcsolatos legújabb tudományos álláspont össze-
foglalására lásd: JÁNOSI (1985); JÁNOSI (1988) 234–236.; JÁNOSI (1996) i. m. 67–85.

¹⁷⁸ Valószínű, hogy ezek egy példánya (A változat) még a 11. században kikerülhetett az ország-
ból, s az admonti kolostorban ennek alapján készítették el a 12. században az általunk ismert
admonti kéziratot. Az A változat egy másik példányának fölhasználásával szerkeszthették
valamivel később a B verzióhoz tartozó kódexek ösét, s mivel az admonti redakció feltehető-

Az államalapító történelmi jelentőségének ismeretében aligha meglepő, hogy jogtörténetírásunk kiemelt figyelmet szentelt dekrétumainak, s a 18. század óta lankadatlanul kereste külföldi előképeit. A számtalan munka túlnyomó többsége a nyugati hatás nyomait kutatta, ami a dekrétumok latinnyelvűsége, valamint Géza és Szent István nyugati orientációja alapján magától értetődő.¹⁷⁹ Ennek során feltehető mintaként a középkori nyugat-európai kánonjog legismertebb forrásait (például a Dionysio-Hadrianát, valamint Pseudo-Isidorus gyűjteményét¹⁸⁰), s a világi uralkodók törvényeit (például a frank kapitulárekat és a *lex Baiuvariorum*ot) egyaránt számba vették, s tartalmi hasonlóságok, tárgyi rokonságok tömegét mutatták ki, minek következtében általánosan elterjedt nézetté vált, hogy az államalapító törvényhozása nyugati, elsősorban bajor mintát követett. A nyugati hatás túlnyomó voltát valló nézetekkel szemben árnyaltabb képet rajzolt Bónis György,¹⁸¹ s tudatosította, hogy a feltárt hasonlóságok jórésze nem feltétlenül utal közvetlen átvételre. Ilyenről bizonyossággal csak az I. törvénykönyv első öt fejezeténél beszélhetünk,¹⁸² azonban ezek – tekintve, hogy a dekrétum inkább büntetőjogias színezetűbe nem illenek, s hangvételük is elüt a további kapitulumokétól – valószínűleg a későbbi másoló jószándékú buzgalmának köszönhetően kerültek a törvény elejére. A két Szent István-i dekrétumban ezen túlmenően mintegy tucatnyi olyan hely található, amelyeknél feltehető, bár korántsem biztos a nyugati forrásból való kölcsönzés, az anyag bő kétharmada azonban közvetlen nyugati előképek nélküli.¹⁸³ Ezek alapján ma a kutatók többsége úgy tartja, hogy Szent István törvényei nyugati, főként ba-

en csak kis példányszámban létezett, Magyarországon a B változat képezte a 'hivatalos' dekrétumok alapját; a *Corpus Juris*ba is ez került be – vö. JÁNOSI (1985) i. m. 49.

¹⁷⁹ A nyugati hatást vizsgáló és kidomborító legfontosabb 19–20. századi művek a teljesség igénye nélkül: ENDLICHER; KRAJNER; KARÁCSON i. m.; ZÁVODSZKY i. m.; SCHILLER; MADZSAR (1921), uő (1938a), uő (1938b); KIRÁLY (1928); SAWICZKI; WALDAPFEL; HORVÁTH (1954) és CSÓKA. Lásd továbbá újabban: NÓTÁRI (2013), a keleti hatásokra is tekintettel, különösen 141–144.

¹⁸⁰ A pseudoisidorusi dekretálisok befolyásáról és elterjedtségéről lásd FUHRMANN művét, melynek 3. kötetében a szerző terjedelmes mutatóban veszi számba azon fontosabb egyházjogi gyűjteményeket (a 9. századtól Gratianus *Decretum*áig), amelyekben pseudoisidorusi dekretálisok előfordulnak. Magyarországi eredetű forrást azonban ezek között nem említ.

¹⁸¹ BÓNIS (1938).

¹⁸² Az I. törvénykönyv 1–2. fejezetei azonosak a 847-ben tartott Mainzi Zsinat 6. és 7. kánonjával, 3–5. fejezetei pedig Pseudo-Isidorus gyűjteményéből származnak (a 3. és 4. fejezet az ún. *Excerpta Silvestri* 4. és 5. kánonja egy részének felel meg, az 5. pedig egy Evaristus pápának tulajdonított töredéket vett át) – vö. SAWICZKI i. m. 400–404. és BÓNIS (1938) i. m. 452.

¹⁸³ BÓNIS (1938) i. m. 449., 452–455., 471., 485. CSÓKA i. m. 161–162. ezzel szemben védelmébe veszi azt a hagyományos álláspontot, hogy az első öt fejezet eleve szándékolt átvétel eredménye: olyan elvi állásfoglalás, amely általánosságban védi az egyház érdekeit.

zor hatást mutatnak, összességükben azonban önálló alkotásnak tekinthetők.¹⁸⁴ Az első törvénykönyv királyi előszavában felhozott általános megjegyzés, mely szerint az uralkodó „a régi és az új császárok példáját követve”¹⁸⁵ hozza dekrétumait, szintén inkább az önálló jogalkotás igényét fejezi ki, s nem értelmezhető úgy, hogy az államalapító akár a nyugati, akár a keleti imperátor törvényeit kívánná másolni.¹⁸⁶

A keleti minták hatásának lehetőségét kevesebben vetették fel. Az egyoldalúan görög befolyást valló nézeteken¹⁸⁷ túlmenően itt említendő Serédi Jusztinián,¹⁸⁸ aki – a korabeli nyugati kánonjog mellett – a római joggal (többnyire a Theodosziosz-féle és a jusztinianoszi Codex egyházi jogi rendelkezéseivel) mutatkozó hasonlóságokra mutatott rá, bár nem állította, hogy ezek közvetlenül Bizáncból származnának. Hamza Gábor több tanulmányában is foglalkozott Szent István törvényeinek forrásaival, ahol számba vette a nyugati forrásokon kívül a bizánci törvényeket is. Ennek során ő is a theodoszioszi és jusztinianoszi Codex, valamint a Novellák egyes passzusaival adódó párhuzamokat talált,¹⁸⁹ a közép-bizánci korszak törvénykönyveiből való kölcsönzés kérdésével kapcsolatban azonban nemleges álláspontra jutott.¹⁹⁰ Jánosi Mónika szintén számolt a bizánci joggal, mint a korabeli közép-európai népek törvényhozását befolyásoló tényezővel, konkrétan azonban csak a büntetési tételeket említette, mint nálunk is meggyökereztetett bizánci szokást.¹⁹¹ Zlinszky János

¹⁸⁴ GYÖRFFY (1983a) i. m. 269.; KRISTÓ (1998a) i. m. 96.

¹⁸⁵ „...antiquos ac modernos imitantes augustos, decretali meditatione nostre statuimus genti...” – ZÁVODSZKY i. m. 141.

¹⁸⁶ Az esetleges szellemi előképként szereplő Lex Baiuvariorum előszava fel is sorolja a nagy görög, római és germán törvényhozókat – vö. MADZSAR (1921) i. m. 59.; CSÓKA i. m. 160–161. A rövid utalást tehát aligha lehet kizárólag a nyugati minták követésének szándékaként föl-fogni [pl. KRISTÓ (1998a) i. m. 96.], s természetesen egyoldalú keleti orientáció jeleként sem értékelhető (pl. SZTRIPSZKY i. m. 25–26. és MOSOLYGÓ i. m. 70.), inkább a korszak világpolitikai hátterét képező „Renovatio Imperii Romani” egyetemességre törekvő eszméjébe való beilleszkedés igényének tekinthető – vö. GERICS (1990a) 3–54.

¹⁸⁷ SZTRIPSZKY i. m. 25–26. és MOSOLYGÓ i. m. 70. – mindkettő pusztán általános megállapítást tesz, kifejtés nélkül.

¹⁸⁸ SERÉDI 276–280.

¹⁸⁹ Többnyire olyan általános kérdések kapcsán, mint a keresztény uralkodónak Szent István I. törvényének előszavában is megtalálható, imént érintett jogalkotói fölfogása, általában vett keresztényi beállítottsága, továbbá a *regnum* és *sacerdotium* egysége – HAMZA (1996) 419–421.

¹⁹⁰ HAMZA (2001) 17–18.

¹⁹¹ JÁNOSI (1996) i. m. 32–43., 52.

ezeket kiegészítette egyéb, a római jogra vagy a keleti egyház gyakorlatára utaló példákkal, amelyek legalábbis sejtetik a keleti impérium jogának hatását.¹⁹² Részletes, a közép-bizánci forrásokkal való tételes összevetést azonban nem végzett senki.

1.2. Az Intelmek

Az Intelmek¹⁹³ eszmei forrásvidéke – a többségi tudományos vélemény szerint – szintén nyugat felé, mindenekelőtt a nyugati frank, Karoling vidékeken keresendő.¹⁹⁴ A műben szereplő római jogi terminusok (*mos, ratio* stb.) az ismeretlen szerző ez irányú képzettségéről tanúskodnak,¹⁹⁵ s komolyan nem is merül fel annak lehetősége, hogy ezek a korabeli Bizánc jogtudományából származnának. Ennek ellenére nem kétséges, hogy a királytükör műfaja egészen korai időktől a keleti impériumban is ismert volt (*παραίνεσις*), s az államalapító Intelmei abban inkább a bizánci előképekre hasonlítanak, hogy a tanítás megfogalmazójának szerepében magát a királyt találjuk, míg a nyugati királytükörökben általában az egyház (főpap, később zsinati kollektíva) szájából hangzottak el ilyen tanácsok.¹⁹⁶ Ezen túlmenően azonban felfedezhető néhány konkrét hasonlóság is Szent István Intelmei, és a bizánci intelmek egyike, az alig fél évszázaddal István trónra lépése előtt, VII. (Bíborbanszületett) Konstantin császár által fiához, a leendő II. Romanosznak írt *‘De administrando imperio’* prooimionja között. Mindkét királytükör elején ott áll a keresztény uralkodó uralmának alappillére: hatalmát magától Istentől kapja, s tőle származik az alattvalók kormányzásához szükséges isteni bölcsesség, a törvény is:

¹⁹² A *SC Claudianum* szankciója, a szolgák fölshabadításának lehetősége végrendeleti úton, a házasságtörésben vétkes fél újráházasodásának tilalma, a vétlen új házasságának engedélyezése, a szabad végrendelezés – ZLINSZKY (1996) i. m. 274.; ZLINSZKY (2002a) i. m. 950.

¹⁹³ Kurrens kiadása: SRH II. köt. 619–627.

¹⁹⁴ BALOGH (1938); BALOGH (1943) 281., 293. 45. jegyz.; DEÉR (1942) 92.; SZÜCS (1988) 283.

¹⁹⁵ Részletesen: BALOGH (1943) i. m.

¹⁹⁶ BALOGH (1938) i. m. 265.

...Κύριος γὰρ δίδωσι νοῦν, ἡνίκα δεῖ εἰπεῖν, καὶ προστίθησιν οὓς τοῦ ἀκούειν· παρ' αὐτῶ θησαυρὸς σοφίας, καὶ ἐξ αὐτοῦ δίδεται πᾶν δῶρημα τέλειον· καθιστὰ βασιλεῖς ἐπὶ θρόνου καὶ κυρίαν τοῦ παντός δίδωσιν αὐτοῖς...

...cumque affatim universa huius vite utilitati dignitatieque gratia dei concessa, scilicet regna, consulatus..., partim divinis preceptis atque institutis, partim civilibus ac nobiliorum etateque provectorum consiliis suasionibus regi defendi, dividi, coadunari videam...

De administrando imperio, prooimion: „... Mert az Úr értelmet ad, mikor szólni kell, és fület hozzá a hallásra; nála a bölcsesség kincsestára, és tőle adatik minden tökéletes ajándék; trónra ülteti a császárokat és uralmat ad nekik minde nek felett...”¹⁹⁷

Az uralkodó ezt követően inti fiát, hogy véssze eszébe az atyjától kapott tanácsokat, így majd jól fogja kormányozni a rábízottakat. Mindkét szövegrészletből kitűnik, hogy a trónutód képzése nem öncél, hisz feladata a közérdek szolgálata lesz:

...Νῦν οὖν ἄκουσόν μου, υἱέ... Περὶ τῶν ἐνεστώτων μελέτησον, καὶ περὶ τῶν μελλόντων διδάχθητι, ἵνα πεῖραν μετ' εὐβουλίας ἀθροίσης, καὶ μεγαλεπήβολος ἔσῃ περὶ τὰ πράγματα. Ἴδου ἐκτίθημί σοι διδασκαλίαν, ὥστε τῆ ἐκ ταύτης πείρα καὶ γνώσει συνετισθέντα περὶ τὰς βελτίστας βουλάς καὶ {τῶ} τὸ κοινῆ συμφέρον μὴ διαμαρτάνειν...

...tunc nec me piget fili amabilissime hac vita comite tibi documenta, precepta, consilia, suasiones ponere, quibus tue vite mores tibi que subiectionum exornes, quandoque et sumpma concedente potentia post me regnabis. Te autem studiose adhibita audientia patris precepta iuxta divine sapientie suatum concedet observare dicentis per os Salomonis...

De administrando imperio, prooimion: „...Most hát hallgass rám, fiam... Fontold meg a jelen dolgokat, és tanulmányozd az eljövendőket, hogy tapasztalatokat szerezz és belátást, és nagy dolgokat fogsz véghez vinni. Íme, tanítást adok neked, hogy az ebből származó tapasztalásból és tudásból okulván, a legjobb elhatározásokat és a közérdeket illetően ne kövess el hibát...”¹⁹⁸

¹⁹⁷ Görög szöveg és fordítás: MORAVCSIK (1950) i. m. 44–45.; Intelmek: SRH II. köt. 619.

¹⁹⁸ Uo.

Végül az államalapító egy fentebb már idézett, az elődök követéséről szóló fejezetben található mondatával éppúgy a különböző népek eltérő, sajátos kezelésére, kormányzására buzdít, mint teszi ezt Konstantin, mielőtt sorra venné művében a birodalom határán fel-feltűnő népelemeket:

<p>...Ταῦτα ἐσοφισάμην κατ' ἑμαυτόν, καὶ εἶπα γνωστά σοι ποιῆσαι, τῶ ἡγαπημένῳ μου υἱῶ, ἵ' ἔχῃς εἰδέναι τὴν ἐκάστου τούτων διαφορὰν, καὶ πῶς ἢ μεταχειρίζεσθαι ταῦτα καὶ οἰκιοῦσθαι ἢ πολεμεῖν καὶ ἀντιτάσσεσθαι...</p>	<p>Quis Graecus regeret Latinos Grecis moribus, aut quis Latinus regeret Grecos Latinis moribus? Nullus...</p>
---	--

De administrando imperio, prooimion: „...Ezekről elmélkedtem magamban, és elhatároztam, hogy megismertetem ezeket veled, az én szeretett fiammal, hogy tudomást szerezz arról, hogy ezeknek a népeknek mindegyike miben különbözik egymástól, és arról, hogy *hogyan kell ezekkel bánni* (kiemelés – K. L.), őket a magunk számára megnyerni vagy hadakozni és szembeszállni velük...”¹⁹⁹

Az Intelmek ez utóbbi mondatának értelmezésével kapcsolatos régi vitába nem kívánok belebocsátkozni. E rövid idézetek azonban talán valamelyest érzékeltetik, hogy a bizánci és a magyar parainézis eszmei háttere, indíttatása közt is van némi rokonság, még ha a görög forrásból történő közvetlen átvétel ezekkel nem is bizonyíthatunk.

1.3. A Szent Istvánt követő jogalkotás

I. András állítólagos ediktuma kapcsán ugyancsak nem lehet szó keleti minta követéséről. Pontos szövege ismeretlen; a Corpus Jurisba annak első kiadói, Mossóczy Zakariás és Telegdi Miklós püspökök illesztették be Bonfini történeti elbeszélése alapján. Rendelkezései a történetíró szerint általános tartalmú, a keresztény vallás és az egyház védelmét szolgáló parancsok voltak.²⁰⁰

Ezzel szemben a Szent László nevéhez fűződő dekrétumokra és zsinati határozatokra valamivel erőteljesebben vetül a bizánci hatás gyanúja. A második

¹⁹⁹ Görög szöveg és fordítás: MORAVCSIK (1950) i. m. 46–47. Intelmek: SRH II. köt. 626. A hasonlóságot fölveti MORAVCSIK (1953) i. m. 60. is.

²⁰⁰ CJH I. köt. 46–47.

magyar szent királynak a történettudomány három törvénytulajdonít. Az ún. harmadik törvénykönyv keletkezhetett időben elsőként (talán még László uralkodása előtt), a második feltehetően uralkodása elején.²⁰¹ Pontos keltük ismeretlen; alapvetően világi jellegűek, többnyire büntetőjogi rendelkezéseket tartalmaznak. A Szent László első törvénykönyveként ismert dekrétum készült időben legkésőbb, az 1092. május 20-án Szabolcsen tartott vegyes zsinat alkalmával.²⁰² Ez egyházi témájú határozatokból áll. Mindhárom művet csak lényegesen későbbi, 15–16. századi kéziratokból ismerjük,²⁰³ s az sem bizonyos, hogy pusztán három törvényalkotó munka eredményei-e, vagy ennél több alkalommal meghozott határozatok későbbi összeszerkesztései. Külföldi hatás szempontjából főleg a Szabolcsi Zsinat kánonjait vizsgálták, s e körben nemcsak a nyugati szinódusok anyagával, hanem a keleti keresztény egyház kánonjaival is kimutatható volt a tartalmi párhuzam, elsősorban a klerikusok házasságára vonatkozó szabályok körében.²⁰⁴

Könyves Kálmán nevéhez két dekrétum köthető, továbbá az ő idején – de a király távollétében²⁰⁵ – ült össze az első két esztergomi zsinat, amelyek anyaga szintén ránk maradt. Az első dekrétum az ún. tarcali vegyes zsinat határozatait foglalja össze, valószínűleg Kálmán uralkodásának elejéről, 84 fejezetben. Per-, egyház- és büntetőjogi szabályokat egyaránt tartalmaz. Bevezetőjéből kiderül, hogy a szöveget egy Albericus nevű külföldi, de valamelyest magyarul is értő klerikus írta le, majd küldte el jóváhagyásra Szerafin esztergomi érsekhez. Időben valószínűleg ezt követően, de pontosan meg nem határozható időben (mindenesetre Lőrinc érseksége idején, tehát 1005 után) került sor az ún. I. Esztergomi Zsinatra, amelyen Magyarország főpapjai ültek össze az esztergomi érsek elnöklésével az egyházi ügyek rendezése céljából. Ez a zsinat 72 kánont fogalmazott meg, zömmel egyházfegyelmi és házassági jogi kérdésekről. A II. Esztergomi Zsinatot valószínűleg 1112-ben tartották, s 16 kánont fogadott el fő-

²⁰¹ Szövegük: ZÁVODSZKY i. m. 172–180.; 166–171.; DRMH 12–22. Új magyar fordítás Körmenyi Tamástól: MAKK–THOROCZKAY 85–98. (III.) és 111–118. (II.), Zsoldos Attila bevezetőjével és jegyzeteivel.

²⁰² A szabolcsi zsinati határozatok létrejöttére lásd: JÁNOSI (1992) i. m. Szövegük: ZÁVODSZKY i. m. 157–165.; DRMH 53–59. Kurrens magyar fordítás bevezetővel és jegyzetekkel Nótári Tamástól: MAKK–THOROCZKAY i. m. 146–161.

²⁰³ A Thuróczi- és Ilosvay-kódexekből.

²⁰⁴ Ezek részletes elemzését, s a vonatkozó irodalom ismertetését lásd alább az egyházi jogi fejezetben.

²⁰⁵ Legalábbis erre utal az „Inprimis interpellandus est rex” mondat a szöveg elején – ZÁVODSZKY i. m. 197.

ként a cölibátus, a házasság és a világiak egyházi hatalmának kérdéskörében. A Kálmán második törvényeként ismert dekrétum több anyag összeszerkesztése: magába foglalja Kálmán zsidókra vonatkozó rendelkezéseit hét szakaszban, egy ismeretlen eredetű, két kánonból álló zsinati töredéket, valamint a már említett II. Esztergomi Zsinat kánonjait. A felsoroltak²⁰⁶ közül csak az első két esztergomi zsinat határozatairól van 12. századi kéziratok emlékünk (a Pray-kódex). A 15. század eleji Budai János-féle kézirat csak az I. Esztergomi Zsinat, valamint a zsidótörvények fejezeteit tartalmazta, a 15. század végi Thuróczy-kódex viszont mind az öt említett törvényhozási emléket magába foglalja.²⁰⁷

Keleti hatás gyanúja a Kálmán-féle első dekrétum és zsidótörvény kapcsán nem merült fel; az I. Esztergomi Zsinatnak a papi cölibátusra vonatkozó, valamint a házassági kötelék felbontását lehetővé tevő rendelkezései tekintetében viszont igen, akárcsak a II. Esztergomi Zsinatnak a házasságkötés formájára vonatkozó kánonja esetében.²⁰⁸

III. István uralkodásának idejére, 1169-re esik a III. Esztergomi Zsinat, amely Bánffy Lukács érsek vezetésével és egy pápai legátus közreműködése mellett – vélhetően korábbi tárgyalások eredményeképp – megállapodást hozott létre a Magyar Királyság és a Szentszék között, melyben a király – az egyházi méltóságoknak címzett oklevél formájában – lemondott az egyházi javak feletti rendelkezésről, a püspökök áthelyezésének és letételének jogáról s az investitúráról. E joglemondás a reformpápaság régi céljainak megvalósulása, amelynek tekintetében szintén kizárható a bizánci hatás.²⁰⁹

²⁰⁶ A Kálmán királyhoz fűződő említett joganyagok szövege megtalálható ZÁVODSKYKNÁL: Tarcali Zsinat (I. törvény) i. m. 181–194. (új magyar fordítás Körmenyi Tamástól, Zsoldos Attila bevezetőjével és jegyzeteivel: MAKK–THOROCZKAY i. m. 169–192.); I. Esztergomi Zsinat 197–206. (új magyar fordítás bevezetővel és jegyzetekkel Nótári Tamástól: MAKK–THOROCZKAY i. m. 218–235.); II. Esztergomi Zsinat: 207–208. (fordítás Nótári Tamástól: MAKK–THOROCZKAY i. m. 248–251.); zsidókra von. rendelkezések 195–196. (fordítás Körmenyi Tamástól, Zsoldos Attila bevezetőjével és jegyzeteivel: MAKK–THOROCZKAY i. m. 265–266.); zsinati töredék 209. (fordítás Nótári Tamástól: MAKK–THOROCZKAY 267.). A DRMH-ban: Kálmán I. törvénye: 23–31.; az I. és II. esztergomi zsinatok kánonjai a két kánonból álló töredékekkel: 60–65. (I.: I–LXXII; II.: LXXIII–LXXXVIII.; töredék: LXXXIX–XC.); a zsidókra vonatkozó határozatok: 66.

²⁰⁷ A 16. századi kéziratok közül a Gregoriánczi-, Nádasdy-, Festetics-féle és debreceni tartalmazza még mind az ötöt, a Kollár- és Ilosvay-kódexekből viszont hiányoznak az I. Esztergomi Zsinat határozatai. A Kálmán-kori zsinatokra lásd: JÁNOSI (1986) és (1994), továbbá SZUROMI (2002a).

²⁰⁸ A vonatkozó irodalmat lásd alább, a részletes kifejtésnél.

²⁰⁹ A III. Esztergomi Zsinatra vonatkozóan lásd SZUROMI (2002a) i. m. elemzését, amely tartalmazza a PÉTERFY (I. köt.) által közölt megállapodás szövegének lényeges részeit is; lásd továbbá WALDMÜLLER leírását (168–170.).

A világi törvényhozás fennmaradt emlékei közül időben II. András Aranybullája következik (1222), valamint annak 1231-es megújítása.²¹⁰ A királyi törvények ettől kezdve többnyire oklevélformában kerültek kibocsátásra. IV. Béla és fiai is oklevélként adták ki tíz cikkelyből álló dekrétumukat 1267-ben, amely a nemesség jogainak újabb garanciáját jelentette.²¹¹ Bár arany függőpecséttel nem erősítették meg, az előző kettővel rokon tartalma miatt joggal tekintik a harmadik aranybullának.²¹² Az aranybulla típusú emlékekre – eredendően bizánci formájukra tekintettel – az oklevelek tárgyalásánál röviden még kitérünk.

IV. Kun Lászlónak a kereszténység megtartásáról, valamint a kunok megkeresztelkedéséről és letelepítéséről hozott törvénye (1279) a római egyház (Fülöp fermói püspök, pápai legátus) kezdeményezésére keletkezett; bizánci hatást nem kereshetünk rajta.²¹³

Az Árpád-korszak utolsó ismert törvényei III. András uralma idején születtek. Az első, 1290-ben kiadott dekrétum a gyulafehérvári káptalan egy évvel későbbi átiratában maradt fenn, s az egyház és a nemesség jogait védte, valamint eljárási szabályokat állapított meg.²¹⁴ Az 1298. évi törvényt I. Ulászló 1440. évi átirata őrizte meg az utókornak.²¹⁵ 43 cikkelyben részletes szabályokat fogalmazott meg a hatalmaskodások megbüntetésére, vegyes tartalmú határozatokat hozott a vám- és pénzügyek kérdéskörében, s újabb garanciális rendelkezéseket adott a nemesség és az egyház jogainak védelmében. Az átiratban található még egy 36 cikkelyből álló királyi tanácsi határozat, amely minden bevezető nélkül kapcsolódik az 1298-as törvényhez, de más jogalkotás emléke. Keletkezésének ideje vitatott: a többségi álláspont III. András idejére teszi, Engel Pál azonban Zsigmond korára.²¹⁶ Középkori jogunkban elsőként kodifikálta a szavatosságot, s részletes, magas színvonalú perjogi szabályokat állapított meg. Ezek kapcsán sem vetődött fel eddig a bizánci jog hatásának kérdése.

²¹⁰ Kurrens kiadásuk: BA; DRMH 32–39.

²¹¹ Kiadása: SZENTPÉTERY (1927) 53–55. DRMH 40–41.

²¹² SZÜCS (1984) 349.

²¹³ Vö. KRISTÓ (1998b) 141–143. IV. (Kun) László törvényének kiadása: FEJÉR CD V/2. köt. 512–519. DRMH 67–70.

²¹⁴ Kiadása: ZIMMERMANN–WERNER 173–176. DRMH 42–45.

²¹⁵ Kiadása: KOVACHICH I. köt. 144–192.; DRMH 46–51.

²¹⁶ A kérdéskörrel részletesen: GERICS (1969); ENGEL (2000).

1.4. Késő Árpád-kori zsinatok

Ami az egyházjogot illeti, a 13. századi magyarországi zsinatokról kevés adat áll rendelkezésre. Többségük csak egyedi ügyekben hozott döntést,²¹⁷ általános jogalkotó munkát nem végzett. E szempontból kivétel az 1279-es, Fülöp fermói püspök, pápai legátus által Budán tartott zsinat, amely 129 kánont bocsátott ki.²¹⁸ Ezek közül jónéhány általános, az egész római egyházra érvényes szabályokat mond ki, például az egyházi vagyon védelméről, a klerikusok helyes életmódjáról és képzettségi követelményeiről, dogmatikai kérdésekről stb. Több kánon szó szerint megegyezik egyes korábbi, nyugat-európai zsinatok határozataival. A zsinat a papi nőtlenség tekintetében is kifejezetten a szigorú, gregoriánus eszméket inkorporálta, így aligha lehet kétséges, hogy anyaga összességében római ihletettséggű, ahol bizánci befolyásról nem lehet szó.²¹⁹

Az Árpád-kor utolsó zsinatait a pápa által a magyar egyház reformjával megbízott Lodomér érsek tartotta,²²⁰ s a fennmaradt kevés forrás szerint ezek is csak egyedi kérdésekről határoztak. Távoli bizánci vonatkozása közülük egyiknek van: az 1296 pünkösdjének előestéjén tartott zsinaton a veszprémvölgyi Mária-kolostor apátnője felolvasta a kolostor görög és latin nyelven írott, állítólag Kálmán király által kibocsátott (valójában koholt) privilégiumlevelét, s azt a jelenlévők egyhangúlag megerősítették.²²¹

A felsorolt szinódusok esetében nem mindig állapítható meg, hogy országos, vagy tartományi, illetve egyházmegyei zsinatról van-e szó.²²² Kifejezetten egyházmegyei zsinatokról nagyobb számban a 14. századtól beszélhetünk. Ezek

²¹⁷ Kalocsai zsinatok 1222-ben és 1225 előtt; egy legátusi szinódus 1233-ban; az Esztergomi Zsinat 1252-ben; s a Budai Zsinat 1263-ban – vö. WALDMÜLLER i. m. 173–183.

²¹⁸ Anyagát két római és egy szentpétervári kézirat őrizte meg, vö. ERDŐ (1992) 305.; ERDŐ (2001) 79. Kiadása: HUBE.

²¹⁹ Az előzményekre és a zsinat részletes ismertetésére lásd: WALDMÜLLER i. m. 188–200.

²²⁰ Esztergom, 1286, 1292, 1294, 1296 pünkösdjén, 1296 augusztusában, majd további három zsinat 1297-ben – WALDMÜLLER i. m. 201–205.

²²¹ WALDMÜLLER i. m. 203–204. A veszprémvölgyi monostor görög alapítólevelére alább még kitérünk.

²²² SZENTIRMAI a 13. századból egyházmegyeinek tartja az Esztergomban 1256-ban (WALDMÜLLER szerint 1252-ban) és 1276-ban tartott zsinatokat – SZENTIRMAI (1961b) 290.; WALDMÜLLER pedig az 1286-ban szintén Esztergomban, Lodomér érsek által tartott zsinatot – vö. WALDMÜLLER i. m. 201–202.

egyházi jogalkotásáról csak viszonylag kései időből van tudomásunk: ennek első ismert jele az 1382-es esztergomi egyházmegyei zsinat statútuma.²²³

1.5. Következtetés

A magyar jogalkotás Árpád-kori műveit áttekintve szembevetendő azok csekély mennyisége. Aligha feltételezhető, hogy az Árpád-ház uralkodói közül csak a felsorolt néhány hozott volna törvényt életében. Az említetteken kívüli jogalkotási emlék nyoma azonban nem maradt fenn. Mindenesetre, ha tartjuk magunkat a Bizánc és Magyarország közti kulturális kapcsolatok fénykorának időbeli határvonalához, akkor a törvényhozási források közül elsősorban a Szent István, Szent László és Könyves Kálmán korabeli dekrétumok és zsinatok, valamint az Aranybulla határozatai jelenthetik vizsgálatunk kiindulópontját. Az esetleges bizánci hatás felderítése azonban ezeknél is csak részletes, tartalmi összevetéssel lehetséges, külső jegyei alapján ugyanis – az alább még tárgyalandó Aranybullát leszámítva – egyik említett törvényhozási emlékünk sem utal bizánci mintára. Pusztán latin nyelvüket, kézírati áthagyományozódásukat vizsgálva sokkal kézenfekvőbb nyugati előképeket keresni.

Ha volt bizánci hatás, akkor az elsősorban eseti jellegű, egy-egy szabályt átvevő kölcsönzésben nyilvánulhatott meg. Ezt a középkori törvényhozás menete lehetővé tette.²²⁴ A törvényalkotással foglalkozó királyi tanács ülései komoly döntéseket igénylő esetekben vélhetően jól előkészített tanácskozással voltak. Ha a király törvényt kívánt hozni valamely kérdésben, ezt alighanem előre megtárgyalta bizalmas híveivel, a javaslat előzetes megszövegezésére pedig írástudó, többnyire egyházi személyt vagy személyeket kért fel, akiknek birtokában lehetett egy-egy korabeli jogi vonatkozású kézirat, de legalábbis rendelkeztek némi ismerettel azok tartalmáról. Az ilyen előkészítő munkában – tekintetbe véve a görög egyház Árpád-kori jelenlétét hazánkban – olykor a keleti kereszténység képviselői is szerepet kaphattak; ez legalábbis alappal nem zárható ki. De megszólalhattak a tanács ülése során is, ahol a résztvevők kifejtették véleményüket, s az előterjesztett napirendtől eltérő javaslatokat is megfogalmazhattak, felhozva számukra ismert külföldi megoldásokat, nyugatiakat és keletiakat egyaránt. A tanács pedig kiválasztotta a legmegfelelőbbnek tűnő szabályozást, amit utóbb – a fennmaradt források tanúsága szerint latinul – írásba foglaltak és egybeszerkesztettek, magyarul pedig kihirdették a népnek.

²²³ SZENTIRMAI (1961b) i. m. 281., 290.; ERDŐ (2001) i. m. 27.

²²⁴ Erre nézve lásd: JÁNOSI (1996) i. m. 85–89.; az egyháziak befolyására: KISS 70–72.

Az ilyen eseti átvétel nyomai – akár nyugati, akár keleti kölcsönzésről van szó – elrejtve bújnak meg dekrétumaink és zsinati anyagaink szövegében, amely szószerinti átvétel esetében sem utal a felhasznált idegen forrásra.

1.6. A bizánci aranypénz törvényeinkben

A keleti kultúra hatása mindössze egy esetben tűnik fel első olvasatra hazai törvényeinkben: Szent László II. dekrétumában a más házára törő vagyontalan nemes segítőtársaira – ha szabadok – 55 bizánci arany megfizetését rója szankcióként.²²⁵ A megjelölés a nyugaton *solidus*, a keleti birodalomban pedig νόμισμα néven ismert, eredetileg színaranyból készült bizánci pénzre utal, amely a 11. század harmincas éveitől lassan elvesztette aranytartalmát, I. (Komnénosz) Alexiosz azonban 1092-ben újra értékes aranypénzzé tette. Ettől kezdve νόμισμα ὑπέρπυρον-nak nevezték, az elnevezéssel is utalva a valuta magas aranytisztasági fokára.²²⁶ Hóman Bálint kutatásai nyomán az is világossá vált, hogy nemcsak a Szent László-kori törvényben felbukkanó megjelölés, de a Szent István törvényeiben több helyen előforduló '*pensa auri*' kifejezés is a bizánci *nomismát* jelenti.²²⁷ Az államalapító törvényeiben a vérdíjak és büntetések egyéb esetekben tinóban (*iuvencus*) vannak meghatározva, egy helyen pedig a tinóban meghatározott értéket *solidusban* is kifejezik,²²⁸ ami arra utal, hogy a *pensa auri* valódi forgalmi pénzt jelentett, nem pedig súlymértéket

²²⁵ Szt. László II. 11.: „...alii vero, qui cum illo erant, liberi reatum suum LV bizanciis redimant...” – ZÁVODSZKY i. m. 169.

²²⁶ A korabeli bizánci monetáris rendszerre lásd: MORRISSON (1992) 292–293. és 298–304., valamint MORRISSON (2002) 909–966., a nomizma értékvesztésére és stabilizációjára 931–933., továbbá az Oxford Dictionary of Byzantium vonatkozó szócikkeit: GRIERSON (1991a), (1991b) és (1991c).

²²⁷ A szándékos gyilkosság büntetése 110, a véletlené 12 aranypénz és egyházi vezeklés („Si quis ira accensus aut superbia elatus spontaneum commiserit homicidium, sciat se secundum nostri senatus decretum centum et X daturum pensas auri...”; „Si quis autem casu occiderit quemlibet, XII auri pensas persolvat et sicut canones mandant, ieiunet” – Szt. István I. 14.), a megokolatlan fellebbezésé 10 aranypenza („Si quis militum iudicium a suo comite recte iudicatum spernens, regem appellaverit, cupiens comitem suum reddere iniustum, sit debitor decem pensarum auri suo comiti” – Szt. István II. 9.) – ZÁVODSZKY i. m. 145–146., 154.

²²⁸ Szt. István I. 32.: A szállások felgyújtója a kár helyreállításán kívül 16 tinót tartozik adni, amely a törvény meghatározása szerint 40 solidust ér: „Si quis per inimicicias alterius edificia igne cremaverit, decrevimus ut et edificia restituat et quidquid suppellectilis arsum fuerit, et insuper XVI iuvencos, qui valent XL solidos.” – ZÁVODSZKY i. m. 150–151.

vagy számítási pénzt.²²⁹ A bizánci érmék magyarországi használatát a honfoglalás- és államalapításkori pénzleletek is alátámasztják;²³⁰ nyilván ezért jelennek meg Szent István törvényeiben is, aki egyébként pénzverésében, legalább is az éremrajz és hátlapi körirat tekintetében inkább a korabeli német mintát követte,²³¹ s a magyar pénzverés is ezen az alapon fejlődött tovább a 11–12. században. Emellett azonban a 12. század második felében megjelenik némi keleti hatás is: IV. István (1163–1164) rövid uralkodása alatt nagy számban veretett bizánci fajtájú réz- és aranypénzeket, ezek azonban röviddel országglása után eltűntek a forgalomból.²³²

A keleti impérium aranypénzének megjelenése törvényeinkben természetesen nem tekinthető a bizánci jog hazai kisugárzásának, tükrözi azonban, hogy a bizánci anyagi kultúra e tényezője Magyarországon is hatást gyakorolt.

2. Oklevelek

2.1. Általános áttekintés

Akárcsak törvényeink esetében, középkori okleveles gyakorlatunkban is több nyugati elem átvétele állapítható meg, mint bizánci.²³³ Az államalapítást követő első évszázadot az oklevélstílusok sokfélesége jellemzi. Szent István okleveleinek többsége német–itáliai mintára készült,²³⁴ ismert azonban egy görög

²²⁹ Vö. HÓMAN (1916a) 236–241.; HÓMAN (1916b) 157–167. és HÓMAN (1918).

²³⁰ Vö. KOVÁCS (1989) 81–86. és 134–145.

²³¹ Szent István pénzei feliratának (STEPHANUS REX, REGIA CIVITAS) stílusa azonban eltér az egykorú nyugati pénzek kapitális betűtípusától, s egyes betűk inkább az ógörög és ólatin epigrafikus emlékek betűire emlékeztetnek – HÓMAN (1916b) i. m. 171–175. Ennek figyelembevételével, valamint egyéb megfontolások alapján László Gyula úgy véli, hogy az Istvánnak tulajdonított pénzeket valójában még – a szintén István névre keresztelt – Géza fejedelem verette, akinek uralkodása alatt erősebb volt a bizánci irányú kulturális orientáció, mint fia korában – lásd: LÁSZLÓ.

²³² HÓMAN (1916b) i. m. 239–240.

²³³ A hazai okleveles gyakorlat fejlődésére vonatkozó alapvető művek: SZENTPÉTERY (1930); KUMOROVITZ (1944) i. m.; KUMOROVITZ (1963) i. m.; SOLYMOSI (2006); az érseki és püspöki oklevelekre SOLYMOSI (1995); Szent István okleveleire: SZENTPÉTERY (1938). Rövid összefoglalót nyújt még GYÖRFFY (1994).

²³⁴ Az 1001. (vagy 1002.) évi pannonhalmi kiváltságlevél kiállítója valószínűleg III. Ottó itáliai kancellárjának, Heribert kölni érseknek Magyarországra települt, ismeretlen nevű, de a szakirodalomban „Heribert C” néven ismert nótáriusa volt. A pécsi püspökség alapítólevele a II. Henrik kancelláriájában készült oklevelek stílusjegyeit hordozza; a veszprémi püs-

nyelvű oklevele, a veszprémi apácamonostor alapítólevele, amely a bizánci magánoklevelek szóhasználatát látszik követni.²³⁵ Az I. András idején a tihanyi apátság részére adott oklevél (1055) viszont már francia jegyeket mutat,²³⁶ néhány Szent Lászlótól, Könyves Kálmántól és II. Istvántól származó, Horvátországban, illetve Dalmáciában született oklevélen pedig a dalmáciai latin és velencei stílus érezhető.²³⁷

A kezdeti sokszínűséget követő korszakban is túlnyomórészt királyi oklevelek készültek; a magánjogi jellegű, főként birtokadományokat, végrendeleteket tartalmazó oklevelek csak a 11. század végén jelentek meg s kezdtek lassan terjedni a gyakorlatban. Hosszú ideig ezek is a király pecsétje révén nyerték el hitelességüket, mint az Nyugat-Európában a Karolingok kora óta szokás volt. Az oklevelet vagy a jogszerző maga foglalta írásba (többnyire egyházi személy) a jogot átruházó fél nevében, s vitte utána a király elé megerősítés végett, vagy a királyi nótárius írta meg, eleinte az oklevélnyerő és a disponáló fél közreműködésével, később egészen egyedül, de már a király nevében. Ez utóbbi forma a 12. század második felétől, főként a kancellária megszervezése után vált jellemzővé. A 12. században jelent meg az írásba foglalt királyi ítéletlevél is: egyik első előfordulása a franciás műveltségű Felicianus érsek pecsétes, chirografált ítéletlevele (1134).²³⁸ A francia módú chirografálás²³⁹ ezt követően egy ideig kivételesen, majd egyre gyakrabban bukkant fel királyi pecsét nélküli magánokleveleken is, melyeknek készítésébe a század vége táján kapcsolódtak be a hite-

pökség javára 1009-ben kiállított oklevél pedig feltehetően III. Ottó lombardiai kancelláriájáról hazánkba költözött Bonipert, későbbi pécsi püspök műve – GYÖRFFY (1994) i. m. 5–6., SZENTPÉTERY szerint a három személy valójában egy: „Heribert C” – vö. SZENTPÉTERY (1930) i. m. 38.; SZENTPÉTERY (1938) i. m. 158., 170–184.

²³⁵ A görög nyelv használatának okaként a későbbi latin *renovatio ad némi eligazítást* azzal a megjegyzéssel, hogy az eredeti oklevélnél az *auctor monasterii*, a kolostor ihletője nyelvét használták: „*Vetus autem priuilegium iuxta linguam auctoris monasterii, grece scriptum...*” Árp. Okl. 36–37. Az ihlető személyére vonatkozó föltevéseket lásd alább.

²³⁶ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 42.; GYÖRFFY (1994) i. m. 6.

²³⁷ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 51.; GYÖRFFY (1994) i. m. 7.

²³⁸ Szövegét lásd: Árp. Okl. 49–50.

²³⁹ Az oklevél kiállításakor az oklevél szövegét kétszer vagy többször egymás alá vagy mellé írták a pergamenlapra, s az egyes szövegek közé vagy a *chirographum* szót írták, vagy az ábécé betűit, esetleg más szavakat (olykor monogramot vagy díszítést rajzoltak), majd az írás, illetve rajz közepén a lapot egyenes vagy hullámvonal mentén, esetleg fűrészfogak mintájára kettévágták. Az így keletkező részek vita esetén összeillesztve hitelesítették egymást. (Az egyik példányt a hiteleshely őrizte.) E hitelesítési forma Angliában már a 9. században szokásos volt, a francia területeken pedig a 10. században terjedt el, ahonnan a német vidékekre is kisugárzott. Különösen széles körben alkalmazták Flandriában, Észak-Franciaországban és Lotharingiában – SOLYMOSSI (1984) i. m. 91–92.

les helyként működő káptalanok és konventek, melyek később a hazai oklevéladás legfőbb intézményeivé váltak.²⁴⁰

2.2. A veszprémvölgyi görög oklevél

Az oklevelekre is igaz tehát, hogy bizánci hatást külső jegyeik alapján alig mutatnak. Az egyetlen, kivételesnek tekinthető oklevél az említett veszprémvölgyi alapítólevél, amely Kálmán királynak az apácamonostor részére 1109-ben kiadott adománylevelében maradt fenn. Ez az adománylevél egyrészt másolatban közli az eredeti oklevél görög szövegét 18 sorban, majd további 22 sorban latinul ismerteti, hogy a privilégium megújítására azért került sor, mert az eredeti, Szent István által adott oklevelet egykor összetekerték, s az ő viaszpecsétjével lepecsételték, bizonyos pereskedések miatt azonban fel kellett bontani. Az eljárás végeztével – mivel a régi privilégium a felbontás következtében elvesztette hitelességét – olyan új oklevelet – műfaját tekintve ítéletlevelet²⁴¹ – készítettek, amely tartalmazta mindazt, amit a monostor a megújítás idején birtokolt. Az átírásban fennmaradt görög szöveg és a hozzáfűzött latin *renovatio* a függelékben olvasható.

Az oklevéllel – a hazai írott emlékek között egyedülálló volta miatt – a szakirodalom is élénken foglalkozott.²⁴² A szöveg két kéziratban maradt fenn, melyek közül az egyiket a 20. század első felében a Nemzeti Múzeum Levéltárában őrizték (MP), a másik az Országos Levéltár gyűjteményének részét képezte (OP).²⁴³ Utóbbiról kiderült, hogy hamisítvány,²⁴⁴ melyet a Kálmán-féle oklevélről másoltak és némileg módosítottak, egy későbbi jogvitának a kolostor számára kedvező kimenetele érdekében, valószínűleg 1290 és 1295 között.²⁴⁵ Az MP hitelességét megkérdőjelező, legalábbis az oklevelet a Szent István-i eredeti

²⁴⁰ A fenti rövid összefoglaló forrásaként lásd: KUMOROVITZ (1963) i. m. 399–401.

²⁴¹ KUMOROVITZ (1980) i. m. 155–161.

²⁴² Ehelyütt csak a 20. századi, a teljesség igénye nélkül válogatott munkák fő megállapításaira térek ki.

²⁴³ Ma mindkettő a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található. A két oklevél szövegkiadásairól és vándorlásáról lásd: GYOMLAY (1901) 3–4.; HÖMAN (1911) 207–210. és ÉRSZEGI (1988) 4.

²⁴⁴ GYOMLAY (1901) i. m.

²⁴⁵ HÖMAN (1911) i. m. 223–230. Hamisítvány a Lodomér érseknek tulajdonított, 1296. április 26-ára keltezett átírás is: uo. 230–233.

átdolgozott változatának tekintő nézettel²⁴⁶ szemben azonban a többségi álláspont úgy tartja, hogy az MP „Kálmán királynak kétségtelen hitelű, eredeti oklevele”, s a benne átirrt görög alapítólevélben az eredeti, Szent István által adott oklevél hiteles másolata maradt fenn.²⁴⁷ Néhány egyéb kérdésben a tudományos vita még nem jutott nyugvópontra. Az MP-ben fennmaradt görög szöveg datálhatlansága miatt nem tisztázódott például véglegesen, hogy az eredeti kolostoralapítás – és a Szent István-i oklevél kiadása – pontosan mikor történt. E tekintetben az álláspontok sokfélék, a többség Szent István idejére teszi.²⁴⁸ Eltérő vélemények élnek az *‘auctor monasterii’*,²⁴⁹ az alapítás ihletőjének személyét illetően is. A legtöbben úgy vélik, hogy a kolostor építésére Imre herceg ismeretlen bizánci jegyesének érdekében került sor.²⁵⁰ E kérdéseket további források felbukkanása hiányában aligha lehet megnyugtatóan eldönteni.

²⁴⁶ CZEBE 92–93.; Püspöki Nagy Péter szerint mind az OP, mind az MP az eredeti adománylevél módosításokkal és kihagyásokkal átfőrmált, interpolált, 1210 és 1259 között keletkezett változata; a szolgálónép-jegyzék, az „érseki monostor”, valamint az „és több más egyebet is ajándékozik” („καὶ ἕτερα πλείωνα δίδωμι”) szövegrész utólagos betoldás, a vásárvám-adományra vonatkozó rendelkezést pedig megváltoztatták – PÜSPÖKI NAGY 36–37., 82–90.

²⁴⁷ HÓMAN (1917) 206.; DARKÓ (1917) 342–349.; SZENTPÉTERY (1930) i. m. 40.; DHA 84.

²⁴⁸ HÓMAN (1917) i. m. 198. 1000 és 1009 közé, SZENTPÉTERY (1930) i. m. 41. 1002 közepe elé, MORAVCSIK (1938b) i. m. 416. 1010 utánra, GYÖRFFY (1983a) i. m. 323. 1018 tájára, VAJAY (1988) 23. 1029 és 1031 közé, PÜSPÖKI NAGY i. m. 38. az 1007 utáni évekre datálja. Kisebbségi véleményként merült föl a Géza fejedelem általi alapítás, az oklevél általa történt kiadásának lehetőségé, vö. BALOGH (1944); őt követte LÁSZLÓ 390., valamint KOMJÁTHY 46. Az időmeghatározás pontosításához az oklevél nyelvi elemzése sem járulhatott hozzá – PAIS (1938) 642.

²⁴⁹ PAIS (1940) 42. értelmezésében ‘a monostor tulajdonosa’, tehát a görög apácák.

²⁵⁰ Ezt az álláspontot MORAVCSIK (1938b) i. m. 412–415. dolgozta ki Horvát István ötlete alapján (HORVÁT: Boldog Asszony Veszprém Völgyi Apátza Monostorának alkotó Görög Oklevele Szent István Magyar Királytól Kálmán Magyar Királynak 1109-dik évi hiteles Másolatából, két Réz Táblával, Tudományos Gyűjtemény 1834. I. 84–106.); ezt követi GYÖRFFY (1983a) i. m. 321–322. és ÉRSZEGI (1988) i. m. 5., valamint VAJAY (1988) i. m. 21–22., aki az ismeretlen görög hercegnőt Romanosz nagydomesztikosz (később III. Romanosz társascsászár) és felesége, Heléna leányában, Argürában látja. Kisebbségi véleményt képvisel CZEBE i. m. 111–112., aki szerint Gizella összekötetése révén délitáliai–szicíliai monostorból a királyi udvarba került görög szerzetesnőt kell az alapítás hátterében keresni; továbbá KOMJÁTHY i. m. 45–46., aki úgy véli, hogy a monostort Géza fejedelem alapította lányának, akit a bolgár Gavril-Radomir feleségül vett, de több eltaszította, s ezért hazatért Magyarországra. Karácsonyi János azon véleményéhez, hogy a monostor alapítását Gizella motiválta, s annak lakói német apácák voltak (KARÁCSONYI 39–40.), HÓMAN (1917) i. m. 200. is csatlakozott, ez az álláspont azonban MORAVCSIK (1938b) i. m. 410. óta meghaladottnak tekinthető.

2.3. Lehetséges előképek

Témánk szempontjából érdekesebb annak vizsgálata, hogy a kétségkívül a bizánci kultúrkör kisugárzásaként felfogható oklevél vajon közvetlenül bizánci, esetleg balkáni vagy más görög mintákra megy vissza. A szöveg nyelvezete erősen vulgáris, a bizánci kancellária magas színvonalát nem éri el. A többség született görög papot tart szerzőjének, még ha nem is bizánci származásút.²⁵¹ Czebe Gyula megállapítását, mely szerint az alapítólevél nyelvi, írásmódbeli és formai jellegzetességei alapján a normann–szicíliai görög oklevelekkel rokon,²⁵² tehát nyugati görög hatás alatt született, utóbb többen elvetették, s valószínűsítették a keleti görög, esetleg balkáni (magán)okleveles gyakorlat befolyását.²⁵³ Ez utóbbi illusztrálására Darkó Jenő példaként hozott fel néhány, a keleti görögység területén készült, ám magánemberektől származó, igen egyszerű adománylevelet, a 13. századból.²⁵⁴ Találhatunk azonban ennél időben közelebbi példát is: az Áthosz-hegyi Lavra-monostor aktái között található Sztefanosz kubukleisziosz²⁵⁵ adománya szerzetesnő lánya, Mária számára 1017-ből,²⁵⁶ amely hasonló egyszerűséggel és terjedelemben íródott, mint a veszprémvölgyi oklevél. Ez is a Szentháromság *invocatio*val kezdődik, majd a

²⁵¹ CZEBE az 1109. évi átirat készítőjében mindenképp született (bár közelebről meg nem határozható) görög személyt lát, s görög papot sejtet az eredeti, Szent István-i oklevél esetében is (26., 104., 108.); az utóbbi tekintetében hasonlóan látja KRAJNYÁK 498. és GYÖRFFY (1983a) i. m. 322. is; s egyes magyar tulajdonnevek (pl. Melegd – Μελεκδις) görögre való átírása is görög anyanyelvű írástudóra utal – vö. GYOMLAY (1904). A Kálmán-kori átirat szerzője elterjedtebb vélemény szerint a görög nyelvben járatos Simon pécsi püspök lehetett, aki a latin renovatio szerint az ügyet kivizsgálta és jelentést tett róla – HÓMAN (1917) i. m. 170.; MORAVCSIK (1938b) i. m. 409.

²⁵² CZEBE i. m. 20., 24–25., 105.

²⁵³ DARKÓ (1917) a bizánci magánalapítások hasonlóan egyszerű nyelvű megfogalmazásaira és a Balkánon keresztül jövő keleti hatás lehetőségére hívta föl a figyelmet (340–41., 349.), s ezt elfogadta HÓMAN (1917) i. m. 171–173., 177., SZENTPÉTERY (1930) i. m. 40. és MORAVCSIK (1938b) i. m. 411. is. A görög szöveg elején a királyra vonatkozó *κράλης* cím mindenesetre nem származik a bizánci terminológiából, inkább a szláv eredetű, de akkor már a magyarban is használt szó görögítése, amely csak a 11. század végétől bukkan fel a bizánci forrásokban is – vö. PAIS (1938) i. m. 607–609.

²⁵⁴ DARKÓ (1917) i. m. 340–41.

²⁵⁵ Papoknak és diakónusoknak adott egyházi méltóság; viselője a pátriárka liturgikus segítője, aki részt vett az összes szertartáson és vezette a pátriárka belső szolgálatát. E méltóság a császári kubikuláriusok, vagyis az uralkodó nappali szolgálatát, termeinek tisztítását, ünnepi meneteinek előkészítését végző méltóságviselő mintájára jött létre – vö. BRÉHIER (1970) 133–134., 505.

²⁵⁶ Lavra I. köt. Nr. 22. 166–167.

rendelkező egyes szám első személyben röviden leírja, hogy hagyatéki részként adja lányának a Theotokosz monostorát, annak zárkáival, világi épületrészeivel és a szomszédos szőlővel együtt.²⁵⁷ Ezt követi az adományba tartozó földek és ingóságok felsorolása, majd az Istenszülő, Jézus Krisztus és az oklevél kiállítójának átka,²⁵⁸ végül – ami a veszprémvölgyi oklevél Kálmán-kori másolatából már kimaradt – az írnok említése, a dátum és az aláírások. Fogalmazása, felépítése és terjedelme egyaránt hasonló Szent István okleveléhez.

2.4. Az átokformula

A veszprémvölgyi görög szöveg végén található átokformula egyébként különös figyelmet érdemel. Kidolgozott voltára már Czebe Gyula is felfigyelt, azt az oklevél „legjobban fogalmazott részletének” találta, s egyes elemeire dél-itáliai párhuzamokat mutatott.²⁵⁹ Hasonló formulákat – különösen a 318 atya átkát – azonban Hóman Bálint korabeli bizánci és balkáni oklevelekben is talált,²⁶⁰ így ebből délitáliai sajátosságra következtetni nem lehet.²⁶¹ Az újabb irodalomban Hélène Saradi dolgozta fel részletesen az egyházi átkok kérdéskörét.²⁶² Széles körű összehasonlító anyag alapján²⁶³ katalogizálta és rendszerezte a keleti görög oklevelek átokformuláit, s ennek alapján az egyházi anathémák 14 nagy csoportját határozta meg, amelyeken belül további alfajokat azonosított. A veszprémvölgyi oklevél ez utóbbiak közül hatot is tartalmaz: a Szentháromság, az Istenszülő, az apostolok, a Nikaiai Egyetemes Zsinaton részt vevő 318 szent atya, a „mindenszentek” és a kiállító személyes átkát.²⁶⁴ Az Istenszülő és a „mindenszentek”

²⁵⁷ A 9–12. századi bizánci szerzetesség történetében igen gyakori volt, hogy az alapító az egyházi hatóságoktól teljesen függetlenítette magát és monostorát, annak vagyonát sajátjaként kezelte, sőt, magánosoknak hasznélvezetbe adta (kharisztikion) – vö. BRÉHIER (1970) i. m. 554–561., 573.

²⁵⁸ Ez utóbbi a veszprémvölgyi oklevélhez egészen hasonló megfogalmazásban: „εχΕΤΟ... ΤΙΝ ΚΑΤΑΡΑΝ ΕΜΟΥ ΤΟΥ ΑΜΑΡΤΟΛΟΥ”.

²⁵⁹ CZEBE i. m. 64–66.

²⁶⁰ HÓMAN (1917) i. m. 175–176.

²⁶¹ Ezt a nézetet képviseli SZENTPÉTERY (1930) i. m. 40. is, valamint KRAJNYÁK i. m. 498–503., aki azonban ezt a poena spiritualist a görög egyház szertartáskönyveiből származtatja.

²⁶² SARADI (1994) i. m.

²⁶³ Melyből azonban szándékosan kihagyta az itáliai görög dokumentumokat – SARADI (1994) i. m. 458.

²⁶⁴ SARADI [(1994) i. m.] mindegyikre példák sorát hozza (504–506. és 518–519.). A

anathémája az északgörög, illetve makedón területeken volt a legelterjedtebb, a személyes átok főleg egyházi méltóságviselők és magas rangú világi személyek okleveleiben fordult elő, a 318 szent atya átka pedig a Bizánci Birodalom minden részén, egyházi, világi, császári és magánoklevelekben egyaránt.²⁶⁵ Az egyes formulákat gyakran kombinálták, s újakat is bevezettek. Helyi, illetve területi sajátosságokat ki lehet mutatni, de kizárólagosságot alig.²⁶⁶ Mindezek további alátámasztást adnak a keleti, de legalábbis balkáni görög minta követéséről szóló feltevéseknek, bár a dél-itáliai hatást nem zárják ki.²⁶⁷

2.5. 'Érseki monostor'

A veszprémvölgyi oklevél kapcsán említést érdemel még két további intézmény, amelyek a bizánci jog hatását tükrözik. Az egyik a monostor érseki jellege. A témakör magyar kutatói közül többen is felfigyeltek arra, hogy az oklevél görög szövege a monostort kétszer is *μοναστήριον τοῦ μητροπολίτου*-ként említi, amelyből azt a következtetést vonták le, hogy ez a kifejezés a monostor feletti joghatóságra vonatkozik: annak vitás ügyeiben nem a veszprémi püspök, hanem az esztergomi érsek rendelkezik döntési jogkörrel. Mivel a latin *renovatio* erről nem szól (a vizsgálat kapcsán csak a veszprémi püspök egyetértéséről beszél), Czebe Gyula úgy vélte, hogy az utalás – hamisításként – később került be a görög szövegbe a szerzetesnők érdekében, akik igyekeztek kibújni a helyi egyházi vezető joghatósága alól.²⁶⁸ Utóbb – elvetve az utólagos betoldás gondolatát –

Szentháromság-átok a keleti görög megfogalmazásokban nem részletezi a három isteni személyt, csak a „*ἁγίας Τριάδος*” kifejezést tartalmazza.

²⁶⁵ SZENTPÉTERY (1938) i. m. 195. úgy látja, hogy a veszprémi püspökség latin oklevelébe is e bizánci hatás –közvetlenül pedig a veszprémvölgyi görög oklevél hatása – következtében kerülhetett a 318 szent atya átka, mivel az egykorú német-római császári oklevelekben ez az átokforma teljesen ismeretlen.

²⁶⁶ SARADI (1994) i. m. 523–524.

²⁶⁷ SARADI (1994) i. m. 522–523. Ferrarira hivatkozva (FERRARI 99.) megállapítja, hogy Dél-Itáliában szintén elterjedtek voltak a hasonló átokformulák, míg azonban ott főleg egyházi intézmények javára szolgáló okiratokban bukkannak föl, addig a keleti területeken ilyen megszorítás nem tehető: ott laikusok közti ügyletekben is előfordultak.

²⁶⁸ CZEBE i. m. 90–92. Ezt megerősíti PÜSPÖKI NAGY i. m. 83. is. KUMOROVITZ (1980) i. m. 161–162. szerint a kifejezés azért nem szerepel a latin szövegben, mert az új oklevél kiállítói nem értették annak jelentését, Ladomér érsek viszont minden bizonnyal megértette, mivel az 1296. május 12-én tartott esztergomi tartományi zsinaton éppen metropolitai joghatóságánál fogva erősítette meg az oklevél valójában koholt, bővített változatát, amely immár felsorolta a monostor érseki jellegéből fakadó kiváltságokat is.

Darkó Jenő mutatott rá a bizánci területeken élő azon gyakorlatra, hogy a pátriárka bizonyos monastorokat kiváltságként kivesz a kerületi püspök hatásköréből, s közvetlenül a saját kormányzati hatalma alá helyezi.²⁶⁹

Valójában ez a keleti szokás kivétel volt azon, a Khalkédóni Egyetemes Zsinat által is rögzített főszabály alól, hogy kolostort csak a helyi püspök engedélyével lehet építeni.²⁷⁰ A főszabály ellenére ugyanis már a 7. századtól előfordult, a 9. századtól pedig gyakorivá vált, hogy a pátriárka a patriarkátus területén a helyi egyházi előjáró beleegyezését nem kérve alapított monostort, amely felett a püspöki joghatóságot maga gyakorolta.²⁷¹ Az ilyen monastorokat *σταυροπηγιον πατριαρχικόν*-nak nevezték, utalva ezzel a kolostoralapítás aktusára, amikor a pátriárka – a püspök szerepét átvéve – egy keresztet állított fel (*σταυρὸν πηγύναι*) a helyszínen. Ettől a pillanattól kezdve a püspök hatásköre a kolostor tekintetében megszűnt, jogai, ide értve az erkölcsi felügyeletet és a gazdasági ellenőrzést is, a pátriárka kezébe kerültek, aki ezeket a későbbi fejlődés során kiküldött exarkhosza útján gyakorolta. Az is előfordult, hogy egy-egy kolostor világi alapítója kérte eleve a pátriarkától, hogy az minősítse alapítását sztauropégionnak. Emellett azonban kialakultak a szerzetesi autonómiának egyéb formái is: bizonyos kolostorokat maga az uralkodó alapított valamely császári birtokon, s azok a későbbiekben csak tőle függtek (*αὐτοκρατορικὰ μοναστήρια* – császári monastorok); végül volt, hogy a császár privilégiumként teljes függetlenséget garantált az alapító kérésére, mind az egyházi (püspöki, pátriárkai), mind a világi hatalomtól (*μοναστήρια αὐτοδέσποτα* – autonóm monastorok).²⁷²

A szerzetesi közösséget védő privilégiumok a nyugati egyházban is kialakultak; többnyire a mindenkori pápák adományozták azokat. Kisebb formájuk a *privilegium protectionis* volt, amely sajátos pápai védelmet jelentett a monastor lakói, szokásrendjük és vagyonuk számára, anélkül azonban, hogy az egyházfő a helyi püspök hatásköre alól kivonta volna őket. Nagyobb kiváltságot jelentett a *privilegium exemptionis*, amely a görög autonóm monastorokhoz hasonló módon az illetékes püspök joghatósága alóli teljes mentességet biztosított. Ilyenkor

²⁶⁹ DARKÓ (1917) i. m. 343–344.

²⁷⁰ Khalkédóni egy. zsin. 4. kánon: „...εδοξε μηδένα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου...” JOANNOU i. m. I/1. köt. 73. Ford.: „...úgy döntött (a zsinat), hogy senki sehol nem építhet kolostort, vagy imaházat a város püspökének beleegyezése nélkül...” – BERKI i. m. 82.

²⁷¹ A kérdéskörrel részletesen lásd: DESLANDES, különösen 312–315.; BRÉHIER (1970) i. m. 556–557.; BECK (1977) i. m. 128–130.

²⁷² DESLANDES i. m. 309–311.; BRÉHIER (1970) i. m. és BECK (1977) i. m. uo.

a szerzetesi közösség teljes vagyoni függetlenséggel és belső önkormányzattal rendelkezett, az általa megválasztott apátot pedig az a püspök szentelte fel, akit a közösség erre felkért. Az első ilyen kiváltságot a clunyi bencés monostor kapta 998-ban V. Gergelytől. Hasonló kiváltságot biztosított Szent István a pannonhalmi bencés apátság számára is, Anasztáz apát tanácsára és közbenjárására.²⁷³

A veszprémvölgyi alapítólevél által említett érseki jelleg ez utóbbi nagyfokú szabadságnál szűkebb, a pápai protektorátustól azonban bővebb; tartalmilag a bizánci pátriárkai sztauropégionnak felelhetett meg. Hogy az alapításkor kit értettek metropolita alatt, akinek joghatósága alá a kolostort helyezték, arra több válaszlehetőség is adódik.²⁷⁴ A konstantinápolyi pátriárkát biztosan nem, hisz nem ő volt az alapító, hanem a magyar uralkodó, aki maga sem kért Bizáncból privilégiumot a kolostor számára. Természetesnek tűnik viszont az esztergomi érsek személye. Az egy évszázaddal későbbi első per során azonban a vizsgálatot Simon pécsi püspök végezte, de a király parancsára, s az oklevelet is Kálmán erősítette meg. Mintha nem is érseki, hanem királyi magánegyház jellegű (a bizánci terminológia szerint autokratóri, császári) monostorról lenne szó; az esztergomi érsek – legalábbis a latin *renovatio* szerint – nem jutott szerephez. Később azonban, mikor az apácák tizedszedési jogát a 13. században a veszprémi püspökök időről időre megvonták, a vitát már Lodomér esztergomi érsek döntötte el, véglegesen 1296-ban, sőt, 1298-ban VIII. Bonifác pápa is megerősítette a monostort minden szabadságában és kiváltságában.²⁷⁵ A 12. század végén és a 13. század elején egyébként országszerte küzdelem zajlott a püspökök és az apátságok, valamint az esztergomi érsek között a joghatóság kérdésében.²⁷⁶ Ennek során a veszprémvölgyi monostor – úgy tűnik – végül ismét elérte az alapító által rendelt szabadságot, mivel az esztergomi érsek joghatósága erősebbnek bizonyult a helyi püspökénél. A kutatók többsége legalábbis mindezek alapján arra következtet, hogy az alapítólevélben használt ‘érseki’ jelző (illetve birtokos szerkezet: „τοῦ μητροπολίτου”) eredetileg is az esztergomi érsekre kívánt utalni. Figyelemre méltó azonban e tekintetben Baán István felvetése, aki úgy véli, hogy a kifejezés inkább „Turkia metropolitájára”, tehát a bizánci

²⁷³ ÉRSZEGI (1996) 50. Az alapítólevél kifejezetten utal a Montecassinói Szent Benedek monostor kiváltságára, mint mintára – uo. 81. Arra is akadt példa, hogy a római egyházfő valamely keleti szerzetesi közösség régi időkre visszanyúló autonómiáját ismerte el: így garantálta pl. III. Ince az Áthosz-hegyi kolostorok autonómiáját – DESLANDES i. m. 312.

²⁷⁴ PÜSPÖKI NAGY szerint a monostor érseki jogállását utóbb toldották be az oklevélbe (83., 87).

²⁷⁵ HÓMAN (1917) i. m. 225–227.

²⁷⁶ HÓMAN (1917) i. m. 225.

pátriárka joghatósága alá tartozó egyházi vezetőre céloz, akinek létezéséről korábban már volt szó.²⁷⁷ A kérdés teljes bizonyossággal nem dönthető el.

Baán István említ azonban egy további érdekes esetet is, amely azt mutatja, hogy a pátriárkai monostor intézménye még a 14. század végén is ismert volt az ország keleti részén. 1391 nyarán Dragos erdélyi vajda azt kérte IV. Antoniosz konstantinápolyi pátriárkától, hogy a máramarosi családi birtokán lévő Szent Mihály monostort fogadja főpásztori oltalmába, és ajándékozza meg a pátriárkai címmel és joggal. A kérést a pátriárka teljesítette, ólompecsétes oklevelében biztosítva a sztauropégia-kiváltságot a körtvélyesi szerzetesháznak, s kinevezte exarkhoszának a monostor főnökét.²⁷⁸

2.6. A füstpénz

A másik, a veszprémvölgyi oklevél kapcsán szemünkbe tűnő, s a hazai gyakorlatban is megjelenő bizánci jogintézmény a füstpénz. Az adománylevélben az alapító ugyanis a kilenc falu közül egyet, Szárberényt negyvennyolc füsttel („...Σαγάρβρυν εν ἔχοντα καρποῦς τεσσαράκοντα ὀκτῶ...”) adományozta a monostornak. Régebbi irodalmunk a füstpénzadó kapcsán elsősorban a Kálmán I. törvénykönyvében található, a szabadok dénárjaira vonatkozó szabályozást²⁷⁹ tartotta szem előtt, mint első megbízható és részletes forrást, s ezt az adófajtát az első magyar egyenes adóként azonosította, amely valószínűleg Kálmán kora előtt is létezett már.²⁸⁰ A *‘liberi denarii’* elnevezés magyarázatát Eckhart Ferenc azzal adta meg, hogy az adót azok fizették, akik nem voltak ugyan királyi serviensek, de személyükre nézve szabadok voltak: a törvény szerinti nyolc

²⁷⁷ BAÁN (1988) 749–50.

²⁷⁸ BAÁN (1988) i. m. 748.

²⁷⁹ Kálmán I. törv. cap. 45., 79–81. – ZÁVODSZKY i. m. 189., 193–194.

²⁸⁰ A KERÉKGYÁRTÓ 406. által ezen adófajta kapcsán említett, 1015-ben a pécsváradi apátság-nak adott Szent István-i oklevélről, amelyben a király a pécsváradi apátság birtokán a jövedvényektől szedett szabadok dénárjainak harmadát a monostornak adományozta, utóbb kiderült, hogy 13. századi hamisítvány – vö. SZENTPÉTERY (1938) i. m. 138–139. KERÉKGYÁRTÓ azonban az oklevéltől függetlenül is feltételezte, hogy „az adószedés a monarchia kezdete óta divatozott hazánkban”. Hogy a szabadok dénárjai Kálmán előtt is léteztek, egyébként kiderül a törvényből, amely előírja, hogy mostantól ne szedjék azon nyolc dénárt, amelyet *eddig* minden szabad embertől szedtek (Kálm. I. 45.: „Denarii VIII, qui de liberis singulis colligebantur, a modo non accipiantur.” – ZÁVODSZKY i. m. 189.) Utóbb ECKHART (1908) 30. is megerősítette, hogy a füstpénz volt az első királyi egyenes adó.

dénárt épp személyes szabadságuk díjaként fizették.²⁸¹ Később Hóman Bálint mutatott rá a szabadok dénárjainak (később: *fumarii*) hadmentességi adó jellegére: a füstpénz a katonáskodásra nem kötelezett népelemek adója volt, s ha valaki a királynak hadi szolgálatokat teljesített, részben vagy egészben mentesült a füstpénz fizetése alól.²⁸² A későbbi okleveles anyagból kiderül, hogy a *fumarium* olyan személyadó volt, amelyet füstönként, vagyis háztartásonként (mansiónként) fizettek, beszederől pedig az ispán gondoskodott. A 12–13. századi birtokadományozások során szokássá vált, hogy a király vagy elengedte az adott területhez tartozó füstpénzt, vagy átengedte azt a kedvezményezettnek. A tatárjárást követő időben – úgy tűnik – az adóztatás e fajtája kikopott a gyakorlatból.²⁸³

Hasonló típusú adó a középkori Nyugat-Európában is létezett, legkorábbi említése 1040-ből a görög Dél-Itáliából ismert,²⁸⁴ *καπνικόν* elnevezéssel, majd megjelentek helyi változatai: az olaszoknál a *foculare* (később *tassa dei fuochi*), a franciáknál a *fouage* (latinul többnyire *foagium*, *focagium* vagy *focaticum* néven),²⁸⁵ a németeknél pedig a *Herdsteuer* (*Herdschilling*).²⁸⁶ Tekintettel első dél-itáliai felbuklására, igen valószínű, hogy a nyugat Bizánctól tanulta el a füstpénzadóztatást, ahol – talán arab mintára – feltehetőleg már a 7. századtól, de bizonyíthatóan a 9. századtól létezett, mint családonként azonos összegben fizetendő főadó.²⁸⁷ Általános összege sokáig két ezüst miliarészion, azaz 1/6 nomizma volt. Később emelték mértékét, amely a 15. századig 1/6 és 1/2 nomizma között mozgott.²⁸⁸ Az, hogy a 11. század eleji veszprémvölgyi oklevél már említi ezt az adófajtát, arra utal, hogy a füstpénz a bizánci jogból került át hazánkba. Györffy György azt is kimutatta, hogy a Kálmánnál nyolc dénárban meghatározott adó értéke nagyjából megegyezik a bizánci kapnikonéval, a

²⁸¹ ECKHART (1908) i. m. 14.

²⁸² HÓMAN (1912) 292–293. A hadmentességi adó jelleget burkoltan már ECKHART (1908) i. m. 23. is megfogalmazta. Az Erdélyi által képviselt azon elméletet, mely szerint a szabadok dénárjai valójában a szabadon költözők szegényebb szabadok és külföldről érkező vendégek földbére volt, utóbb HÓMAN cáfolta – vö. ERDÉLYI; HÓMAN (1913a), (1913b) és (1916c).

²⁸³ ECKHART (1908) i. m. 16–18., 23–24., 28–30.

²⁸⁴ ERLER 31. 3. jegyz.

²⁸⁵ Első említése 1092-beli – vö. ARNOULD i. m. 21.

²⁸⁶ Vö. ERLER 1963. Lásd még: SCHULER.

²⁸⁷ DÖLGER (1960a) 51.

²⁸⁸ DÖLGER (1960a) i. m. 52.; OIKONOMIDES (2002) 997. DÖLGER (1960a) i. m. 52–53. azon feltételezését, hogy a szabad parasztok nem fizették a füstpénzt, HARVEY 103. cáfolta.

görög apácamonostor alapítólevelében való megjelenése pedig időben csaknem egybeesik IV. Mihály császár Bulgáriában bevezetett adóreformjával, aki a korábbi – szintén családonként kivetett – terményadót bizánci mintájú pénzzadóval helyettesítette.²⁸⁹

2.7. Az Aranybulla és előképei

Hazai okleveleink áttekintése során végül röviden érintenünk kell az Aranybullát is, amelynek eredendően bizánci formájára többen felhívták már a figyelmet.²⁹⁰ Aranybullával (χρυσόβουλλον) ugyanis eredetileg a bizánci császárok látták el a legünnepélyesebb és legjelentősebb alkalmakkor kiállított okleveleiket. A 9–10. század fordulójára három típusuk alakult ki, amelyek ünnepélyességük szempontjából csökkenő sorrendben a következők: χρυσόβουλλος λόγος, χρυσόβουλλον σιγίλλιον, χρυσόβουλλος ὀρισμός. A császári fenség legkiemelkedőbb kifejezési formája a *chrüsobullosz logosz* volt, amely mind méretével (olykor több méter hosszúságú) és sajátos külső jegyeivel (például vörös tinta használata az előírászerűen szereplő λόγος és *Legimus* szó, a dátum egyes elemei és a sajátkezű császári aláírás esetében), mind tartalmi elemeivel kiemelkedett az összes császári oklevelek közül. Elkészítése, a tervezetnek a végző verzióval való egybevetése és a császári akarattal való egyezésének ellenőrzése külön hivatalnoknak, az ἐπι τοῦ κανικλείου-nak a feladata volt. A 12. század végétől a formát tekintve az egyszerűsödés jelei mutatkoznak a bizánci aranybullák e típusán, de a vörös betűvel írt szavak és császári aláírás, valamint az arany függőpecsét ekkor is megmaradtak. A *chrüsobullon szigillion* és a *chrüsobullosz horiszmosz* kevésbé ünnepélyes fajták voltak, amelyeket a csekélyebb jelentőségű ügyek esetén használtak.²⁹¹

A bizánci aranybullák tartalmilag szinte kivétel nélkül valamilyen privilégiumot biztosítottak. Kedvezményezettjük többnyire valamely egyházi személy vagy szerzetesi közösség volt, akinek a császár ingatlanbirtokot vagy egyéb vagyont, illetve jogot juttatott, felmentette az adók és más terhek alól, vagy kivette őt a helyi hatalmasságok hatásköréből és a császári juriszdikció körébe utalta. Tudunk néhány olyan *chrüsobullon*ról is, amelyeket a császár nem egyháziaknak, hanem világi személyeknek adott, felkelések után amnesztiát, vagy

²⁸⁹ GYÖRFFY (1983a) i. m. 342–343.

²⁹⁰ Az utóbbi időben: ÉRSZEGI (1999) 53–54., ZLINSZKY (2002a) i. m. 950.

²⁹¹ A bizánci aranybullákról összefoglalón lásd: DÖLGER–KARAYANNOPULOS 117–128.; OIKONOMIDES (1991).

az uralkodói család tagjainak a császári címet és személyes biztonságot ígérve. E körben említendők azon ‘nemzetközi szerződések’ is, amelyeket aranybullával erősítettek meg. Ilyenek voltak a közép-bizánci időszakban a Bizánc és Velence, Pisa és Genova kommunái között létrejött megállapodások, melyekben Konstantinápoly kereskedelmi privilégiumokat és jogvédelmet biztosított az észak-itáliai városoknak. Általános, széles személyi körnek szánt rendelkezések csak igen ritkán, kivételesen fordultak elő bizánci aranybullákban, ami arra utal, hogy az aranybullaformát nem használták törvények kiadására.²⁹²

Az oklevelek arany függőpecséttel való ellátását – mint kizárólag a császárok, királyok és egyéb szuverén uralkodók kiváltságát – nem sokkal később a nyugat is eltanulta Bizánctól. Az átvétel valószínűleg itt is – miként a füstpézn esetében – Itálián keresztül történt.²⁹³ Későbbi említések szerint nyugaton már a 9. század óta használták e formát; a németeknél először bizonyíthatóan I. Ottó (bár ez elveszett);²⁹⁴ az első eredetiben fennmaradt példány pedig a II. Henrik német császár által 1020. május 1-jén a stájerországi Gößben újraalapított bencés apátság részére adott kiváltságlevél, amelyben biztosította a szabad apát- és védnökválasztást (utóbbit a császári beiktatási jog fenntartásával), valamint az immunitást.²⁹⁵ Utóbb más német császárok, cseh királyok, különböző itáliai fejedelemségek,²⁹⁶ valamint francia királyok is – utóbbiak közül először talán VII. Lajos (1137–1180)²⁹⁷ – alkalmazták az aranybullát ünnepélyes és jelentős írásbeli aktusok megpecsételésére.

Magyar földön az első ismert aranybulla oklevél Martyrius esztergomi érsek oklevele volt, amelyben az érsek a királyi udvar színe előtt átadta Esztergom, Nyitra, Bars és Hont megyei hetven falu tizedeit egyháza kanonokjainak, s ezt II. Géza király is megerősítette arany- és viaszpecsétjeivel (1156).²⁹⁸ A pecsétek elvesztek, de a szövegrészen lévő bevágások tanúskodnak a viaszpecsétről, a pergamen alján pedig felhajtás (*plica*) található, amelyen látszik az aranybul-

²⁹² A kérdéskőről részletesen és példákkal szól BURGMANN (1997a), a fentiekre lásd különösen: 73–75., 78–79., 82., 88.

²⁹³ BRUNEL 112.

²⁹⁴ BRESSLAU II/1. köt. 566.

²⁹⁵ APPELT 9–13., szövege uo. 30–31.

²⁹⁶ BRESSLAU i. m. II/1. köt. 566–567.

²⁹⁷ BRUNEL i. m. 113. skk. A francia királyok aranybullái azonban csak dekoratív elemek voltak, az oklevél hiteles voltát igazoló funkcióval – szemben a bizánci khrüszobullonokkal – nem rendelkeztek – vö. uo. 120. és DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 40.

²⁹⁸ Az oklevél szövege: Árp. Okl. 65–66.

la felfüggesztésének helye.²⁹⁹ Abu-Hámid arab utazó is beszámol egy esetről, mikor őt II. Géza a királyt ábrázoló aranypecséttel megerősített megbízólevéllel látta el.³⁰⁰ III. Béla több aranybullás oklevelet is kiadott, közülük az egyik aranypecsétje fennmaradt (1188), ma is látható,³⁰¹ s leginkább a korabeli német aranybullákra hasonlít. Ismert Imre királynak egy aranybullás oklevele is, amellyel 1202-ben Benedek erdélyi vajda és felesége, Thota asszony számára adófizetési kiváltságot biztosított. Ezt utóbb (1221-ben) ugyancsak aranypecséttel erősítette meg II. András, aki később (1224) Gergely és István horvát ispánok részére is aranybullával ellátott oklevelet állított ki. Ebbe a sorba illeszkedik az 1222-es Aranybulla és 1231-es megerősítése is, de később IV. Béla is szívesen alkalmazta e formát ünnepélyes okleveleinek megerősítésére.³⁰²

A korszak magyar oklevelei külső jegyeiket tekintve leginkább a pápai és a francia oklevelekre hasonlítanak.³⁰³ Bár nem hagyható figyelmen kívül, hogy III. Béla nyilván a bizánci császári udvarban is látott aranybullákat, a hazatérte után született magyar aranypecsétes oklevelek már – nyilván a kancellária írnokainak iskolázottságának is köszönhetőn – nyugati minták szerint készültek. Az eredendően bizánci forma tehát nálunk nyugati közvetítéssel jelentkezett.³⁰⁴ Az ötlet, hogy valamely személyi kör számára adott kiváltságot az uralkodó aranybullában rögzítsen, ezúttal szintén inkább nyugati előképekre vezethető vissza: a 13. század első harmadában – különösen a Lateráni Zsinat óta – zajló törvényhozási hullám termékei (jogi karták, alkotmányos szerződések, Herrschaftsverträge)³⁰⁵ között akadnak aranybullás formában kiadott oklevelek is,³⁰⁶

²⁹⁹ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 68. és 70. 3. jegyz.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 48.

³⁰⁰ KUMOROVITZ (1944) i. m. 48. és 99. 214. jegyz.

³⁰¹ Képét közli KRISTÓ–MAKK i. m. 123.

³⁰² SZENTPÉTERY (1930) i. m. 68–71.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 48., 53.; ÉRSZEGI (1999) i. m. 54.

³⁰³ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 93–94.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 49–50.

³⁰⁴ Egyes tartalmi elemeire (leánynegyed, szabad végrendelkezés, ellenállási jog) később még kitérünk.

³⁰⁵ A kérdéskörre lásd: GERICS (1980) 103–107.; BLAZOVICH 46.; QUAGLIONI 89–90., 96–97.

³⁰⁶ Ilyen volt pl. mintegy tíz esztendővel a magyar Aranybullát megelőzően II. Frigyes aranybullája (Basel, 1212. szeptember 26.) a cseh uralkodó számára – vö. HLAVÁČEK és WEGENER, különösen 126., 136–137., 194–195., 221–222. és 234. Nem sokkal a magyar Aranybulla után II. Frigyes a Német Lovagrend számára is aranybullával adott át bizonyos birodalmi területeket (Rimini, 1226. március) – vö. LÜCKERATH; szövegét is közli: LOHMEYER 380–385.

bár közvetlen kapcsolat köztük és II. András Aranybullája között – bizonyos általánosságokat leszámítva – nem állapítható meg.³⁰⁷

* * *

Hazai kútfőink iménti áttekintése során csak a bizánci pénzek törvényben való megjelenése, a veszprémvölgyi oklevél és a benne foglalt egyes jogintézmények (érseki monostor, füstpénz), valamint az aranybullaforma kapcsán bocsátkoztunk tartalmi vizsgálatba. A sort most már forrásaink részletesebb, jogágankénti vizsgálatával folytatjuk, elsőként azon a területen, ahol az eddigi kutatás a legtöbbször vetette fel a bizánci hatás gyanúját: az egyházjog terén.

³⁰⁷ Egyes lehetséges előképeket számba véve erre a következtetésre jut DEÉR (1952) 136–138.

IV. FEJEZET EGYHÁZJOG

1. A klerikusok házassága

1.1. Problémafelvetés és a tudomány állása

A bizánci egyházjog magyarországi hatásának legtöbbet vizsgált kérdése kétségkívül a klerikusok házasságának hazai szabályozása. A görög hatás gyanúját felvető szabályokat a Szent László I. törvénykönyveként is ismert Szabolcsi Zsinat (1092), Könyves Kálmán I. dekrétuma (Tarcali Zsinat, 1100 körül), valamint a nagyjából ugyanekkor (1100 táján) tartott I. Esztergomi Zsinat rendelkezései között találjuk. A kutatók többségének álláspontja szerint a Szabolcsi Zsinat és az I. Esztergomi Zsinat engedékeny rendelkezései, amelyek megenyedik a papoknak, hogy első, törvényes házasságukat folytassák, s csak a második házasságot, valamint az özvegyek elvételét és az ágyassal való együttélést tiltják, a keleti görög kánonokra vezethetők vissza.³⁰⁸ Az újabb irodalomban azonban többen kétségeiknek adnak hangot a görög hatást illetően: Lothar Waldmüller és Jánosi Mónika külpolitikai okokkal magyarázzák az engedékeny szabályokat,³⁰⁹ Szuromi Szabolcs Anzelm pedig nyugati kánonjogi gyűjteményeket feltételez a kérdéses magyar rendelkezések mögött.³¹⁰

³⁰⁸ Ezt a nézetet képviselik: SCHWARZ i. m. 67–68.; BUDAI i. m. 145.; KARÁCSON i. m. 52–59.; BÉKEFI i. m. 197–198.; ZÁVODSZKY i. m. 58–61. és 101.; JUHÁSZ i. m. 319–320.; MOSOLYGÓ i. m. 74.; MORAVCSIK (1953) i. m. 63–64.; MORAVCSIK (1947) i. m. 338.; SZENTIRMAI (1961a) i. m. 73–83.; TIMKÓ i. m. 405.; PIRIGYI i. m. 45.; SWEENEY i. m. 273.; ZLINSZKY (1996) i. m. 274.

³⁰⁹ WALDMÜLLER i. m. 120–121.; JÁNOSI (1992) i. m. 5–7.; JÁNOSI (1996) i. m. 123–125.

³¹⁰ SZUROMI (2002a) i. m. 91–97. és SZUROMI (2002b) 143–153.

1.2. Bibliai alapok és a korai keleti felfogás

A papok házasságának kérdése a kereszténység korai időszakára nyúlik vissza. Az egyház az apostoli időkben nem várta el papjaitól, hogy nőtlenek legyenek,³¹¹ Szent Pál is inkább csak jótanácsként ajánlotta a szüzességet a korintusiaknak a földi és a túlvilági dolgok közötti megosztottság elkerülése végett.³¹² Az apostol többször is szót ejtett leveleiben nős egyházi tisztviselőkről, s ennek során csak azt a kívánalmat fogalmazta meg, hogy mind a püspökök, mind pedig a diakónusok és presbiterek egyszer nősült férfiak legyenek.³¹³ Az „unius uxoris vir” kitétel e szövegekben más erkölcsi elvárásokkal összefüggésben jelentkezik, nem első-sorban egyházfegyelmi szabályként, tehát érthető egyszerűen úgy, hogy az egyházi tisztetek betöltői éljenek erkölcsösen, kerüljék a házasságtörést, s családi életükben mutassanak példát az egyházi közösség tagjai számára. A szentpáli szövegeket azonban később úgy is értelmezték, hogy ezek értelmében a klerikusok

³¹¹ Vö. PLÖCHL I. köt. 70.

³¹² 1Kor 7,25–33: „Περὶ δὲ τῶν παρθένων ἐπιταγὴν κυρίου οὐκ ἔχω, γνώμην δὲ δίδωμι ὡς ἡλγημένος ὑπὸ κυρίου πιστὸς εἶναι. Νομίζω οὖν τοῦτο καλὸν ὑπάρχειν διὰ τὴν ἐνεστῶσαν ἀνάγκην, ὅτι καλὸν ἀνθρώπῳ τὸ οὕτως εἶναι. δέδεσαι γυναῖκί, μὴ ζῆτει λύσιν· λέλυσαι ἀπὸ γυναικός, μὴ ζῆτει γυναῖκα. ἐὰν δὲ καὶ γαμήσῃς, οὐχ ἡμαρτες, καὶ ἐὰν γῆμη ἢ παρθένος, οὐχ ἡμαρτεν· θλίψιν δὲ τῆ σαρκὶ ἔξουσιν οἱ τοιοῦτοι, ἐγὼ δὲ ὑμῶν φειδομαι. Τοῦτο δὲ φημι, ἀδελφοί, ὁ καιρὸς συνεσταλμένος ἐστίν· τὸ λοιπὸν, ἵνα καὶ οἱ ἔχοντες γυναῖκας ὡς μὴ ἔχοντες ᾧσιν (...) ὁ ἄγαμος μεριμνᾷ τὰ τοῦ κυρίου, πῶς ἀρέσῃ τῷ κυρίῳ· ὁ δὲ γαμήσας μεριμνᾷ τὰ τοῦ κόσμου, πῶς ἀρέσῃ τῇ γυναικί, καὶ μεμέρισται...” – Ford.: „A szüzeket illetően nincs külön parancsom az Úrtól, tanácsot azonban adok, mint olyan, aki az Úr irgalma folytán hitelt érdemel. Azt tartom, a mostani megpróbáltatások miatt ez az állapot ajánlható; jó, ha így marad az ember. Ha asszonyhoz vagy kötve, ne törekedj elválni, ha azonban nem kötötted magad asszonyhoz, ne keress feleséget. De ha megnősülsz, nem vétkezel, s ha a lány férjhez megy, nem követ el bűnt. Ám az ilyeneket testi nyugtalanság gyötri, s én meg akarlak kímélni benneteket. Azt mondom tehát, testvérek: az idő rövid, azért akinek van felesége, mintha nem volna... A nőtlennek arra van gondja, ami az Úr: hogyan járjon az Úr kedvében. A nős azonban világi dolgokkal törődik: hogyan keresse felesége kedvét, ezért meg van osztva...”

³¹³ 1Tim 3,2: „δεῖ οὖν τὸν ἐπίσκοπον ἀνεπίληπτον εἶναι, μιᾶς γυναικὸς ἄνδρα, νηφάλιον σώφρονα κόσμιον φιλόξενον διδακτικόν...” – Ford.: „A püspököknek azonban feddhetetlennek, egyszer nősültnek, józannak, megfontoltnak, mértéktartónak, vendégszeretőnek és a tanításra rátermettnek kell lennie...” 1Tim 3,12: „διάκονοι ἔστωσαν μιᾶς γυναικὸς ἄνδρες, τέκνων καλῶς προϊστάμενοι καὶ τῶν ἰδίων οἴκων.” – Ford.: „A diakónus legyen egyszer nősült, s gyermekeinek és otthonának jó gondviselője.”; Tit. 1,5–6: „Τοῦτου χάριν ἀπέλιπόν σε ἐν Κρήτῃ, ἵνα τὰ λείποντα ἐπιδιορθώσῃ καὶ καταστήσῃς κατὰ πόλιν πρεσβυτέρους, ὡς ἐγὼ σοι διαταξάμην, εἴ τίς ἐστὶν ἀνεγκλητος, μιᾶς γυναικὸς ἄνθρωπος, τέκνα ἔχων πιστά, μὴ ἐν κατηγορίᾳ ἀσωτίας ἢ ἀνυπότακτα.” – Ford.: „Azért hagyjalak Kréta szigetén, hogy pótold, ami hiányzik, s a városokba egyházi előjárókat (presbitereket) rendelj utasításom szerint. Olyat keress, aki feddhetetlen, és csak egyszer nősült, akinek gyermekei hisznek, s nem vádolhatók könnyelmű élettel vagy engedetlenséggel.”

számára tilos a második házasság, vagyis felszentelésük után nem nősülhetnek újra, ha feleségük meghalt.³¹⁴ Az első házasság fennállása tehát a Szentírás szerint nem akadály a papi funkciók betöltésének, s a feleségtől való elválást sem írta elő kötelező parancs.³¹⁵ A közös szentírási alap ellenére a későbbi századok eltérő fejlődést hoztak a keleti és a nyugati keresztény területeken.

A keleti egyházjog tartotta magát az említett értelmezéshez.³¹⁶ Az Apostoli Konstitúciók úgy rendelkeztek, hogy püspökké, presbiterré és diakónussá egyszer nősült férfiak szentelhetők, akik folytathatják a házasságot felszenteléskor meglévő feleségükkel, a kézrátétel után azonban már nem köthetnek házasságot (kivéve az alsóbb egyházi tisztséget betöltőket), s nem tarthatnak maguknál ágyast vagy szolganőt, sem özvegy vagy eltaszított asszonyt.³¹⁷ Az Ankürai Zsinat 10. kánonja ugyan 314-ben megengedte a diakónusoknak az ordináció utáni házasságkötést, amennyiben ezt felszentelésükkel előre kikötötték,³¹⁸ de a későbbi egyházi gyakorlat inkább a 26. apostoli kánont fogadta el érvényesnek,³¹⁹ mely szerint a klérusba nőtlenül belépők közül csak a felolvasók és az énekesek számára megengedett a későbbi nősülés.³²⁰ Az ordináció utáni házasságkötés tilalmát megszegő presbitert a Neokaiszareiai Zsinat (314–319

³¹⁴ BOELENS 21.

³¹⁵ Már a 374-ben tartott Valence-i Zsinat 1. kánonja megtiltotta ugyanakkor, hogy olyan személyt szenteljenek pappá, aki kétszer nősült vagy olyan nőt vett el, aki már korábban férjnél volt – vö. MUNIER–GAUDEMET 104–105.; ERDŐ (1983) i. m. 316.

³¹⁶ A keleti egyház gyakorlatára nézve lásd: ZHISHMAN 449–482.; FREISEN 720–723.; VACANDARD 2068–2080.; HERMAN 145–156.; PLÖCHL i. m. I. köt. 179.; BOELENS i. m. 29–31., 40–43., 59–62.; STICKLER 29–39.

³¹⁷ Const. Apost. VI. 17. METZGER i. m. 346–348.

³¹⁸ Ankürai Zsinat 10. kánon: „Διάκονοι ὅσοι καθίστανται, παρ’ αὐτὴν τὴν κατάστασιν εἰ ἑμαρτύραντο καὶ ἔφασαν χρῆναι γαμῆσαι, μὴ δυνάμενοι οὕτως μένειν, οὗτοι μετὰ ταῦτα γαμήσαντες ἔστωσαν ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ διὰ τὸ ἐπιτραπῆναι αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου τοῦτο. Εἰ δέ τινες σιωπήσαντες καὶ καταδεξάμενοι ἐν τῇ χειροτονίᾳ μένειν οὕτως, μετὰ ταῦτα ἦλθον ἐπὶ γάμον, πεπαῦσθαι αὐτοὺς τῆς διακονίας.” JOANNOU i. m. I/2. köt. 64. Fordítást közöl ERDŐ (1983) 275–276.: „Azok a diakónusok, akik a szentelés alkalmával tanúsították és kijelentették, hogy meg kell házasodniuk és nem tudnak így élni, majd meg is házasodtak, maradjanak meg szolgálatukban, hiszen a püspök engedte meg nekik. Am ha szentelésükkor hallgattak, és elfogadták, hogy így maradjanak, de azután megházasodtak, hagyjanak fel szolgálatukkal.”

³¹⁹ Vö. ZHISHMAN i. m. 470–472.

³²⁰ 26. apostoli kánon: „Τῶν εἰς κλήρον παρελθόντων ἀγάμων κελεύομεν βουλομένους γαμεῖν ἀναγνώστας καὶ ψάλτας μόνον.” JOANNOU i. m. I/2. köt. 19. Magyar fordítást közöl BERKI i. m. 26.: „Azok közül, akik a klérusba nőtlenül léptek be, azt parancsoljuk, hogy – ha akarunk – csak a felolvasók és az énekesek házasodhatnak meg.”

között) papi méltóságának elvesztésével rendelte büntetni (1. kánon),³²¹ s ezt Jusztinianosz több rendelete is megerősítette, minden magasabb rangú klerikusra nézve a szubdiakónusoktól felfelé.³²² Végül a Trullloszi Zsinat 3. kánonja ideiglenesen enyhítette a szankciót, s csak az egyházi szolgálattól való időleges eltiltást írt elő azokra, akik a zsinat előtt követték el a kánonellenességet, s a meg nem engedett második házassággal vagy más törvénytelen viszonytal felhagytak, azzal, hogy magasabb egyházi rangra nem emelkedhetnek többé. A 6. kánon ugyanakkor a későbbi hasonló esetekre nézve a hagyományos büntetést, a lefokozást rendelte alkalmazni.³²³ Mindez lényegében megegyezett a nyugati egyház gyakorlatával: itt is felszenteltek egyszer nősült férfiakat, akik közül a magasabb rangúak (diakónustól, később szubdiakónustól felfelé) az ordináció után már nem házasodhattak.³²⁴

1.3. *Eltérő nyugati példa a 4. században; keleti reakciók*

A megengedett házasságon belüli önmegtartóztatás kérdésére nézve azonban a 4. századtól már tetten érhető a keleti és a nyugati keresztény felfogás eltérése. A IV. században Hispániában tartott Elvirai Zsinat³²⁵ 33. kánonja ugyanis a papi tisztség elvesztésének terhe mellett előírta, hogy a püspökök, presbiterek, diakónusok „és az összes klerikusok”, akik az Eucharisztia szolgálatában állnak, tartózkodjanak feleségüktől és ne nemzzenek gyermekeket.³²⁶ A rendelkezést

³²¹ Neokaiszareiai Zsinat 1. kánon: „Πρεσβύτερος ἐὰν γήμιη, τῆς τάξεως αὐτὸν κατατίθεσθαι...” – JOANNOU i. m. I/2. köt. 75. Ford.: „Ha egy pap megházasodik, zárassék ki a papi rendből...” ERDŐ (1983) i. m. 280.

³²² C. 1, 3, 44 (45); Nov. 6, 5; Nov. 22, 42; Nov. 123, 14.

³²³ JOANNOU i. m. I/1. köt. 125–132. BERKI i. m. 104–107.

³²⁴ BOELENS i. m. 73–74.

³²⁵ A zsinatot feltehetőleg a 4. század első évtizedében tartották, de vitatott, hogy a forrásokban áthagyományozott akták csak e zsinathoz tartoznak vagy más spanyol zsinati kánonok gyűjteményét is képezik – vö. RAMOS-LISSON.

³²⁶ Elvirai Zsinat 33. kánon: „Placuit in totum prohibere episcopis, presbyteris et diaconibus vel omnibus clericis positis in ministerio abstinere se a conjugibus suis et non generare filios: quicumque vero fecerit, ab honore clericatus exterminetur.” HEFELE I. köt. 140.; MANSI II. köt. 246. A sajátos, kettős tagadást tartalmazó megfogalmazás miatt (...prohibere... abstinere... et non generare...) többen rámutatnak arra, hogy a szöveg nyelvtani értelme valójában épp az önmegtartóztatás tilalma: a klerikus sem utasíthatja el a *debitum coniugale* teljesítését – vö. pl. FREISEN i. m. 724.; BOELENS i. m. 39.; NEDUNGATT (2002a) 150–151., NEDUNGATT (2002b) 296. Ennek ellenére a kánont a szakirodalom túlnyomó többsége a fentiek szerint értelmezi, illetve fordítja, vö. pl.: FREISEN i. m. uo.; VACANDARD i. m. 2080.; JOMBART 133.; SIPOS-GÁLOS

az első cölibátustörvényként tartják számon, bár nem azt tiltotta meg, hogy nős embert pappá szenteljenek, csak a testi kapcsolat folytatását az ordináció után, anélkül azonban, hogy kötelezővé tette volna az elválást.³²⁷ Az előírányzott szankció értelmében a szabály megsértője visszakerült a laikusok közé, s egész életére kizárták a papi szolgálatból. Nem maradt fenn adat arra nézve, hogy a büntetést ténylegesen alkalmazták-e. Azt azonban tudjuk, hogy húsz esztendővel később, a Nikaiában tartott első egyetemes zsinaton részt vevő egyházatyák között jelen volt Hosius cordobai püspök is, aki annak idején részt vett az idézett elvirai határozat meghozatalában. Talán ő volt az előterjesztője annak a javaslatnak, amely egyetemes szabályként írta volna elő a nős papok számára házasságuk felfüggesztését. Javaslatát azonban nem fogadták el, hanem az egyes klerikusok belátására bízták, hogy miként cselekszenek.³²⁸

Ennek ellenére akadtak keleten is házasságellenes elképzelések. Példaként említhető Eusztathiosz, Szebaszté püspöke, akinek tévtanaira válaszul a Gangrai Zsinat (340) több kánonja is védelmébe vette a papok házasságát, s egyházi átokkal sújtotta azokat, akik elítélték a törvényes egyházi kötelékben élő laikusokat, illetve papokat, vagy a házasság iránti ellenszenv okán választották a szüzi életet.³²⁹ Az Apostoli Kánonok is kiközösítéssel, illetve lefokozással rendelték büntetni azokat a püspököket, papokat és diakónusokat, akik akár vallási buzgóság ürügyével, akár undorból elűzték feleségüket vagy megtartóztatták magukat a házasságtól.³³⁰ Később a Trullloszi Zsinat is elismerte és

327.; PLÖCHL i. m. I. köt. 70.; BOELENIS i. m. uo.; MUNIER–GAUDEMET i. m. 15.; ERDŐ (1983) i. m. 50., 254.; O'DONNELL 83.; PRICE 723–724.

327 A 6. századi francia zsinatok közül több ugyanezt a követelményt támasztotta – lásd pl. Clermonti Zsinat (535) 13. kánon; III. Orléans-i Zsinat (538) 2. kánon; IV. Orléans-i Zsinat (541) 17. kánon; Mâcon-i Zsinat (581–583) 11. kánon (ismétli a 13. clermonti kánon); Auxerre-i Zsinat (561–605) 21. kánon – GAUDEMET–BASDEVANT I. köt. 216–217., 232–233., 274–275., II. köt. 432–435., 494–495. Némely zsinatok azonban már a pap és felesége különélését igyekeztek biztosítani: II. Tours-i Zsinat (567) 20. kánon; III. Lyoni Zsinat (583) I. kánon – uo. II. köt. 364–369., 446–447.

328 BOELENIS i. m. 40–41. GEFFAELL álláspontja szerint mind a keleti, mind a nyugati egyházban a nős, de korban előrehaladottabb és teljes önmegtartóztatásban élő papság volt a jellemző és a keleti egyház volt az, amely a Trullloszi Zsinaton enyhített e közös hagyomány szabályaiban – vö. GEFFAELL, különösen 80–81.

329 Gangrai Zsinat 1., 4., 9., 10. kánonok. JOANNOU i. m. I/2. köt. 89., 91. és 93.

330 5. apostoli kánon: Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα μὴ ἐκβαλλέτω προφάσει εὐλαβείας· ἐὰν δὲ ἐκβάλλῃ, ἀφορίζεσθω, ἐπιμένων δέ, καθαιρεῖσθω.⁴; 51. kánon: „Ἐἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ ὄλως τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ, γάμου καὶ κρεῶν καὶ οἴνου οὐ δι' ἄσκησιν, ἀλλὰ διὰ βδελυρίαν ἀπέχεται, ἐπιλαθόμενος, ὅτι ἅπαντα καλὰ λίαν, καὶ ὅτι ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ βλασφημιῶν διαβάλλει τὴν δημιουργίαν, ἢ διορθοῦσθω ἢ καθαιρεῖσθω καὶ τῆς ἐκκλησίας ἀποβαλλέσθω. Ὡσαύτως καὶ

védelmeszte a hypodiakónusok, diakónusok és presbiterek törvényes házasságát (13. kánon), kifejezetten szembehelyezkedve azzal a nyugati gyakorlattal, amely megkövetelte a házas felszentelendőkötől a szüzességi fogadalmat, s csak azt várta el az oltár szolgálatát ellátóktól, hogy abban az időszakban, amelyben a szentségekhez járulnak, tartózkodjanak feleségüktől.³³¹ Egyebekben a zsinat megismételte az Apostoli Kánonok megfelelő szankcióit azokra nézve, akik megfosztják a papokat feleségüktől vagy a vele való kapcsolattól, valamint azon presbiterekre és diakónusokra, akik elúzik feleségüket.³³²

1.4. A püspökökre vonatkozó felfogás

A püspökök tekintetében azonban időközben más gyakorlat alakult ki, tőlük ugyanis – magas egyházi állásuk miatt – elkezdték megkövetelni, hogy ne éljenek házasságban. Jusztinianosz ennek megfelelően előírta, hogy csak olyan nőtlen férfiakat szenteljenek püspökké, akiknek sem gyermekük, sem unokájuk nincs, tehát eleve megtiltotta nő papok püspökké szentelését.³³³ Ennél némileg enyhébb rendelkezést fogadott el később a Trulluszi Zsinat, mikor megengedte,

ó λαϊκός ἀφοριζέσθω.” JOANNOU i. m. I/2. köt. 10. és 35–36. Ford.: 5. kánon: „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus ne üzze el az ő feleségét vallási buzgóság ürügyével; ha elúzi, közösítsék ki, ha pedig makacskodik, fokoztassék le.” 51. kánon: „Ha valamely püspök vagy presbiter vagy diakónus, vagy (bárki) más a papi jegyzékből megtartóztatja magát a házasságtól, a hústól és a bortól – (mégpedig) nem aszkézisből, hanem undorból – elfelejtve, hogy minden jó nagyon és hogy az Isten az embert férfi és nő (formájában) teremtette – ellenben káromolva és rágalmozva a teremtést, – vagy javuljon meg, vagy fokoztassék le és zárassék ki az egyházból. Ugyanúgy a világi is.” BERKI i. m. 19., 36.

³³¹ Egyébként már a 419-es Karthágói Zsinat 3., 4., 25. és 70. kánonjai előírták, hogy a szent dolgokkal való érintkezés idején a papok tartózkodjanak feleségüktől – JOANNOU i. m. I/2. köt. 216–217., 240–241., 312–313.

³³² Trulluszi Zsinat 13. kánon: „...Εἴ τις οὖν τολμήσῃ, παρὰ τοὺς ἀποστολικοὺς κανόνας κινουμένως, τινὰ τῶν ἱερομένων, πρεσβυτέρων φαμέν, ἢ διακόνων ἢ ὑποδιακόνων, ἀποστερεῖν τῆς πρὸς τὴν νόμιμον γυναῖκα συναφείας τε καὶ κοινωνίας, καθαιρεῖσθω ὡσαύτως καὶ εἴ τις πρεσβύτερος ἢ διάκονος, τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα προφάσει εὐλαβείας ἐκβάλλῃ, ἀφοριζέσθω ἐπιμένων δέ, καθαιρεῖσθω.” JOANNOU i. m. I/1. köt. 142–143. Ford.: „Ha tehát valaki, az apostoli kánonok ellenére cselekedvén, valakit a papok közül: presbitert – mondjuk – vagy diakonust, vagy hypodiakonust meg merne fosztani annak törvényes feleségével való viszonyától és (a vele való) érintkezéstől, fokoztassék le; ugyancsak ha valamely presbiter, vagy diakonus, vallási buzgóság ürügyével, elúzi az ő feleségét, közösítsék ki; ha pedig makacskodik, fokoztassék le.” BERKI i. m. 112. A zsinat csak a barbároknál szolgáló papoknak engedélyezte, hogy ne érintkezzenek feleségükkel, s ilyen döntésük és az asszonnyal való megállapodás esetében elő is írta különélésüket (30. kánon) – JOANNOU i. m. I/2. köt. 160–161. BERKI i. m. 122.

³³³ C. 1, 3, 41 (42); Nov. 6, 1, 3–4 és 7. Vö. ZHISHMAN i. m. 460–461.

hogy nős klerikusokat püspöki rangra emeljenek, de 12. kánonjában lefokozás terhe mellett megtiltotta a püspököknek, hogy feleségükkel együtt éljenek, 48. kánonjában pedig úgy rendelkezett, hogy – közös megegyezés alapján – váljanak el feleségüktől, az asszony pedig vonuljon a püspök tartózkodási helyétől messze épült kolostorba.³³⁴ Utóbb a világi törvényhozás feloldotta a jusztinianuszi és a trulluszi rendelkezések közti ellentmondást, amint az kitűnik VI. (Bölcs) Leó 2. rendeletéből, mely szerint nem akadály a püspöki méltóság elnyerésének, ha valakinek gyermeke van.³³⁵

1.5. A keleti egyház álláspontja

A keleti egyházjog később nem módosított ezeken a rendelkezéseken. Összefoglalva: az ortodox egyházban a magasabb rangú klerikusok a szubdiakónustól a presbiterig köthettek házasságot a felszentelés előtt, azt folytathatták az ordináció után is, a megfelelő időszakokra előírt önmegtartóztatás betartásával, de első feleségük halála után, illetve a papi tisztség elnyerését követően már nem köthettek (újabb) házasságot. Püspökké szintén választható volt nős férfi, de ezután már nem folytathatta a házassági együttélést. (Ezen előírás nehézsége okán alakult ki az a gyakorlat, hogy a püspököket nem a nős papság köréből, hanem a szerzetesek közül választották, bár erre vonatkozó jogi előírás nem létezett.³³⁶)

1.6. A cölibátusra vonatkozó nyugati felfogás fejlődése

A nyugati helyi és közös kánonjogban ezzel szemben – az idézett elvirai rendelkezés szellemében – kialakult egy olyan tendencia, amely a püspöknél alacsonyabb rangú klerikusoktól is elvárta, hogy felszenteléskor fennálló házasságukban a továbbiakban teljesen önmegtartóztató életet éljenek. Ennek érdekében a zsinatok megkövetelték például az ordináció előtt, hogy a jelölt (vagy felesége is) tegyen ígéretet a testi kapcsolat megszüntetésére, esetleg előírták, hogy a papi rend tagjai egymásra is felügyeljenek e téren, ritkán megkövetelték a

³³⁴ JOANNOU i. m. I/1. köt. 138–139., 186.; BERKI i. m. 110–111., 134.

³³⁵ NOAILLES–DAIN i. m. 16–19. Vö. ZHISHMAN i. m. 464–466. és TROIANOS (1995) 189–190.

³³⁶ Vö. ZHISHMAN i. m. 464. és FREISEN i. m. 723.

teljes elválást.³³⁷ Mivel azonban az egyházi rend szentsége nem volt eleve elzárva a nők férfiak elől, a felszentelést követő önmegtartóztató életmód megvalósítása nehézségekbe ütközött. A különböző helyi zsinatok a 7–11. század közötti időszakban is intézkedéseket hoztak ugyan ennek érdekében (olykor például a pap utóbb született gyermekeit büntették öröklési képtelenséggel, ritkán közvetlenül magát az engedetlen klerikust, lefokozással, amely azonban nem zárta ki az Eucharishtiában való részvételt), az erőfeszítések azonban lassan elgyengültek, s az önmegtartóztató klérus ideálját nem sikerült elérni.³³⁸

Az ezredfordulón viszont megváltozott a helyzet. Róma ismét napirendre tűzte a papi önmegtartóztatás kérdését. Egyrészt más részegyházakra is kiterjesztette a római helyi egyházra időközben meghozott rendelkezéseket, másrészt távoli helyi zsinatokon is igyekezett keresztülvinni elképzeléseit, amelyekre a pápa olykor személyesen is ellátogatott, máskor pedig egy vagy több legátust küldött, akik az ő nevében vezették a zsinatokat.³³⁹ A világi klérus életmódjának megváltoztatását célzó mozgalom ugyan VII. Gergely pápáról (1073–1085) kapta a nevét, de a reform hullámai (eredetileg kolostorreformként) Cluny-ből eredtek, s a papok házasságával kapcsolatos zsinati reformhatározatok meghozatala is már VII. Gergely előtt elkezdődött. Ennek egyik első példája az 1031-es Bourges-i Zsinat, amely kifejezetten megtiltotta, hogy magasabb rangú klerikusoknak (szubdiakónustól felfelé) felesége vagy ágyasa legyen, s ha mégis volna nekik, lefokozás terhe mellett előírta, hogy azonnal bocsássák el.³⁴⁰ A szinódus ezen túlmenően a szubdiakónusi felszentelés feltételévé tette, hogy

³³⁷ Lásd BOELENS összefoglalóját 73–75. A nyugati egyházjog cölibátussal kapcsolatos fejlődésére lásd továbbá: FREISEN i. m. 723–744.; VACANDARD i. m. 2080. skk.; JOMBART i. m. 132–145.; SIPOS–GÁLOS i. m. 335–339.; PLÖCHL i. m. I. köt. 179–180., 230., 361., II. köt. 183–185.; STICKLER i. m. 13–28.; PRICE i. m. 722–739. Utóbbi a következőképp ragadja meg a cölibátussal kapcsolatos nyugati szabályozás fejlődésének csomópontjait (a clerus maior tekintetében): 1. már fölszentelt személy számára tilos az (újbóli) házasságkötés (korai 4. század); 2. kötelező önmegtartóztatás – tilos a nemi érintkezés (4. század vége); 3. követelmény a feleségtől való tényleges elválás (11. század); 4. a clerus maior tagjai által megkísérelt házasságkötés nemcsak tilos, de érvénytelen is (12. század); 5. felszentelni csak nőtlen jelöltet lehet (ténylegesen érvényesül az érett középkorban, formálisan az 1983-as egyházi törvénykönyvben) – PRICE i. m. 723.

³³⁸ BOELENS i. m. 114–115.

³³⁹ Uo. 116.

³⁴⁰ Bourges-i Zsinat 5. kánon: „Ut presbyteri, et diacones, et subdiaconi, sicut lex canonum præcipit, neque uxores neque concubinas habeant: et qui eas modo habent, ita eas sine mora peracto hoc concilio derelinquant, ut nunquam ulterius ad eas accedant: qui vero derelinquere eas noluerint, a proprio gradu et officio cessent, et inter lectores et cantores permaneant. Similiter nulli de clero permittimus deinceps uxorem neque concubinam habere. Supradicti autem in choro tantum intrent ad legendum et cantandum: ad altaris vero ministerium

a jelölt a püspök jelenlétében tegyen ígéretet: sohasem lesz sem felesége, sem ágyast nem fog tartani, s ha mégis lenne, lemond róla.³⁴¹ Ha a klerikusnak ezek ellenére fia született a felszentelés után, őt a zsinat törvénytelen gyermeknek tekintette, és nem engedte később a papi rendbe, valamint öröklési képtelenséggel sújtotta.³⁴² Nem mondták ki ugyan, hogy a klerikus házassága törvénytelen, de következményeit tekintve mégis úgy kezelték, legalábbis, ha utód származott belőle. Az idézett határozatok jól mutatják azt a törekvést, hogy minden klerikus számára megtiltsák a – akár házasságon belüli, akár azon kívüli – testi kapcsolatot, valamint hogy csak nőtleneket részesítsenek a papi rend szentségében.³⁴³ Ez utóbbit azonban a gregoriánus reform sem tudta keresztülvinni. Sem a VII. Gergelyt megelőző zsinatok, sem ő maga nem tiltották meg kifejezetten, hogy nős férfiakat pappá szenteljenek, ez továbbra is gyakorlat maradt. Az a régi felfogás természetesen nem változott, hogy a már egyszer felszentelt pap, diakónus vagy szubdiakónus nem házasodhat újra. Ha mégis megtette, általában lefokozással büntették.³⁴⁴

Azt a törekvést, hogy a felszentelt klerikusok teljesen önmegtartóztató életet éljenek, a pápák – főleg IX. Leó (1049–1054) óta³⁴⁵ – következetesen képviselték (többnyire a feleségüktől való elválást, illetve különélést is megkövetelték), s a különböző zsinatok is gyakran előírták, így például II. Viktor (1055–1057) alatt az 1056-os toulouse-i,³⁴⁶ II. Miklós (1059–1061) idején az 1059-es

nullatenus accedant” – MANSI i. m. XIX. köt. 503.; a kánonok rövidített szövegét közli még HEFELE–LECLERCQ IV/2. köt. 953–955.

³⁴¹ Uo. 6. kánon: „Ut episcopi nullum amplius ad subdiaconatus gradum ordinent, nisi in praesentia episcopi ante altare sedis Deo promittat, nunquam se habiturum uxorem neque concubinam; et si tunc eam habuerit, mox ei abrenunciet, quod lingua Francorum gurpire dicimus.”

³⁴² 8. kánon: „Ut filii presbyterorum, sive diaconorum, sive subdiaconorum, in sacerdotio, vel diaconatu, vel subdiaconatu nati, nullo modo ulterius ad clericatum suscipiantur: quia tales, et omnes alii qui de non legitimo conjugio sunt nati, semen maledictum in scripturis divinis appellatur, nec apud saeculares leges haereditari possunt, neque in testimonium suscipi. Et qui de talibus clerici non sunt, sacros ordines non accipiant: sed in quocumque gradu nunc sunt, in eo tantum permaneant, et ultra non promoveantur” – uo. 504.

³⁴³ Részletes elemzést ad BOELENIS i. m. 117–120.

³⁴⁴ BOELENIS i. m. 120–132.

³⁴⁵ FREISEN i. m. 738–739.; BOELENIS i. m. 133–134.

³⁴⁶ Toulouse-i Zsinat 7. kánon: „Placuit quoque, presbyteros, diaconos, et reliquos clericos, qui ecclesiasticos tenuerint honores, abstinere omnimodis ab uxoribus, vel reliquis mulieribus. Quod si non fecerint, honore simul et officio priventur, et a propriis episcopis excommunicentur.” MANSI i. m. XIX. köt. 848. HEFELE–LECLERCQ i. m. IV/2. köt. 1123.

római,³⁴⁷ melfi, beneventumi³⁴⁸ és az 1060-as toursi szinódus,³⁴⁹ vagy II. Sándor (1061–1073) alatt az 1061-es (1063-as?) római zsinat,³⁵⁰ olykor kiközösítés, máskor a szent szolgálatból való kizárás és az egyházi javadalom elvesztésének terhe mellett. Mint a határozatokból helyenként kitűnik, a laikus népet is bevonták a nős papság elleni törekvésekbe, felszólítván, hogy ne látogassa olyan papok miséit, akikről biztosan tudni lehet, hogy asszonyt tartanak maguk mellett.

1.7. VII. Gergely rendelkezései

VII. Gergely lényegében az öt megelőző negyedszázad előírásait foglalta össze, igazi érdeme pedig az, hogy előtérbe helyezte azok gyakorlati megvalósítását is. Az 1074-es Római Zsinaton az összes klerikusok számára megtiltotta, hogy feleségük legyen, vagy más nőekkel éljenek együtt, leszámítva a 325-ös Nikaiai Egyetemes Zsinat által megállapított kivételeket.³⁵¹ Előírta, hogy senki sem

³⁴⁷ Római Zsinat (1059) 3. kánon: „Ut nullus missam audiat presbyteri, quem scit concubinam indubitanter habere, aut subintroductam mulierem. Unde etiam ipsa sancta synodus hoc capitulum sub excommunicatione statuit, dicens: Quicumque sacerdotum, diaconorum, subdiaconorum, post constitutum beatæ memoriæ prædecessoris nostri sanctissimi papæ Leonis de castitate clericorum, concubinam palam duxerit, vel ductam non reliquerit... præcipimus, et omnino contradicimus, ut missam non cantet, neque evangelium vel epistolam ac missam legat, neque in presbyterio ad divina officia cum iis qui præfatæ constitutioni obedientes fuerint maneant, neque partem ab ecclesia suscipiat...” – MANSI i. m. XIX. köt. 897–898.; HEFELE–LECLERCQ i. m. IV/2. köt. 1167.

³⁴⁸ Dél-Itáliában különösen sok pap élt együtt feleségével, talán éppen a görög egyház jelenléte miatt, amelynek papjait a keleti kánonok nem kötelezték feleségük elhagyására, ezért a pápa e két városban is tisztaságra buzdított, és az engedetlenekre kiközösítést helyezett kilátásba – HEFELE–LECLERCQ i. m. IV. köt. 1185.; BOELENIS i. m. 139.

³⁴⁹ Tours-i Zsinat 6. kánon: „Præterea si quis episcoporum, presbyterorum, diaconorum, aut subdiaconorum, post cognitum interdictum domini nostri papæ Nicolai, mulieris cujuslibet carnali detentus copula, a ministerio et beneficio altaris non cessavit; sive deinceps cognoscens prælibatum apostolicæ sedis interdictum, aut mulierem, aut ministerium ecclesiæ cum beneficio non statim deseruerit, nullam restitutionis in pristino gradu veniam sibi reservasse cognoscat.” MANSI i. m. XIX. köt. 927.; HEFELE–LECLERCQ i. m. IV/2. köt. 1203.

³⁵⁰ Római Zsinat (1061) 3. kánon. MANSI i. m. XIX. köt. 1025. – szinte szó szerint ismétli a két évvel korábbi Római Zsinat 3. kánonját.

³⁵¹ „(Papa predictus...) interdixit presbyteris, diaconibus omnibusque clericis, uxores habere et omnino cum feminis habitare, nisi cum eis quas regula vel Nicæna Synodus concessit” – Mariani Scotti Chronicon, MGH SS. V. 560. A hivatkozott kivétel a Nikaiai Egyetemes Zsinat 3. kánonjában szerepel, mely szerint csak a klerikus édesanyja, nőtestvére, nagynénje, vagy más minden gyanú felett álló személy lakhatott együtt vele – JOANNOU i. m. I/1. köt. 25–26.; BERKI i. m. 55–56.

celebrálhat misét, sem oltár körüli más szolgálatot nem teljesíthet, aki a „*crimen fornicationis*” bűnébe esett.³⁵² A következő évi nagybőjti zsinaton (1075) azt is megtiltotta az engedetleneknek, hogy egyházi javadalommal rendelkezzenek, vagy hogy annak gyümölcseit élvezzék.³⁵³ Később e szankciókat tovább szigorította; 1079-ben még azt is megtiltotta a szabályszegőknek, hogy a templomba belépjenek.³⁵⁴ A jogalkotói munka mellett élénk levelezést folytatott a korabeli püspökökkel, annak érdekében, hogy megnyerje őket a reformoknak. Legátusait elküldte Nyugat-Európa legtöbb országába, hogy ott helyi zsinatok keretében is megerősítsék és megvalósítsák előírásait. Azokat a püspököket, akik engedélyezték vagy túrték, hogy papjaik házasságban éljenek, felfüggesztette.³⁵⁵

A programot – több-kevesebb energiával – Gergely utódai is folytatták. II. Orbán (1088–1099) például az 1089-es Melfi Zsinaton, amelyet személyesen vezetett, a szubdiakónusi rang elnyerésétől kezdve – felfüggesztés terhe mellett – megtiltott a klérus számára minden testi kapcsolatot; pappá szentelni csak nőtlen, vagy igazoltan tiszta életű, illetve egyszer nősült vagy hajadont feleségül vett férfit engedett. A feleségétől elválni nem akaró szubdiakónust megfosztotta egyházi tisztségétől és beneficiumaitól; sőt, ha a püspök intésére sem javult meg, a nőt az uralkodó szolgáljává tette. Ha a püspök egyetértett papja magatartásával, felfüggesztette.³⁵⁶

³⁵² „Unde non ab re tibi scribendum fore arbitrati sumus, nos iuxta auctoritatem sanctorum patrum in nostra synodo sententiam dedisse: ...sed nec illi, qui in crimine fornicationis iacent, missas celebrare aut secundum inferiores ordines ministrare altari debeant...” – Gregorii VII Epistolae Collectae 3. Mon. Greg. 523.

³⁵³ „...nec aliquo ecclesiae beneficio ulterius potiantur sive potitis fruantur” – Gregorii VII Registri II 62. Mon. Greg. 182.

³⁵⁴ „Si qui sunt presbyteri vel diaconi vel subdiaconi, qui iaceant in crimine fornicationis, interdicimus eis ex parte omnipotentis Dei et auctoritate sancti Petri introitum ecclesiae...” – Gregorii VII Epistolae Collectae 28. Mon. Greg. 554.

³⁵⁵ Római Zsinat (1078) 11. kánon: „Si quis episcopus fornicationem presbyterorum, diaconorum, seu subdiaconorum, vel crimen incestus in sua parochia, precibus vel pretio interveniente, consenserit, vel commissum sibi que compertum auctoritate sui officii non impugnaverit, ab officio suspendatur” – MANSI i. m. XX. köt. 510.

³⁵⁶ Melfi Zsinat 2. kánon: „Sacrorum canonum instituta renovantes praecipimus, ut a tempore subdiaconatus nulli liceat carnale commercium exercere. Quod si deprehensus fuerit, ordinis sui periculum sustinebit”; 3. kánon: „Nemo praeterea ad sacrum ordinem permittatur accedere, nisi aut virgo, aut probatae sit castitatis, et qui usque ad subdiaconatum unicam et virginem uxorem habuerit”; 12. kánon: „Porro eos qui in subdiaconatu uxoribus vacare voluerint, ab omni sacro ordine removemus, officio atque beneficio ecclesiae carere decernimus. Quod si ab episcopo commoniti non se correxerint, principibus licentiam indulgemus, ut eorum feminas mancipent servituti. Si vero episcopi consenserint eorum pravitatibus, ipsi officii interdictione mulcentur” – MANSI i. m. XX. köt. 723.; HEFELE–LECLERCQ i. m. V/1. köt. 344–345.

Mindezek fényében jól látható: a nyugati és a keleti egyház korabeli gyakorlata és törekvései között az a lényegi különbség, hogy míg a keleti egyház következetesen megengedte a klerikusok számára – a püspökök kivételével – a házassági együttélés folytatását korábbi feleségükkel, addig a nyugati egyház, s elsősorban a pápák szándéka az volt, hogy csak teljes önmegtartóztatásban élő papokat engedjenek a magasabb rendű oltári szolgálatokhoz. Nem véletlen tehát, hogy a Szabolcsi és az I. Esztergomi Zsinatok megengedő szabályait, melyek lehetővé tették a papok számára, hogy első, törvényes házasságukat ténylegesen folytassák, sokan a keleti egyház hasonló gyakorlatával hozzák összefüggésbe, hisz a korabeli nyugati egyház törekvéseivel világosan szemben álltak.

1.8. Magyar–bizánci párhuzam: a papok megtarthatják első törvényes feleségüket

A magyarországi zsinati határozatok és a keleti görög kánonok párhuzamba állítható rendelkezései a következők:

Szabolcsi Zsinat 3. kánon:
Presbiteris autem, qui prima et legitima duxere coniuga, indulgentia ad tempus datur propter vinculum pacis et unitatem sancti spiritus, quousque nobis in hoc domini apostolici paternitas consilietur.

I. Esztergomi Zsinat 31. kánon:
Presbiteris uxores, quas in legitimis ordinibus acceperunt, moderatius habendas provisam fragilitate indulsumus.

Trulloszi Zsinat 13. kánon:
Ἐπειδὴ ἐν τῇ Ῥωμαίων ἐκκλησίᾳ ἐν τάξει κανόνος παραδεδοσθαὶ διέγνωμεν, τοὺς μέλλοντας διακόνου ἢ πρεσβυτέρου χειροτονίας ἀξιοῦσθαι χειροτονίας καθομολογεῖν, ὡς οὐκέτι ταῖς ἑαυτῶν συνάπτονται γαμεταῖς, ἡμεῖς τῷ ἀρχαίῳ ἐξακολοθοῦντες κανόνι τῆς ἀποστολικῆς ἀκριβείας καὶ τάξεως, τὰ τῶν ἱερῶν ἀνδρῶν κατὰ νόμους συνοικέσια καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν ἐρρῶσθαι βουλόμεθα, μηδαμῶς αὐτῶν τὴν πρὸς γαμετὰς συνάφειαν διαλύοντες, ἢ ἀποστεροῦντες αὐτοὺς τὴν πρὸς ἀλλήλους κατὰ καιρὸν τὸν προσήκοντα ὁμιλίᾳς. Ὡστε, εἴ τις ἄξιος εὐρεθῆι πρὸς χειροτονίαν ὑποδιακόνου ἢ διακόνου ἢ πρεσβυτέρου, οὗτος μηδαμῶς κωλυέσθω ἐπὶ τοιοῦτον βαθμὸν ἐμβιβάζεσθαι, γαμετῇ συνοικῶν νομίμῳ· μήτε μὴν ἐν τῷ τῆς χειροτονίας καιρῷ ἀπαιτεῖσθω ὁμολογεῖν, ὡς ἀποστήσεται τῆς νομίμου πρὸς τὴν οἰκείαν γαμετὴν ὁμιλίας... Ἴσμεν δέ, ὡσπερ καὶ οἱ ἐν Καρθαγένῃ συνελθόντες, τῆς ἐν βίῳ σεμνότητος τῶν λειτουργῶν τιθέμενοι πρόνοϊαν, ἔφασαν, ὥστε τοὺς ὑποδιακόνους, τοὺς τὰ ἱερά μυστήρια ψηλαφῶντας, καὶ τοὺς διακόνους καὶ πρεσβυτέρους κατὰ τοὺς ἰδίους ὄρους καὶ ἐκ τῶν συμβίων ἐγκρατεῦσθαι, ἢ... χρὴ γὰρ τοὺς τῷ

θυσιαστηρίῳ προσεδρεύοντας ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν ἁγίων μεταχειρήσεως, ἐγκρατεῖς εἶναι ἐν πᾶσιν, ὅπως δυνηθῶσιν, ὁ παρὰ τοῦ θεοῦ ἀπλῶς αἰτοῦσιν, ἐπιτυχεῖν...'

Trulloszi Zsinat 13. kánon: „Mínhogy megtudtuk, hogy a római egyházban a kánon sorába foglaltatott, hogy a diakónusi, vagy presbiteri fölszentelésre méltandók (kötelesek) megfogadni, hogy feleségükkel többé nem érintkeznek, mink, követve az apostoli rendelkezés és rend régi kánonját, azt akarjuk, hogy a szent férfiaknak törvények szerinti házassága ezentúl is érvényes legyen, semmiképpen sem bontva fel azoknak feleségükkel való viszonyát, vagy megfosztva őket a megfelelő időben egymással való érintkezéstől. Így (tehát), ha valaki hypodiakónussá vagy diakónussá, vagy presbiterre való fölszentelésre méltónak találtatott, semmiképpen se akadályoztassék abban, hogy arra a fokozatra előléptetessék, ha törvényes feleséggel él együtt; az a fogadalom se követeltessék tőle a fölszentelés idején, hogy távortartja magát a feleségével való törvényes érintkezéstől... Tudjuk, hogy azok is, akik Karthágóban összejöttek, gondoskodván a papok élettisztaságáról, azt mondták, hogy a hypodiakónusok, akik érintik a Szentségeket, valamint a diakónusok és a presbiterok, saját körülményeikhez képest kell, hogy megtartóztassák magukat élettársuktól... Mert azoknak, akik az oltárnál szolgálnak, a szentségekhez való járulásuk idején mindenben önmegtartóztatóknak kell lenniük, hogy elérhessék azt, amit egyszerűségükben Istentől kérnek...’’³⁵⁷

Mint látható, a két hazai kánon tömör megfogalmazásban tartalmazza a meglehetősen terjedelmes görög határozat lényegi elemeit: egyrészt az első, törvényes házasságban való együttélés engedélyét, másrészt – az esztergomi zsinati határozat – az önmérsékletre való utalást, amelynek azonban a görög kánonhoz hasonló részletesebb meghatározása elmarad. A trulloszi szabályhoz képest eltérés, hogy a magyar kánonok itt csak presbiterokról beszélnek, a hypodiakónusokról és a diakónusokról nem szólnak. Ez betudható esetleg az egyszerűsítő szándéknak. Sajátos a szabolcsi határozatnak azon része, amely az engedélyt ideiglenessé teszi azzal, hogy a kérdésben meg kell várni az apostoli szentatya tanácsát. Ez azt sejteti, hogy a magyar törvényhozók tisztában voltak az újabb római törekvésekkel, de mintha a pápa engedélyét remélték volna a papokra enyhébb hazai, a keleti egyházéhoz közelebb álló gyakorlathoz.³⁵⁸ Eltérés még a hazai és a görög szabályozás közt, hogy egyik magyar határozat sem tisztázza, vajon a felszentelés előtti házasságot engedélyezi-e, vagy esetleg az azt követőt;³⁵⁹ az I. Esztergomi Zsinat következő (32.) kánonja azonban

³⁵⁷ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/1. köt. 140–142. Ford.: BERKI i. m. 111–112. A Szabolcsi Zsinat 3. és az I. Esztergomi Zsinat 31. kánonjának szövege: ZÁVODSZKY i. m. 158., 201.

³⁵⁸ SZENTIRMAI (1961a) i. m. 77.

³⁵⁹ WALDMÜLLER i. m. 120. például ezen az alapon kérdőjelezi meg, hogy a magyar rendelkezések a görög egyház szabályaiból lettek volna átvéve.

világossá teszi, hogy akik nőtlenül nyerték el az egyházi rend szentségét, már nem nőülhetnek meg:

I. Esztergomi Zsinat 32. kánon:

Qui diacon(at)um vel presbiteratum sine matrimonio adepti sunt, uxorem ducere non licet.

Trulloszi Zsinat 6. kánon:

Ἐπειδὴ παρὰ τοῖς ἀποστολικοῖς κανόσιν εὐρηται, τῶν εἰς κλῆρον προαγομένων ἀγάμων μόνους ἀναγνώστας καὶ ψάλτας γαμεῖν, καὶ ἡμεῖς τοῦτο παραφυλάττοντες, ὀρίζομεν, ἀπὸ τοῦ νῦν μηδαμῶς ὑποδιάκονον ἢ διάκονον ἢ πρεσβύτερον μετὰ τὴν ἐπ’ αὐτῷ προερχομένη χειροτονίαν, ἔχειν ἄδειαν γαμικὸν ἑαυτῷ συνιστᾶν συνοικέσιον· εἰ δὲ τοῦτο τολμήσῃ ποιῆσαι, καθαιρεῖσθω. Εἰ δὲ βούλοιτό τις τῶν εἰς κλῆρον προερχομένων γάμου νόμῳ συνάπτεσθαι γυναικί, πρὸ τῆς τοῦ ὑποδιακόνου ἢ διακόνου ἢ πρεσβυτέρου χειροτονίας τοῦτο πραττέτω.

Trulloszi Zsinat 6. kánon: „Mivel az apostoli kánonokban ki van mondva, hogy azok közül, akik a klérusba nőtlenül vétettek föl, csak a felolvasók és az énekesek házasodhatnak meg, mi is – megőrizve azt – elhatározzuk, hogy mostantól fogva semmiképpen sem szabad sem hypodiakónusnak, sem diakónusnak, sem presbiternek, felszentelése után a házasság kötelékébe lépnie. Ha pedig ezt megtenni merészelné, fokoztassék le. Ha viszont a klérusba belépők közül valaki a házasság törvénye szerint akarna nővel egybekelni, tegye meg azt a hypodiakónusi, vagy diakónusi, vagy presbiteri felszentelése előtt.”³⁶⁰

Az esztergomi határozat ezúttal már megemlíti a diakónusokat is (a hypodiakónusokat nem). Egyébként a tartalmi egyezés világos, a magyar szabály viszont *lex imperfecta*, tehát nem említi a görög határozatban előírt szankciót. (Ez a magyar kánon egyébként a korabeli nyugati egyházi gyakorlatnak is megfelel, hiszen ott sem engedték meg a felszentelés utáni házasságkötést.)

1.9. Másodszor nőült, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papok

A két hazai zsinat, valamint a Könyves Kálmán I. törvényeként is ismert Tarcali Zsinat rendelkezett a másodszor is megnősült, valamint az özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat feleségül vett papokról is:

³⁶⁰ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/1. köt. 131–132. Ford.: BERKI i. m. 107. I. Esztergomi Zsinat 32. kánon: ZÁVODSZKY i. m. 201.

Szabolcsi Zsinat 1. kánon:
Bigamos presbiteros et dyaconos, et viduarum vel repudiatarum maritos iubemus separari, et peracta penitencia ad ordinem suum reverti. Et qui noluerint illicita coniugia dimittere, secundum instituta canonum debent degradari. Separatas autem feminas parentibus suis iubemus reddi et quia non erant legitime, si voluerint, liceat eis maritari.

I. Esztergomi Zsinat 56. kánon:
Si quis de clero secundam uxorem vel viduam vel repudiatam duxerit, deponatur.

I. Esztergomi Zsinat 57. kánon:
Bigami presbiteri, qui ad ordines suos redire voluerint, ex consensu uxorum suarum recipiantur.

I. Esztergomi Zsinat 71. kánon:
Clerici repudiatarum viduarumque mariti, necnon et bigami ab ordine deponantur, et si teneant ecclesiam, careant ecclesia.

Tarcali Zsinat (Kálmán I. törvé-
nye) 67. kánon:
Bigami et viduarum vel repudiatarum mariti a coniugi(i)s cessent illicitis, vel a cleri excludantur consorciiis.

Trulloszi Zsinat 3. kánon:

(a) ...συνορῶμεν, ὥστε τοὺς μὲν δυσὶ γάμοις περιπαρέντας καὶ μέχρι τῆς πεντεκαίδεκάτης τοῦ διελθόντος ἰανουαρίου μηνός τῆς παρελθούσης τετάρτης ἰνδικτιῶνος, ἔτους ἑξακισχιλιοστοῦ ἑκατοστοῦ ἔννενηκοστοῦ ἑννάτου, δουλωθέντας τῇ ἁμαρτία, καὶ μὴ ἐκνήψαι ταύτης προελομένους, καθαιρέσει κανονικῇ ὑποβαλεῖν.

(b) Τοὺς δὲ τῷ τοιοῦτῳ μὲν τῆς διγαμίας πάθει περιπεσόντας, πρὸ δὲ τῆς ἡμῶν ἐπιγνώσεως τὸ συμφέρον ἐπεγνωκότας καὶ τὸ κακὸν ἐξ ἑαυτῶν περικόψαντας καὶ πόρρω τὴν ξένην ταύτην καὶ νόθον συμπλοκὴν ἐκδιώξαντας, ἢ καὶ ὧν αἱ κατὰ δεῦτερον γάμον γυναῖκες ἤδη τετελευτήκασι, ἢ καὶ αὐτοὶ πρὸς ἐπιστροφὴν εἶδον, μεταμαθόντες τὴν σωφροσύνην καὶ τῶν πρώην αὐτοῖς παρανομηθέντων ταχέως ἐπιλαθόμενοι, εἴτε πρεσβύτεροι εἴτε διάκονοι εἴτε ὑποδιάκονοι ὄντες τυγχάνοιεν, τούτους ἔδοξε πεπαῦσθαι μὲν πάσης ἱερατικῆς λειτουργίας ἢτοι ἐνεργείας, ἤδη ἐπὶ ῥήτῳ τινι χρόνῳ ἐπιτιμηθέντας, τῆς δὲ τιμῆς τῆς κατὰ τὴν καθέδραν καὶ στάσιν μετέχειν, ἀρκουμένους τῇ προεδρίᾳ καὶ προσκλαίοντας τῷ κυρίῳ συγχωρηθῆναι αὐτοῖς τὸ ἐκ τῆς ἀγνοίας ἀνόμημα· εὐλογεῖν γὰρ ἕτερον τὸν τὰ οἰκειὰ τημελεῖν ὀφείλοντα τραύματα, ἀνακόλουθον.

(c) Τοὺς δὲ γαμετῇ μὲν μᾶ συναφθέντας, χήρα δὲ ἢ προσληφθεῖσα ἐτύγχανεν, ὡσαύτως δὲ καὶ τοὺς μετὰ τὴν χειροτονίαν γάμῳ ἐνὶ παρανόμῳ προσομιλήσαντας, τουτέστι πρεσβυτέρους καὶ διακόνους καὶ ὑποδιακόνους, ἤδη ἐπὶ βραχὺν τινὰ χρόνον εἰρχθέντας τῆς ἱεραῆς λειτουργίας καὶ ἐπιτιμηθέντας, αὐτοὺς ἐν τοῖς οἰκειοῖς ἀποκαταστῆναι βαθμοῖς, μηδαμῶς ἐν ἑτέρῳ μείζονι προκόπτοντας βαθμῷ, προδήλως διαλυθέντος αὐτοῖς τοῦ ἀθέσμου συνοικεσίου...

Trulloszi Zsinat 3. kánon: (a) „... egyhangúlag elhatározzuk, hogy azokat, akik kétszer kötöttek házasságot és a hatezerszázkilencedik év múlt negyedik Indiktonja elmúlt január havának tizenötödikéig a bűnnek szolgáltak és nem akarnak attól megtisztulni, kánoni lefokozásnak kell alávetni. (b) Akik pedig a kétszeri házasság ilyen tévelyébe estek, de (már) a mi felvilágosításunk előtt megtudták, mi az érdekük és a rosszat kivágták magukból és messzire elhajtották (maguktól) azt a (kánontól) idegen és törvénytelen viszonyt, vagy akinek a második házasságbeli felelősége már meghalt, ők pedig a megtérés után néztek, újra megtanulva a józanságot

és gyorsan feledésbe ejtve előbbi törvénytelenégeiket – akár presbiterek, akár diakonusok legyenek is azok – azokról úgy döntött (a zsinat), hogy abba kell ugyan hagyniok minden egyházi szolgálatot, vagyis ténykedést és egy meghatározott időre (egyházi) megfeddést kell viselniök, viszont részesülhetnek az ülés és az állás megtiszteltetésében, megelégedvén az együttüléssel és esdekelvén az Úrhoz, hogy bocsássa meg nekik a tudatlanságukból (eredő) törvényszegésüket; mert következetlenség lenne, hogy mást áldjon az, akinek saját sebeit kell gyógyítania. (c) Azok pedig, akik egy feleséggel kötöttek házasságot, az pedig özvegyasszony volt, ugyancsak azok, akik fölszentelés után törvényellenesen egy házasságot kötöttek – vagyis presbiterek, diakonusok és hypodiakonusok – miután rövid időre eltiltatnak a szent szolgálattól és (egyházi) megfeddést viselnek, visszahelyezendők tulajdon rangjukba, de semmiképpen sem léphetnek más, magasabb rangba, közben természetesen fel kell bontani a törvénytelen házasságukat.³⁶¹

Az idézett 3. trullloszi kánon három esetkört szabályozott: (a) Akik a zsinat idejéig kétszer kötöttek házasságot, s az utóbbit, mint törvénytelen kapcsolatot nem akarják felbontani, azokat le kell fokozni. (b) Akik már felbontották a tiltott második házasságot, azokat meghatározott időre eltiltják ugyan a papi funkciók gyakorlásától, de rangjukat addig is megtartják, a vele járó előjogokkal együtt (például hogy a templomban a papok között foglalnak helyet). (c) Akik özvegyasszonyt vettek feleségül, vagy a felszentelés után házasodtak, azokat rövid időre felfüggesztik, közben felbontják házasságukat, ezt követően visszahelyezik őket eredeti rangjukba, de az egyházi rend annál magasabb fokozatát már nem érhetik el.³⁶²

Az első (a) esetkörrel rokonítható a Szabolcsi Zsinat 1. kánonjának második mondata, s hasonló tilalmat és szankciót tartalmaz a Tarcali Zsinat 67., valamint az I. Esztergomi Zsinat 56. és 71. kánonja, bár a hivatalvesztés szankciója mindegyik esetben kiterjed az özvegyekkel vagy eltaszított asszonyokkal együtt élő és elválni nem hajlandó papokra is. A második (b) és harmadik (c) esetkör a magyar szabályozásban egybefonódik: aki hajlandó elválni feleségétől (akár azért tilos vele maradnia, mert második felesége, akár azért, mert a nő özvegy vagy eltaszított volt, mikor elvette), az – a görög szankcióval lényegében egyezően – ideiglenes vezeklésre köteles, utána visszatérhet a papi rendbe. Így rendelkezik az I. szabolcsi kánon eleje. A többi forrás nem említi az ideiglenes vezeklést, de a Tarcali Zsinat 67. kánonjából, valamint az I. Esztergomi Zsinat 57. kánonjából is indirekt módon következik, hogy ha a klerikus felbontja a tiltott kapcsolatot, újra végezheti papi teendőit. (Az elváláshoz az 57. esztergomi kánon az asszony

³⁶¹ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/1. köt. 125–129. Ford.: BERKI i. m. 104–105. A hivatkozott magyarországi zsinati kánonok szövege sorrendben: ZÁVODSZKY i. m. 158., 204., 206., 192.

³⁶² Vö. BERKI i. m. 105–106.

beleegyezését is kéri.) Az 1. szabolcsi kánon utolsó mondatának, amely elrendeli a férjüktől elválasztott asszonyok szüleiknek való visszaadását és megengedi, hogy újból férjhez menjenek, a trulloszi szabályok között nincs párja. A többi esetben viszont láthatóan visszaköszönnek a görög rendelkezések fő elemei.

1.10. Szolgálónővel vagy ágyassal élő papok

A következő szöveghelyek a szolgálónőt, illetve ágyast maguknál tartó klerikusokról szólnak:

Szabolcsi Zsinat 2. kánon:

Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat; et si noluerit, venumdetur tamen, et precium eius ad episcopum transferatur.

I. Esztergomi Zsinat 58. kánon:

Similiter, si presbiter concubinam habuerit, deponatur.

Trulloszi Zsinat 3. kánon vége:

...ἐτυπώσαμεν, ὀρίζοντες ἀπὸ τοῦ παρόντος καὶ ἀνανεοῦμενοι τὸν κανόνα τὸν διαγορευόντα. Ἐτὸν δυοῖν γάμοις συμπλακέντα μετὰ τὸ βάπτισμα ἢ παλλακὴν κτησάμενον μὴ δύνασθαι εἶναι ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον ἢ ὄλωσ τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ· ὡσαύτως καὶ ἔτὸν χήραν λαβόντα ἢ ἐκβεβλημένην ἢ ἑταίραν ἢ οἰκέτιν ἢ τῶν ἐπὶ τῆς σκηνῆς, μὴ δύνασθαι εἶναι ἐπίσκοπον ἢ πρεσβύτερον ἢ διάκονον ἢ ὄλωσ τοῦ καταλόγου τοῦ ἱερατικοῦ.

Trulloszi Zsinat 5. kánon:

Μηδεὶς τῶν ἐν ἱερατικῷ καταλεγομένων τάγματι, τῶν ἐν τῷ κανόνι ἐμφερομένων ἀνυπόπτων προσώπων ἐκτὸς διαγῶν, γυναῖκα κεκτήσθω ἢ θεραπαινίδας, τὸ ἀνεπίληπτον ἑαυτῷ ἐντεῦθεν τηρῶν· εἰ δὲ παραβαίνοι τις τὰ παρ' ἡμῶν ὀρισθέντα, καθαιρεῖσθω...

Trulloszi Zsinat 3. kánon vége: „...elhatározván ezentúl és megjavítván azt a kánont, amely kimondja, hogy: aki a keresztség után kétszer házasodott, vagy ágyast tartott, nem lehet sem püspök, sem presbiter, sem más a papi jegyzékből; ugyancsak aki özvegyasszonyt vett (nőül), vagy elbocsátottat, vagy kéjnjőt, vagy rabszolganőt, vagy a színpadról valót, nem lehet sem püspök, sem presbiter, sem diakonus, sem más a papi jegyzékből.”

Trulloszi Zsinat 5. kánon: „Senki a papi jegyzékből ne tartson (házában) asszonyt, vagy nőcselédet – a kánonban feltüntetett gyanú fölött álló személyeken

kívül, – hogy ezáltal megőrizze jó hírnevét. Ha pedig valaki megszegi az általunk határozottakat, fokoztassék le...³⁶³

Az idézett 3. trullloszi kánon vége szó szerint idézi az 17. és 18. apostoli kánonokat, mintegy megemlítve az előzőleg megfogalmazott új intézkedések történeti előzményét. A Szabolcsi Zsinat 2. kánonja csak távoli tartalmi összefüggést mutat vele: a szabályszegő papra vonatkozó szankció hiányzik, a nő eladásának előírása pedig idegen elem a görög kánonhoz képest.³⁶⁴ Jobb párhuzamot kínál viszont az 58. esztergomi és az 5. trullloszi kánon: mindkét esetben lefokozás a szankció, bár a keleti zsinat szélesebb értelemben asszonyról, illetve nőselédről beszél, az esztergomi pedig kifejezetten ágyasról.³⁶⁵

1.11. A püspökökre vonatkozó szabályok

Az I. Esztergomi Zsinat a püspökök nőtlenségéről is határozott, a görög gyakorlathoz igen közelálló értelemben:

I. Esztergomi Zsinat 11. kánon:
Ut hi, qui ad episcopatum promovendi sunt, si matrimonio legitimo iuncti sunt, nisi ex consensu uxorum, non assumantur.

I. Esztergomi Zsinat 33. kánon:
Uxores episcoporum episcopalia predia non inhabitent.

Trullloszi Zsinat 48. kánon:

Ἡ τοῦ πρὸς ἐπισκοπῆς προεδρίαν ἀναγομένου γυνή, κατὰ κοινὴν συμφωνίαν τοῦ οἰκείου ἀνδρὸς προδιαζευχθεῖσα, μετὰ τὴν ἐπ’ αὐτῶ τῆς ἐπισκοπῆς χειροτονίαν ἐν μοναστηρίῳ εἰσὶτω πόρρω τῆς τοῦ ἐπισκόπου καταγωγῆς ὀικοδομημένῳ, καὶ τῆς ἐκ τοῦ ἐπισκόπου προνοίας ἀπολαύτω· εἰ δὲ καὶ ἀξία φανεῖη, καὶ πρὸς τὸ τῆς διακονίας ἀναβιβαζέσθω ἀξίωμα.

Trullloszi Zsinat 48. kánon: „Annak a felesége, akit püspöki méltóságra léptetnek elő, miután közös megállapodás alapján elvált férjétől, annak fölszentelése után vonuljon kolostorba, (mégpedig olyanba) amely a püspök tartózkodási helyétől

³⁶³ A görög szövegek forrása: JOANNOU i. m. I/1. köt. 129–131. Ford.: BERKI i. m. 105–106. A hivatkozott magyarországi zsinati kánonok szövege: ZÁVODSZKY i. m. 158., 204. Az I. Esztergomi Zsinat 58. kánonjára nyugati párhuzamos szabályokat hoz SZURÓMI (2002a) i. m. 111–112.

³⁶⁴ ZÁVODSZKY i. m. 60. is csak rokonságról beszél.

³⁶⁵ ZÁVODSZKY i. m. 113. hasonló nyugati kánont említ. A 4. szabolcsi kánonnak, amely azon püspököket, akik egyetértenek a meg nem engedett házasság folytatójával, a király és a többi püspök ítélete alá veti (ZÁVODSZKY i. m. 62. és 159.), nincs trullloszi megfelelője; inkább VII. Gergely előírásaival mutatnak távoli rokonságot (lásd pl. a Melfi Zsinat fentebb idézett 12. kánonját).

messze épült, és élvezze a püspöktől jövő gondoskodást; ha pedig arra is méltónak mutatkoznék, diakonisszai tisztségre is emeltessék.”³⁶⁶

Miután a 12. trullloszi kánon lefokozással rendelte büntetni azt a püspököt, aki felszentelése után nem hajlandó lemondani a feleségével való együttélésről, a 48. kánon a püspök feleségéről rendelkezett, közös megállapodást írva elő az elváláshoz. A vonatkozó esztergomi határozat is a püspökségre kiszemelt személy feleségének beleegyezését írja elő a felszenteléshez, amire alighanem itt is azért van szükség, mert házasságuk a továbbiakban nem folytatható. A püspök feleségének lakóhelyére vonatkozó esztergomi és trullloszi szabályoknak egyaránt az a célja, hogy a nő ne legyen férje közelében.

1.12. Összefoglalás és magyarázat

Az idézett magyar zsinatok rendelkezései között leginkább azok feltűnnek, amelyek megengedik a papoknak, hogy első, törvényes házasságukat a felszentelés után is folytassák. Ezek a korszak nyugati egyházi jogalkotásával ellentétben állnak,³⁶⁷ s bár tömörebb megfogalmazásban, de követni látszanak a vonatkozó keleti (trullloszi) kánonokat. Az egyházi rend szentségét nőtlenül elnyerő, a másodnős, valamint a szolgálónőt vagy ágyast maguk mellett tartó papokra vonatkozó szabályok, továbbá a püspökök házasságára vonatkozó hazai szabályok tartalmilag nem állnak ellentétben a korabeli nyugati törekvésekkel, itt inkább az a különös, hogy mindezen rendelkezéseknek – hol egész közeli, hol távolabbi analógiát mutató – párhuzamos szabályait találjuk a trullloszi kánonok között is. Kézenfekvőnek tűnik tehát az a magyarázat, mely szerint az idézett rendelkezések forrása a görögkeleti egyházjogban keresendő.

1.13. Eltérő magyarázatok I: a külpolitika szerepe

Ezzel a felfogással szemben eddig lényegében két, más szempontokat alapul vevő magyarázat fogalmazódott meg. Az első Jánosi Mónika nevéhez fűződik, aki a Szabolcsi Zsinat idejének külpolitikai viszonyait tartja szem előtt, s nem

³⁶⁶ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/1. köt. 186. Ford.: BERKI i. m. 134. A hivatkozott magyarországi zsinati kánonok szövege: ZÁVODSZKY i. m. 199. és 201.

³⁶⁷ Ezért ezek kapcsán a korszak nyugati jogalkotása fényében mind Boelens, mind Waldmüller egyedülálló, különleges szabályozásról beszél – BOELENIS i. m. 155.; WALDMÜLLER i. m. 120.

számol a keleti hatás lehetőségével. Gondolatmenetének lényege a következő: 1091 tavaszán Szent László király meghódította Horvátországot, amely 1076 óta pápai hűbéreknek számított, hiszen Zvonimir fejedelem VII. Gergelytől kapta koronáját. László hódítása tehát a pápa érdekét sértette. II. Orbán el is küldte követét, Teuzo bíborost, hogy visszakövetelje Horvátországot, de a követ nem járt sikerrel, s ezt követően megtörtént a szakítás a mindaddig csak a legális pápákat támogató László és II. Orbán között, s a magyar király a Ravennában székelő III. Kelemen ellenpápa támogatóinak sorába lépett. A magyar uralkodó, aki időközben kénytelen volt az ország keleti felére betörő kunok ellen vonulni, s a győzelem után már a kunokat felbujtó oroszok ellen készült, a következő év, 1092 májusára az erős és kedvező helyen fekvő szabolcsi várba hívta az ország egyházi előkelőit (a világi főurak amúgy is ott voltak már seregükkel), hogy megvitassa velük a pápával történt szakítást s annak következményeit. A zsinaton már az ellenpápa szellemében hozták a döntéseket, s ennek köszönhető, hogy a papok házassága tekintetében a VII. Gergely-féle vonalától eltérő, enyhébb rendelkezéseket hoztak, amelyek egyébként is inkább megfeleltek a hazai tényleges állapotoknak.³⁶⁸

1.14. III. Kelemen ellenpápa álláspontja

A kérdés megítéléséhez tudnunk kell, hogy az ellenpápa (eredeti nevén Ravennai Wibert) miként viszonyult a gregoriánus reformhoz, s a papi nőtlenség problémájához.³⁶⁹ Wibert egy felső-itáliai nemesi család gyermekeként ifjú korától egyházi pályára készült, melyet valószínűleg a páрмаi püspök udvarában kezdett. Fiatalon a német császár itáliai kancellárja lett, később Ravenna érseke. A reformpápákkal (II. Miklós, VII. Gergely) eleinte kifejezetten jó viszonyban volt, támogatta céljaikat. VII. Gergely pápával való szakításának valódi oka tisztázatlan, az viszont tény, hogy Gergely az 1078-as nagybőjti zsinaton kiátkozta. A IV. Henrik által összehívott Brixeni Szinóduson (1080) azonban Wibertet kinevezték a pápai székre, s miután Henrik 1084-ben elfoglalta Rómát, III. Kelemen néven pápává is választották, két erre fel nem hatalmazott püspök pedig beiktatta. Hatalma csúcspontján, 1091–1092-ben Rómában zsinatot

³⁶⁸ JÁNOSI (1992) 5–7.; JÁNOSI (1996) i. m. 123–125. (részben PAULER I. köt. 163. alapján); WALDMÜLLER i. m. rövidebben: 121.

³⁶⁹ III. Kelemen történetének földolgozására lásd: ZIESE, a következő összefoglalóra különösen: 4., 13–25., 41–49., 191–199., 275–279.

tartott, amelyen önálló egyházi reformprogramot fogalmazott meg. Kelemen – reálpolitikus lévén – a mérsékelt reform híve volt, aki azonosult a gregoriánus mozgalom fontosabb törekvéseivel (például küzdött a simónia ellen), de azokat óvatosabban igyekezett érvényre juttatni. Hozzáállásáról a zsinatról készített körlevele tanúskodik, amelyben ismerteti a gyűlés fontosabb rendelkezéseit. Ebből kiderül, hogy a papok önmegtartóztató életmódjáról lényegében hasonló véleménnyel volt, mint a reformer pápák, megfogalmazása azonban sokkal kevésbé precíz és szigorú, mint például néhány évvel korábban II. Orbáné volt (Melfi Zsinat). A levélben arra buzdítja a püspököket, hogy emlékeztessék s figyelmeztessék az oltár szolgáit szüzi tisztaságuk megőrzésének kötelességére, mivel a nép felháborodása önmegtartóztatásuk hiánya miatt egyre nő és terjed.³⁷⁰ Az apostoli tan által megkívánt *'castitas'* tehát továbbra is feddhetetlenül megőrizendő, ennek fő alapját azonban Kelemen érvelésében a közvélemény veszélyes felindulása képezi, nem pedig egyházjogi szabályok. A tisztaság követelményének megsértőire a levél nem is határoz meg konkrét szankciót, azt azonban – teljesen ellentétben a korábbi pápák, illetve zsinatok rendeleteivel – előírja, hogy akik visszautasítják a vétkes klerikusok miséit, s ezzel, mint előítéllettel megsértik az egyházi fenyítő hatalmat, kiközösítéssel büntetendők.³⁷¹

A levél szövegéből nem tűnik ki, hogy az ellenpápa engedélyezte volna a papoknak, hogy feleségükkel vagy más nővel együtt éljenek, hanem éppen ellenkezőleg: továbbra is önmegtartóztató életet várt el tőlük. Viszont e követelmény megsértőire nem szabott olyan határozott és súlyos szankciókat, mint elődei; inkább a püspökök gondjára bízta, hogy papjaik életmódjára felügyeljenek, s e körben a helyi egyházi vezetőknek viszonylag nagy mozgásteret hagyott. Önmagában ebből az álláspontból nem vezethető le a Szabolcsi Zsinat 3. és az I. Esztergomi Zsinat 31. kánonja, s az ellenpápa 'engedékeny' hozzáállására hivatkozás arra sem ad magyarázatot, hogy miért oly hasonló a trullloszi és a vonatkozó magyar szabályok. Annyi igazság azonban kétségtelenül van a fent hivatkozott gondolatmenetben, hogy a kevésbé szigorú ellenpápai hozzáállás

³⁷⁰ „Preterea, quod silentio pretermittendum non fuit, quia murmur populi adversus incontinentiam clericorum passim crescit ac dilatatur, utile visum fuit, ut ea, qua debetis, diligentia ministros altaris secundum statuta canonum vivere atque mundiciam castitatis, sine qua teste apostolo placere Deo non possunt, irreprehensibiliter custodire commoneatis, quatenus de correctione eorum ab his qui foris sunt bonum testimonium habeatis et murmurantis populi insolentiam quiescere faciatis...” – Decretum Wiberti vel Clementis papae, ed. DÜMMLER, MGH L. d. L. (I. köt.) 626. 7–12.

³⁷¹ „Hi vero, qui missas peccatorum sacerdotum respuunt et qui eis ante iudicii nostri censuram opinionis suae preiudicium inferunt, communionem sanctae ecclesiae usque ad emendationem priventur...” – uo. 12–14.

nagyobb bátorságot adhatott ahhoz, hogy egy helyi zsinat az egyházi reformmozgalom követelményeivel szemben álló, a helyi viszonyoknak – és a keleti kánonoknak – azonban inkább megfelelő szabályozást rögzítsen. A Szabolcsi Zsinat szövegéből érezhető átmenetiség, az apostoli szentatya tanácsának bevárására utalás jelentheti azt, hogy a zsinat résztvevői tényleg látni akarták, vajon miként dől majd el a kérdés Rómában. Mindaddig azonban inkább a korabeli hazai gyakorlatot kodifikálták, amelyhez jó alapot jelenthettek a keleti kánonok. A kevésbé szigorú ellenpápához való csatlakozás és a keleti kánonok alapul vétele tehát nem zárják ki egymást, e két tényező együttesen is vezethetett a magyar zsinati normák ilyen megfogalmazásához.

1.15. Eltérő magyarázatok II: nyugati egyházi gyűjtemények hatása

A másik, a bizánci hatást valló elméletektől eltérő magyarázatot Szuromi Szabolcs Anzelm fejt ki. Álláspontja szerint a szóban forgó szabolcsi és esztergomi kánonok valószínűleg olyan nyugati joggyűjteményekre vezethetők vissza, amelyek annak idején az országban használatban voltak, vagy lehetnek, mint a Dionysio-Hadriana, a Pseudo-Isidoriana és a Wormsi Burchard-féle gyűjtemény. Ezek ugyanis nem tartalmazznak olyan kánont, amely tiltaná a nők férfiak pappá szentelését; a nők papokra vonatkozó kánonok is leginkább az első házasság utáni vétségekre (újrَاهázasodás, konkubinátus) térnek ki.³⁷² A nyugati gyűjtemények hatása mellett szól továbbá, hogy a 31. esztergomi kánon, amely a papok számára megengedte törvényes feleségük megtartását, párhuzamba állítható a fentebb már idézett, 4. század eleji Elvirai Zsinat 33. kánonjával, amely a Pseudo-Isidorus-féle gyűjteménybe is bekerült.³⁷³

³⁷² SZUROMI (2002a) i. m. 92–97.; SZUROMI (2002b) i. m. 149–150.; rövidebben: SZUROMI (2006b) 196–197.

³⁷³ SZUROMI (2002a) i. m. 93., 95. és SZUROMI (2002b) i. m. 148. Ugyanakkor – véleményem szerint – látni kell a két kánon megfogalmazása közötti különbséget is: az elvirai határozat a feleségtől való *teljes tartózkodást* ír elő, továbbá megtiltja a gyermekek nemzését, míg az esztergomi határozat kifejezetten megengedi a törvényes feleséggel való *mérsékelt kapcsolat-tartást*. Ez utóbbinak a tartalmát a kánon nem fejt ki, álláspontom szerint azonban valószínűsíthető, hogy ezzel a keleti egyházban szokásos gyakorlatra utal, amelynek értelmében a testi kapcsolat csak azon időszakban tilos, amikor a klerikus a szent dolgokkal érintkezik (lásd erre nézve a 419-es Karthágói Zsinat vonatkozó kánonjait [fentebb: 331. jegyz.] és a Trulluszi Zsinat 13. kánonját), egyébként viszont szabad, miként az esztergomi kánon megfogalmazza: az emberi gyarlóságra tekintettel. Ennek kapcsán figyelemre méltó a két párhuzamba állítható kánon megfogalmazásában érezhető különbség is: az elvirai szigorúan tiltó, míg az esztergomi megengedő.

Kétségtelen, hogy az említett nyugati gyűjtemények, amelyek még nem tartalmazták minden tekintetben a cölibátusra vonatkozó, s a 11. századtól különböző nyugati zsinatokon erőteljesen képviselt szigorú követelményeket (mindenekelőtt a feleségtől való elválás kötelezettségét), bátorítólag hathattak a hazai szinódusok számára a tekintetben, hogy a gregoriánus reformtól és az aktuális római állásponttól – bár azt nyilván ismerték – eltérő, engedékenyebb szabályokat alkossanak. A korabeli keleti gyakorlattal több ponton megmutatókozó hasonlóság azonban – álláspontom szerint – továbbra is nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy a szabolcsi és esztergomi döntéshozók tekintetbe vették a trulloszi zsinati határozatokat is. Ennek kapcsán mindenekelőtt érdemes megvizsgálni, vajon nem származhatnak-e ezek a keleti szabályok valamilyen nyugati gyűjteményből.

1.16. A Trulloszi Zsinat kánonjai nyugaton

A Trulloszi Zsinatot II. Jusztinianosz császár hívta össze 691-ben Konstantinápolyba, a császári udvar kupolacsarnokába (τροῦλλος = kupola), formailag az V. és a VI. egyetemes zsinat folytatásaként, mivel e két utóbbi zsinat csak dogmatikai kérdésekkel foglalkozott, s nem adott ki egyetlen egyházfegyelmi kánont sem. Ezt volt hivatva pótolni a Trulloszi Szinódus a maga 102 kánonjával, amelyek egyrészt megerősítették a korábbi (keleti) egyházi törvényhozás eredményeit, másrészt átfogó egyházfegyelmi szabályozást adtak klerikusokra és laikusokra egyaránt. A zsinati aktákat aláírta a császár, a konstantinápolyi, az alexandriai, a jeruzsálemi és az antiokhiai pátriárka, valamint összesen 211 görög és más keleti püspök, illetve küldött, s az anyag az ortodox egyházjog legfontosabb része lett. A római pápa kézjegyének fenntartott hely azonban üresen maradt. A császár elküldte ugyan az aktákat I. Sergius pápának (687–701) aláírás végett, ő azonban át sem vette azokat, mivel a kánonok közül jónéhány kifejezetten vagy burkoltan szemben állt a nyugati szokásokkal (ilyen volt például a papok házasságáról szóló 13. kánon is).³⁷⁴ A császár később VII. János pápát (705–707) is megkérte, hogy hívjon össze zsinatot, amely állást foglalhatna a trulloszi kánonokról, s felsorolhatná azokat, amelyeket Róma nem fogad el, ám a pápa egyszerűen visszaküldte az aktákat. A trulloszi rendelkezések

³⁷⁴ A kérdésre lásd: OHME. A 13. kánon mellett kifejezett Róma-ellenességet mutat a szombati bűjt tilalmáról szóló 55. kánon; s tartalmilag egy sor további rendelkezés is ellentétben áll a nyugati fölfogással.

korlátozott nyugati recepciója talán I. Konstantin (708–715) pápa idején kezdődött, majd folytatódott I. Hadrián (772–795) alatt, aki egy levelében leírta, hogy elfogadja az addigi hat egyetemes zsinat kánonjaiból azokat (hatodik alatt a Trullloszi Szinódust értette), amelyek megfelelnek az egyházi és az isteni törvényeknek. Később VIII. János pápa (872–882) egy nyugaton tartott zsinatán – szintén óvatosan fogalmazva – recipiálta a Trullloszi Zsinat azon rendelkezéseit, amelyek nem ellentétesek a korábbi kánonokkal, a Szentszék dekrétumai-val és a jó erkölcsökkel.³⁷⁵

Ennek ellenére a zsinat ökumenikus volta a nyugati egyházban később is vitatott maradt, rendelkezései teljes elismerést sohasem nyertek. A görög szöveget először Anastasius Bibliothecarius (800–879) fordította latinra a 9. század második felében, nyugaton eddig az időpontig görög nyelve miatt sem igen terjedhetett el. Az első nyugati kánonjogi gyűjtemények, amelyekben trullloszi kánonok felbukkannak, Chartres-i Ivo Tripartitája, valamint Decretuma és Panormiája.³⁷⁶ A Collectio Tripartita második részében területi alapon, s ezen belül időrendben egy sor zsinati rendelkezést tartalmaz, s ezek között megtalálható a Trullloszi Zsinat anyagának egy mindössze 17 kánonra kiterjedő kivonata is.³⁷⁷ Ivo ezeket a klerikusokra vonatkozó görög egyházfegyelmi szabályokból vette át; szerzetesekre és laikusokra vonatkozó kánonokat a gyűjteményben nem találunk. Csak olyan rendelkezéseket recipiált, amelyek összeegyeztethetők voltak a nyugati egyház gyakorlatával, így a Tripartitában nem szerepel például a papok házasságáról szóló 13. trullloszi kánon (bár megtalálható a Panormiában). Gratianus később Ivo műveiből merítette mindazt, amit a trullloszi határozatokból felvett Decretumába.³⁷⁸ Az átvett határozatok rövid,

³⁷⁵ A Trullloszi Zsinat ökumenikus voltának nyugati elismeréséről lásd: HEFELE i. m. III. köt. 345–348.; JOANNOU i. m. I/1. köt. 99–100.; DURĀ.

³⁷⁶ Chartres-i Ivo műveiről lásd: FOURNIER; LANDAU (1987); ERDŐ (1998) i. m. 154–158; SZUROMI (2006a); SZUROMI (2010). A Decretum és a Panormia kiadása: PL CLXI. köt.

³⁷⁷ FOURNIER i. m. 474–475.

³⁷⁸ A Trullloszi Zsinat határozatainak nyugati kánonjogi gyűjteményekben való áthagyományozódására nézve lásd: LANDAU (1995). A 220–221. oldalon Landau táblázatos formában mutatja be a szóban forgó kánonok útját: 1.) Trull. c. 4 = Trip. c. 1 = C. 27, q. 1, c. 6; 2.) Trull. c. 6 = Trip. c. 2 = Pan. 3.102 = Dist. 32, c. 7; 3.) Trull. c. 7 = Trip. c. 3 = Ivo Decr. 6.123 = Dist. 93, c. 26; 4.) Trull. c. 9 = Trip. c. 4 = Dist. 44, c. 3; 5.) Trull. c. 11 = Trip. c. 5 = Ivo Decr. 13.116 = C. 28, q. 1, c. 13; 6.) Trull. c. 13 = Pan. 3.86 = Dist. 31, c. 13; 7.) Trull. c. 15 = Trip. c. 6 = Dist. 77, c. 4; 8.) Trull. c. 17 = Trip. c. 7 = C. 21, q. 2, c. 1; 9.) Trull. c. 20 = Trip. c. 8; 10.) Trull. c. 21 = Trip. c. 9 = Ivo Decr. 6.124; 11.) Trull. c. 23 = Trip. c. 10 = Ivo Decr. 2.92 = C. 1, q. 1, c. 100; 12.) Trull. c. 26 = Trip. c. 11 = Dist. 28, c. 16; 13.) Trull. c. 27 = Trip. c. 12 = C. 21, q. 4, c. 2; 14.) Trull. c. 28 = Trip. c. 13 = Dist. 2, c. 6 de cons.; 15.) Trull. c. 31 = Trip. c. 14 = Dist.

tömör megfogalmazásban adják vissza a terjengős eredeti szöveget.³⁷⁹ Hogy Ivo számára Anastasius latin fordítása, vagy a görög eredeti volt a forrás, nem tudni. A gyűjteményből – s ennek megfelelően a későbbi nyugati összeállításokból – mindenesetre hiányoznak a 3., 5. és 48. trullloszi kánonok, amelyekkel azonban a vizsgált magyar források kapcsolatot mutatnak. Ezen kívül valószínűsíthető, hogy Ivo három említett műve 1093 és 1095 között készült el,³⁸⁰ így az 1092-es Szabolcsi Zsinat semmiképp sem meríthetett belőlük.³⁸¹ Az I. Esztergomi Zsinat ugyan néhány évvel későbbi, mint Ivo művei, az említett, nyugati gyűjteményekből hiányzó kánonok azonban itt is szerepelnek, így ezúttal is valószínűsíthető, hogy a vizsgált esztergomi határozatok nem Ivótól származnak. Más korabeli nyugati kánonjogi összeállításról pedig nem tudunk, amelyben a trullloszi határozatok fellelhetők lettek volna. Lehetséges lenne, hogy görög forrást használtak az említett magyar zsinatokon?

1.17. Mégis keleti minta?

Ennek kézirati bizonyítéka nem maradt fenn. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a papok számára milyen súlyos teher lehetett a nyugati egyház részéről egyre erőteljesebben megfogalmazott elvárás: a felszentelés után tartózkodjanak feleségüktől, akkor könnyen juthatunk arra a feltételezésre, hogy előbb-

1, c. 34 de cons.; 16.) Trull. c. 32 = Trip. c. 15 = Dist. 1, c. 47 de cons.; 17.) Trull. c. 35 = Trip. c. 16 = C. 12, q. 2, c. 48; 18.) Trull. c. 36 = Trip. c. 17 = Dist. 22, c. 6.

³⁷⁹ Ezúton is kifejezem köszönetemet a müncheni Kuttner Intézetnek azért, mert rendelkezésemre bocsátotta a Tripartita egy 12. századi kéziratának mikrofilm-másolatát (MS Paris BN, lat. 3858B); a rövidítve átvett trullloszi kánonok helye: 86v–88v.

³⁸⁰ A Collectio Tripartita I. (pápai dekretálisok) és II. (zsinati és patrisztikus anyagok) része (együttesen: „A” gyűjtemény) feltehetőleg 1093–1094 táján született; a Tripartita III. része („B” gyűjtemény) pedig – általános vélemény szerint – lényegében kivonat a Decretumból, amely 1094-re valószínűleg már elkészült, így a Tripartita egységes változata („A” + „B” egyben) is az ezt követő időre tehető, akárcsak a Panormia, amely szintén a Decretum kivonatának tekinthető – vö. LANDAU (1987) i. m. 422–423. Az újabb kutatásokból lásd azonban Szuromi összehasonlító vizsgálattal elért eredményeit, amelyek rávilágítanak arra, hogy az egyes gyűjtemények különböző kéziratai a létező hasonlóságok mellett is sok tekintetben eltérnek egymástól, így Ivo műveinek elhatárolása is rendkívül képlékeny; még az sem állapítható bizonyossággal, hogy a Tripartita „B” része a Decretumból vagy a Panormiából származik-e – vö. SZUROMI (2006a) i. m., különösen 229–230. Egyazon mű sokféle változatát eredményezhették a mindennapi használatban történt hozzátoldások, kiegészítések is, amelyek olykor az egyetemes kánonjog helyi szokásokkal színezett voltát mutatják – vö. SZUROMI (2006c) 58–59.

³⁸¹ Lengyelországba pl. 1104-ben jutott el a Tripartita – LANDAU (1987) i. m. 423.

utóbb megtalálták azt az egyházi jogforrást, amelynek segítségével fennálló élethelyzetüket jogilag is védhették valamelyest. A gregoriánus reform korában mind Nyugat-Európában, mind Magyarországon igen elterjedt jelenség volt, hogy a papoknak feleségük s gyermekeik voltak. Ennek megfelelően Európaszerte nagy volt az ellenállás Róma törekvéseivel szemben.³⁸² Okkal gondolhatjuk, hogy a keleti kereszténység peremén élő nős klérus a pápa vagy legátusa ellenében a görög egyház szabályaira is hivatkozhatott, legalábbis, ha ismerte azokat. Ennek lehetősége a kárpát-medencei papság részére minden bizonnyal adott volt: az ország déli és keleti vidékén ekkortájt még erős volt a keleti kereszténység, több helyen görög kolostorok működtek. Bár a vizsgált magyar zsinatok nem hivatkoznak kifejezetten arra, hogy valamely keleti egyházi kánont veszik át, de könnyen elképzelhető ez a megoldás. Nem sokkal korábbi időből, 1050 tájáról fennmaradt egy zsinati feljegyzés Dabralis spliti érsek ügyéről,³⁸³ aki az érseki palotában együtt élt feleségével és gyermekeivel. A pápa, értesülvén az esetről, nyomban elküldte legátusát, s mikor az a zsinaton kérdőre vonta az érseket, Dabralis arra hivatkozott, hogy jogosan tartja magánál feleségét, mivel erre a keleti egyház szokása lehetőséget biztosít.³⁸⁴ A legátus természetesen nem fogadta el az érvelést, s Dabralist véglegesen eltávolította a spliti egyház éléről. Bár az érsek tévesen hozta fel saját védelmére a keleti szabályokat, hiszen a püspöki rangon lévők számára a 12. trulluszi kánon megtiltotta, hogy feleségükkel éljenek, egy pap vagy diakónus okkal hivatkozott volna a megfelelő trulluszi határozatokra. Mindenesetre látható, hogy a nyugati egyház fennhatósága alatt lévő területen – nem messze a keleti kereszténységtől – előfordult, hogy valamely klerikus ortodox egyházi szabályt hozott fel saját védelmére. Ugyanez legalább ennyire elképzelhető egy magyarországi zsinaton is. Jelen lehetnek görög papok, esetleg kezükben valamely ortodox kánonjogi gyűjteménnyel (például az ún. 14 címből álló nomokanon-gyűjteménnyel), de akár fejből is előadhatták a kérdésre illő trulluszi határozatok lényegét: immár négy évszázada ez volt a görög egyházjog legfontosabb része, változatlan tartalommal.

³⁸² BOELENS i. m. 144–146.

³⁸³ Közli BATTHYÁNY I. köt. 401. Említi BARSTOW 69. 2. jegyz.; elemzi még WALDMÜLLER i. m. 51–54.

³⁸⁴ „Dicebat enim praedictam mulierem sibi fore legitimam, quam ex consuetudine Orientalis Ecclesiae secum poterat licite retinere. . .” – BATTHYÁNY i. m. 401.

1.18. Következtetés

Összefoglalva: a vizsgált magyar zsinatok engedékenysége a papok első törvényes feleségükkel való együttélése tekintetében élesen szembenállt a korabeli nyugati egyház törekvéseivel. A megfelelő trullloszi 13. kánonnal való hasonlóság azt valószínűsíti, hogy Szabolcsban és Esztergomban tudatosan kölcsönöztek a görögkeleti egyházjogból (a vonatkozó esztergomi szabályok esetleg visszavezethetők a szabolcsi kánonokra). Ennek valószínűségét erősíti a többi párhuzam is (a nőtlenül felszentelt papok későbbi házasságának tilalma, a másodnős, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papok, továbbá a szolgálonővel együttélő klerikusok, valamint a püspökök nőtlenségének előírása tekintetében), amelyeknél a magyar szabályok ugyan tartalmilag megegyeznek a nyugati egyház felfogásával is, de a Trullloszi Zsinat megfelelő rendelkezéseivel szintén közeli hasonlóságot mutatnak. A keletről való kölcsönzést nem zárja ki a Szent László és III. Kelemen közti jó politikai kapcsolat, mivel az ellenpápa elődjeihez hasonlóan maga sem engedélyezte, hogy a papok házassági kapcsolatot tartsanak fenn, bár kevésbé lépett fel szigorúan a nős papság visszaszorítása érdekében. A korabeli nyugati kánonjogi gyűjtemények, amelyek az aktuális, szigorú nyugati álláspontot még nem mindenben közvetítették, szintén nem teszik eleve valószínűtlenné a hasonló trullloszi szabályok átvételét, mivel azonban ez utóbbiak csak az 1090-es évek közepe táján jelentek meg jelentős nyugati kánonjogi gyűjteményekben, mindenekelőtt Chartres-i Ivo Tripartitájában, legalábbis kétséges, hogy a magyar zsinatok pusztán nyugati forrásból merítették volna a szóban forgó szabályokat. Valószínűbb, hogy görög gyűjteményt is használtak, vagy legalábbis ismerték annak tartalmát. Mindezek fényében a hagyományos, a görög egyházjogból való átvételt valószínűsítő magyarázat továbbra is fenntarthatónak tűnik.

1.19. A nyugati álláspont átültetése

A papok önmegtartóztató életmódjára nézve végül a II. Esztergomi Zsinat (1112) fogadta el a gregoriánus álláspontot. A zsinat 9. kánonja előírta, hogy a püspök ne szenteljen fel klerikust diakónusnak vagy magasabb rendre, hacsak az előbb önmegtartóztatást nem fogad, s ha felesége van, csak az ő beleegyezésével

és hasonló fogadalmával szentelhető fel.³⁸⁵ A 10. kánon ezt kiegészítve úgy rendelkezik, hogy egyetlen házas pap vagy diakónus se szolgálja az oltárt, csak ha felesége is hozzájárul és önmegtartóztatást fogad, és ő előbb gondoskodik az asszony külön lakásáról és élete szükségleteiről.³⁸⁶ Itt tehát már nincs szó időleges engedélyről vagy a keleti egyházjog által megengedett mérsékelt kapcsolattartásról: követelmény a teljes önmegtartóztatás. A felszentelés feltételévé tett önmegtartóztatási fogadalom kapcsán esetleges előképként az 1031-es Bourges-i Szinódus főntebb már idézett 6. kánonját lehet említeni, a testi kapcsolattól való tartózkodásra és az asszonytól való elválásra az 1089-es Melfi Zsinat szintén idézett 2., 3. és 12. kánonjait.³⁸⁷ Figyelemre méltó, hogy a magyar előírások elvárták az asszony beleegyezését is, s igyekeztek gondoskodni későbbi létfenntartásáról. Ugyancsak a II. Esztergomi Zsinat határozott a másodnős, az özvegyet, eltaszított asszonyt elvett, vagy ágyast tartó papokról is;³⁸⁸ ezek a szabályok részben az I. Esztergomi Zsinat 71. kánonjával, részben a 12. melfi zsinati kánonnal rokoníthatók. Megjegyzendő azonban, hogy bár a nyugati egyház álláspontja a tételes jog szintjén érvényre jutott Kálmán második zsinatán, a tényleges gyakorlat még hosszú ideig eltért tőle. Még a 13–14. századból is jónéhány esetről tudunk, amelyekben a pápa levelével vagy küldöttje útján próbálta elérni a papi cölibátus komolyan vételét.³⁸⁹

³⁸⁵ 9. kánon: „Ut nullus episcoporum aliquem promoveat clericorum ad diaconatum vel ultra, nisi prius continenciam voverit, et si uxorem habuerit, ex eius fiat consensu idem promittendis.” ZÁVODSZKY i. m. 208.

³⁸⁶ 10. kánon: „Ut nullus coniugatus presbiter aut diaconus altari deserviat, nisi prius uxori concedenti et continenciam voventi locum separatum, et necessaria vite temporalis provideat, et secundum apostolum habens, quasi non habentem se esse intelligat.” ZÁVODSZKY i. m. uo.

³⁸⁷ ZÁVODSZKY i. m. 122–123. SZUROMI (2002a) i. m. 123–124. SZUROMI (2006b) i. m. 197. A Melfi Zsinat 3. kánonját egyébként szó szerint idézi az 1099-es Római Zsinat 14. kánonja – MANSI i. m. XX. köt. 963.

³⁸⁸ 8. kánon: „Ut clerici bigami et viduarum et repudiatarum mariti, temporalibus ecclesie beneficiis et cunctis dignitatibus ecclesiasticis priventur.” 12. kánon: Si presbiter altari deserviens concubinam habuerit, illa auferatur, ipse vero iuxta preceptum episcopi fructu peracto penitencie ad ministrandum altari restituatur ecclesie.” ZÁVODSZKY i. m. 207–208.

³⁸⁹ ROSZNER 229–234.

2. Böjt

2.1. A húselhagyás nagyböjtben

A papok házasságára vonatkozó szabolcsi szabályok mellett, mint a keleti egyház jog hatásának példáját szokták említeni³⁹⁰ a Szabolcsi Zsinat 31. kánonját is, amely a nagyböjtről rendelkezvén kimondja, hogy „azok a latinok, akik a magyarok törvényes szokásával egyetérteni nem akarnak, akik, miután a magyarok a húst elhagyták, ők azt még hétfőn és kedden is megeszik: ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni, ahová akarnak, menjenek. A pénzt azonban, amit szereztek, hagyják itt, hacsak talán észre nem térnek, és a húst velünk együtt nem hagyják el.”³⁹¹ A szövegből kitűnik, hogy a magyarok ‘törvényes szokása’ szerint a nagyböjti hústilalom már a hét elején, hétfőn elkezdődött, szemben az általános nyugati gyakorlattal, ahol a böjt első napja hamvazószerda.

2.2. A nagyböjt kezdetének alakulása nyugaton és keleten

Az egyház a korai időkben csak egy vagy két napig, esetleg valamivel tovább, helyenként negyven óráig böjtölt húsvét előtt.³⁹² Később, a 3. század közepe táján vált gyakorlattá, hogy az egész nagyhét böjti időszaknak számított; hétfőtől csütörtökig csak a nap kilencedik órája táján (azaz délután három óra-kor) volt szabad kenyeret és sót enni, illetve vizet inni, pénteken és szombaton azonban teljesen tartózkodni kellett az ételektől. A negyvennapos böjt először a Nikaiai Egyetemes Zsinat (325) 5. kánonjában tűnik fel, amely előírta, hogy ún. püspöki zsinatokat évente kétszer kell tartani, ebből az egyiket ‘*πρὸ τῆς τεσσαρακοστῆς*’ (*‘ante quadragesimam paschae’*), tehát a negyvennapos húsvéti böjt előtt. A negyven napot azonban másként számították keleten és nyugaton.

³⁹⁰ Lásd pl.: SCHWARZ i. m. 69–70.; BUDAI i. m. 145–146.; MORAVCSIK (1953) i. m. 63–64.; SZENTIRMAI (1961a) i. m. 81–82. és PIRIGYI i. m. 46–47.

³⁹¹ „Latini, qui Hungarorum consuetudini legitime consentire noluerint, scilicet, qui postquam Hungari carnes dimiserunt, ipsi iterum in secunda et tertia feria comederint, si se nostre consuetudini meliori non consenserint, quocumque volunt, eo vadant. Pecuniam vero, quam hic acquisierunt, hic relinquunt, nisi forte resipuerint et carnes nobiscum dimiserint.” ZAVODSZKY i. m. 163. [Ford. Szilágyi Loránd, LEDERER (1964) 42–43.]

³⁹² A következő rövid történeti áttekintésben mindenekelőtt FUNK művét vettem alapul. A keleti egyház böjti fegyelmére lásd továbbá a következőket: BECK (1977) i. m. 253–257.; SCHMEMANN–CLÉMENT 1. jegyz. 236–242.; SZEMERSZKY.

A római egyházban a *Quadragesimába* beletartozott a nagyhét is, így összesen hat hétig tartott a nagyböjti időszak, melynek során csak a vasárnapokon nem böjtöltek, a hét többi napján viszont igen, így $6 \times 6 = 36$ nap volt valóban böjti nap. Ez volt a gyakorlat Illíriában, Görögországban, továbbá Egyiptomban és Palesztinában is. A többi keleti területen azonban, Konstantinápolytól Föníciáig, beleértve Kis-Ázsiát is, a nagyhetet nem számították bele a nagyböjtbe, hanem a *Quadragesima* után helyezték, így az egész böjti idő hét hétig tartott. Ezeken a vidékeken további eltérést jelentett, hogy szombaton nem böjtöltek – ezt tiltotta már a 66. apostoli kánon is –, mivel az a teremtés befejezésének napja, kivéve nagyszombatot, Krisztus sírban fekvésének napját. Lassanként egész Keleten ez a szokás vált általánossá,³⁹³ ennek megfelelően $(7 \times 5) + 1 = 36$ nap volt ténylegesen böjti nap. Később ez a hét hetes böjtölés terjedt el az összes keleti területen. A nagyböjt mind a nyugati, mind a keleti egyházban hétfőn kezdődött, mégpedig nyugaton a húsvétot megelőző hatodik vasárnapot, keleten pedig a hetedik vasárnapot követő hétfőn. Később, a 7. században mind nyugaton, mind keleten meghosszabbították a nagyböjti időszakot, aminek indoka az volt, hogy az Úr pusztai böjtjének negyven napja³⁹⁴ teljesen meglegyen. A római egyház ezért a hat hét, illetve 36 nap elé további négy böjti napot rendelt, a *Quadragesima* így a húsvétot megelőző hetedik hét szerdáján, hamvazószerdán kezdődött (s ezt is megelőzte három előkészületi vasárnap, amelyek azonban csak liturgiájukban különböztek az egyéb évközi vasárnapoktól). A keleti egyház ezzel szemben – előböjtként – egy teljes hetet csatolt a hét hetes, illetve 36 napos időszak elé, s mivel itt szombaton nem böjtöltek, összesen nyolc hétre volt szükség ahhoz, hogy a 40 (nagyszombattal együtt 41) napot elérjék. (Ezen kívül itt is bevezettek még további két előkészületi vasárnapot.) A nagyböjt azonban keleten továbbra is hétfőn, még hozzá a húsvétot megelőző hetedik hét hétfőjén kezdődött. Az ezt megelőző, előkészületi héten viszont már részleges böjtöt tartottak: csak a hús fogyasztása volt tilos, a tejből készült ételek nem, s ezért e hét a ἑβδομάς τῆς τυροφαγίας (a magyarban: ‘túrós’ vagy ‘vajás hét’) nevet viselte, az előtte lévő vasárnapot pedig húshagyó vasárnapnak (κυριακή τῆς ἀπόκρεω) nevezték. A vajás hét után kezdődött a szigorú böjt, a tulajdonképpeni nagyböjt (μεγάλη τεσσαρακοστή), melynek során már csak száraz és nyers ételek fogyasztása volt megengedett. Míg tehát a

³⁹³ A Trullloszi Zsinat idején, tehát a 7. század végén a szombatok kivétele a böjtből már régről áthagyományozott szokásnak számított; a zsinat 55. kánonja – kifejezetten a római gyakorlat ellenében – lefokozást, illetve kiközösítést rendelt a szombaton böjtölőkre.

³⁹⁴ Mt 4,2; Mk 1,13; Lk 4,2.

nyugati egyházban a húst a húsvétot megelőző hetedik hét szerdáján hagyták el, addig keleten a húsvét előtti nyolcadik hét hétfőjén.

A Szabolcsi Zsinat a hétfőtől kezdődő hústilalommal – első ránézésre – a nyugati gyakorlattal (hamvazószerda) szemben a keleti hagyományt látszik követni. Valójában azonban a nyugati szokás sem volt teljesen egységes. Mint arra Halmágyi Miklós nemrég rámutatott,³⁹⁵ Merseburgi Thietmar (975–1018) krónikájában a lengyelek azon szokását említi, mely szerint a húst már a *Septuagesima*, a húsvétot megelőző kilencedik vasárnap után, tehát a húsvét előtti kilencedik hétfőtől kezdve elhagyják, s aki ezt nem tartja be, azt fogának kiverésével büntetik.³⁹⁶ A szabályt talán I. (Vitéz) Boleszló (992–1025) vezette be, hogy soknemzetiségű birodalmát egységessé tegye.³⁹⁷

2.3. *A magyarok 'törvényes szokása' a régebbi bizánci gyakorlatnak felelt meg*

Ami most már a magyar szöveget illeti, ez nem mondja meg egyértelműen, hogy a húsvét előtti hanyadik hét hétfőjéről van szó. Mivel azonban utal arra, hogy a szankcióval sújtott latini – vélhetően az általános nyugati szokásnak megfelelően – a magyarokhoz képest két nappal később, hamvazószerdán kezdtek el a hústól való önmegtartóztatást, akkor igen valószínű, hogy ez a húsvét előtti hetedik hét volt, tehát a magyar gyakorlatban a keleti és az általános nyugati szokás elemei vegyültek. A keresztény keletről származik a hétfői böjtkezdet, de a hústilalom nem a húsvét előtti nyolcadik héten állt be, mint keleten, hanem csak a hetedik hét hétfőjétől (amely hét szerdáján, hamvazószerdán a nyugati egyház is elkezdett böjtölni).³⁹⁸ Ha a böjtkezdet imént felvázolt történeti fejlődésére visszatekintünk, akkor azt mondhatjuk, hogy a Szabolcsi Zsinat által rögzített szabály valójában a 7. századot megelőző, a nagyböjt egyhetes meghosszabbítása előtti keleti egyházi gyakorlatnak felelt meg. (A Merseburgi Thietmar által említett, a 11. században érvényesülő lengyel szokástól pedig két teljes héttel eltért.)

³⁹⁵ Lásd: HALMÁGYI, részben MICHALOWSKI alapján.

³⁹⁶ „... Quicumque post septuagesimam carnem manducasse invenitur, abscessus dentibus graviter punitur...” Thietmari Chron. VIII. 2. MGH SRG (NS) IX. köt. 495.

³⁹⁷ HALMÁGYI i. m. 17. említi Roman Michałowski ezzel kapcsolatos feltételezését.

³⁹⁸ Hasonlón SZENTIRMAI (1961a) i. m. 82.

Érdekes kérdés, hogy vajon kiket ért a zsinat „*latini*” alatt. Karácson Imre „olasz” kereskedőket és iparosokat, esetleg latin rítus szerinti őslakosokat feltételez a kifejezés mögött;³⁹⁹ több forrásfordításunk egyszerűen „olaszok”-nak vagy vallonoknak tartja őket.⁴⁰⁰ Tudjuk azt is, hogy I. András idején Magyarországra hívták az 1047-ben felgyújtott verduni társaskáptalan 24 kanonokját, akiket későbbi forrásaink szintén „*latini*” néven emlegetnek.⁴⁰¹ Önmagában a kifejezés tehát jelenthet világiakat és klerikusokat is; azonban az a kitétel, mely szerint „a pénzt, amit szereztek, hagyják itt”, inkább világiakra: kereskedőkre vagy más üzleti tevékenységet folytatókra enged következtetni, ilyenek pedig már a 11. században is érkeztek az országba.⁴⁰² A zsinati határozat szövegéből kiténik az is, hogy a törvénybe foglalt böjti rend „a magyarok törvényes szokásán” alapszik, amely „jobb”, mint a latinoké, tehát feltehetően régen meggyökeresedett gyakorlatról van szó, amelyet a magyarság akár a honfoglalást megelőző korszakból is magával hozhatott.⁴⁰³ Erre utalhat esetleg az is, hogy a magyar szokás nem az egykorú, hanem egy korábbi bizánci gyakorlatnak felelt meg.

3. Egyéb egyházfegyelmi szabályok

Szükséges még kitérni néhány további egyházzjogi kérdésre, melyeknek hazai szabályozása közelebbi vagy távolabbi párhuzamot, hasonlóságot mutat a keleti forrásokkal. A tárgyalt magyar rendelkezések vegyesen származnak a Szent Istvántól Könyves Kálmánig terjedő időszak királyi törvényeiből és zsinati határozataiból. Többségüknél a keleti szabályozással való hasonlóság nem jelent kizárólagosságot: legtöbb esetben mind a keleti egyházzjogi anyagban, mind a nyugati kánonjogban fellelhetők hasonló szabályok. Az összevetésnél görög részről az Apostoli Kánonokat, valamint az egyetemes és a keleti helyi zsinatok anyagát, tehát a korabeli keleti egyházzjog törzsanyagát vettem alapul. E zsinatok határozatai pedig – néhány kivételtől eltekintve – fel-felbukkannak nyugati

³⁹⁹ KARÁCSON i. m. 74.

⁴⁰⁰ A CJH-ban (59.) NAGY GYULA „olaszok”-nak; LEDERER (1964) i. m. 42. a 17. jegyzetben olaszokról és vallonokról beszél; ezt követi KRISTÓ (1999) 119.

⁴⁰¹ GYÖRFFY (1994) i. m. 6.

⁴⁰² KRISTÓ (1999) i. m. uo.

⁴⁰³ Ezt tartja MORAVCSIK (1953) i. m. 63–64. és PIRIGYI i. m. 47.

kánonjogi gyűjteményekben is, ennek megfelelően az esetleges kölcsönzés – elvileg – innen is, onnan is történhetett.⁴⁰⁴

3.1. Egyházi ügyben egyházi fórum itél

Az egyik ilyen párhuzam a középkorban általános *privilegium fori* elvéhez kötődik, amelynek értelmében klerikusok csak egyházi bíró előtt voltak kötelesek perbe szállni. E kiváltságot kötelezettséggént is megfogalmazták a klerikusok számára, különböző szankciók terhe mellett előírván, hogy egyházi ügyekben ne vegyék igénybe világi bíróság segítségét. Ez jelentkezik az I. Esztergomi Zsinat 25. kánonjában is, amely ügyének elvesztésével, illetve vezekléssel sújtja azt a papot és apátot, aki egyházi ügyben a püspöki bíraskodás mellőzésével a királyi udvarhoz vagy világi bírósághoz fordul. Hasonló szabályt a nyugati egyházjogban is találunk,⁴⁰⁵ de egész sor hasonló kánon hozható fel a keleti zsinatok anyagából is;⁴⁰⁶ példaként álljon itt közülük a Karthágói Zsinat egy rendelkezése:

I. Esztergomi Zsinat 25. kánon:
Si quis vero clericorum aut abbatum in causis ecclesiasticis relicto episcopali iudicio regalem curiam aut seculare iudicium adierit, causam perdat aut penitencia emendet.

Karthágói Zsinat 15. kánon:

Ὅμοίως ἤρεσεν, ἵνα ὅστισδήποτε τῶν ἐπισκόπων ἢ πρεσβυτέρων ἢ διακόνων ἢ κληρικῶν, πράγματος αὐτῷ ἐγκληματικοῦ ἢ πολιτικοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κινουμένου, εἰς παραιτούμενος τὸ ἐκκλησιαστικὸν δικαστήριον δημοσίως θέλησῃ καθαρθῆναι δικαστηρίοις, κἄν ὑπὲρ αὐτοῦ ἢ ψῆφος ἐκφωνηθῇ, ὅμως τὸν ἴδιον τόπον ἀπολέσῃ· καὶ τοῦτο μὲν ἐπὶ τοῦ ἐγκληματικοῦ· ἐπὶ δὲ τοῦ πολιτικοῦ ἀπολέσῃ τὸ εἰς ὃ ἐνίκησεν, εἰς τὸν ἴδιον τόπον θέλησῃ κατέχειν.

⁴⁰⁴ A 85 ún. apostoli kánonból az első 50 vált a nyugati egyházjog részévé. Az egyházjogi szempontból jelentős egyetemes zsinatok anyaga – a trullósi zsinati kánonok kivételével – mind a nyugati, mind a keleti egyházban jogforrásnak számított, s a korai keleti helyi zsinatok kánonjai is fel-felbukkannak a nyugati latin gyűjteményekben – vö. ERDŐ (1983) 42–44., 53–64.

⁴⁰⁵ ZAVODSZKY i. m. 104. a Conc. Vernense (755) 8. kánonját említi, amely azonban maga is vélhetően a Karthágói Zsinatra megy vissza, hisz szinte szó szerint annak 15. kánonját idézi latinul: „Qui relicto ecclesiastico iudicio publicis iudiciis purgari voluerit, etiam si pro ipso fuerit prolata sententia, locum suum amittat...”

⁴⁰⁶ A legkorábbiak közül említhetők az Antiokhiai Zsinat 11. és 12., az 5. századból pedig a Karthágói Zsinat 15. és 104. kánonjai, valamint a Khalkédóni Egyetemes Zsinat 9. kánonja – JOANNOU i. m. I/2. köt. 113–114., 228., 369. és I, 1. 76–77.

Karthágói Zsinat 15. kánon: „Hasonlóképpen az a döntés született, hogy ha valaki a püspökök, presbiterek, diakónusok vagy klerikusok közül, aki ellen büntető vagy polgári ügyben eljárást indítottak az egyház előtt, elhagyván az egyházi bíróságot, magát világi bíróságok előtt akarja a vádaktól tisztára mosni, még ha javára szól is az ítélet, veszítse el (a klérusban betöltött) helyét, ha büntetőügyről van szó. Ha pedig polgári ügyről, veszítse el azt, amit kiperelt, ha meg akarja tartani helyét a klérusban.”⁴⁰⁷

E körben érdemel említést az is, hogy az egyházi személyek tanúira és vádlóra vonatkozó előírások (hogy ti. feddhetetlen erkölcsű, nős, családos, teljesen Krisztus tanítását valló emberek legyenek), amelyeket Szent István dekrétumában (I. 3.) találunk, szintén felmutatnak bizonyos hasonlóságot a keleti egyház rendelkezéseivel.⁴⁰⁸ Itt azonban biztos, hogy nem keleti, hanem nyugati átvételről van szó, mivel a magyar dekrétum szövege e helyütt szó szerint egyezik Pseudo-Isidorus gyűjteményének megfelelő helyével.⁴⁰⁹

3.2. *A püspöki zsinat lehetséges keleti és nyugati előképei*

Érdekes párhuzamot kínál egy további intézmény: a püspöki zsinat Kálmán I. törvényében való megjelenése. Már az I. Nikaiai Egyetemes Zsinat 5. kánonja elrendelte, hogy minden eparkhiában évente kétszer tartsanak zsinatot annak érdekében, hogy ott a püspökök közössége megvizsgálja a korábban hozott kiközösítő döntéseket, s esetleg enyhítsen azokon. E zsinatok közül az egyiket nagybőjt előtt, a másikat az őszi időszakban kellett megtartani.⁴¹⁰ Későbbi keleti kánonok ezt az eparkhiai zsinatot mindenfajta vitás egyházi kérdés megtárgyalására felhatalmazták, s idejét is pontosabban rögzítették: az elsőre pünkösöd negyedik hetében, a másodikra pedig október idusán kellett sort

⁴⁰⁷ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/2. köt. 228. Az I. Esztergomi Zsinat 25. kánonjának szövege: ZÁVODSZKY i. m. 200.

⁴⁰⁸ Az I. Konstantinápolyi Egyetemes Zsinat 6. és a Khalkédóni Egyetemes Zsinat 21. kánonjai, továbbá a Karthágói Zsinat 8. és 129. kánonjai is hasonló értelemben rendelkeznek – JOANNOU i. m. I/1. köt. 49–52. és 86.; I/2. köt. 221–222. és 403–404., amelyek bizonyos követelményeket és tilalmakat, valamint előzetes vizsgálatot írnak elő az egyházi személyek vádlóira.

⁴⁰⁹ Vö. SAWICZKI i. m. 403. Az „átvétel” valószínűleg későbbi másoló műve – BÓNIS (1938) i. m. 485.

⁴¹⁰ JOANNOU i. m. I/1. köt. 27–28.; BERKI i. m. 57.

keríteni.⁴¹¹ Kálmán I. törvényének elején ehhez hasonló fórumról szóló rendelkezést találunk: a 2. fejezet bíraskodási ügyekre írja elő püspöki zsinat tartását, minden püspökség területén évente két alkalommal, Fülöp és Jakab apostolok napján, valamint Szent Mihály nyolcadán. Az első május 1-jére, a második október 6-ra esik. A rendelkezés indoka, hogy a nép az utazás, másrészt az élelmezés nehézségei miatt nem tud minden ügy végett a királyi udvarba menni. A zsinaton az ispánok és más tisztségviselők püspökükkel együtt összegyűlnek, s döntenek a nép vitás ügyeiről; ha valaki nem megy el, pervesztes lesz. A törvény 7. fejezete e zsinat hatáskörébe utalja az ispánok egymás közti, 8. fejezete pedig az apátok egymás közti ügyeinek megtárgyalását és eldöntését is.⁴¹² Más magyar forrásból e bíraskodási céllal, ispánok részvételével tartott zsinatokról nincs tudomásunk.⁴¹³

A keleti kánonokban szabályozott eparkhiai zsinat és a magyar intézmény között nyilvánvaló különbség, hogy míg az előbbi csak egyházi kérdésekről, egyházi személyek jelenlétében döntött, addig az utóbbi hatáskörrel bírt világiak egymás közti ügyeire is, s a döntéshoztalba a püspök mellett világi tisztségviselőket is bekapcsolt.⁴¹⁴ Az évente kétszeri időpont azonban (mindkét esetben tavasszal és október elején), s a sajátosan vitafeloldásra rendeltég némi tartalmi rokonságot mutat: mintha egy eredetileg egyházi ügyekre szakosított döntési fórumot fejlesztett volna tovább Kálmán – a királyi kúriát kiegészítő, s a népet az utazástól megkímélendő – civil ügyekre is hatáskörrel bíró döntéshozó testületté. Lehet ugyanakkor a Kálmán-kori megoldáshoz közelebb álló nyugati gyakorlatot is találni: egyes 6–7. századi nyugati gót rendelkezések szerint

⁴¹¹ Az antiokhiai helyi zsinat 20., a Khalkédóni Egyetemes Zsinat 19., a Trulluszi Zsinat 8., a II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 6. kánonjai; az időpontot először a 20. antiokhiai kánon, majd a 37. apostoli kánon határozta meg ilyen formán – JOANNOU i. m. I/2. köt. 120–121., I/1. köt. 84–85., 135–136., 258–260. Figyelemre méltó, hogy a 37. apostoli kánon az októberi időpont tekintetében külön is meghatározza, hogy ez a keleti egyházban hüperberetaiosz hó 9-e, Egyiptomban phaophi hónap 12-e, a római egyházban pedig október 9-e – JOANNOU i. m. I/2. köt. 26.

⁴¹² Kálmán I. 2. „Quia populus noster magnis sepe tam vie, quam inopie laboribus pregravatus pro qualibet necessitate curiam regalem adire non potest, bis in anno, id est in festivitate apostolorum Philippi et Jacobi, et in octavis sancti Michaelis synodum in unoquoque episcopatu celebrari constituimus, in qua tam comes et comites, quam reliquorum magistratum potestates ad suum episcopum conveniant, ad quam quicumque eciam sine sigillo vocatus non venerit, reus iudici(i) erit.” 7. „Si duo comites pro causa aliqua dissideant, in supradicta synodo ventillentur.” 8. „Si duo abbates contenderint, in eadem synodo iudicentur.” ZÁVODSZKY i. m. 184. A 24. fejezet egyéb általános követelményeket fogalmaz meg a zsinat feladataira vonatkozóan.

⁴¹³ LEDERER (1964) i. m. 47. 4. jegyz.

⁴¹⁴ KISS i. m. 81.

a bírák és kincstári tisztviselők kötelesek voltak évente megjelenni az egyháztartományi zsinaton, ahol a püspökök egyfajta ellenőrzési jogot gyakoroltak felettük. Ugyancsak itt tárgyalták a tisztviselők kártételei miatti panaszokat. Az erre vonatkozó szabályok utóbb bekerültek a Pseudo-Isidorus gyűjteménybe, s így akár Magyarországon is mintaként szolgálhattak.⁴¹⁵

3.3. Az egyházi vagyon kezelése

Árpád-kori törvényeink és zsinataink több ízben hoztak rendelkezéseket az egyházi vagyon kezeléséről, használatáról is. Ennek egyik első példája Szent István I. törvényének elején található (I. 2.), melyben a püspökök felhatalmazást kaptak az egyházi javak gondozására, igazgatására és kormányzására, valamint a felettük való rendelkezésre; világiaknak pedig előíratott, hogy engedelmesskedjenek püspöküknek az egyházak igazgatása, valamint az özvegyek és árva-
vák védelmezése tekintetében. A hivatkozott fejezet esetében a (valószínűleg a törvény keletkezésénél későbbi) szerkesztő szó szerint másolta a 847-es Mainzi Zsinat 7. kánonját,⁴¹⁶ tehát világosan nyugati kölcsönzésről beszélhetünk, mégis érdemesnek tűnik a szöveg mellé helyezni néhány hasonló keleti kánon:

Szt. István I. törvény 2. fejezet:
Volumus, ut episcopi habeant potestatem res ecclesiasticas providere, regere et gubernare atque dispensare secundum canonicam auctoritatem.

Volumus ut et laici in eorum ministerio obedient episcopis ad regendas ecclesias, viduas et orphanos defensandos...

Antiokhiai Zsinat 25. kánon:

Ἐπίσκοπον ἔχειν τῶν τῆς ἐκκλησίας πραγμάτων τὴν ἐξουσίαν, ὥστε διοικεῖν εἰς πάντας τοὺς δεομένους, μετὰ πάσης εὐλαβείας καὶ φόβου θεοῦ...

Szárdikai Zsinat 7. kánon:

...πολλοὶ γὰρ τῶν ἐπισκόπων οὐ διαλείπουσιν εἰς τὸ στρατόπεδον παραγινόμενοι... καὶ μὴ ὡς ὀφείλει γίνεσθαι καὶ ὡς προσῆκόν ἐστι, τοῖς πένησι καὶ τοῖς λαϊκοῖς ἢ ταῖς χήραις συνέρχεσθαι καὶ ἐπικουρεῖν...

⁴¹⁵ GERICS–LADÁNYI az I. Rekkared nyugati gót király idején, 589-ben tartott zsinat 18. kánonja, valamint a 633. évi Toledói Zsinat 3. kánonja kapcsán feltételez a Pseudo-Isidorus gyűjtemény közvetítésével érkező nyugati hatást.

⁴¹⁶ Lásd: SAWICZKI i. m. 401–402.

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 3. kánon:

...Ὁρισεν τοίνυν ἡ ἅγια καὶ μεγάλη σύνοδος μηδένα τοῦ λοιποῦ, μὴ ἐπίσκοπον μὴ κληρικόν μὴ μονάζοντα, ἢ μισθοῦσθαι κτήματα ἢ πραγμάτων κοσμικῶν παρεισάγειν ἑαυτὸν διοικητήν, πλὴν εἰ μήπου ἐκ νόμων καλοῖτο εἰς ἀφηλικῶν ἀπαραίτητον ἐπιτροπήν, ἢ ὁ τῆς πόλεως ἐπίσκοπος ἐκκλησιαστικῶν ἐπιτρέψοι φροντίζειν πραγμάτων, ἢ ὄρφανῶν ἢ χηρῶν ἀπρονοήτων καὶ τῶν προσώπων τῶν μάλιστα τῆς ἐκκλησιαστικῆς δεομένων βοηθείας, διὰ τὸν φόβον τοῦ κυρίου...

Antiokhiai Zsinat 25. kánon: „A püspöknek legyen hatalma rendelkezni az egyház javai fölött, hogy a rászorulóknak segítségére fordítsa őket teljes körültekintéssel és istenfélelemmel...”

Szárdikai Zsinat 7. kánon: „Sok püspök ugyanis szüntelenül az udvarba jár... ahelyett, hogy a szegények, a nép és az özvegyek segítségére sietnének, amint kötelesek és illik...”

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 3. kánon: „A szent és nagy zsinat tehát elhatározta, hogy ezentúl senki, sem püspök, sem klerikus, sem szerzetes, nem bérelhet birtokokat, sem világi hatóságok dolgait magára nem vállalhatja; hacsak a törvény által nem hívatnék el kiskorúak gyámságára; vagy ha a város püspöke meg nem engedí, hogy egyházi dolgokról gondoskodjék, vagy árvákról, vagy ellátatlan özvegyekről, vagy olyan személyekről, akik leginkább rászorulnak az egyházi segítségre, – istenfélelemből.”⁴¹⁷

Látható, hogy a püspök egyházi vagyon felett való rendelkezési jogához, illetve általános feladatköréhez a keleti zsinati fordulatok is gyakran kapcsolják az egyház karitatív tevékenységének követelményét, az özvegyekről, árvákról, s egyéb rászorulókról való gondoskodást, s előírják a világi hívságoktól való tartózkodást. Természetesen a püspök nem használhatta magáncéljaira az egyház javait, s rokonaira sem ruházhatta át azokat.⁴¹⁸ Ugyanezt az elvárást a keleti kánonok többször megfogalmazzák más klerikusokkal szemben is – akár csak a 11. század végi hazai zsinatok. Példaként álljon itt néhány hasonló értelmű rendelkezés:

⁴¹⁷ Az itt idézett görög szövegek forrása sorrendben: JOANNOU i. m. I/2. köt. 125., 168., I/1. köt. 71–72. Fordításaik sorrendben: ERDŐ (1983) i. m. 303., 307–308., BERKI i. m. 81. Az idézett Szent István-i törvényhely szövege: ZÁVODSZKY i. m. 143.

⁴¹⁸ Antiokhiai Zsinat 25. kánon, 38. apostoli kánon – JOANNOU i. m. I/2. köt. 125–126. és 26–27.

Szabolcsi Zsinat 6. kánon: 73. apostoli kánon:
Si quis presbiterorum res ecclesie ad propria loca duxerit et ibi vendiderit, vel per incuriam suam perdiderit, tripliciter ecclesie restituat. Σκευος ἀργυροῦν ἢ ὀθόνιον ἀγιασθὲν μηδεὶς εἰς οἰκεῖαν χρῆσιν σφετεριζέσθω· Εἰ δέ τις φωραθεῖη, ἐπιτιμάσθω ἀφορισμῶ.

I. Esztergomi Zsinat 14. kánon: Karthágói Zsinat 33. kánon:
Si quis eorum, qui ecclesiis presunt, res earum dissipaverit, duplo restituat. Si non habet, deponatur, donec emendet. Ὅμοίως ἤρρεσεν, ὥστε τοὺς πρεσβυτέρους παρὰ γνώμην τῶν ἰδίων αὐτῶν ἐπισκόπων πρᾶγμα μὴ πιπράσκειν τῆς ἐκκλησίας, ἐν ᾗ καθιέρωνται...

73. apostoli kánon: „Megszentelt arany vagy ezüst kegyszert, vagy kendőt senki se bitorolja otthoni használatra, mert az törvényellenes. Ha pedig valakit rajta érnék, kiközösítéssel feddessék meg.”

Karthágói Zsinat 33. kánon: „Hasonlóképpen, a papok ne adjanak el saját püspökük véleménye nélkül azon egyházhhoz tartozó dolgot, ahová rendelték őket...”⁴¹⁹

A szankció a keleti szabályoknál kiközösítés, míg a magyar zsinatok csak vagyoni büntetést írnak elő. Hasonló normákat a nyugati kánonjogban is találhatunk; Závodszy Levente a szabolcsi határozat valószínű előképeként a 847-es Mainzi Zsinat 8. kánonját idézi, amely azonban szó szerint megegyezik a 33. karthágói kánon latin szövegével.⁴²⁰ Látható tehát, hogy a keleti és a nyugati szabályozás olykor közös tőről fakadt; a magyar zsinat elvileg egyikből is, másiból is meríthetett.

3.4. Rendelkezések a kóbor papság ellen

További hasonlóságot mutat az egyházi személyek saját helyükről való eltávolítására, s az idegen klerikusok befogadására vonatkozó hazai és külföldi normaanyag. A kérdésről rendelkező zsinatok arra törekedtek, hogy megakadályozzák a kóbor papság létrejöttét, ezért úgy rendelkeztek, hogy papokat és szerze-

⁴¹⁹ Az idézett kánonok görög szövege: JOANNOU i. m. I/2. köt. 125–126. és 26–27. A 73. apostoli kánon fordítása: BERKI i. m. 44. Az idézett magyarországi zsinati kánonok szövege: ZÁVODSZKY i. m. 159. és 199. A 73. apostoli kánont megújította és más szent tárgyakra is kiterjesztette az „első-második” Konstantinápolyi Zsinat 10. kánonja 861-ben – JOANNOU i. m. I/2. köt. 466–467.

⁴²⁰ ZÁVODSZKY i. m. 62.: „... Presbyteri vero non vendant rem ecclesiae ubi sunt constituti, nescientibus episcopis suis, non habentes necessitatem.” Conc. Mogunt. (847) c. 8.

teseket csak meghatározott helyre szenteljenek fel, másrészt – későbbi elvándorlásuknak gátat állítandó – többnyire püspöki engedélyt írtak elő költözésükhöz, valamint ajánlólevelet befogadásukhoz. A meghatározott helyre történő felszentelés követelményére példa a következő:

<p>I. Esztergomi Zsinat 18. kánon: <i>Nullus presbiter sine titulo ordinetur. Nullus haberetur in clero, qui non est adtitulatus alicui ecclesie.</i></p>	<p>Khalkédóni Egyetemes Zsinat 6. kánon: Μηδένα ἀπολελυμένως χειροτονεῖσθαι, μήτε πρεσβύτερον μήτε διάκονον, μήτε ὄλως τινὰ τῶν ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ τάγματι, εἰ μὴ ἰδικῶς ἐν ἐκκλησίᾳ πόλεως ἢ κόμης ἢ μαρτυρίῳ ἢ μοναστηρίῳ ὁ χειροτονούμενος ἐπικηρύττοιο...</p>
---	--

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 6. kánon: „Senkit sem szabad elbocsátóan fölszentelni, sem presbitert, sem diakónust, sem bárki mást az egyházi rendből, hanem csakis (úgy, hogy) a fölszentelendő határozottan kijelöltessék egy város, vagy helység egyházára, vagy vértanúsírra, vagy kolostorra...”⁴²¹

A klerikusok elköltözéséhez előírt püspöki engedélyről szólnak a következő kánonok:

<p>I. Esztergomi Zsinat 23. kánon: <i>Quicumque ad titulum ordinatus est vel cum professione susceptus... neque ipse recedere audeat, nisi forte ad maiorem promoveatur gradum, quod etiam episcopus suus benigne debet consentire.</i></p>	<p>Laodikeiai Zsinat 42. kánon: Ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικὸν ἢ κληρικὸν ἄνευ κελεύσεως ἐπισκόπου ἀποδημεῖν.</p> <p>15. apostoli kánon: Εἴ τις πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ὄλως τοῦ καταλόγου τῶν κληρικῶν, ἀπολείψας τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν, εἰς ἑτέραν ἀπέλθοι, καὶ παντελῶς διαστὰς διατρίβοι ἐν ἄλλῃ παροικίᾳ παρὰ γνώμην τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου, τοῦτον κελεῖομεν μηκέτι λειτουργεῖν...</p>
---	---

Laodikeiai Zsinat 42. kánon: „Szent szolgálatra rendelt személy vagy más klerikus ne induljon útnak püspöke engedélye nélkül.”

15. apostoli kánon: „Ha valamely presbiter, vagy diakónus, vagy bárki a klerikusok jegyzékéből, elhagyván saját egyházmegyéjét, másikba megy át, és teljesen elköltözve, más egyházmegyében tartózkodik püspökének engedélye nélkül, erről azt parancsoljuk, hogy többé ne végezessen papi szolgálatot...”⁴²²

⁴²¹ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/1. köt. 74–75. Ford.: BERKI i. m. 83. Az idézett esztergomi kánon: ZÁVODSZKY i. m. 200. Nyugati párhuzamokat említ SZUROMI (2002a) i. m. 98–101.

⁴²² Görög szövegek: JOANNOU i. m. I/2. köt. 148., 15. Ford.: ERDŐ (1983) i. m. 326., BERKI i. m. 22. Az idézett esztergomi kánon szövege: ZÁVODSZKY i. m. 200.

A hazai és külföldi kánonok a szerzetesekre is helybenmaradási kötelezettséget írtak elő:

Szabolcsi Zsinat 21. kánon:
Abbatess secundum decreta patrum in procuracione episcoporum suorum, in cuius territorio sunt, humiliter permaneant... Deinceps autem aliquis episcopus aut abbas sine titulo certi loci monachum aut monacham non audeat ordinare.

I. Esztergomi Zsinat 38. kánon:
Ut abbatess raro de monasteriis egrediantur, neque ad regem, neque ad remotas possessiones sine consciencia episcopi pergant, ubi tamen diucius immorari non debent.

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 4. kánon:
 ...ἔδοξε μηδένα μηδαμοῦ οἰκοδομεῖν μηδὲ συνιστᾶν μοναστήριον ἢ εὐκτήριον οἶκον παρὰ γνώμην τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου. Τοὺς δὲ καθ' ἑκάστην πόλιν καὶ χῶραν μονάζοντασ ὑποτετάχθαι τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τὴν ἡσυχίαν ἀσπάζεσθαι, καὶ προσέχειν μόνῃ τῇ νηστείᾳ, καὶ τῇ προσευχῇ, ἐν οἷσ τῶποισ ἀπετάξαντο προσκαρτεροῦντες, μήτε δὲ ἐκκλησιαστικοῖσ μήτε βιωτικοῖσ παρενοχλεῖν πράγμασιν ἢ ἐπικοινωνεῖν, καταλιμπάνοντες τὰ ἴδια μοναστήρια, εἰ μὴ ποτε ἄρα ἐπιτραποῖεν διὰ χρεῖαν ἀναγκαίαν ὑπὸ τοῦ τῆς πόλεως ἐπισκόπου...

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 21. kánon:
 Μὴ δεῖν μοναχόν, ἢ μοναστρίαν, καταλιμπάνειν τὴν οἰκειᾶν μονὴν καὶ ἐν ἐτέρᾳ ἀπέρχεσθαι...

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 4. kánon: „... úgy döntött (a zsinat), hogy senki sehol nem építhet kolostort, vagy imaházat a város püspökének beleegyezése nélkül; minden város és helység szerzetesei vessék alá magukat a püspöknek és szerzessék a csendet, és csak a böjttel és imádsággal törődjenek, és (mindig) azokon a helyeken maradjanak, ahol felvették; ne avatkozzanak bele és ne vegyenek részt sem egyházi, sem világi dolgokban, elhagyván kolostorukat, hacsak azt a város püspöke feltétlen szükség esetén meg nem engedi...”

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 21. kánon: „Nem szabad a szerzetesnek, vagy szerzetesnőnek elhagynia saját kolostorát és másikba átmenni...”⁴²³

Az idézett szabolcsi zsinati kánon „*secundum decreta patrum*” fordulata a keleti zsinati határozatokban is gyakran előfordul, ha valamely korábbi zsinat kánonjait erősíti meg egy későbbi egyházi gyűlés. Jelen esetben sem kizárt, hogy éppen valamely egyetemes zsinaton összegyűlt atyákra, s az általuk hozott kánonokra kívánt utalni a szabolcsi határozatok szerkesztője.

Végül se szeri, se száma azon keleti kánonoknak, amelyek az idegen egyházi személyek befogadását püspöki ajánlólevélhez kötik. Ugyanez a gyakorlat egy sor hazai zsinati rendelkezésben is tükröződik, azzal, hogy ezt nemcsak

⁴²³ Görög szövegek: JOANNOU i. m. I/1. köt. 73., 281. Ford.: BERKI i. m. 82., 181. Az idézett esztergomi és szabolcsi kánonok szövege: ZÁVODSZKY i. m. 161., 202. Újra utalhatunk az I. Esztergomi Zsinat előbb idézett 23. határozatára is, amely a fogadalommal (szerzetesnek) felvettek eltávozására is püspökének jóváhagyását írja elő.

az egyik egyházmegyéből a másikba költözőkre, hanem a külföldről jövőkre is előírták:

Szabolcsi Zsinat 17. kánon:

Si quis hospes clericus in hanc patriam sine commendaticiiis litteris episcopi sui venerit, ne forte monachus aut homicida fuerit vel alicuius ordinis se confessus fuerit, iudicio vel testimonio discuciatur.

Kálmán I. törvénye, 3. fejezet:

Alienigena presbiter vel dyaconus cum commendaticiiis literis recipiatur...

Esztergomi Zsinat 19. kánon:

Nullus clericus de alio episcopatu vel provincia sine commendaticiiis litteris suscipiatur.

Antiokhiai Zsinat 7. kánon:

Μηδένα ἄνευ εἰρηνικῶν δέχεσθαι τῶν ξένων.

33. apostoli kánon:

Μηδένα τῶν ξένων ἐπισκόπων ἢ πρεσβυτέρων ἢ διακόνων ἄνευ συστατικῶν προσδέχεσθαι, καὶ ἐπιφερομένων δὲ αὐτῶν ἀνακρινέσθωσαν· καὶ εἰ μὲν ὧσι κήρυκες τῆς εὐσεβείας, προσδεχέσθωσαν· εἰ δὲ μήγε, τὰ πρὸς τὰς χρείας αὐτοῖς ἐπιχορηγήσαντες, εἰς κοινωνίαν αὐτοῦς μὴ προδέξῃσθε· πολλὰ γὰρ κατὰ συναρπαγὴν γίνεται.

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 13. kánon:

Ξένους κληρικοὺς καὶ ἀγνώστους ἐν ἐτέρᾳ πόλει δίχα συστατικῶν γραμμάτων τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου μηδὲ ὄλως μηδαμοῦ λειτουργεῖν.

Trulloszi Zsinat 17. kánon:

...ὀρίζομεν, ὥστε... μηδένα τῶν ἀπάντων κληρικῶν, κἂν ἐν οἰοδήποτε τυγχάνῃ βαθμῷ, ἄδειαν ἔχειν, ἐκτὸς τῆς τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου ἐγγράφου ἀπολυτικῆς, ἐν ἐτέρᾳ κατατάττεσθαι ἐκκλησίᾳ...

Antiokhiai Zsinat 7. kánon: „Egyetlen idegent se fogadjanak be ajánlólevél nélkül.”

33. apostoli kánon: „Az idegen püspökök, vagy presbiterek, vagy diakónusok közül senkit sem szabad ajánló (levél) nélkül befogadni (az egyházi közösségbe); ha pedig hoznak olyant, vizsgáltassanak meg; és ha az istenfélelem hirdetői, fogadtassanak be, ha pedig nem – megadva azt, amire szükségük van – ne fogadjátok be őket az (egyházi) közösségbe; ugyanis nagyon sok (rossz) történik család révén.”

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 13. kánon: „Idegen és ismeretlen papoknak más városban, püspökük ajánló levele nélkül semmiképpen és sehol sem szabad működniük.”

Trulloszi Zsinat 17. kánon: „...elhatározzuk, hogy... senkinek se legyen szabad magát más egyházba fölvetetni, kivéve, ha saját püspökének írott elbocsátó (levélével rendelkezik)...”²⁴

²⁴ A görög szövegek forrása sorrendben: JOANNOU i. m. I/2. köt. 110., 23., I/1. köt. 80., 148–149. Ford.: ERDŐ (1983) i. m. 296., BERKI i. m. 28–29., 87., 115. Az idézett magyarországi szabá-

A kóbor papság problémája a középkori egyházban évszázadokon át folyamatosan napirenden volt, ezért hasonló kánonok időről időre születtek mind a nyugati, mind a keleti zsinatokon. Párhuzamos rendelkezéseket ezért szép számmal fel lehet vonultatni a nyugati zsinatok anyagából is (lásd például Závodszkynál), de a gregoriánus kánonjogi gyűjteményekből is.⁴²⁵ A magyar szabályozás elsődleges oka is nyilván a helyi viszonyokban keresendő; a megfogalmazáshoz azonban nyugati és keleti minták egyaránt számításba jöhettek.

3.5. Világiak szolgálatába szegődő klerikusok

Az előzőekben tárgyalt témával némiképp összefügg az I. Esztergomi Zsinat 72. kánonjának rendelkezése, amely előírja, hogy se egyházi személy, se ispán ne fogadjon fel valamely klerikust istentisztelet végzésére, csupán megyéspüspökének keze által. A tilalom kétségkívül jól illeszkedik abba a gregoriánus törekvésbe, amely igyekezett elhárítani az egyháznak a világi hatalomtól való függését, ez esetben azt, hogy valamely földesúr a sajátjaként rendelkezzen a földjén élő egyházzal és papjával.⁴²⁶ De ehhez hasonló rendelkezéseket a korábbi nyugati törvények is megfogalmaztak,⁴²⁷ sőt, a keleti egyházjog is igyekezett megszüntetni azt a gyakorlatot, hogy a klerikusok magánházak belsejében misézzenek, vagy főurakhoz elszegődve ott végezzék a szent liturgiát; ehhez – akárcsak a magyar – a keleti zsinatok is a püspök engedélyét írták elő.

I. Esztergomi Zsinat 72. kánon:
*Nullus clericus, nullus comes
 quemlibet clericum suscipiat
 ad divinum officium tenendum,
 nisi per manum sui parrochiani
 episcopi.*

Trulloszi Zsinat 31. kánon:
 Τοὺς ἐν τοῖς εὐκτηρίοις οἴκοις, ἔνδον οἰκίας
 τυγχάνουσι, λειτουργοῦντας κληρικούς,
 ὑπὸ γνώμῃν τοῦτο πράττειν τοῦ κατὰ τόπον
 ἐπισκόπου ὀρίζομεν ὥστε, εἴ τις κληρικὸς μὴ
 τοῦτο οὕτω παραφυλάξῃ, καθαιρεῖσθω.

lyok: ZÁVODSZKY i. m. 161., 184., 200. E tárgykörbe sorolható az I. Esztergomi Zsinat 21. kánonja is – uo. A 19. kánonra hasonló rendelkezést említ Wormsi Burchard Dekrétumából SZUROMI (2006b) i. m. 194.

⁴²⁵ SZUROMI (2002a) i. m. 98–100.

⁴²⁶ Vö. LEDERER (1964) i. m. 67.; SZUROMI (2002a) i. m. 114–115.

⁴²⁷ ZÁVODSZKY i. m. 118. a bajor törvényekből idéz párhuzamos rendelkezést.

Általánosabb szinten ide tartozik Kálmán I. törvényének 65. fejezete is:

Nullus comitum vel militum in ecclesia presumpmat sibi vindicare potestatem preter solum episcopum.

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 10. kánon:

Ἐπειδὴ τινες τῶν κληρικῶν, παραλογιζόμενοι τὴν κανονικὴν διάταξιν, ἀπολιπόντες τὴν ἑαυτῶν παροικίαν εἰς ἑτέρας παροικίας ἐκτρέχουσι, κατὰ πλεῖστον δὲ ἐν ταύτῃ τῇ θεοφυλάκτῳ καὶ βασιλίδι πόλει, καὶ εἰς ἄρχοντας προσεδρεύουσιν, ἐν τοῖς αὐτῶν εὐκτηρίοις τὰς λειτουργίας ποιοῦντες, τούτους οὖν χωρὶς τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως οὐκ ἔξεστι δεχθῆναι ἐν οἴῳδῆποτε οἴκῳ ἢ ἐκκλησίᾳ· εἰ δὲ τις τοῦτο ποιήσει, ἐπιμένων καθαιρεῖσθω...

Trulloszi Zsinat 31. kánon: „Elhatározzuk, hogy azok a klerikusok, akik a (magán)házak belsejében levő imaházakban végeznek (szent) szolgálatot, vagy keresztelnek, a helyi püspök beleegyezésével tegyék azt; eszerint, ha valamely pap ezt így nem tartaná be, fokoztassék le.”

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 10. kánon: „Minthogy némelyek a klérikusok közül – kijátszva a kánoni rendelkezést – otthagynán saját paróchiájukat, más paróchiába szöknek ki, (mégpedig) legtöbbsnyire ebbe az istenvédte és császári városba, és főuraknál helyezkednek el, azoknak imaházaiában végezvén a liturgiákat, ezeket, saját püspökük és Konstantinápoly (püspökének engedélye) nélkül nem szabad befogadni semmiféle házba, vagy egyházba; ha pedig valaki megteszi azt és makacskodik, fokoztassék le.”⁴²⁸

3.6. A klerikusok életvitele

A vizsgált egyházi szabályoknak egy további körét képezik azok az egyházfegyelmi rendelkezések, amelyek a klerikusok viselkedésével kapcsolatosak. Ide tartoznak a részegsége, a kocsmabajjárásra, az uzsorára és a ruházkodásra vonatkozó kánonok. A legelsőről szólnak a következők:

I. Esztergomi Zsinat 49. kánon:
Si presbiter coegerit vel coactus fuerit inebriatus, deponatur.

42. apostoli kánon:

Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος κύβοις σχολάζων καὶ μέθαις, ἢ παυσάσθῳ ἢ καθαιρεῖσθω.

⁴²⁸ Görög szövegek: JOANNOU i. m. I/1. köt. 162., 264. Ford.: BERKI i. m. 123., 172. Az idézett magyarországi határozatok forrása: ZÁVODSZKY i. m. 206. és 191. A 72. esztergomi kánon jól beleillik a gregoriánus reformfolyamatba is – vö. SZUROMI (2006b) i. m. 198–199. A Trulloszi Zsinat 31. kánonjának szabályát később megerősítette az ún. „első-második” Konstantinápolyi Zsinat (861) 12. kánonja is – JOANNOU i. m. I/2. köt. 469–470.

I. Esztergomi Zsinat 50. kánon: 43. apostoli kánon:
Si quis presbiterum inebriatum invenierit, [un]jam pensam, vel archidiaconum, III pensas ab eo accipiat. Et si idem presbiter secundo inebriatus inventus fuerit, deponatur. Ὑποδιάκονος ἢ ἀναγνώστης ἢ ψάλτης τὰ ὅμοια ποιῶν ἢ παυσάσθω ἢ ἀφοριζέσθω. Ὡσαύτως καὶ λαϊκός.

42. és 43. apostoli kánonok: „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, aki kocskázásra és részegeskedésre adja magát, vagy hagyja abba, vagy fokoztassék le.” „Hypodiakónus, vagy felolvasó, vagy énekes, aki hasonlókat tesz, vagy hagyja abba, vagy közösíttessék ki; ugyanúgy világi is.”⁴²⁹

Ezeknél közelebbi hasonlóságot mutatnak a kocsmázó és pénzkölcsönző papokra vonatkozó szabályok. E téren az I. Esztergomi Zsinat 61. kánonja fogalmaz meg szükségzavú szabályokat, a keleti zsinatok anyagában pedig termérek párhuzamos rendelkezésre bukkanhatunk, példaként álljanak itt a Trulloszi Zsinat 9. és 10. kánonjai.

I. Esztergomi Zsinat 61. kánon: Trulloszi Zsinat 9–10. kánon:
Ne clerici tabernarii vel fenatores sint. Quicumque in tabernaria domo biberit, si clericus est, deponatur, si laicus, in testimonio non recipiatur. Μηδενὶ ἐξεῖναι κληρικῶ καπηλικὸν ἐργατήριον ἔχειν· εἰ γὰρ τῷ τοιοῦτῳ εἰσεῖναι ἐν καπηλείῳ οὐκ ἐπιτέτραπται, πόσῳ μᾶλλον οὐ χρὴ αὐτὸν ἄλλοις ἐν τούτῳ διακονεῖσθαι καὶ ἂ μὴ θέμις αὐτῷ ἐγχειρεῖν; Εἰ δέ τι τοιοῦτον διαπράξοιτο, ἢ παυσάσθω ἢ καθαιρεῖσθω.
 Ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος τόκους ἢ τὰς λεγομένας ἑκατοστὰς λαμβάνων, ἢ παυσάσθω ἢ καθαιρεῖσθω.

Trulloszi Zsinat 9–10. kánon: „Semmiféle klerikusnak nem lehet kocsmáüzeme. Mert ha az olyannak (t. i. a klerikusnak) nincs megengedve kocsmába bemenni, mennyire inkább (nincs megengedve) abban másokat kiszolgálni és azt végezni, ami nem illik hozzá? Ha pedig ilyesmit megtenne, vagy hagyja abba, vagy fokoztassék le.” „Püspök, vagy presbiter, vagy diakonus, aki kamatokat, vagy úgynevezett százalékot szed, vagy hagyja abba, vagy fokoztassék le.”⁴³⁰

⁴²⁹ A görög szöveg forrása: JOANNOU i. m. I/2. köt. 29–30. Ford.: BERKI i. m. 33–34. Az idézett esztergomi kánonok szövege: ZÁVODSZKY i. m. 203.

⁴³⁰ Görög szöveg: JOANNOU i. m. I/1. köt. 136–137. Ford.: BERKI i. m. 109–110. Lényegében ugyanezeket a szabályokat mondják ki még a kamatszédés tekintetében a következő keleti zsinati rendelkezések: Laodikeiai Zsinat 4. kánon; 44. apostoli kánon; I. Nikaiai Egyetemes Zsinat 17. kánon; a kocsmázás tekintetében: Laodikeiai Zsinat 24. kánon; 54. apostoli kánon; Karthágói Zsinat 40. kánon. Az I. Esztergomi Zsinat 61. kánonjának szövegét lásd: ZÁVODSZKY i. m. 204.

Hasonló rendelkezéseket a különböző nyugati zsinatok is hoztak,⁴³¹ de az esztergomi és a trullloszi kánonok közti hasonlóság is meggyőzőnek tűnik, ami tovább erősíti azt a feltételezést, hogy a női papság kérdéseiben történő határozathozatal során Esztergomban szem előtt tarthatták e keleti szinódus határozatait.

További szabályok vonatkoznak a klerikusok öltözködésére, melyeknek célja az egyházi személyek fényűző, világias ruházkodásának visszaszorítása:

Kálmán I. törvénye, 70. fejezet:
Nullus, qui in clero estimatur, vestibus utatur laicalibus, utpote fisso pellicio vel tunica sparsa, manica gilva, rubra stragula vel viridi clamide, caliga seu cappa, calceo picto vel sericato, camisia quoque et tunica et serico; non in pectore conserantur nodis vel fibulis, sed amplexantur collum quasi.

I. Esztergomi Zsinat 36. kánon:
Abbates mitram, sandalia, cirothecas, nolam ad capellam vel cetera episcopalia insignia non habeant...

Trullloszi Zsinat 27. kánon:

Μηδεις τῶν ἐν κλήρῳ καταλεγομένων ἀνοικειον ἐσθήτα ἀμφιεννύσθω, μήτε ἐν πόλει διάγων, μήτε ἐν ὁδῷ βαδίζων, ἀλλὰ στολαῖς κεκρήσθω ταῖς ἡδη τοῖς ἐν κλήρῳ καταλεγομένοις ἀπονεμηθείσαις. Εἰ δέ τις διαπράξοιτο τὸ τοιοῦτον, ἐπὶ ἑβδομάδα μίαν ἀφοριζέσθω.

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 16. kánon:

Πᾶσα βλακεία καὶ κόσμησις σωματικῆ ἀλλότρια ἐστὶ τῆς ἱερατικῆς τάξεως· τοὺς οὖν ἑαυτοὺς κοσμοῦντας ἐπισκόπους ἢ κληρικούς, δι' ἐσθήτων λαμπρῶν καὶ περιφανῶν, τοὺτους διορθοῦσθαι χρὴ· εἰ δὲ ἐπιμένειεν, ἐπιτιμίῳ παραδίδοσθαι... Ἐκ γὰρ τῶν ἄνωθεν χρόνων πᾶς ἱερατικὸς ἀνὴρ μετὰ μετρίας καὶ σεμνῆς ἀμφιάσεως ἐπολιτεύετο... Ἄλλ' οὐδὲ ἐκ σηρικῶν ὕφασμάτων πεποικιλμένην ἐσθήτα ἐνδέδυτό τις, οὐδὲ προσετίθεσαν ἑτερόχροα ἐπιβλήματα ἐν τοῖς ἄκροις τῶν ἱματίων...

Trullloszi Zsinat 27. kánon: „Senki a klérikusok közül se öltözzék (öt) meg nem illető ruhába, sem amikor a városban tartózkodik, sem amikor úton van, hanem olyan ruhákat használjon, amelyeket a klérushoz tartozók részére rendszeresítettek; ha pedig valaki ilyesmit tenne, egy hétre közösítették ki.”

II. Nikaiai Egyetemes Zsinat 16. kánon: „Minden testi cicomázás és ékesítés idegen a papi rendtől és állapottól. Ezért azokat a püspököket, vagy klérikusokat, akik magukat ragyogó és pazar ruhákkal ékesítik, meg kell javítani; ha pedig macskakodnának, megfeddésnek kell alávetni... Mert a régi időktől fogva minden papi ember egyszerű és szerény öltözettel elégedett meg... De selyemszövetekből

⁴³¹ ZÁVODSZKY II. Jenő pápának a 826-os Római Zsinaton adott kánonját említi (ZÁVODSZKY i. m. 114.), de tiltja az uzsorát egy sor későbbi nyugati zsinat is, így pl. az 1049-es Reims-i Zsinat 7. kánonja: „Ne quis clericus vel laicus usuras exerceret.” – MANSI i. m. XIX. köt. 742.

való sokszínű ruhába sem öltözködtek, se nem varrtak holmi másszínű szegélyeket köntösük széléhez...⁴³²

A Kálmán törvényéből idézett rendelkezés inkább részletező; a keleti kánonok általánosabbak, akárcsak a korabeli nyugatiak,⁴³³ de a szándék azonos.

3.7. Következtetés

A tárgyalt magyar zsinati és törvényi normák gyakran mutatnak közeli hasonlóságot a megfelelő keleti kánonokkal, éppúgy, mint a nyugati egyház szabályaival. Egyik vagy másik befolyás mellett döntetni legtöbbször aligha lehet; elég, ha megállapítjuk, hogy a törvényalkotó mind nyugaton, mind keleten megfelelő előképeket találhatott saját alkotása számára. Legtöbb esetben elképzelhető, hogy akár mindkét irányból azonos ötleteket és javaslatokat kapott, tekintettel a két egyház gyakran szinte teljesen egyező normáira és szokásaira. Mindenesetre, ha a cölibátusra és a böjtre vonatkozó szabályok kapcsán elfogadjuk a keleti hatást, akkor azon esetekben sincs okunk kategorikusan kizárni azt, amelyekben a bizánci és a nyugat-európai gyakorlat hasonló volt egymáshoz, s azt a hazai szabályok is visszatükrözték.

4. Házasságkötés

4.1. A II. Esztergomi Zsinat a házasságkötésről

A házasságkötés középkori magyar szabályozása kapcsán Alexander Szentirmai több forrást is említ, amelyek a keleti egyházjog hatását valószínűsítik.⁴³⁴ Az egyik a II. Esztergomi Zsinat 16. kánonja, amely elrendeli, hogy minden házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára,

⁴³² A görög szövegek forrása: JOANNOU i. m. I/1. köt. 158., 272–274. Ford.: BERKI i. m. 121., 177. A két idézett magyarországi határozat szövegére lásd: ZÁVODSZKY i. m. 192., 201. A 36. esztergomi kánonra nyugati párhuzamokat említ SZUROMI (2002a) i. m. 104–105.

⁴³³ ZÁVODSZKY i. m. 92. Kálmán törvényének 70. fejezete kapcsán az 1090-es Melfi és az 1102-es Londoni Zsinat hasonló rendelkezéseit idézi. A 36. esztergomi kánon további rendelkezéseiben tiltja az apátok számára a keresztelést, a gyóntatást és a szentbeszéd tartását is – „(Abbates) ...neque baptizent, neque penitenciam dent, neque ad populum sermonem faciant.” –, s ennek alapján igen közeli rokonságot mutat az 1100-as Poitiers-i Zsinat két kánonjával is – vö. KARÁCSON i. m. 104.; ZÁVODSZKY i. m. 106.; SZUROMI (2002a) i. m. 104.

⁴³⁴ SZENTIRMAI (1961a) i. m. 79–81.

az eljegyzés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék, különben nem házasságnak, hanem paráznaságnak tekintendő.⁴³⁵ A házasságkötés kritériumainak ily részletes meghatározása korához képest szokatlan.⁴³⁶

4.2. A nyugati szabályozás

Bár a középkori házasságkötési szokások változatosak voltak, s a Kálmán-féle formai elemek is fel-felbukkantak a korabeli gyakorlatban, például a papi áldás, a nyilvánosság követelménye vagy a gyűrű,⁴³⁷ de csak elszórtan, esetlegesen, s nem jelentek meg valamely jogforrás egységes felsorolásában. A felek konszenzusának követelményét – mint a házasság lényegi előfeltételét – egyes korai szerzők⁴³⁸ már hangsúlyozták ugyan, de kiforrott tanná csak Gratianusnál és követőinél (például Petrus Lombardusnál, s még inkább III. Sándor pápánál) vált,⁴³⁹ egyetemes zsinati szinten pedig az 1215-ös Lateráni Zsinaton fogalmazódott meg először, amely előírta azt is, hogy a házasságot az egyház előtt kössék, ez nyilvánosan történjék, s hogy előzetesen hirdessék ki.⁴⁴⁰ A több mint egy évszázaddal korábbi Kálmán-kori zsinati határozat tehát – egyszerre követelvényt meg az egyház papja előtti kötést, a nyilvánosságot és a felek konszenzusát – meghaladja a korabeli nyugati kánonjog szintjét.⁴⁴¹

⁴³⁵ II. Esztergomi Zsinat 16. kánon: „Placuit sancte synodo, ut omnis coniugalis desponsacio in conspectu ecclesie, presente sacerdote, coram ydoneis testibus, aliquo signo subarracionis ex consensu utriusque fieret, aliter non coniugium, sed opus fornicarium reputetur.” ZÁVODSZKY i. m. 208.

⁴³⁶ Vö. SZUROMI (2002a) i. m. 122–123.; SZUROMI (2006b) i. m. 198.

⁴³⁷ FREISEN i. m. 122–138.

⁴³⁸ Pl. Szent Ambrus, Aranyszájú Szent János, később I. Szent Miklós pápa, többnyire római jogi alapon – vö. FREISEN i. m. 151–152., 162.

⁴³⁹ FREISEN i. m. 164–169., 179., 192–193.

⁴⁴⁰ ROSZNER i. m. 108.; SZUROMI (2003) 338. A formai kritériumok részletes szabályait végül a Trienti Zsinat (1545–1563) fogalmazta meg – vö. SZUROMI (2006b) i. m. 198.; ROSZNER i. m. 111–120. A házasságkötés egyházi szabályozásának fejlődésére lásd továbbá: ERDŐ (2001) i. m. IV. rész 5. fejj., az ókorra és a középkorra különösen 224–226., 228–231.

⁴⁴¹ FREISEN i. m. 149. „érdekes”-nek tartja; ZÁVODSZKY i. m. 124. pedig úgy látja, hogy a határozat „századokkal előzte meg a nyugatot”, s a párhuzamos helyként idézett 1102-es Londoni Zsinat, mely „az egykorú törvények közül legközelebb áll” hozzá, „csak gyenge negatív képe a magyar törvénynek.”

4.3. Bizánci rendelkezések

A bizánci egyházjog azonban e tekintetben előrébb járt. A házasság pap által történő megszentelését az egyház a korai időkben még nem tekintette elengedhetetlen feltételnek; beérte azzal is, ha a felek konszenzusát a civil nyilvánosság bizonyította. Egyes keleti egyházatyák hatására azonban már a 4. századra szokássá vált a házasságkötést papi áldással vagy kézrátétellel egybekötöni.⁴⁴² Az egyházi közreműködés szokását Bölcs Leó 89. rendelete emelte véglegesen a világi törvények sorába (895 táján), midőn előírta, hogy az *adoptio* mellett a házasság is egyházi megszentelés révén nyerje el jogerejét, s kimondta, hogy ha valaki e nélkül kötne házasságot, az kezdettől érvénytelen lesz, az együttélés pedig nem jár a házasság joghatásaival.⁴⁴³ A nyilvánosság követelménye is a bizánci jog része volt: a Prokheirosz Nomosz már általános érvénnyel úgy rendelkezett, hogy titokban házasodni tilos, a házasságkötéshez tanúk jelenléte szükséges. A szabály megszegőjére megintést és büntetést írt elő, a titkos házasságkötésben közreműködő papra pedig kánoni szankciót rendelt.⁴⁴⁴ A keleti egyház ezen előírásokat kiegészítvén – a szabad akarattal történő beleegyezés egyértelművé tétele érdekében – elvárta, hogy a házaselemek paróchusuk és legalább két tanú előtt személyesen jelentsék ki a házasságkötésre való végleges elhatározásukat. A kötés tehát a felek konszenzusán alapult, nyilvános, egyházi áldással⁴⁴⁵ (εὐλογία), templomban végzett liturgikus cselekmények közepette és

⁴⁴² ZHISHMAN i. m. 156–160. A keleti egyház házassági jogára lásd továbbá: DAUVILLIER–de CLERCQ. Az ortodox egyház házassággal kapcsolatos mai fölfogására (szentségi jellege, célja, felbonthatatlansága, újráházasodás stb.) lásd: PECKSTADT összefoglalóját.

⁴⁴³ Bölcs Leó 89. novellája: „...οὕτω δὴ καὶ τὰ συνοικέσια τῆ μαρτυρία τῆς ἱερᾶς εὐλογίας ἐρρῶσθαι κελεύομεν, ὡς ἔνθα γε μὴ ὄρῳτο τοῖς συνοικεῖν βουλομένοις τοιαύτη διαιτῶσα ἀρμογή, οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ῥηθήσεται συνοικέσιον, οὐδ’ ἐπιτεύξεται τῶν τούτου δικαίων ἢ τοιαύτη συμβίωσις...” NOAILLES–DAIN i. m. 297. Ford.: „...hasznlóképpen azt is elrendeljük, hogy a házasságokat a szent áldás tanúsága erősítse meg, s ha a házasulandók nem kívánják ilyen módon rendezni viszonyukat, akkor házasságuk kezdettől érvénytelen lesz, s az ilyen együttélés a házasság joghatásaival sem fog rendelkezni...”

⁴⁴⁴ Proch. IV. 27.: „Μηδεὶς μυστικῶς στεφανοῦσθω, ἀλλὰ παρόντων πλειόνων. ὁ γὰρ τοῦτο τολμήσας ἐργάσασθαι, σωφρονιζέσθω τιμωρούμενος, δηλονότι τοῦ ἱερέως, ὡς ἐν τοῖς ἀπρεπέσιν ἑαυτὸν παρεμβάλλοντος, τὰς ἀξίας εὐθύνας εἰσπραττομένου κατὰ τὴν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων διάταξιν.” JGR II. köt. 128. Ford.: „Senki se házasodjék titokban, csak sok tanú jelenlétében (a στεφανῶω = megkoronázni ige itt a keleti egyház házasságkötési szertartásának szokásos elemére utal). Aki pedig ezt (a szabályt) meg merészelné szegni, azt büntetéssel fegyelmezzék meg. A papot pedig, aki ilyen szabálytalanságban vesz részt, szintén vessék alá a megfelelő büntetésnek az egyházi kánonok szerint.” Vö. ZHISHMAN i. m. 670–671.

⁴⁴⁵ A papi áldásnak a házasság szentségénél betöltött szerepére rövid történeti bevezetővel,

ünnepélyes formában történt (az ifjú pár megkoszorúzásának, illetve megkoronázásának szokását a bizánciak a rómaiaktól vették át, keresztény értelmet adva neki).⁴⁴⁶ Ezen együttes feltételek fennforgását a bizánci egyházjog már a 10–11. században előírta, így a II. Esztergomi Zsinat inkább ez irányból nyerve a motivációt. Megjegyzendő azonban, hogy ez a Kálmán-kori zsinati határozat a gyakorlatban nem vert igazán gyökeret. Az *Ars notarialis* részletesen foglalkozik a titokban kötött ún. alattomos házasságkötésekkel, s több eset mutatja, hogy elterjedt gyakorlat volt a bíró előtti házasságkötés is.⁴⁴⁷

4.4. A vőlegény csókja

Alexander Szentirmai a házasságkötés további bizánci eredetű elemeként említi a vőlegény csókját.⁴⁴⁸ Gentilis bíboros, a Szentszék magyarországi követe 1309-ben leírta, hogy az egyházi szertartásban a jelenlévők nyilatkozata és a jegyajándék átadása után – az ország szokásai szerint – a vőlegény csókja következik.⁴⁴⁹ Roszner Ervin egy 14. századi misekönyvet is idéz, amely szerint a nászmise befejező mozzanatként „sponsus osculetur sponsam suam.”⁴⁵⁰ Míg a nyugati gyakorlatban a férj a paptól kapott békecsókot adta tovább hitvesének,⁴⁵¹ addig a bizánci szertartásban a vőlegény csókja (φιλημα) a békecsóktól független, a rómaiak szokásából átvett elem volt, amely eredetileg az eljegyzéskor történt, akár csak a gyűrű és az eljegyzési foglaltó (ἀρραβών) átadása. Mindhárom a hűség szimbolikus biztosítéka gyanánt szolgált.⁴⁵²

de elsősorban a latin és az ortodox hagyomány mai összeegyeztethetőségét vizsgálva lásd: SZABÓ. Figyelemre méltó, hogy a bizánci gyakorlat papi áldást, a Kálmán-féle határozat viszont csak papi jelenlételet ír elő (SZUROMI SZABOLCS ANZELM észrevétele). Jómagam úgy vélem, hogy a két előírás közti különbség a gyakorlatban kevésbé látványosan mutatkozik meg: a pap, ha már jelen van, alighanem egy áldást is ad az ifjú párra, még ha ez nem is előírás.

⁴⁴⁶ ZHISHMAN i. m. 684–686., 689–694., 156.; MILASCH i. m. 583–584., 594–596.; DAUVILLIER–de CLERCQ i. m. 32–48.

⁴⁴⁷ ROSZNER i. m. 80–88.

⁴⁴⁸ SZENTIRMAI (1961a) i. m. 80–81.

⁴⁴⁹ „...per verba de presenti matrimonium fuisset contractum, arris hinc inde datis, et osculo, ut patrie moris est, subsecuto...” Mon. Vat. Hung. Ser. I., II. köt. (szerk.: PÖR ANTAL és ROSTI KÁLMÁN) 404.

⁴⁵⁰ A fenti szövegrészt a következő forrásból idézi: Nemzeti Múzeum kéziratai, fol. lat. 1987. ROSZNER i. m. 99–100. Ugyanott utal más, hasonló tartalmú 14. századi misekönyvekre is.

⁴⁵¹ SZENTIRMAI (1961a) i. m. 81.

⁴⁵² ZHISHMAN i. m. 139., 387–388.

5. Válás és újraházasodás

5.1. A házasságtörés, mint bontóok

Bizánci hatás gyanúja merül fel a házasságtörést valóókként elismerő és az ilyen esetben új házassággötést engedélyező hazai szabályok kapcsán is. A szakirodalomban e tekintetben elsősorban az I. Esztergomi Zsinat 55. kánonját szokták idézni, amelynek 2. bekezdése lehetővé tette a feleségére házasságtörést bizonyító férj számára, hogy más feleséget vegyen magának. A házasságtörő nőt, ha nemes asszony volt, vezeklésre ítélték és eltiltották az újabb házasságtól, ha pedig a népből származott, eladták. Ha viszont a férj nem tudta bizonyítani a házasságtörést, őt érte hasonló büntetés, s ilyenkor az asszony kereshetett magának újabb házastársat.⁴⁵³ Ugyanez a kánon egyébként egy további esetben is megengedte a nő számára a férjétől való elválást és új házasság kötését: akkor, ha férje ő előle menekülve adóssá tette (eladta) magát, s onnan az asszony iránti gyűlöletből nem kívánt visszatérni. A rendelkezés értelmében ilyenkor a férfinak örök szolgaságban kellett maradnia, felesége viszont, akihez akart, férjhez mehetett.⁴⁵⁴ A két idézett zsinati határozatban leginkább az új házassággötés engedélyezése a különös, amelyből úgy tűnik, hogy az első házassági köteleket a házasságtörés (illetve annak hamis vádja), valamint az elszökés alapján megszűntnek tekintették, ellentétben a római egyháznak a házasság felbontathatlanságáról szóló tanításával. Az Esztergomi Zsinat engedékenysége ezen túlmenően azért is furcsa, mert szabályozása visszalépést jelentett a nem sokkal

⁴⁵³ I. Esztergomi Zsinat 55. kánon 2. bek.: „Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam; illa vero, si nobilis est, sine spe coniugii peniteat; si plebeia, sine spe libertatis venundetur. Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur. Eodem modo, qui cum alterius uxore, vel que cum marito alterius peccat, iudicetur.” ZÁVODSZKY i. m. 203.

⁴⁵⁴ Uo. 5. bek.: „Si quis uxorem fugiens, se sponte debitorem fecerit, unde se expedire nolit propter odium, quod in uxorem habet, semper in servitute permaneat. Et si umquam liber videatur, iterum venundetur, uxor vero eius, cui velit, nubat.” – ZÁVODSZKY i. m. 204. E zsinati határozatnak némiképp előzményének tekinthető Szent István I. törvényének 30. fejezete, amely lehetővé tette az újbóli férjhez menetelt annak az asszonynak, akitől férje – az iránta érzett utálat okán – külföldre menekült. Ha a férj tudomást szerzett felesége újabb házasságáról, s ezután visszatért, ő már csak a püspök engedélyével vehetett magának más feleséget: „...in hoc regale decretum statutum est, ut si quis protervitate peditus propter abhominacionem uxoris patriam effugerit, uxor cuncta, que in potestate mariti habebantur, possideat, dum velit expectare virum et nemo in aliud coniugium cogere presumat. Et si sponte nubere velit, liceat sumptis congruis sibi vestimentis et dimissis ceteris bonis ad connubium ire. Et si vir hoc audito redierit, ne liceat sibi aliam ducere preter suam, nisi cum licencia episcopi.” – ZÁVODSZKY i. m. 150.

korábbi Szabolcsi Zsinathoz képest, amely 20. kánonjában csak vezeklést rendelt a házasságtörésen ért feleségre, új házasságot viszont egyik félnek sem engedett, hanem a férjnek választása szerint vagy vissza kellett fogadnia az asszonyt, vagy mindkettejüknek meg kellett maradni házasság nélkül életük végéig.⁴⁵⁵

Az idézett 55. esztergomi kánont Karácson Imre, Alexander Szentirmai és Zlinszky János hozták összefüggésbe a keleti egyházjoggal;⁴⁵⁶ Závodszy Levente pedig azzal magyarázta a zsinat engedékenységet, hogy hazánkban akkor még a fejlődés stádiumában volt a kereszténység, s így időnek kellett eltelnie a külföldi álláspontnak megfelelő szabályozáshoz.⁴⁵⁷

5.2. A korai egyházi álláspont

A középkori egyház házasságról és válásról vallott álláspontja a Szentírás szavain nyugodott: „Quod ergo Deus coniunxit, homo non sepatet.”⁴⁵⁸ Ennek megfelelőn, aki feleségét elbocsátja és mást vesz el, az házasságtörő; hasonlóképpen az is, aki elbocsátott asszonyt vesz el.⁴⁵⁹ A házasság tehát élethossziglan tart: új házasságot csak a házastárs halála után lehet kötni.⁴⁶⁰ A válás általános tilalma alól a Szentírás alapján csak két kivétel akad: Krisztus szavai szerint a paráznaesete,⁴⁶¹ amelyhez Szent Pál hozzáfűzi még azt is, amikor a keresztény felet

⁴⁵⁵ Szabolcsi Zsinat 20. kánon: „Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta canonum penitencia imponatur et peracta penitencia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, innupti permaneant.” – ZÁVODSZKY i. m. 161.

⁴⁵⁶ KARÁCSON i. m. 90–91.; SZENTIRMAI (1961a) i. m. 81.; ZLINSZKY (1996) i. m. 274. Említi SZUROMI (2002a) i. m. 108. is a keleti egyház felfogását, mely szerint a házasságot nemcsak a házastárs halála, hanem a kötelék házasságtörés következtében bekövetkező „halála” is megszüntetheti, ebből azonban nem következett bizánci hatásra.

⁴⁵⁷ ZÁVODSZKY i. m. 111.

⁴⁵⁸ Mt 19,6 = Mk 10,9. „ὁ οὖν ὁ θεὸς συνέζευξεν ἄνθρωπος μὴ χωριζέτω.”

⁴⁵⁹ Lk 16,18: „Πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ γαμῶν ἑτέραν μοιχεύει, καὶ ὁ ἀπολελυμένην ἀπὸ ἀνδρὸς γαμῶν μοιχεύει.” Ford.: „Aki elbocsátja feleségét és mást vesz el, házasságot tör, és az is házasságot tör, aki férjétől elbocsátott asszonyt vesz el.”

⁴⁶⁰ Róm 7,2. A férjétől mégis elvált feleségnek házasság nélkül kell maradnia: 1Kor 7,10.

⁴⁶¹ Mt 5,32: „...ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν ὅτι πᾶς ὁ ἀπολύων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ παρεκτὸς λόγου πορνείας ποιεῖ αὐτὴν μοιχευθῆναι, καὶ ὃς ἐὰν ἀπολελυμένην γαμήσῃ, μοιχᾶται.” Ford.: „...Én pedig azt mondom nektek, hogy aki elbocsátja feleségét – hacsak nem paráznaesége miatt –, okot ad neki a házasságtörésre. S aki elbocsátottat vesz feleségül, házasságot tör.”

elhagyja hitetlen házastársa.⁴⁶² Egyik esetben sem szól azonban a Szentírás arról, hogy vajon ilyenkor a vétlen fél újrَاهázásodhat-e.⁴⁶³ A válás tilalmához – a paráznság kivételével – a korai egyházatyák is (Hermasz, Jusztinosz vértanú, Alexandriai Kelemen, Tertullianus) következetesen tartották magukat; s bár a kivételesen megengedett válás eseteiben az újrَاهázásodás lehetőségéről nem nyilatkoztak teljesen egyértelműen, azt mindenesetre nem védték, hanem inkább helytelenítették.⁴⁶⁴ Lényegében ehhez ragaszkodtak a korai zsinatok is. A 4. századi Elvirai Zsinat 9. kánonja például eltiltotta a házasságtörő férjét elhagyó asszonyt az újabb házasságtól, illetve a tilalom megszegése esetén volt férje élete végéig kizárta őt az Eucharisziából (kivéve a súlyos betegség miatti szükség esetét).⁴⁶⁵ A 314-es Arles-i Zsinat 10. kánonja is főszabályként az újrَاهázásodás tilalmát fogalmazta meg azzal, hogy ha a feleségét házasságtöréssel érő férj még fiatal, lehetőség szerint *tanácsolják* neki, hogy felesége életében ne vegyen el mást.⁴⁶⁶ A 48. apostoli kánon is kiközösítéssel rendelte büntetni azt, aki feleségét elűzvéen másik asszonyt vagy elbocsátott nőt vett el.⁴⁶⁷ Szent Ambrus, Szent Ágoston és Szent Jeromos, keleten Aranyszájú Szent János is egyaránt következetesen a szigorú álláspontot képviselték: a házasságtörés nem teszi lehetővé a vétlen fél újrَاهázásodását.⁴⁶⁸

⁴⁶² 1Kor 7,15: „εἰ δὲ ὁ ἄπιστος χωρίζεται, χωριζέσθω· οὐ δεοῦλωται ὁ ἀδελφὸς ἢ ἡ ἀδελφὴ ἐν τοῖς τοιοῦτοις· ἐν δὲ εἰρήνῃ κέκληκεν ὑμᾶς ὁ θεός.” Ford.: „De ha a nem hívó fél elválk, hadd váljk el. Ilyen esetben a testvér vagy nővér nincs lekötve, hiszen Isten békessgre hívott minket.”

⁴⁶³ FREISEN 770. A nyugati egyházjog válással kapcsolatos szabályozásának fejlődése tekintetében nagymértékben e műre támaszkodom (főképp: 769–802.). Lásd továbbá a kérdésre a következőket: GEFFCKEN; VILLIEN; SIPOS–GÁLOS i. m. 552–554.; PLÖCHL i. m. I. köt. 232., 234–235.; CROUZEL; DEMEL.

⁴⁶⁴ FREISEN uo.

⁴⁶⁵ Elvirai Zsinat 9. kánon: „Item foemina fidelis, quae adulterum maritum reliquerit fidelem et alterum ducit, prohibeatur ne ducat; si duxerit, non prius accipiat communionem, nisi quem reliquerit, prius de saeculo exierit; nisi forte necessitas infirmitatis dare compulerit.” MANSI i. m. II. köt. 7.

⁴⁶⁶ Arles-i Zsinat 10. kánon: „De his qui conjuges suas in adulterio deprehendunt, et iidem sunt adolescentes fideles, et prohibentur nubere, placuit ut in quantum possit consilium eis detur, ne viventibus uxoribus suis, licet adulteris, alias accipiant.” MANSI i. m. II. köt. 472.

⁴⁶⁷ 48. apostoli kánon: „Εἴ τις λαϊκὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐκβαλὼν ἑτέραν λάβῃ, ἢ ὑπὸ ἄλλου ἀπολελυμένην, ἀφοριζέσθω.” JOANNOU i. m. I/2. köt. 32. Ford.: „Ha valamilyen világi, elűzvéen feleségét, másikat venne el, vagy mástól elbocsátottat, közösítessék ki.” BERKI i. m. 35.

⁴⁶⁸ FREISEN i. m. 772.

5.3. Megengedőbb gyakorlat az 5. századtól és Róma ellenlépései

Ennek ellenére az 5. századtól számos helyi egyházban – német, frank és angolszász területen egyaránt – gyakorlattá vált, hogy bizonyos okok fennforgása esetén (mindenekelőtt a másik fél házasságtörésekor) nemcsak a válást engedték meg, hanem a vétlen fél újraházasodását is (olykor a vétkes félét is, csak néhány év vezeklés után). Az engedékeny hozzáállás mögött a világi jogot, elsősorban a római jogot kell keresni, amely a közös megegyezés mellett az egyoldalú válást is lehetővé tette, bár ehhez a császárkortól elkezdték megkövetelni bizonyos bontóokok fennforgását is.⁴⁶⁹ Ennek hatására egyes helyi zsinatok és penitenciáskönyvek is megengedték a válást és az újraházasodást a házasságtörésen túl egyéb ok alapján is, mint például a hűtlen elhagyás, a férj szabadságvesztésre ítéltése (de egymással házasságban élő szolgálknál egyikük felszabadítása is lehetővé tette a felszabadított fél újraházasodását), a fogságba esés, a két pogány házassfél közül az egyik megtérése vagy a férfi impotenciája esetén. E szabályok természetesen ellentétben álltak a nyugati egyház hivatalos álláspontjával.⁴⁷⁰

Ezért a megengedő gyakorlat ellen Róma a 8. század végétől egyre erőteljesebben lépett fel, s akárcsak a papi nőtlenség kérdésében, ezúttal is igyekezett a helyi zsinatokat – olykor pápai legátusok útján – rábírní a szigorú, újraházasodást nem engedő felfogás törvénybe iktatására. Itáliában például már a 796-os Friuli Zsinat 10. kánonja kimondta, hogy a vétlen férj a nő házasságtörése miatti válás esetén sem köthet új házasságot; a vétkes nő pedig még férje halála után sem.⁴⁷¹ A 829-es párizsi reformszinódus ugyancsak előírta, hogy a férj házasságtörés okán sem bocsáthatja el feleségét, s ha mégis megteszi, akkor maga is

⁴⁶⁹ Valójában kölcsönhatásról van szó: a római jogi házasságon is keresztény hatás jelei kezdtek mutatkozni a klasszikus korban. Az eredetileg sokkal inkább társadalmi jelenségként, semmint jogintézményként felfogott házasságot (lásd ennek kapcsán: BENEDEK 3–5.), melyet egyoldalúan vagy megállapodással könnyen fel lehetett bontani [a régi jogra, különösen a férji hatalommal járó házasság felbontására lásd: NÓTÁRI (2005) 59–60. és (2007) 335–338.], egyre inkább jogviszonyként értékék. A válást ennek megfelelően először csak világos formákhoz kötötték, majd válóokokat vezettek be, melyek hiányában az elváló felet szankciókkal sújtották, s az újraházasodást is korlátozták, vö. KASER II. köt. 159–160., 174–183.; elsősorban a klasszikus korra: TREGGIARI 435–482.

⁴⁷⁰ Az engedékenyebb helyi és a szigorú római álláspontnak megfelelő szabályozások egymás mellett élésére, illetve küzdelmére lásd FREISEN részletes összefoglalóját (i. m. 775–792.).

⁴⁷¹ Friuli Zsinat 10. kánon „Item placuit ut, resolutio fornicationis causa jugali vinculo, non liceat viro, quamdiu adultera vivit, aliam uxorem ducere, licet sit illa adultera; sed nec adulterae, quae poenas gravissimas vel poenitentiae tormentum luere debet, alium accipere virum, nec vivente, nec mortuo, quem non erubuit defraudare, marito.” MANSI i. m. XIII. köt. 849.

házasságtörőnek minősül.⁴⁷² Hasonlóképpen rendelkeztek a német reformzsinatok, továbbá Benedictus Levita és Pseudo-Isidor gyűjteménye is.⁴⁷³

A szigorú és enyhe felfogás közti küzdelem azonban egy ideig még folytatódott; a zsinatok gyakran nem fogalmaztak a Róma által elvárt pontossággal. Az 1031-es Bourges-i Szinódus 16. kánonja például csak annyit mondott ki, hogy akik feleségüket *anélkül* hagyják el, *hogy az asszony házasságtörő lenne*, nem köthetnek újabb házasságot a nő életében (s a nő sem),⁴⁷⁴ arról viszont nem szólt, hogy a tilalom a házasságtörés esetén is érvényes-e. A Toursi Zsinat pedig 1060-ban csak azt sújtotta kiközösítéssel, aki a *püspök ítélete nélkül* hagyta el feleségét, és vett el helyette más asszonyt,⁴⁷⁵ arról már nem rendelkezett, hogy mi történjék, ha volt az asszonyt elmarasztaló püspöki ítélet. Az 1072-es Roueni Szinódus azonban már inkább a szigorú álláspontot látszik követni, mivel előírta, hogy akit házasságtöréssel gyanúsítottak, még özvegységre jutása után sem köthet házasságot azzal, akivel a vád szerint a házasságtörést elkövette. A zsinat egyébként sem a házastárs kolostorba vonulása, sem hosszú távolléte esetén nem engedte meg új házasság megkötését, csak azután, hogy az újrَاهázasodni kívánó a másik fél haláláról bizonyosságot szerzett.⁴⁷⁶ A szigorúbb és enyhébb felfogás kettőssége

⁴⁷² Párizsi Zsinat lib. III. 2. kánon: „...et quod nisi causa fornicationis, ut Dominus ait, non sit uxor dimittenda, sed potius sustinenda. Et quod hi, qui causa fornicationis dimissis uxoribus suis alias ducunt, Domini sententia adulteri esse notentur...” MANSI i. m. XIV. köt. 596.

⁴⁷³ FREISEN i. m. 792–794. A római állásponttal ellentétes, a válást és újrَاهázasodást különböző okokból lehetővé tevő, de ‘hivatalosnak’ nem tekinthető szabályokra lásd pl. a 753-ban tartott Verberie-i Zsinat 5. kánonját, amely megengedte a férj számára a válást és az új házasságkötést, ha felesége más férfival összeesküdve az életére tört. Ugyanezen zsinat 9. kánonja vezeklés fejében megengedte, hogy a hűbérurát követni köteles vagy egyéb okból menekülni kénytelen, s ezért hazáját elhagyó férj újra megnősüljön, ha a hazatérésben nem reménykedhetett (otthon maradó felesége azonban nem köthetett újabb házasságot) – vö. FREISEN i. m. 783.; GEFFCKEN i. m. 55.; NAZ 1317.

⁴⁷⁴ Bourges-i Zsinat 16. kánon: „Ut illi qui uxores legitimas sine culpa fornicationis dimittunt, alias non accipiant illis viventibus, nec uxores viros, sed sibimet reconcilientur.” MANSI i. m. XIX. köt. 505.

⁴⁷⁵ Toursi Zsinat 9. kánon: „...qui suam uxorem sine iudicio episcopali dimittens, aliam duxit, vel duxerit... a corpore et sanguine domini nostri Jesu, et a liminibus ecclesiae se exclusum... agnoscat.” MANSI i. m. XIX. köt. 928.

⁴⁷⁶ Roueni Zsinat 16. kánon: „Item interdictum est, ne aliquis qui vivente sua uxore de adulterio calumniatus fuerat, post mortem illius unquam de qua calumniatus fuit accipiat...” 17. kánon: „Item nullus, cujus uxor velata fuerit, ipsa vivente unquam aliam accipiat.” 18. kánon: „Item si uxor viri, qui peregre, ut alias profectus fuerit, alii viro nupserit, quousque prioris mortis certitudinem habeat, excommunicetur usque ad dignam satisfactionem.” MANSI i. m. XX. köt. 38–39. Az imént idézett zsinatokat FREISEN i. m. 799–800. még a megengedőbb és a szigorú álláspont közötti ‘harc’ jegyében említi; GAUDEMET 180. viszont a felbonthatatlanság elvéhez való ragaszkodást látja bennük.

tükröződik még Wormsi Burchard 1008 és 1022 között keletkezett⁴⁷⁷ Dekrétumában is, aki mindkét álláspontnak megfelelő forrásokat felvett gyűjteményébe. A házasságtörés például válóok, de a kötelék ilyenkor nem oldható fel (szigorúbb álláspont), néhány más esetben azonban a kötelék felbontása is lehetséges (enyhébb álláspont).⁴⁷⁸ Luccai Anselm gyűjteménye (1083 körül⁴⁷⁹) és Chartres-i Ivo Dekrétuma és Panormiája (1093 és 1095 között) viszont már lényegében csak a szigorú felfogással összeegyeztethető normákat tartalmaznak, amelyek szerint a házasság felbontása el lehet ugyan választani egymástól, a kötelék azonban nem bontható fel, így újabb házasság sem köthető a másik fél életében.⁴⁸⁰

Összefoglalva: a nyugati egyházi szabályozás elvi alapját a házassági kötelék felbonthatatlansága képezte, ez alól azonban – főként a világi jog és a tényleges helyzet hatására – helyenként kivételeket tettek. A latin egyház végül nagyjából a 11. századra (annak is inkább második felére) jutott el oda, hogy a kérdésben mindig is képviselt hivatalos álláspont, amely szerint a felek különélése bizonyos okok fennforgása esetén lehetséges, azonban a kötelék felbontása és újabb házasság kötése a másik házaspár életében nem, a korabeli zsinatokon is általános elfogadást nyert.⁴⁸¹

5.4. A bizánci világi jog és a keleti egyház álláspontja

Az egyházi és a világi álláspont közti szembenállás hosszú ideig a keleti egyházi területeken is érzékelhető volt, itt azonban az egyház nagyobb mértékben alkalmazkodott a világi jog előírásaihoz, mint Nyugat-Európában.

⁴⁷⁷ ERDŐ (1998) i. m. 138–139.

⁴⁷⁸ Vö. FREISEN i. m. 801–802. és GEFFCKEN i. m. 80. A kötelék felbonthatóságára vonatkozó példák épp a Verberie-i Zsinat fentebb említett kánonjai közül valók: Decretum VI. 41.: a férj életére összeesküvő feleség eltaszítható és a férj más nőt vehet el (Verberie-i Zsinat 5. kánon); IX. 54.: a kényszerűségből idegenbe menekülő férj, ha a visszatérésben nem reménykedhet és felesége – bár tehetné – nem követi, más feleséget vehet, ha nem tudja magát megtartóztatni (Verberie-i Zsinat 9. kánon). Vö. FRANSEN–KÖLZER 106., 129.

⁴⁷⁹ ERDŐ (1998) i. m. 147.

⁴⁸⁰ GEFFCKEN i. m. 80–82. Az egyetlen 'kivétel' Ivo Decretumában (VIII. 258.) található, amely nem más, mint a 314-es Arles-i Zsinat idézett 10. kánonja; ez a kánon azonban a Panormiában már nem található meg – vö. PL CLXI. köt. 641. és GEFFCKEN i. m. 81. 6. jegyz. Ivo egyébként a Verberie-i Zsinat 5. és 9. kánonját szintén felvette a Decretumba és a Panormiába, azok szövegéből azonban törölte az újravezetést (Decr. X. 169.; VIII. 189.; Pan. VI. 91.) – vö. GEFFCKEN i. m. 82. 1. jegyz.

⁴⁸¹ Erre a következtetésre jut FREISEN i. m. 800. és GEFFCKEN i. m. 82.

A hagyományos római szabályozás szerint a házasság közös megegyezéssel bármikor felbontható volt. A kereszténység hatására azonban a császárok már a 4. századtól elkezdték meghatározni a kötelék felbontásának kizárólagos okait.⁴⁸² E törekvés végleges érvényre jutását sokáig akadályozta a régi felfogás: 22. novellájában még Jusztinianosz császár is a válás szabadságát vallotta, mondván, hogy mindaz, ami emberek által kötöttet, felbontható,⁴⁸³ s hogy a házaspár úgy szabályozzák érdekeiket, ahogy nekik tetszik, legfeljebb a válás bizonyos formái büntetést vonnak maguk után, míg mások nem. Néhány évvel később azonban, 117. novellájában már elvetette a közös megegyezésből történő válást, s úgy határozott, hogy a házasságot csak és kizárólag az e novellában megjelölt okok alapján lehet felbontani. A bontó okokat a rendelet külön sorolja fel a férfirra és külön a nőre.⁴⁸⁴ Bár a császár utódja, II. Jusztinosz ismét megengedte a megegyezéssel történő válást,⁴⁸⁵ a bizánci világi jog a későbbiekben a két jusztinianoszi novellához (elsősorban a 117. novellához) tartotta magát, azok megfelelő részeit a Baszilikába is felvették.⁴⁸⁶ Az egyházi állásponthoz egyébként az Eklogé állt legközelebb, amely mindössze négy bontó okot ismert el.⁴⁸⁷ A tényleges gyakorlat természetesen itt is eltért az egyházi hatásra szigorodó világi normáktól.

A keleti egyházjog kiindulópontját⁴⁸⁸ ezzel szemben – akárcsak nyugaton – a házasság felbonthatatlansága képezte, azzal, hogy a köteléket végső soron a halál oldhatja csak fel, de – Mt 5,32 és 19,9 alapján – a válásra ok lehet a házasságtörés is. E mellé azonban a keleti egyházjog további válóokokat is hozzáfűzött, amelyeket részben a jusztinianoszi szabályokból, részben pedig egyes

⁴⁸² ZHISHMAN i. m. 102.

⁴⁸³ Nov. 22, 3: „ἐπειδὴ τῶν ἐν ἀνθρώποις παρακολουθούντων ‘τὸ δεθὲν ἅπαν λυτὸν’...”. Lásd még uo. a rendelet 4. fejezetét.

⁴⁸⁴ Nov. 117, 8–10.

⁴⁸⁵ ZHISHMAN i. m. 104.

⁴⁸⁶ Nov. 22. – B. 28, 4–5, 7, 12, 14; Nov. 117. – B. 28, 4, 7, 12; B. 31, 6; B. 41, 5; B. 45, 6.

⁴⁸⁷ A férfi számára: ha a feleség paráználkodik; a férj életére tör; bár tudja, hogy más a férje életére tör, nem szól; ha az asszony leprás (Ecl. 2. 9. 2.). A feleség számára: ha a férj a házasságtörést követő három éven belül nem tud érintkezni feleségével; ha a férje az életére tör; ha a férj tudja, hogy más a felesége életére tör, de nem szól; ha a férje leprás (Ecl. 2. 9. 3.) – BURGMANN (1983) i. m. 183.

⁴⁸⁸ A bizánci egyházjognak a kötelék felbontásával és az újránházassággal kapcsolatos szabályozására ZHISHMAN monográfiájának vonatkozó részein túl lásd továbbá: DAUVILLIER–DE CLERCQ i. m. 84–92.; КАПТИН, különösen 113–117., a mai helyzetre, főképp pasztorális szempontból: PECKSTADT i. m. 4–8.

keleti zsinatok és egyházatyák kánonjaiból köleszött. Elvi alapjuk az, hogy bizonyos tettek, illetve események éppúgy a házasság halálához vezethetnek, mint a természetes halál vagy a házasságtörés.⁴⁸⁹ E válási okokat a bizánci kánonjog az említett 22. és 117. jusztinianoszi novella felosztása szerint büntetéssel járó (*cum damno*, τιμωρία) és büntetéssel nem járó (*bona gratia*, ἀγαθῆ, χάριτι, λύσις γάμου ἀζήμιος) okokra osztotta. *Büntetéssel járó* válóok a (1) fel ségsértés; (2) a házastárs életére törés; (3) a házasságtörés;⁴⁹⁰ (4) a magzatelhaj tás; (5) ha a hitetlen házastársak közül az egyik a kereszténységre tér (az így előálló vallási különbözőség miatt); továbbá (6) a saját gyermek keresztvíz alá tartása (az így keletkező lelki rokonság miatt). *Büntetéssel nem járó* válóokok a következők: (1) a házastársi kötelesség nem teljesítése; (2) a távollét, a fogság és a rabszolgaság; (3) az örültség és a gyengeelméjűség; (4) a szerzetesi rendbe lépés; (5) a püspöki méltóságra emeltetés és (6) a lepra.⁴⁹¹ A felsorolt válóokok többsége, valamint azok rendszerbe sorolása (büntetéssel járó és azzal nem járó okok; külön a férfi és a nő részére) a jusztinianoszi jogra vezethető vissza. A büntetéssel járó válóokként elismert cselekmények egyházi szankciója a zsinati kánonok meghatározása szerint hét évre szóló kiközösítés és vezeklés,⁴⁹² a válás egyéb (például vagyoni) következményeit tekintve azonban a keleti egy házjog szintén sokat merített a jusztinianoszi rendeletekből.⁴⁹³

Ami a válás utáni újraházasodás kérdését illeti, a 407-ben tartott Karthágói Zsinat 102. kánonja még úgy rendelkezett, hogy az egymástól elvált házaspár vagy béküljenek ki egymással, vagy maradjanak újabb házasság nélkül, egyébként pedig császári rendelet kibocsátását kérte a kérdés rendezésére.⁴⁹⁴ Végül e tekintetben is Jusztinianosz 22. novellája vált az egyházjog kiindulópontjává,

⁴⁸⁹ ZHISHMAN i. m. 729–730.

⁴⁹⁰ Illetve, ha a házasságtörés ténye kellően nem bizonyított, de fennáll a következő tényállások valamelyike, akkor azok alapján a házasságtörést vélelmezni kell. *A férfi számára* ily módon válóok, ha a feleség (3a) a férj akarata ellenére idegen férfiak által tartott lakomán vesz részt vagy érzéki vonzalom által vezéreltetve velük fürdőbe jár; (3b) alapos ok nélkül és a férj engedélye nélkül idegen házban éjszakázik (kivéve a szülői házat); (3c) a férj tudta és beleegyezése nélkül vagy tilalma ellenére lóversenyre, színházba vagy állatviadalra jár. *A nő számára* hasonlóképp válóokként szolgálnak a következők: (3d) ha felesége erkölcsi tisztaságát figyelmen kívül hagyva a férj az asszonyt másokkal igyekszik nemi kapcsolatba hozni; (3e) ha a férj házasságtöréssel vádolta meg feleségét, de azt a bíróság előtt bizonyítani nem tudta; (3f) ha a férj a figyelmeztetések ellenére makacsul ágyassági viszonyt folytat.

⁴⁹¹ ZHISHMAN i. m. 119. és részletesen elemezve 731–783.

⁴⁹² 48. apostoli kánon; Ankürai Zsinat 20. kánon; Trulloszi Zsinat 87. kánon.

⁴⁹³ ZHISHMAN i. m. 740., 791–794.

⁴⁹⁴ JOANNOU i. m. I/2. köt. 367–368.

amelynek értelmében, ha a nő volt *felelős* a válásért, akkor újabb házasságot köthetett, de csak öt év elteltével;⁴⁹⁵ ha pedig a férfi, akkor a vétlen nő – az esetleg később születő utódok származása körüli bizonytalanság elkerülése végett – köteles volt egy évet várni az újabb házassággal.⁴⁹⁶ A férfi számára ilyenkor – bár ő volt a válás okozója – a novella szerint nem volt kötelező a várakozás, de a keleti egyház a felek egyenjogúságának elve alapján öt esztendeig öt sem engedte újabb házasságot kötni. Sőt, a bontást kimondó egyházi ítéletekbe az ok mellett gyakran azt is felvették, hogy a válásért felelős házaspár a későbbiekben egyáltalán nem köthet újabb házasságot harmadik személlyel. Mindazonáltal, ha nem szentírás eredetű, hanem egyéb válóokról volt szó – egyes korai zsinatok határozataira is figyelemmel – a püspök lerövidíthette a kiszabott vezeklési időt, ha a vétkes fél bűnbánatát elég őszintének látta,⁴⁹⁷ így legkorábban öt év elteltével ismét megházasodhatott. A *válásért nem felelős* házaspár újabb házasságkötését – eltekintve a vétlen nőre vonatkozó egyéves várakozási időtől – a keleti egyház lehetővé tette, mivel a vétlen felet úgy kezelte, mintha megövegyült volna.⁴⁹⁸ Az ennek megfelelő gyakorlatot a konstantinápolyi pátriárka döntései is mutatják.⁴⁹⁹

⁴⁹⁵ Nov. 22, 15, 3.

⁴⁹⁶ Nov. 22, 16pr.

⁴⁹⁷ A Nikaiai Egyetemes Zsinat 12. kánonja; az Ankürai Zsinat 2., 5. és 7. kánonjai; a Trulluszi Zsinat 102. kánonja az egyes vétségek (pl. a katonai szolgálatba való tiltott visszatérés, bálványoknak való áldozatbemutatás) miatt kiszabott vezeklési idő esetleges lerövidítését, illetve a vezeklés könnyítését a püspök belátására bízta, aki e diszkrecionális jogkörben annak alapján döntött, hogy a bűnös menyjére őszinte és mély megbánást tanúsított – JOANNOU i. m. I/1. köt. 34. és 241., továbbá I/2. köt. 57., 60–62.

⁴⁹⁸ ZHISHMAN i. m. 802–804.

⁴⁹⁹ Lásd pl. Alexiosz Sztudítész pátriárka (1025–1043) egyik döntését, amely szerint a vétkes férj által elbocsátott feleség új házasságot köthet, s az új házasságkötésnél közreműködő papot ezért nem érheti feddés. Büntetni rendeli ugyanakkor azt a klerikust, aki olyan nő második házasságát áldja meg, akit férje „esztelen utálatból” küldött el. Megfosztandó papi rangjától az is, aki olyan feleket ad össze, akik előző házasságukban „kölcsonös megegyezéssel” váltak el: RegPatr. I, 2–3. 351. (N. 848/5, 8–9.) Megjegyzésre érdemes, hogy olyan papoknak, akiknek törvényes felesége házasságtörést követett el, a konstantinápolyi pátriárkák több ízben az asszonytól való elválást írtak elő, ellenkező esetben megfosztották őket papi méltóságuktól, illetve megtiltották nekik a misézést. Ilyen esetben azonban nem volt szó arról a lehetőségéről, hogy a felek valamelyike új házasságot kössön. Lásd pl. I. (Kerulariosz) Mihály pátriárka (1043–1059) egyik ilyen döntését: RegPatr. I, 2–3. 371. (N. 883); hasonló értelmű kánoni választ adott püspökének kérdésére 1094 körül III. (Grammatikosz) Nikolaosz (1084–1111) pátriárka is: RegPatr. I, 2–3. 448. (N. 990).

5.5. A magyarországi szabályozás a keleti és nyugati felfogás fényében

A 11. század második felében tehát a nyugati és keleti egyházjog közötti alapvető különbség a válás tekintetében az volt, hogy míg a keleti – meghatározott válási okok valamelyikének fennforgása esetén – nemcsak az elválást, hanem a kötelék felbontását és új házasság megkötését is lehetővé tette, addig a nyugati – bár a házasság elválását szintén lehetővé tette bizonyos esetekben – a kötelék megszüntetését és az újabb házasságot nem engedte meg. E kettősséget látva az 1100 körüli I. Esztergomi Zsinat idézett 55. kánonjának 2. bekezdése a korabeli keleti egyház felfogásához áll közelebb, mikor az új házasságot is megengedi. Szent István I. törvénykönyvének említett 30. fejezete, amely szintén megengedte a válás utáni házasságkötést, még abban az időszakban keletkezett, amikor még a nyugati egyházi területeken is voltak kivételek a hivatalos római állásponttal szemben, így e rendelkezés akár ezek körébe is beilleszthető, bár megfelel a bizánci egyházjognak is. Az Esztergomi Zsinat kánonját azonban már olyan időben fogalmazták meg, amikor a nyugati területeken egyöntetűen érvényesült a kötelék felbonthatatlanságának szabálya, így valószínűbb, hogy a kérdéses rendelkezés eszmei forrása a keleti egyházi felfogásban keresendő. Elvileg nyitva marad azonban annak a lehetősége is, hogy a zsinat egyszerűen a tényleges viszonyokat és szokásokat tartotta szem előtt, s nem vette figyelembe sem a keleti, sem a nyugati egyház véleményét.

Egy további körülmény azonban még inkább megerősíti azt a gyanút, hogy a kérdéses esztergomi határozat a bizánci jogra vezethető vissza. Szövege ugyanis kifejezetten említi azt az esetet is, amikor a férfi vádolja meg feleségét a házasságtöréssel, de ezt bizonyítani nem tudja, s ezért azt a büntetést kell elszenvednie, amely az asszonyt sújtaná, ha a vád beigazolódott volna (házasság nélkül maradva vezekel, vagy eladja rabszolgának); az asszony pedig új házasságot köthet.⁵⁰⁰ Ez az eset Jusztinianosz 117. novellájában szintén kimondottan szerepel, mint válóok a feleség számára.⁵⁰¹ A keleti egyházjog is felvette a válóok sorába, s több bizánci világi forrás is tartalmazta.⁵⁰² A házasságtörés miatti bontóperekben egyébként a keleti egyház igyekezett nagy körültekintéssel

⁵⁰⁰ Itt kell megemlíteni, hogy ROSZNER abban látja a keleti egyházjog hatását a magyar házassági törvényekre, hogy azok – mind Szent László, mind Könyves Kálmán esetében – csak a házasságtörő nő fenyítéséről intézkednek, s csak a férj emelhet vádat felesége házasságtörése miatt, fordítva nem – ROSZNER i. m. 261.

⁵⁰¹ Nov. 117, 9, 4: „...ἐὰν ὁ ἀνὴρ περὶ μοιχείας ἐγγράψῃται τὴν γυναῖκα καὶ τὴν μοιχείαν μὴ ἀποδείξῃ...”

⁵⁰² Eis. 21, 6; B. 28, 7, 1; Proch. 11, 17.

eljárni: az egyházi hatóság jegyzőkönyvet vett fel, rögzítve a felek, tanúk, szülők és más személyek vallomásait.⁵⁰³ Ezzel némileg rokonítható a Szabolcsi Zsinat 13. kánonja, amely szintén viszonylag részletesen taglalja, hogy a bíróság mely körülményeket köteles megvizsgálni abban az esetben, ha a férj más-sal fajtalanzkodó feleségét megölte, s emiatt az asszony rokonai közül valaki vádat emelt ellene.⁵⁰⁴

A Szabolcsi Zsinat 20. kánonja egyébként, amelyet fentebb már idéztem, mint – szemben az 55. esztergomi zsinati rendelkezéssel – a nyugati egyházjog-nak inkább megfelelőt, egyes keleti szinódusok szabályaival is közeli hasonlóságot mutat. A Karthágói Zsinat említett 102. kánonja például ugyancsak nem engedte meg az elvált felek újraházasodását, hanem kibékülést várt el tőlük, ennek hiányában pedig életük végéig házasság nélküli életet írt elő számuk-ra. Itt is fellelhető továbbá a szabolcsi határozatbeli szankció, a vezeklés, amely egyébként további keleti zsinatok kánonjaiban is megtalálható:

Szabolcsi Zsinat 20. kánon:
Si quis uxorem suam in adulterio deprehenderit et in iudicium statuerit, secundum statuta canonum penitentia imponatur et peracta penitentia, si maritus voluerit, iterum recipiat, sin autem, quamdiu ambo vixerint, innupti permaneat.

Karthágói Zsinat 102. kánon:
Ἦρεσεν, ὥστε κατὰ τὴν εὐαγγελικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐπιστήμην, μήτε ὁ ἀπὸ γυναικὸς ἐαθεῖς, μήτε ἡ ἀπὸ ἀνδρὸς καταληφθεῖσα, ἐτέρῳ συζευχθῆ, ἀλλ' ἢ οὕτω μείνωσιν, ἢ ἑαυτοῖς καταλλαγῶσιν· οὐπὲρ ἐὰν καταφρονήσωσι, πρὸς μετάνοιαν καταναγκασθῶσιν...

Karthágói Zsinat 102. kánon: „Úgy tetszett (a zsinatnak), hogy az Evangélium és az apostoli tanítás szerint sem a felesége által elhagyott férj, sem a férj által elhagyott asszony ne kössön mással házasságot, hanem vagy maradjanak így, vagy béküljenek ki egymással. Aki pedig ezt (a rendelkezést) megveti, vessék alá vezeklésnek...”⁵⁰⁵

⁵⁰³ Vö. ZHISHMAN i. m. 595. és 787–789.

⁵⁰⁴ Szabolcsi Zsinat 13. kánon: „Si quis uxorem cum alio viro adulterantem necaverit, deo rationem reddat, et si voluerit, aliam ducat. Si vero ex propinquis aliquis femine in eum insurrexit, quod interfecisset iniuste, iudicio discutiatur, et illud a vicinis eorum omnimodis investigetur, si in despeccione et contemptu apud virum suum prius esset, aut aliqua suspicio fornicacionis de illa prius orta fuisset, et hoc, secundum quod rationabile videtur, diiudicetur.” ZÁVODSZKY i. m. 160. A vizsgálat részletes és megalapozott voltát nemcsak a keleti egyházjog tartotta fontosnak, hanem a bizánci világi jog is: házasságtörés miatt indított bűntügyek esetére pl. az Eklogé is részletesen előírta, hogy a vádlókat gondos vizsgálatnak kell alávetni, s meghatározta, hogy milyen vádló szava mennyit ér – vö. Ecl. 17, 27. BURGMANN (1983) i. m. 235.

⁵⁰⁵ A görög szövegre lásd: JOANNOU i. m. I/2. köt. 367–368. A vezeklés idejét az Ankürai

A házasságtörés megítélésében végül – akárcsak a papi nőtlenség kérdésében – a II. Esztergomi Zsinat helyezkedett véglegesen a nyugati egyház álláspontjára: kánonjai közül mindegyik a házasság felbonthatatlansága mellett foglalt állást.⁵⁰⁶ A tényleges gyakorlat itt is csak hosszú idő után követte az írott törvényt: még a 13. században is akadtak példák arra, hogy a házasságot – akár közös megegyezés okán, akár más alapon – felbontották.⁵⁰⁷

Zsinat 20. kánonja 7 évben határozta meg, s így rendelkezett a Trulluszi Zsinat 87. kánonja is – JOANNOU i. m. I/2. köt. 70. és I/1. köt. 223. Az idézett szabolcsi kánon szövegét lásd: ZÁVODSZKY i. m. 161.

⁵⁰⁶ II. Esztergomi Zsinat 4. kánon: „Ut si qua mulier a viro suo fugerit, reddatur ei, et quociens fugerit, restitatur ei, quia scriptum est, quod deus coniunxit, homo non sepatet.” 5. kánon: „Ut si quis uxorem suam coram legibus adulteram probaverit, ipsa penitencie subiaceat, et postea si voluerint, reconcilientur, aliter innupti permaneant.” (Ez a kánon egyébként tartalmában megfelel a 20. szabolcsi kánonnak.) 7. kánon: „Ut si quis uxorem exosam habens, sponte servituti se subdiderit, ut ab ea exosa sepatetur, uxor cum salva libertate sequatur, aliter innupti permaneant.” ZÁVODSZKY i. m. 207. A gregoriánus reformok eredményeinek megszilárdításában nagy szerepe lehetett a 12. században Magyarországon járt pápai legátusoknak is – vö. SZUROMI (2006b) i. m. 199–200.

⁵⁰⁷ ROSZNER i. m. 302–303., 306–307.

V. FEJEZET

NÉHÁNY ‘MAGÁNJOGI’ RENDELKEZÉS

A középkori magyar jogra gyakorolt bizánci hatás vizsgálatánál aligha kerülhető meg, hogy korabeli magánjogunkat is görcső alá vonjuk. Egész középkori magánjogunk ‘átvilágítása’ azonban nemcsak a jelen munka kereteit haladná meg, hanem abba a korlátba is beleütközne, hogy magánjogi intézményeinkre nézve a vizsgált évszázadokból jóval kevesebb normatív forrás áll rendelkezésünkre, mint az egyházjog vagy éppen a büntetőjog területén. Ami pedig viszonylag szerény okleveles anyagunkból kiviláglik, az is gyakran csak meglehetősen homályos képét adja valaha volt szokásjogi szabályainknak, aminek az írott és részletes bizánci jogkönyvekkel való összehasonlítása csak szűk körben ígérne komoly eredményt. Ezért az alábbiakban azon néhány kérdést szeretném érinteni, amelyek kapcsán a bizánci hatás gyanúját a korábbi szakirodalomban már felvetették. Ezek az antik római jog szempontjából a magánjog területéhez tartoznak: a rabszolgává válás esetei vagy éppen a szolgálállapot megszűnése, a végrendekezés joga és annak korlátai, valamint az elbirtoklás. A középkorban ezek közül többet az egyházjog befolyása is alakított (*manumissio* – rabszolgák klérusba való felvétele; végrendekezés – lélekváltásadomány, egyház javára szóló végrendeleti juttatások; elbirtoklás – egyházi vagyon elbirtoklása), de olyan is van e szabályok között, amelyet büntető karakterűnek mondhatnánk (a más rabszolgájával nemi viszonyt folytató személy szankciója). Ezért álljon itt egy rövid fejezet az egyházjogi párhuzamok után, s a büntetőjogi összehasonlítás előtt.

1. A rabszolgaság kérdései

1.1. Rabszolga-felszabadítás

A szóba jövő kérdések között első a szolgákra vonatkozó szabályozás. Egyházfegyelmi és – a gazda hatalma szempontjából – magánjogi vonatkozása-

sa is van azon rendelkezéseknek, amelyek a szolgák klérusba való felvételéről szólnak. Ennek kapcsán mind a keleti egyházjog, mind pedig az esztergomi kánonok kimondták, hogy rabszolgát urának tudta és beleegyezése nélkül nem szabad pappá szentelni.

I. Esztergomi Zsinat 30. kánon:
Nullius servus clericus ordinetur, nisi antea dominus eius plenam sibi dederit libertatem.

I. Esztergomi Zsinat 69. kánon:
Si quis alterius servum vel servientem talem, qui domino suo sine ipsius voluntate alienari non potest, aut quemlibet de civili populo literas docuerit, seu clericum fecerit absque consciencia et confessione domini sui, ipsum redimat et insuper L pensas persolvat.

82. apostoli kánon:

Οικέτας εις κλήρον προχειρίζεσθαι ἄνευ τῆς τῶν δεσποτῶν γνώμης οὐκ ἐπιτρέπομεν ἐπὶ λύπῃ τῶν κεκτημένων· οἴκων γὰρ ἀνατροπὴν τὸ τοιοῦτον ἐργάζεται. Εἰ δέ ποτε καὶ ἄξιος φανεῖη ὁ οἰκέτης πρὸς χειροτονίαν βαθμοῦ, οἷος καὶ Ὀνήσιμος ὁ ἡμέτερος ἀνεφάνη, καὶ συγχωροῦσιν οἱ δεσπότες καὶ ἐλευθεροῦσι καὶ τοῦ οἴκου ἑαυτῶν ἀποστέλλουσι, γινέσθω.

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 4. kánon:

...Μηδένα δὲ προσδέχεσθαι ἐν τοῖς μοναστηρίοις δοῦλον ἐπὶ τὸ μονάσαι παρὰ γνώμην τοῦ ἰδίου δεσπότης...

82. apostoli kánon: „Rabszolgának a klérusba való felvételét, gazdájuknak a beleegyezése nélkül és a tulajdonos gazdák bosszúságára, nem engedjük meg; mert az ilyesmi a házak felfordulását okozza. Ha pedig valamely rabszolga egyszer méltónak is találtatnék a fölszentelés rangjára – mint amilyenek a mi Onézimoszunk is találtatott – és a gazdák beleegyeznek és felszabadítják (őt) és a házból elbocsátják, legyen (klérikus).”

Khalkédóni Egyetemes Zsinat 4. kánon: „...Semmiféle *rabszolga se fogadtassék szerzetesi életre a kolostorokba gazdájának beleegyezése nélkül...*”⁵⁰⁸

A két idézett esztergomi kánon tiltásából egyébként következik, hogy az úr hozzájárulásával lehetséges volt a szolga pappá szentelése, aki ilyenkor nyilván szabadságát is elnyerte. A bizánci világi jog is a rabszolgaságból való felszabadulás egyik módjának ismerte el, ha a szolga urának tudtával és beleegyezésével klerikus vagy szerzetes lett.⁵⁰⁹

⁵⁰⁸ Az idézett görög szövegek forrása: JOANNOU i. m. I/2. köt. 49–50., I/1. köt. 73. Ford.: BERKI i. m. 47–48., 82. A két esztergomi kánon szövegét lásd: ZÁVODSZKY i. m. 201., 205. Természetesen ezúttal is találhatunk hasonló nyugati rendelkezéseket is – vö. ZÁVODSZKY i. m. 105., 117–118.; SZUROMI (2006b) i. m. 194.

⁵⁰⁹ Ecl. 8, 1, 4. „...ἢ καὶ ἐὰν εἰδήσει καὶ βουλῇ τοῦ κυρίου αὐτοῦ κληρικὸς ἢ μοναχὸς γένηται” – BURGMANN i. m. 200.

Itt említendő Szent István törvényének egy szabálya is (I. 18.), amely szerint, ha valaki könnyörületességből tanúbizonyosság mellett felszabadítja szolgálait vagy szolgálólányait, halála után irigységtől vezéreltetve senki se hívja vissza azokat a szolgaságba; ha pedig szabadságot ígért, de halála miatt ezt kinyilatkoztatni nem tudta, felesége, illetve fiai nyilatkozathassák ki a szabadságot, s rendezhessenek a férj lelki üdvéért szeretetlakomát, ahogyan akarják.⁵¹⁰ A magyar királyi dekrétum szövegében ezúttal is a rabszolga-felszabadítás két római jogi eredetű, Bizáncban is ismert módja sejlik fel:⁵¹¹ a tanúk (barátok) előtti és a végrendeletben történő *manumissio*.⁵¹²

1.2. A más szolgájával fajtalankodó büntetése

Nem a felszabadítás, hanem a rabszolgává válás egyik Szent István törvényében szabályozott esete is felveti a római-bizánci hatás gyanúját. Az I. dekrétum 28–29. fejezetei szerint ugyanis a más szolgájával fajtalankodó szabad személy első ízben veréssel, második ízben veréssel és lenyírással büntetendő, harmadik ízben azonban maga is rabszolgává válik, hacsak meg nem váltja magát. Hasonlón, aki a gazda tudtával annak rabszolganőjét választja feleségül, elveszítvén saját szabadságát, örökös szolgaságra vetendő.⁵¹³ A rabszolgává válás e sajátos esetére vonatkozó szabályozás kétségkívül hasonlít a Kr. u. 54-ben

⁵¹⁰ Szt. Istv. I. 18.: „Si quis misericordia ductus proprios servos at ancillas libertate feriverit cum testimonio, decrevimus, ut post obitum eius nemo invidia tactus in servitum eos audeat reducere. Si autem libertatem promiserit et morte impediante non testificatus fuerit, habeat mulier illius vidua et filii potestatem hanc eandem libertatem testificari et agapen facere pro redemptione anime sui mariti, qualitercunque velit. ZÁVODSZKY i. m. 147. LEDERER (1964) i. m. 20.

⁵¹¹ A római-bizánci kölcsönzés lehetőségét ennek kapcsán felvetette már ZLINSZKY (1996) i. m. 274.

⁵¹² A végrendeleti rabszolga-fölszabadításra lásd a római jogban: D. 40, 4 és C. 7, 2; a bizánci jogban ezek alapján: B. 48, 3; a barátok előtti *manumissio*ra lásd: C. 7, 6, 1, 2 és B. 48, 14; mindkét felszabadítási módot említi továbbá a római-bizánci jogban: Inst. 1, 5, 1–2; Ecl. 8, 1, 1 és Proch. 34, 8. Az Eklogé öt, ennek hiányában legalább három tanú jelenlétét kívánta meg a felszabadításhoz, s ez utóbbit rendelte a Trullloszi Zsinat 85. kánonja is – JOANNOU i. m. I/1. köt. 221–222. BERKI i. m. 153.

⁵¹³ Szt. Istv. I. 28.: „... Quisquis transgrediens, fornicatur cum ancilla alterius, sciat se reum criminis et pro eodem crimine inprimis decoriari. Si vero secundo cum eadem fornicatus fuerit, iterum decorietur ac depiletur. Si autem tercio, sit servus pariter cum ancilla, aut redimat se...” 29.: „... decretum est, ut si quis liber connubium ancillę alterius sciente domino ancillę elegerit, perditā libertatis sue industria perpetuus efficiatur servus.” ZÁVODSZKY i. m. 149–150.

keletkezett *SC Claudianum* rendelkezéséhez,⁵¹⁴ amely szerint az a szabad nő, aki más tulajdonjogát sértve idegen rabszolgával folytatott nemi viszonyt, s azt a gazda tiltakozása ellenére sem hagyta abba, maga is rabszolgává vált.⁵¹⁵ A principátus idején kelt szenátusi határozatot azonban – mint korához méltatlant – utóbb Jusztinianosz eltörölte, s az ilyen helyzetek megoldását a rabszolga urának fegyelmező jogkörébe utalta.⁵¹⁶ Ugyanezt megerősítette később a Baszilika is.⁵¹⁷ Hogy azonban a rabszolgává válás e módja tovább élt, mutatja Bölcs Leó 100. novellája, amely kifejezetten a szokás által szentesített gyakorlattal szemben – legalábbis a jogsértő házassági szándéka esetére – enyhébb szabályokat fogalmazott meg. Előírta, hogy ha szabad ember rabszolgát kíván feleségül venni, akkor e házasság legyen érvényes, feltéve, hogy a szabad állapotú kérő maga is vállalja a szolgaságot, vagy kötelezettséget vállal a gazda felé a rabnő árának megfizetésére, aki így szabaddá válik.⁵¹⁸ A rendelet egyébként inti a rabszolga urát, hogy a házasefelekkel ne viselkedjen embertelenül, s előírja, hogy a gazda halálakor a szolgaságot vállalt férj és felesége is nyerjék el a szabadságot, ha pedig a férj a rabnő pénzen való megváltását vállalta, de az ár előteremtése nehezebbre esik, azt inkább dolgozza le évente két nomiszma bér fejében, amelyből a megváltás lehetségessé válik. A bizánci fejlődésben tehát a rabszolganővel való házasság az említett feltételekkel megengedetté vált, s a *SC Claudianum* szigorú szankciója – legalábbis a *házassági szándék megléte esetén* – enyhült, illetve pénzen megválthatóvá vált. A bizánci jog azonban továbbra is a büntetendő cselekmények közé sorolta azt az esetet, ha szabad ember *házassági elhatározás nélkül* folytatott nemi viszonyt más szolganőjével, s ezt – társadalmi rangtól függetlenül – pénzbeli kárpótlással, illetve testi fenyítéssel szankcionálta.⁵¹⁹

⁵¹⁴ A bizánci hatás gyanúját itt is megfogalmazta már ZLINSZKY (1996) i. m. 274.

⁵¹⁵ FÖLDI–HAMZA 214. Gai. Inst. I, 91 és 160.

⁵¹⁶ C. 7, 24.; Inst. 3, 12, 1.

⁵¹⁷ C. 7, 24. = B. 48, 25.

⁵¹⁸ Bölcs Leó 100. novella: „...θεσπίζομεν, ἐὰν ἐλευθερία τιμώμενον πρόσωπον δουλικῆς ἐλοιτο γάμον τύχης, ὑπὸ δυοῖν τούτοις τὸν γάμον συνέχουσι πράγμασι συνίστασθαι τὴν συνάφειαν· ἢ γὰρ καὶ τὴν ἴσην ἀναλαμβάνετω τύχην ὁ τῶ δουλικῶ προσώπῳ διὰ τοῦ ἔρωτος συναπτόμενος, ἢ καταβολὴν προσομολογεῖτω τιμήματος δι’ οὗ ἀπολελυμένον τῆς δουλείας τὸ ὑπ’ αὐτῆς κατεχόμενον μέρος τῆς ἐλευθερίας γενήσεται...” Ford.: „...ha egy szabad állapotú személy szolgáló állapotú vesz feleségül, a házasság legyen érvényes a következő kettős törvényi feltétel mellett: a szerelme által hajtott szabad vagy öltse magára a rabszolga állapotát, vagy ígérje meg (a gazdának) olyan ár fizetését, amelynek révén az általa választott házastárs szabaddá válik...” – NOAILLES–DAIN i. m. 331. Lásd még: ZACHARIA (1955) 60.

⁵¹⁹ Ecl. 17, 22.

A Szent István törvényében megfogalmazott rendelkezések tekintetében tehát a bizánci hatás nem egyértelmű: a más szolganőjével való testi kapcsolat *házassági szándék nélkül* a magyar dekrétum szerint első és másodízben testi és megszégyenítő büntetéssel, harmadízben rabszolgává válással büntetendő, amely pénzen megváltható; az Eklogé azonban hasonló tényállásra csak testi büntetést és a gazdának fizetendő kárpótlást ír elő, rabszolgává válást nem. *Házassági szándék esetén* a magyar szabályozás csak a rabszolgává válás szankcióját rendeli alkalmazni, míg a bizánci törvényhozás ennél enyhébb álláspontot képviselve vagylagosan lehetővé teszi a rabnő pénzen való megváltását is. Első hazai dekrétumunk rendelkezései tehát leginkább magára a *SC Claudianumra* hasonlítanak, azonban ahhoz képest is fordított szerepekkel: míg az antik római jogforrás a más szolgájával nemi viszonyt folytató *szabad nő*t szankcionálta, addig a magyar dekrétum a más rabnőjével testi kapcsolatba lépő *szabad férfit*. A gondolati rokonság persze fennáll, hasonló szabályokat azonban a korabeli nyugat-európai jogokban is találhatunk.⁵²⁰

2. Öröklési jog

2.1. Szabad végrendekezés, lélekváltság-adomány

Eredendően magánjogi, ám a középkori fejlődésben részben egyházi befolyás alá került az öröklés normaanyaga is. E körben a római–bizánci hatás gyanúját mindenekelőtt a szabad végrendekezés Szent István-i biztosítása vetette fel.⁵²¹ Az államalapító törvényei⁵²² ugyanis – szemben a nemzetség tagjainak öröklési jogával – elismerték az örökhagyó azon szabadságát, hogy vagyonát feleségére, fiaira és lányaira, rokonaira vagy az egyházra örökítse.⁵²³ Murarik Antal mutatott rá arra, hogy a kor viszonyaihoz képest igen széles körben biztosított

⁵²⁰ ZÁVODSZKY i. m. 39–40.

⁵²¹ ZLINSZKY (2002a) i. m. 950.

⁵²² Szt. Istv. I. 6.: „Decrevimus nostra regali potencia, ut unusquisque habeat facultatem sua dividendi, tribuendi uxori, filiis filiabusque atque parentibus sive ecclesię, nec post eius obitum quis hoc destruere audeat.” Szt. Istv. II. 2.: „Consensimus igitur petitioni tocius senatus, ut unusquisque propriorum simul et donorum regis dominetur, dum vivit, excepto, quod ad episcopatum pertinet et comitatum, ac post eius vitam filii simili dominio succedant...” ZÁVODSZKY i. m. 144., 153.

⁵²³ A nemesek szabad rendelkezési jogát később a Tripartitum a szerzett jószágok körében ismerte el, az ősiekre nézve azonban nem (I. 57–58.).

szabad végrendekezés gyökere az egyház buzdításában keresendő, amelylyel Szent Ágoston óta igyekezett ösztönözni az egyház javára való végrendekezést.⁵²⁴ A szegényeknek, s az őket felkaroló szociális tevékenységet végző egyháznak tett juttatás elvi alapja a keresztény tanításban keresendő: aki felebarátjával jót tesz, Krisztussal tesz jót, s az ilyen bejut a mennyek országába (Mt 25,35–40). A buzdítás nyomán terjedt el hazánkban is az a gyakorlat, hogy az örökhatározó végrendeletében az egyházat is örökössé nevezte, kvázi egy fiúgyermek helyén, lelkének megmentése érdekében. Az ilyen juttatásnak ezért Murarik találó módon a ‘*donum pro salute animae*’ nevet adta, s több példát is felvonultatott rá a középkori nyugati jogalkotásból. Az idézett Szent István-i törvényhely mellett a 30. szabolcsi zsinati kánon kifejezetten is egy ilyen lélekváltság-adományról szól, melynek tárgyát egyház javára felszabadított rabszolgák képezik.⁵²⁵

Kevésé ismert azonban, hogy a lélekváltság-adományt, mint élők közötti vagy halál esetére szóló juttatást ὕπερ ψυχικῆς σωτηρίας vagy εἰς ψυχικόν, Bizáncban is gyakorolták. Korai lelkes szószólója Aranyszájú Szent János volt, aki számos szentbeszédében buzdította híveit a szegények és az egyház javára való adakozásra, valamint az örökhatározót arra, hogy lelke megmentésére Krisztust (tehát az egyházat) is nevezze örökössé fiai mellett vagyónának egy részére (például harmadára, máshol felére), vagy hogy meglátva az Urat rabszolgájának személyében, szabadítsa fel őt.⁵²⁶ Ezután Bizáncban is szokássá vált az egyház javára való végrendekezés, többnyire telek vagy épület hagyományozása formájában.⁵²⁷

A lélekváltság intézménye későbbi császári rendeletekben is megjelent, kivételes esetekben egyenesen egyházi törvényes öröklés formájában.⁵²⁸ Bölcs Leó például a hadifogságban lévők végrendekezési jogáról szóló 40. novellájában hosszasan érvel amellett, hogy a régi szabály, mely szerint hadifogságban lévők nem tehetnek érvényes végrendeletet,⁵²⁹ ellentétes a filantrópia és az igazságosság követelményével. Egyrészt ugyanis, ha a jog nem teszi lehetővé a

⁵²⁴ MURARIK (1934); MURARIK (1938) i. m. 114. skk.

⁵²⁵ Szabolcsi Zsinat 30. kánon: „... Qui autem pro animarum salute libertate mancipati fuerint, eo tenore tamen, ut ecclesie serviant, ipsi nemini, nisi soli persbitero administrent.” ZÁVODSZKY i. m. 162.

⁵²⁶ BRUCK 398.

⁵²⁷ Uo. 385.

⁵²⁸ Összefoglalón tárgyalja ZACHARIÁ (1955) i. m. 139–143. és BRUCK i. m. 377–380.

⁵²⁹ D. 28, 1, 8; Inst. 2, 12, 5; Ecl. 5, 1.

hadifogoly számára végrendelet készítését, ezáltal annak törvényes örökösait arra készíti, hogy ne tegyenek semmit az örökhagyó kiszabadítása érdekében, hisz a törvény révén úgyszólván örökölni fognak (talán épp olyanok, akik az örökhagyó ellenségei voltak). Másrészt annak a lehetőségét is elveszi a hadifogolytól, hogy a kiszabadítására tett esetleges erőfeszítéseket végrendeletileg honorálja (esetleg előzetesen is ösztönözze); harmadrészt pedig – mint legsúlyosabb igazságtalanság, ami érheti a szerencsétlent – az a lehetősége is elvész, hogy vagyonának egy részét lelke megmentésére szentelje.⁵³⁰ Ezért a császár elrendelte, hogy a hadifogoly öt – vagy ha ez nem lehetséges, három – tanú előtt tett és esküjükkkel megerősített írásbeli vagy szóbeli végrendelettel akár gyermekeire, akár más rokonaira hagyhassa vagyonát. Ha végül nem tett végrendeletet, akkor lemenő, illetve felmenő rokonai örököljék javait, ha pedig ilyenek nincsenek, az örökséget a tartozások levonása után egyharmad-kétharmad arányban meg kell osztani, s az egyharmad rész az elhunyt lelke üdvére (tehát az egyház javára) fordítandó, a kétharmad részt pedig – a szolganép kivételével – a *fiscus*nak kell adni. A szolgálkat, hacsak a hagyatéki adósságok megfizetését ez nem akadályozza, fel kell szabadítani.⁵³¹ Az egyház tehát e rendelkezéssel az elhunyt hadifogoly lélekváltsága címén törvényes öröklést nyert. Később ezt az egyházi törvényes öröklést Bíborbanszületett Konstantin 12. novellája általánossá tette gyermek és végrendelet nélkül elhalt örökhagyó esetén, a hagyatéki javak harmadrésze tekintetében.⁵³²

Az egyház javára történő végrendeletet ösztönző Szent István-i normák, valamint az említett szabolcsi zsinati szabályozás tehát olyan gyakorlatot tükröznek, amely nemcsak a középkori Nyugat-Európában élt, hanem – tán még erőteljesebben – a keleti kereszténység területein is. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a bizánci világi jog is magától értetődőnek tartotta a végrendeletet szabadságot,⁵³³ akkor talán nem túlzás feltételezni, hogy az államalapító dekrétumaiban meghatározott, a szokásjog szerinti nemzeti törvényes örökléssel

⁵³⁰ „...Εἰ δὲ γὰρ λύτρον ψυχῆς ἢ ἰδία κτήσις, πῶς οὐκί καὶ κατὰ τοῦτο ἀδικίαν ἀκροτάτην ὑπομένουσιν οἱ αἰχμάλωτοι, οὐκ ἐώμενοι παρὰ τοῦ νόμου περὶ τῶν προσόντων ὀρίζειν, ἂν τοῦτο βούλωνται, ὑπερ ψυχῆς αὐτῶν τινα διανεμηθῆσθαι τῶν πραγμάτων...” NOAILLES–DAIN i. m. 161.

⁵³¹ „...τὸ μὲν τρίτον εἰς τὴν ὑπερ ψυχῆς διανομὴν ἀφορίζειν, τοῦ δ’ ἐτέρου μέρους ἐν τοῖς βασιλείοις ταμείοις γίνεσθαι τὴν ἀνάληψιν, ἄνευ μέντοιγε τῶν οικετῶν. Ταῦτα γὰρ, εἰ μὴ τῶν χρεῶν ἢ ἐκπλήρωσις ἐκποδῶν σταίη, πάντα ἐλευθερία τετιμῆσθαι βουλόμεθα...” uo. 163–165.

⁵³² BRUCK i. m. 378.; ZACHARIÄ (1955) i. m. 141. JGR I. köt. 235–238.

⁵³³ ZACHARIÄ (1955) i. m. 149–150. Ecl. 5; Proch. 21; B. 35, 1–3.

szemben igencsak engedékeny, nyilván kivételes⁵³⁴ szabályok ilyen alakítását a keletről jövő impulzus is elősegíthette.

2.2. *Agapé*

Szent István I. törvényének fentebb már idézett 18. fejezete egyébként szintén szól a lélekváltásról, amely azonban ezúttal nem az örökhagyó egyház javára tett rendelkezése formájában nyilvánul meg, hanem az elhunyt férj lelki üdvéért a túlélő rokonai, felesége és fiai által rendezett, keleti gyökerű szeretetlakoma formájában. A dekrétum a görög *ἀγάπη* szót használja, a görög nyelv szabályai szerinti *accusativusban* („...et *agapen facere*...”). A kifejezés az ókeresztény korban egyrészt a felebaráti szeretetet, másrészt az Úrvacsora közös elkölését jelentette, de hamar szokásba jött, hogy egy-egy keresztény közösség tagjai az Eucharisziától függetlenül is rendeztek egymás számára szeretetlakomákat.⁵³⁵ Az összes helyi hívek számára rendezett vacsora később a keresztény közösségek növekedtével kisebb csoportokban, többnyire klerikus jelenlétében tartott összejövetellé vált, amelyről a korai keleti zsinatok is rendelkeztek, például a laodikeiai, amely egyrészt megtiltotta az agapéra meghívottaknak (klerikusoknak és világiaknak egyaránt), hogy az étel egy részét hazavigyék, másrészt azt, hogy az ilyen vendégségeket a templomban tartsák.⁵³⁶ A 3. század táján a szeretetlakomák már elsősorban karitatív célokat szolgáltak: agapé keretében gondoskodtak az özvegyekről és a szegényekről. A Gangrai Zsinat 11. kánonja már ebben az értelemben vett agapéről beszél, amikor szankcióval illeti azokat, akik mint jelentéktelen dolgot visszautasítják a szegényeknek rendezett szeretetlakomákra szóló meghívást.⁵³⁷ Az agapét a keleti zsinatok közül a

⁵³⁴ Vö. ILLÉS (1904) 18–19.; BÓNIS (1972) 92–93.

⁵³⁵ Ilyen értelemben említi az agapét az Újszövetségben az I. Korintusi levél (11,20–34), valamint Júdás levele (12).

⁵³⁶ Laodikeiai Zsinat 27–28. kánonok – JOANNOU i. m. I/2. köt. 141–142. Ford. ERDŐ (1983) i. m. 323.

⁵³⁷ Gangrai Zsinat 11. kánon: „Εἴ τις καταφρονοῖ τῶν ἐκ πίστεως ἀγάπας ποιοῦντων καὶ διὰ τὴν τιμὴν τοῦ κυρίου συγκαλοῦντων τοὺς ἀδελφούς, καὶ μὴ θέλοι κοινωνεῖν ταῖς κλήσεσι, διὰ τὸ ἐξευτελιῶσαι τὸ γινόμενον, ἀνάθεμα ἔστω.” JOANNOU i. m. I/2. köt. 93–94. Ford.: „Ha valaki megveti azokat, akik hívó lélekkel szeretetlakomát adnak a szegényeknek, és az Úr tiszteletére meghívják rá a testvéreket is, és nem is válaszol az ilyen meghívásokra, mert jelentéktelen dolognak tartja az ilyesmit, közösítessék ki.” ERDŐ (1983) i. m. 335.

trulloszi említi utoljára,⁵³⁸ de később is gyakorlatban maradt; előfordult, hogy az örökhatározó végrendeletében hagyta meg utódjainak, hogy agapéet tartsanak.⁵³⁹ A karitatív célú szeretetlakomák közben nyugaton is elterjedtek, gyakran a holtak lelki üdvéért rendezték őket, s a források tanúsága szerint a korai középkorban is gyakorolták ezt a szokást, mint az alamizsnálkodás egy formáját.⁵⁴⁰

Szent István törvényében tehát ezúttal is egy olyan szokás szerepel, amely – miként a lélekváltság-adomány – mind keleten, mind nyugaton ismert volt. A magyar dekrétumba is jöhetett mindkét irányból.⁵⁴¹

2.3. Özvegyi jog

A végrendelet szabadságát István egy szintén eredendően római jogi intézmény, az özvegyi jog révén korlátozta.⁵⁴² Az első dekrétum 26. fejezete szerint a gyermekeivel visszamaradt özvegy, ha ígéretet tesz azok felnevelésére, s arra, hogy nem megy újra férjhez, hanem velük marad élete végéig, nem kényszeríthető újabb házasságra, s fennmarad a férj életében fennállt vagyonszövetség. Ha azonban megváltoztatja fogadalmát, s az árvákat elhagyván ismét férjhez megy, csak az őt illető ruhákat viheti magával, gyermekei vagyonából pedig nem követelhet semmit. Gyermekek nélkül megözvegyült asszony szintén megígérheti, hogy házasság nélkül marad, s akkor megtarthatja hatalmát összes javai felett, amelyek csak halála után szállnak vissza férje rokonaira, ezek hiányában pedig a királyra.⁵⁴³ Ezt a rendelkezést a szakirodalom a középkori magyar

⁵³⁸ Trulloszi Zsinat 74. kánon, ezúttal is az agapé templomban való tartását megtiltva – JOANNOU i. m. I/1. köt. 212.; 147.

⁵³⁹ BRUCK említett művének 386. old. 46. jegyzetében közli egy 8. századi kopt végrendelet szövegének fordítását, amelyben az örökhatározó két túlélő gyermekének, lányának és fiának hagyja meg, hogy ha lányára hármodna valami az anya vagyonából, akkor azt osszák három részre, s egy-egy részt maguknak megtartva a harmadikat korábban elhalt testvérük lelke üdvéért ajánlják föl agapé formájában.

⁵⁴⁰ A kérdéskörre lásd: HAUSCHILD–NIEBERGALL.

⁵⁴¹ SZTRIPSKY i. m. 26. a keleti egyház gyakorlatára ismer benne.

⁵⁴² A Szent István törvényében biztosított özvegyi jog kapcsán ZLINSZKY (2002a) i. m. 950. vetette föl a bizánci hatás lehetőségét.

⁵⁴³ Szt. Istv. I. 26. „Volumus quidem, ut et viduę et orphanı sint nostrę legis participes tali tenore, ut si qua vidua cum filiis filiabusque remanserit, atque nutrire eos et manere cum illis, quamdiu vixerit, promiserit, habeat potestatem a nobis sibi concessam hoc faciendi et a nemine iterum cogatur in coniugium. Si vero mutato voto iterato nubere voluerit et orphanos deserere, de rebus orphanorum nichil omnino sibi vendicet, nisi tantum sibi

jogban elterjedt özvegyi jog (*jus viduale*) gyökerének tekinti, melynek alapján a férj halála után az özvegy nőt, akár vannak gyermekei, akár nincsenek, férje hagyatékán haszonélvezeti jog illeti meg haláláig, vagy addig, amíg újra férjhez nem megy.⁵⁴⁴ Az özvegyi jog a római jogban Jusztinianosz nevéhez fűződik, aki a rászoruló özvegy nőnek – közös gyermek léte esetén – részleges (negyedrésznyi) haszonélvezetet biztosított, a férjjel közös gyermek hiányában pedig e részt tulajdonba adta az asszonynak.⁵⁴⁵ Egyébként a korábban fennállt, a családfő irányítása alatt álló házassági vagyontársaság a férj halálával megszűnt: az asszony visszakapta a hozományt, a *donatio propter nuptias*on – amely Jusztinianosz óta egybeolvadt a *donatio ante nuptias*szal – egy gyermekrésznyi tulajdont, többi részén pedig haszonélvezetet szerzett.⁵⁴⁶

Az özvegyi jog jusztinianoszi szabályait a későbbi bizánci jogfejlődésben az Eklogé némiképp módosította. Közös gyermekek léte esetén fenntartotta a családi vagyontársaságot, s a túlélő feleséget mind saját, mind férjének (külön jegyzékbe vett) javai tekintetében általános vagyongazdálkodóvá tette, melyből köteles volt gyermekeit felnevelni és kiházasítani. A gyermekek nem követelheték a rájuk eső rész kiadását. Ha azonban az özvegy újból férjhez ment, gyermekei vagyoni szempontból különváltak tőle, s ki kellett adnia számukra az apai vagyont, ő pedig csak a házasságba egykoron bevitt hozományt (προϊζ), valamint a férjtől kapott *donatio propter nuptias*t (a későbbi jogi nyelvben: ὑπόβολον; együttesen: προκοῦπόβολον) tarthatta meg.⁵⁴⁷ Ez fő vonalait tekintve (a vagyontársaság és az özvegy jogának fenntartása elhalt férje javain ismételt férjhezmeneteléig) hasonló szabályozás a Szent István-féle rendelkezéshez; eltérés a nő újra férjhezmenetele esetén neki járó vagyonrészt illetően mutatkozik: István csak ruháit engedte kiadni az asszonynak,⁵⁴⁸ az Eklogé szerint azonban

congrua vestimenta. Si autem vidua sine prole remanserit, et se innuptam in sua viduitate permanere promiserit, volumus, ut potestatem habeat omnium bonorum suorum, et quidquid velit inde facere, faciat. Post obitum autem eius eadem bona ad suos redeant parentes mariti, si parentes habet; sin autem rex sit heres.” ZÁVODSZKY i. m. 149. A Tripartitum később a gyermektelenül és végrendelet nélkül elhalt férj ingóságait a feleségnek hagyta, ingatlan vagyontát pedig – főszabályként – addig, amíg a nő újabb házasságot nem kötött. Gyermekek létében az ingók fejenként egyenlő részenként az özvegyet és a gyermekeket illették (I. 98–99).

⁵⁴⁴ ILLÉS (1904) i. m. 79. skk.

⁵⁴⁵ FÖLDI–HAMZA i. m. 622.; Nov. 117, 5.

⁵⁴⁶ ZACHARIÁ (1955) i. m. 88–89.; FÖLDI–HAMZA i. m. 259–260. Nov. 127, 3.

⁵⁴⁷ Ecl. 2, 5, 1.; ZACHARIÁ (1955) i. m. 91–92.

⁵⁴⁸ Hogy a feleség ruhái a kiházasítás tárgyait (*res allatae* – a középkori magyar jogban: hozomány) vagy a jegyajándékot (*res paraphernales*) jelentik-e, kérdéses; bár okleveles adatok

a teljes hozomány és házasság utáni ajándék is visszajárt. A különbség a római-bizánci és a magyar házassági vagyonyjog intézményeinek jelentős eltéréseiből is adódhat.⁵⁴⁹

A gyermek nélküli házasságban megözvegyült asszony helyzete azonban még inkább különbözik a középkori magyar jog és az Eklogé rendszerében. Míg az előbbi ilyenkor is fenntartotta az özvegy jogát a férj vagyonán, amely csak a nő újabb férjhezmenetele vagy halála esetén szállt át a férj rokonaira, addig az utóbbi rögtön felosztani rendelte a vagyont és abból az özvegynek csak hozományát (illetve a *προικοῦπόβολον*-t), valamint a férji vagyonból a hozomány értékének negyedrészt kitevő további vagyont biztosította, a maradék javak pedig elhalt urának végrendeleti vagy törvényes örökösire szálltak.⁵⁵⁰

Az Eklogé módosításait a ‘makedóniai reneszánsz’ átfogó kodifikációs hulláma (Prokheirosz Nomosz, Basziliká) eltörölte, s lényegében visszatért a jusztinianuszi rendelkezésekhez. Ez a visszaállítás azonban valószínűleg nem ment zökkenők nélkül, mivel Bölcs Leó három novellát (20., 22., 85.) is szentelt a kérdéskör rendezésének, s ezzel sajátos, a régi és új szabályokat vegyítő rendszert hozott létre, amely a későbbi korok számára is érvényes maradt.⁵⁵¹ Ennek értelmében gyermekek – és a házastársak közti, a törvénytől eltérő tartalmú megállapodás – hiányában a férj halála után az asszony mind a hozományt, mind a hüpobolont megkapta tulajdonba, míg a többi vagyonrész a férj örökösire szállott.⁵⁵² Gyermekek léteben az asszony igényt tarthatott a hozományi vagyon tulajdonjogára, a hüpobolon egy gyermekrészének tulajdonára, többi részének haszonélvezetére, sőt, a férj egyéb vagyonán is egy gyermekrésznyi tulajdonjogra. Ha a férj vagyonát a hüpobolon teljesen kimerítette, akkor az özvegy ezen kapott egy gyermekrész tulajdont, illetve a maradékra haszonélvezetet. Végül, ha az elhunyt férj tényleges vagyona az ígért hüpobolonnál is kisebb volt, a túlélő özvegy akkor is az ígért mérték alapján számolt gyermek-

szerint női ruhák tipikusan a jegyajándék tárgyát képezték a magyar jogban – vö. ILLÉS (1904) i. m. 79. 2. jegyz.

⁵⁴⁹ A római–bizánci jogban elterjedt hozomány a hazai szokásban még csak kifejlődőben volt, s jelentőségében elmaradt a hitbér (a törvényes házasság megkötésével a nőt a férj vagyonából megillető rész – nálunk: *dos*) és a jegyajándék (a nő által az eljegyzés vagy a házasságkötés alkalmával férjétől vagy szüleitől kapott ajándék) mögött. A jegyajándékot egyébként nálunk a *parapherna* terminussal jelölték, ami a római–bizánci terminológiában a női különvagyont jelentette – vö. ILLÉS (1900) 15., 34., 42. A hitbérré és a jegyajándéokra nézve utóbb a Tripartitum részletes szabályozást adott (I. 93–97., 100., 103–105.).

⁵⁵⁰ Ecl. 2, 4, 2.; ZACHARIÄ (1955) i. m. 91.

⁵⁵¹ ZACHARIÄ (1955) i. m. 94.

⁵⁵² Nov. 20. NOAILLES–DAIN i. m. 81–83.

résznyi tulajdonjogot nyert belőle, s gyermekeinek a maradékból jutott, anyanyi jutott.⁵⁵³

Az özvegyi jog tehát Bizáncban lényegesen részletesebb szabályozást nyert, mint a középkori magyar jogban, s a fejlődés különböző fázisaiban tartalmilag is eltért a szűkszavú hazai rendelkezésektől. Aránylag közeli párhuzamot csak az Eklogé közös gyermek megléte esetére szóló szabályai nyújtanak. A többinél alapvető különbség, hogy míg a bizánci szabályok a férj halála után felbontották a házasság alatt fennállt vagyonközösséget, s csak azt szabályozták, hogy ilyen esetben mi jár az özvegynek, s mi a férj rokonainak, addig a magyar dekretum ezzel ellenkező módon a férj halála után is fenntartani rendelte a családi vagyon egységét, legalábbis az asszony ismételt férjhezmenetele vagy halála időpontjáig. Az alapgondolat, hogy ti. a túlélő özvegy anyagi egzisztenciájáról gondoskodni kell, természetesen közös, de erre vonatkozó szabályokat a korabeli nyugati jogokban is találhatunk.⁵⁵⁴ Közvetlen bizánci átvételre mindezek alapján nincs okunk gyanakodni.

2.4. Leánynegyed

Felvetette a római–bizánci hatás gyanúját a szabad végrendekezés másik korlátja, az Aranybulla 4. cikkében⁵⁵⁵ felbukkanó leánynegyed is.⁵⁵⁶ Bár az idézett szakasz csak a fiúörökös *nélkül* elhalt nemesre nézve mondja ki, hogy birtokának negyedrészt leánya örökölje (a többit pedig szabadon másra örökítheti⁵⁵⁷),

⁵⁵³ NOV. 22. NOAILLES–DAIN i. m. 86–89. ZACHARIÄ (1955) i. m. 94–95.

⁵⁵⁴ ZÁVODSZKY i. m. 37. és ILLÉS (1904) i. m. 79–80. is utal a magyarhoz hasonló bajor törvényre, amely azonban az özvegynek nem a teljes férji vagyonon, csak annak egy részén biztosított haszonélvezetet (*usufructuaria portio*), s e tekintetben épphogy közelebb áll a római–bizánci fölfogáshoz, mint a magyar jog.

⁵⁵⁵ „Si quis serviens sine filio decesserit, quartam partem possessionis filia obtineat, de residuo – sicut ipse voluerit – disponat...” BA 25. A Tripartitum meghatározása szerint a negyedjog a leányoknak és a nőknek az atyai örökös javakból, nem gyökeres vagy örök, hanem megváltható joggal és feltétel mellett juttatott jószágot jelenti (I. 88. § 1.). A szolgálatokkal szerzett atyai jószágok azért nem illették a nőágot, mivel azokat fegyveres szolgálatért kapták, amiben a leányok és asszonyok nem járatosak (I. 18.).

⁵⁵⁶ MURARIK (1938) i. m. 164–166., 181., 183.; ZLINSZKY (1996) i. m. 274.; ZLINSZKY (2002a) i. m. 950.

⁵⁵⁷ Ez valójában a nemzetség tagjaira való átörökítést jelentette. A szabad végrendekezés Szent István-i biztosítása ellenére ugyanis az ősi birtokra továbbra is erősen élt a szokásban a nemzetség tagjainak öröklési joga, a királytól kapott adománybirtokra pedig Kálmán törvénye (I. 20.) előírta a leszármazó, ennek hiányában a testvér kötelező öröklését, ezek nemlétében

a gyakorlatban a negyed fiúörökös létében is kötelezőn járt a leánynak.⁵⁵⁸ Kétségkívül hasonló rendelkezésről van itt szó, mint az ókori *lex Falcidia* (Kr. e. 40) esetében, melynek alapján az örökösnek legalább törvényes örökrésze negyedrésztét (*quarta Falcidia*) hagyományoktól mentesen kellett megkapnia, vagy az e szabály nyomán a császárkorban kialakított kötelesrész intézményénél, amely azt jelentette, hogy a jogosult végrendeleti öröklés esetén is legalább törvényes örökrészének negyedére (*quarta*) igényt tarthatott.⁵⁵⁹ A *quartaliticium puellarum* is a végrendekezés szabadságát korlátozta (a leány javára), negyedrészt biztosítva számára az átörökítésre kerülő vagyonból.⁵⁶⁰

A kérdés kapcsán Murarik Antal meggyőzően mutatta be, ahogy a középkori jogokban a *falcidiánus* negyedrészt és a *legitima portio* egybemosódott, s végül a ‘*falcidia*’ kifejezést a kötelesrész szinonimájaként kezdték használni. Azt is kimutatta, hogy a megváltozott körülmények között (végrendekezés helyett törvényes öröklés) leginkább épp a leányok javára lehetett alkalmazni az intézményt leánynegyed formájában, mivel az antenovelláris források szerinti egyéb kötelesrész-jogosultak a középkori népjogokban jobb jogi helyzetben voltak az öröklés terén annál, mintsem hogy kötelesrészt kellett volna igényelniük.⁵⁶¹ A leánynegyed bevezetését eredményező impulzus pedig nyilván abból az irányból érkezett a közép-európai térség országaiba, ahol a *Digesta* a 11. század második felében újra tudományos feldolgozás tárgya lett: Bolognából és más nyugat-európai egyetemekről, Magyarországra – mint Murarik Antal feltételezi – talán épp Paulus Hungarus és az észak-itáliai magyar *peregrinatio* közvetítésével.⁵⁶²

A hatás tehát végső soron római-bizánci, de ezúttal biztosan nem kelet felől érte a magyar jogot. A korábban negyedrésztre jogot adó quarták ugyanis

(magszakadás) pedig a birtoknak a királyra való visszaháramlását. A magyar nagybirtokosok ugyanakkor igyekeztek megszerezni a királytól a szabad rendelkezés privilégiumát, amely a gyakorlatban éppen a nemzetségi öröklést biztosította a király háramlási jogával szemben. Az Aranybulla e passzusa is – bár kényszerűségből – e fejlődésnek ad teret – vö. HOMOKI NAGY 79–81. A király háramlási jogát a Tripartitum is rögzítette (I. 10).

⁵⁵⁸ ILLÉS (1904) i. m. 35–36. A leánynegyedről lásd még: MURARIK (1938) i. m. 163–192. ECKHART (1932) és HOLUB (1938).

⁵⁵⁹ FÖLDI–HAMZA i. m. 643., 658–659. Inst. 2, 22. és 2, 18, 6–7.; D. 5, 2.

⁵⁶⁰ Az analógiára Murarik és Zlinszky mellett rámutatott már korábban ILLÉS (1904) 98. old. lábjegyzetben és BÓNIS (1964a) 97.

⁵⁶¹ MURARIK (1938) i. m. 163. skk., összefoglaló jellel 180–181.

⁵⁶² Paulus Hungarus épp egy évvel azelőtt érkezett Magyarországra a dominikánus rend itteni provinciájának megalapítása céljából, hogy a leánynegyed megjelent az Aranybullában – MURARIK (1938) i. m. 186.

a közép-bizánci jogfejlődésben rendre harmadrészekké (τρίτον, τετραούγκιον) váltak. Már Jusztinianosz felemelte a kötelesrészt a törvényes rész harmadára (négyenél több gyermek esetén felére – Nov. 18, 1), amit átvett az Eklogé (5, 7), s később a Prokheiosz Nomosz is (utóbbi a kötelesrészt és a hagyományok korlátjára egyaránt – 32, 1–2), akárcsak a Baszilika (41, 1, 1).⁵⁶³ Később, miután nyugaton a novellák tudományos vizsgálata is megkezdődött, a *tertia* is beszűremkedett ugyan a nyugat-európai jogokba (főként özvegyi kötelesrész formájában, a 14. századtól), ekkorra azonban nálunk a leánynegyed már olyan mélyen gyökeret vert, hogy a harmadrész gondolata nem szorítható ki.⁵⁶⁴

3. Elbirtoklás

Végül ki kell térnünk az elbirtoklás intézményére is, melynek kapcsán szintén felmerült már a római kánonjogi,⁵⁶⁵ illetve bizánci hatás⁵⁶⁶ gyanúja. Bónis György kiindulópontja, hogy Werbőczy a *praescriptio* meghatározásánál sem a jóhiszemet, sem a megfelelő jogcímet nem említi a tulajdonszerzés feltételeként,⁵⁶⁷ így a definíció rokonítható a 12. századi kánonjog, elsősorban Gratianus (C. 16, § 3 és 4) felfogásával, amely az elbirtokláshoz szintén nem kívánta meg a *bona fidei*, csak a *titulust*.⁵⁶⁸ A Bónis által felhozott – jórészt 14. századi, s csak

⁵⁶³ Vö. ZACHARIA (1955) i. m. 202–203.

⁵⁶⁴ MURARIK (1938) i. m. 187.

⁵⁶⁵ BÓNIS (1964a) i. m. 92–94.; BÓNIS (1972) i. m. 90–92.

⁵⁶⁶ ZLINSZKY (1996) i. m. 274. BÓNIS nyomán.

⁵⁶⁷ Trip. I. 78. § 1.: „Sciendum igitur, quod praescriptio est termini, ad juridicam tum retentionem, tum reacquisitionem bonorum de jure statuti, temporalis completio.” Bónis is említi ugyanakkor, hogy Werbőczy a *ius regium*nál az annak érvényesítésére szolgáló százéves határidőt kifejezetten a királyi javak rosszhiszemű birtokosai ellenében fogalmazza meg – Trip. I. 23–24.

⁵⁶⁸ A helyzet valójában nem ilyen egyértelmű. A Dekrétumban valóban található olyan hely, ahol a jóhiszemet nem nyer említést, pl.: C. 16 q. 3 p.c. 7: „... Que quisque sua auctoritate usurpat, quia *nullo titulo* possidere incipit, prescribere non potest...” – FRIEDBERG 791.; a 10 és 20 éves elbirtoklás általános szabályainak leírásánál azonban Gratianus mind a *bona fidei*, mind pedig a *iustus titulus* szükséges feltételként említi – vö. C. 16 q. 3 p.c. 15: „... Qui enim *bona fide et iusto titulo* rem presentis per decennium, absentis uero per uicennium tenuerit, perpetua exceptione tutus erit...”; azzal, hogy csak az egyik feltétel meglétében is lehetséges az elbirtoklás, de csak 30 év alatt: „... Si autem *nullo titulo, bona tamen fide*, per tricennium rem alicuius possederit, simili gaudebit presidio.”; „... Quod si *mala fide* rem alienam quis possidere ceperit, post XXX. annos aduersus omnem petentem exceptione tutus erit.” Gratianus itt is hangsúlyozza azonban: „Si uero aliquo casu a possessione ceciderit, actionem non habebit, quia prescriptio hec *non fauore malae fidei possessoris*, sed odio

kisebb részben 13. vagy 15. századi – okleveles példákban szintén nem szerepel a jóhiszem, a jogcím is csak egyszer, egy 1433-as nádori ítéletnél.⁵⁶⁹

A kánonjog forrása a *praescriptio* kérdésében kétségtől a római jog volt, amely már a klasszikus korban meghatározta az elbirtoklás öt feltételét (*res habilis, titulus, fides, possessio, tempus*).⁵⁷⁰ A posztklasszikus kor azonban e követelmények tekintetében eltért a klasszikus tradíciótól. A 4. századra a *iustum initiumon* (*iusta causán*, de legalábbis *bona fidesen*), valamint 10, illetve 20 évi birtokláson alapuló ún. *longi temporis praescriptiót* felváltotta a 40 éves elbirtoklás (*annorum quadraginta praescriptio*), ahol a *iustum initium* már nem volt feltétele a tulajdonszerzésnek, tehát a megfelelő időtartamú zavartalan birtokláson túl sem jóhiszeműség, sem megfelelő jogcím nem kellett az elbirtokláshoz. Utóbb a 40 éves határidőt kiszorította az egy emberi nemzedék hosszához jobban igazodó 30 éves időtartam (*annorum triginta praescriptio*).⁵⁷¹

Jusztinianosz reformtörvényében (C. 7, 31, 1) a klasszikus szabályozást vette alapul, de azon jelentős változtatásokat is végrehajtott: ingatlanok esetében a 10, illetve 20 éves határidőket alkalmazta (*longi temporis praescriptio*), ingóknál pedig hároméves elbirtoklási időt szabott (*usucapio*). Mindkét esetben a klasszikus kori egyéb feltételeket, így a *iustus titulus* és a *bona fides* is megkövetelte. A dologi keresetek elévülését ugyanakkor 30, illetve 40 éves határidővel az elbirtoklás speciális formájává tette (későbbi elnevezéssel: *longissimi temporis praescriptio*), amelynél a jóhiszeműséget előírta, az érvényes jogcímet viszont nem (C. 7, 39, 8, 1).⁵⁷²

A közép-bizánci jog a jusztinianoszi rendelkezéseken lényegében nem változtatott. A tulajdonjoggal kapcsolatos szabályokat általában annyira magától értetődőnek tekintették, hogy a kisebb törvénykönyvek egyáltalán nem,

tantum rem suam persequi negligentis introducta est...” és korábban: „Hae praescriptiones sunt introductae fauore possidentis et odio petentis, quia lex fauet his, qui bona fide et iusto titulo, uel bona tantum fide possident, odit autem et punit circa rem suam negligentem et desides.” FRIEDBERG i. m. 794.

⁵⁶⁹ „... non solum triginta duo anni, quibus annis iura nobilium iusto titulo possessa praescribi solent...” BÓNIS (1972) i. m. 127. 140. lj.

⁵⁷⁰ A *bona fides* és a *iustus titulus* már valószínűleg a Kr. e. 2. századtól az elbirtoklás két alapvető követelménye volt – vö. HAMZA (2002a) 19.; a római jogi elbirtoklás fejlődésére lásd továbbá: HAMZA (1986); KASER i. m. I. köt. 418–425. és II. köt. 285–288.; FÖLDI–HAMZA i. m. 324–328.

⁵⁷¹ HAMZA (1986) i. m. 32–35.; lásd továbbá: KASER i. m. II. köt. 285–286.

⁵⁷² KASER i. m. II. köt. 286–287.; HAMZA (1986) i. m. 35–36.; FÖLDI–HAMZA i. m. 328.

vagy alig tesznek említést róluk.⁵⁷³ A Bazilikába mindenestre felvették a Jusztinianosz által a *praescriptio*ra megállapított normákat,⁵⁷⁴ az elbirtoklás általános eseténél szükséges feltételként rögzítve a jóhiszeműség és a megfelelő jogcím meglétét is.⁵⁷⁵ A kisebb törvénykönyvek közül az Eklogé hallgat a kérdésben, a Prokheiosz Nomosz és az Eiszagógé pedig az általános szabályokhoz képest inkább különös rendelkezéseket tartalmaznak, nem fejtve ki részletesen a jóhiszeműségre és a megfelelő jogcímre vonatkozó feltételeket.⁵⁷⁶ Ebből kétféle következtetés vonható le: egyrészt értelmezhető úgy, hogy a gyakorlatban (ahol inkább a kisebb összefoglalókat használták) nem ügyeltek a részletszabályokra, másrészt azonban elképzelhető az is, hogy a Jusztinianosz által újra felelevenített (és a Bazilikába is felvett) elbirtoklási feltételek továbbra is érvényesültek, bár a kisebb törvénykönyvek elkészítésekor nem tartották szükségesnek ezek bővebb kifejtését, ha a hivatalos és érvényes jusztinianoszi joganyagban egyébként benne voltak.⁵⁷⁷ Mindezek alapján nem lehet eldönteni, hogy a jóhiszeműséget és jogcímet meg nem követelő hazai gyakorlat, amelyet végül a Tripartitum rögzített, vajon bizánci forrásra megy-e vissza.

Az elbirtoklási idő tekintetében szintén tarka képpel szembesülhetünk. A királyi jog 100 éve talán visszavezethető Jusztinianosznak az egyházi javakra szóló határidejével (C. 1, 2, 23, 2), ezt azonban a Bazilika már nem tartalmazta, mivel a novellák 40 évre csökkentették (Nov. 111, 1 és 131, 6). Az egyhá-

⁵⁷³ ZACHARIA (1955) i. m. 215.

⁵⁷⁴ Az elbirtoklás általános szabályaira nézve (C. 7, 31, 1) a Bazilika rövid tartalmi összefoglalót ad (B. 50, 10, 4), a kivételes 30–40 éves elbirtoklásra vonatkozó rendelkezéseket pedig egyszerűen átveszi (C. 7, 39, 8, 1 = B. 50, 14, 9, 1).

⁵⁷⁵ B. 50, 10, 3.: „Ὁ κακῆ πίστει νεμόμενος οὐ δύναται διὰ τῆς χρονίας νομῆς δεσπόζειν...”; B. 50, 11, 5.: „Ἐὰν μὴ ἦπεστιν ἀληθῆς τίτλος νομῆς, οὐ δύναται τις διὰ χρονίας νομῆς δεσπόζειν τὸ πρᾶγμα.”

⁵⁷⁶ Proch. 38, 38 (= Eis. 39, 38): a telki jogok – nem gyakorlás esetén – jelen lévő jogosult esetén 10, távol lévő jogosult esetén 20 év alatt elévülnek; Proch. 38, 41 (= Eis. 39, 41): ha a rosszhiszemű birtokos rendelkezik az ingatlanról és a tulajdonos értesül erről, elveszíti jogát, ha helyben lakás esetén 10, távol lévőként pedig 20 éven belül nem intézkedik a föld visszaszerzése iránt; ha viszont nem tud a rendelkezésről, akkor 30 év a határidő; Proch. 38, 42 (= Eis. 39, 64): az ingatlan jogos tulajdonosának a jogtalan birtokossal szembeni igénye nem enyészik el 30 év elteltével sem, s visszaszerezheti tulajdonát; Proch. 38, 43 (= Eis. 39, 42): ha az ingó vagyontárgy birtokosa három évig háborítás nélkül birtokban marad, elbirtoklással tulajdont szerez rajta; Proch. 38, 60 (= Eis. 39, 59): egyházi vagyon elbirtoklási ideje 40 év; Proch. 38, 62–64 (= Eis. 39, 61–63): akadályoztatott (börtönbe zárt, hivatalos ügyben távol lévő, süket, néma, örült stb.) személyekkel szemben az elbirtoklási idő csak az akadály megszűntekor kezd el folyni.

⁵⁷⁷ Gaius Intitúciói sem írják elő kifejezetten a jogcímet az elbirtokláshoz, holott a klasszikus korban az már az elbirtoklás feltétele volt – Gai. Inst. 2, 43.

zi vagyron tekintetében a középkori magyar jogban 40, illetve 42 éves, a nemesi birtoknál 30, illetve 32 éves határidőket alkalmaztak. A 40 és a 30 évet akár a közép-bizánci időben is továbbélő *longissimi temporis praescripti*óból is méríthették (a 40 évet talán az említett jusztinianoszi novelláris szabályozásból), de a nyugati kánonjogból is levezethető. A polgárokra vonatkozó elbirtoklási időt Werbőczy 12 évben határozta meg; ennek bizánci előképe nem található.⁵⁷⁸

4. Összefoglalás

A rabszolgá pappá szentelésének és különböző felszabadítási módjainak hazai és bizánci szabályozásának hasonlósága folytán van okunk feltételezni, hogy itt keleti hatásról van szó, bár ez biztosan nem állítható, hisz hasonló szabályok nemcsak Bizáncban, de a nyugat-európai jogokban is éltek. Ugyanezt mondhatjuk a végrendekezési szabadságról, a vele összefüggésben álló lélekváltás- adományról, valamint az agapékról. A *SC Claudianum*ra hasonlító, a más szolgájával nemi viszonyt folytatóra, illetve azt feleségül venni akaróra előírt szankció, továbbá az özvegyi jog tekintetében legfeljebb gondolati rokonságról lehet szó, azonban a közép-bizánci részletszabályok eltérnek a hazai jog normáitól, így ez esetben a keleti hatás inkább valószínűtlennek tűnik. A leánynegyed intézménye azonban római–bizánci hatásra alakult ki a magyar jogban, bár nem keleti impulzus nyomán, hanem nyugati közvetítéssel. Az elbirtoklás intézményénél a jóhiszemre és a jogcímre, valamint az elbirtoklási időre vonatkozó szabályok között is akadnak hasonlóságok a magyar és a bizánci jog között, de különbözőségek is, így a keleti minta követése ezúttal kérdéses; egyöntetű átvételről mindenesetre nem beszélhetünk.

⁵⁷⁸ Lásd: BÓNIS (1972) i. m. 90–91. (és jegyzetei) részletes adatait, valamint Trip. I. 78. § 2.: „Quae super bonis, seu juribus possessionariis venditis, occupatis et quomodolibet alienatis regalibus: centum; ecclesiarum quadraginta; nobilium triginta duorum; civium vero duodecim annorum curriculis completur.”

VI. FEJEZET BÜNTETŐJOG

Árpád-korból fennmaradt királyi dekrétumaink jelentős részét büntetőjogi rendelkezések teszik ki, ezért a következő áttekintésben ezek lehetséges bizánci előképeit keressük. A szakirodalom e téren is felvetette már a keleti hatás kérdését, s általában arra a következtetésre jutott, hogy hazánkban is használatosak voltak különböző bizánci testi büntetések, mint a megvakítás, az orr, a nyelv és a kéz levágása, valamint a hajlenyírás.⁵⁷⁹ Kérdésünk, hogy vajon ennél közelebbi hasonlóság is kimutatható-e a két jogrendszer elvi alapjai, illetve tételes büntetőjogi szabályai között.

1. Általános jellemzők

1.1. A büntetőjog helye a középkori jogrendben

A hasonlóságok keresése előtt mindenekelőtt szembevetendő, bár a fejlettségi szint eltéréséből könnyen érthető az a különbség, amely a büntetőjog különállásának, önállóságának terén a bizánci és a magyar jog között megmutatkozik. Árpád-kori törvényeink – bár egyes tematikus egységek felfedezhetők bennük – világos jogági tagozódást nem mutatnak, így büntető rendelkezéseik is többé-kevésbé esetlegesen, következetes rendszer nélkül, elszórtan jelentkeznek. Ezzel szemben a büntetőjog Bizáncban Jusztinianosz óta a különböző kodifikációk világosan elkülönült, önálló részeként, hagyományosan azok vége felé tűnik fel,⁵⁸⁰

⁵⁷⁹ MORAVCSIK (1953) i. m. 103.; JÁNOSI (1996) i. m. 52. – utóbbi okkal jegyzi meg azonban, hogy a testesonkító büntetések Nyugat-Európában is ismertek és használatosak voltak; ZLINSZKY (1996) i. m. 274. a más szolgáltatóval való viszony fentebb már érintett szankcionálásánál és egyéb szabályoknál gyanít bizánci hatást.

⁵⁸⁰ Institutiones 4. könyv (bár eljárásjogi szabályokkal vegyiesen); Digesta 47–48. könyvek; Codex 9. könyv; Eklogé 17. cím, Eiszagógé 40. cím; Basziliká 60. könyv; Prokheirosz Nomosz 39. cím.

sőt, a bűncselekmények az Eklogéban már a védett érték szerint is megkülönböztethető csoportokat alkotnak (állam és egyház elleni, vagyon elleni, nemi erkölcsöt, valamint az életet és testi épséget sértő bűncselekmények). A bizánci büntetőjog fejlődése és külföldi kisugárzása szempontjából egyébként e törvénykönyvnek volt a legnagyobb jelentősége: az Eklogé büntető rendelkezései jórészt átkerültek a későbbi közép-bizánci törvénykönyvekbe, így az Eiszagógéba, a Prokheirosz Nomoszba,⁵⁸¹ részben a Baszilikába is, s a szlávok is sokat átvettek belőle, például a Zakon sudnyj ljudem révén.⁵⁸² Büntetőjoga lényegében a bizánci birodalom végéig irányadó maradt.⁵⁸³

Az eredendően magánjogias jellegű büntető szabályoktól a közjogi büntetőjog felé haladó fejlődési skálán elfoglalt hely tekintetében is észlelhető a különbség a két jogrendszer között. Vizsgált korszakunkban a magyar büntetőjog az egyéni, illetve törzsi bosszú rendszerétől az egyezkedésen és jóvátételen át, az állami büntetőjog felé haladó fejlődés vonalán nagyjából abban a köztes stádiumban volt, amikor az államhatalom már világos határt szabott a bosszúnak,⁵⁸⁴ a sértett és sértő fél közötti – a nomád népeknél szokásos – szabad egyezkedés helyett pedig egyre többször maga állapította meg a fizetendő jóvátétel összegét, amelyből olykor – a jogrend megsértésének díjaként: bírságként – a kincstár is kihasított egy részt.⁵⁸⁵ Megindult tehát a büntetőjog közjogiasodása, e folyamat azonban teljességre még nem jutott: a magánjogias kompenzáció az egész Árpád-korban jellemző maradt.⁵⁸⁶ A kereszténység hatására azonban a vagyoni megváltás logikája átalakult: a tettes már nem a sértett személy 'értékét' kellett hogy

⁵⁸¹ Lásd: BURGMANN (1983) i. m. 121. táblázatát.

⁵⁸² Vö. BURGMANN (1983) i. m. 25–26. (összefoglaló táblázat itt is: 120.). A Baszilikába természetesen felvétellel kerültek a jusztinianuszi kodifikáció büntető rendelkezései is, ezek azonban elsősorban olyan büntettek esetén juthattak komoly jelentőségre, amelyeket az Eklogé nem érintett – vö. ZACHARIÄ (1955) i. m. 333–334. Az Eklogé későbbi hatására lásd még: SINOGOWITZ 8–15.

⁵⁸³ TROIANOS (1992) 74.

⁵⁸⁴ Szent István mindössze a kuruzslással vagy varázslással mást megrontó, megölő személyt adja a sértett vagy rokonai kezére, hogy azok akaratuk szerint ítéljenek róla (I. 34.).

⁵⁸⁵ Szent István pl. a szándékos emberölésre 110 penza büntetést rendel, melyből azonban csak 50 jár a sértett rokonainak, 50-et az államkincstárnak, 10-et pedig a bírának és közbenjáróknak kell adni (I. 14.).

⁵⁸⁶ A kérdéskörre s a középkori magyar büntetőjogra lásd: KIRÁLY (1908) 267.; TIMON 397–400.; BARANYAY 169–171.; HEGEDÜS 49–50., 57.; BÓNIS (1938) i. m. 456–460.; ANGYAL (1938) 14.; ANGYAL (1941) 83.; ANGYAL (1942) 14.; CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS 243.; KOVÁCS (1988) 12.; 246.; MEZEY (1999) 229.

megtérítse, hanem saját fejét volt kénytelen megváltani.⁵⁸⁷ A magán- és közbüntetőjog kettőssége a római–bizánci jogban is megfigyelhető, ez azonban a közép-bizánci korban már nem elsősorban az államhatalom gyengeségén, beavatkozásának korlátozott mértékén, s ezért bizonyos téren a felek egyezkedésének tudatos engedélyezésén múlt, hanem a köz- és magánérdek, ennek alapján a köz- és magánjog, a büntetőjog tekintetében pedig a közüldözés alá eső *crimenek* és a magánjogi szankciót maguk után vonó *delictumok* hagyományos megkülönböztetésén. A későantik és bizánci korra egyébként a közbűncselekmények kerültek túlsúlyba, a köz- és magánbüntetőjog közti határvonal pedig elhalványult.⁵⁸⁸ Jól látható ez az Eklogé rendelkezésein: a lopás és károkozás alapeseteiben még alkalmazták a római *furtumért*, *damnum iniuria datumért* járó, kártérítési jelleggel is bíró *duplum*-büntetést (17, 8; 17, 11), bűnismétléskor és egyéb minősített esetekben azonban már testcsonkító szankció jár (17, 11; 17, 13). Kompenzáció jellegű jóvátétel – akárcsak hazai dekrétumainkban – még ritkán, de előfordul,⁵⁸⁹ testi, halál- vagy egyéb súlyos büntetés pénzen való megváltásával azonban, ami a magyar törvényekben megtalálható,⁵⁹⁰ nem találkozunk.

1.2. Az egyházi hatás nyomai

Hasonlóság azonban, hogy mind a korabeli bizánci, mind a magyar büntetőjog érzékelhetően magán viseli az egyházi hatás nyomait. Hazai törvényeink gyakran rendelkeznek az egyház sérelmére elkövetett, vagy a keresztény erkölcsöt sértő büntettekről, melyeknek büntetése – világi *poena* mellett, vagy akár önállóan – sokszor egyházi szankció, vezeklés, melyet esetenként nem is világi, ha-

⁵⁸⁷ A Tripartitum még említi a *homagiumot*, annak váltságdíj értelmében, hozzáfűzve azonban, hogy ez nem a megölt személy ára, hanem a gyilkos fejének váltsága (fejváltság), aminek csak akkor van helye, ha az elkövető elmenekült. Egyébként a szándékos gyilkosságért végre kell hajtani a fejvesztés büntetését (III. 5. § 2–5.) Az elfogáskor a marasztalt személy-nél talált dolgok a bírót illetik (II. 55. § 4.).

⁵⁸⁸ A köz- és magánbűncselekmények római kettősségére lásd: ZLINSZKY (1991) 9–12.; FÖLDI–HAMZA i. m. 557.; a későantik s bizánci korszakra: BURGMANN (1997b).

⁵⁸⁹ Például idegen rabnő vagy hajadon elcsábításánál – Ecl. 17, 22 és 17, 29; kiskorú megrontásánál – 17, 31. A kérdéskörre lásd: ZACHARIA (1955) i. m. 325–326.; SINOGOWITZ 30–31. A bizánci büntetőjogra ezen túlmenően lásd még a következő műveket: MOULAKIS; GREGORY [recenziója: SIMON (1976)]; PATLAGEAN; TROIANOS (1986) és TROIANOS (1992) i. m.

⁵⁹⁰ Szt. István I. 17. – esküszegő; I. 28. – más szolgáljával fajtalanokodó; II. 6. – tolvaj rabszolga; II. 7. – szabad állapotú tolvaj.

nem egyházi hatóság érvényesít.⁵⁹¹ Mindez összhangban áll a keresztény királyeszménnyel: a királyság kötelessége nem csak a béke fenntartása, hanem az alattvalók érdemszerző életre vezetése is.⁵⁹² Hasonló felfogás érvényesült Bizáncban is, ahol a császár, mint Isten hívő népének irányítója (‘a nyáj legeltetője’), legfontosabb feladatának tekintette, hogy a rábízottakat az ítélkezésben és az igazságosságban vezérelje.⁵⁹³ Ezért világi törvényeiben szankcionált bizonyos egyház elleni, vagy a keresztény erkölcsöt sértő bűncselekményeket.⁵⁹⁴ Egyes tényállások nyilvánvalóan kánonjogi rendelkezésekre vezethetők vissza,⁵⁹⁵ s a világi és egyházi bírászkodás határai itt is elmosódtak.⁵⁹⁶ Az egyház befolyását mutatja a – hazánkban szintén ismert – *asylum*-jog viszonylag széles értelmezése is.⁵⁹⁷ Mindazonáltal olyan sűrű átfedést egyházi és világi büntetőjog között, mint hazai törvényeinkben, a bizánci világi jogkönyvekben nem találhatunk, mivel az egyházi szankciókat (klerikusokra felfüggesztés vagy lefokozás, világiakra kiközösítés, böjtölés) elsősorban a kánonjogi gyűjtemények tartalmazták.

1.3. Szándékosság, bűnismétlés, többes elkövetés, társadalmi állás, stádiumok

Mindkét jogrendszerben – inkább eseti, mint rendszeres jelleggel – előfordul a modern büntetőjogi dogmatikában az alanyi oldalhoz sorolt tényezők szabályo-

⁵⁹¹ Szent István törvényében – a kánonok rendelkezései szerint – az egyház ítél pl. azokról, akik haldokló hozzátartozóikhoz nem hívnak papot, a keresztény vallást egyebekben nem tartják meg (I. 12–13.); az emberölés különböző eseteinél és az eszközégéknél is egyházi vezeklés alkalmazandó a vagyoni megváltás mellett (I. 14–15.; 17.). Kálmán egyházi fórum elé utalja a magzatölő nőt, az asszonyok elrablót és a házasságtörőket (Kálm. I. 58–59.; 61.).

⁵⁹² Vö. BÓNIS (1938) i. m. 461–467., különösen 462–463.; az egyházi jog büntetőjogbeli térnyerésére: BARANYAY i. m. 161.; ANGYAL (1938) i. m. 14–15.

⁵⁹³ Ecl. prooimion 24–26. BURGMANN (1983) i. m. 160–162.

⁵⁹⁴ Az Eklogé pl. veréssel és száműzéssel rendeli büntetni a papra kezét emelő személyt (17, 4); megvakítással, illetve veréssel, lenyírással és száműzéssel a templomból lopó tolvajt (17, 15); orrlévágással az apácával paráználkodót (17, 23), illetve részletesen szabályozza az egyéb, nemi erkölcs elleni bűntetteket (17, 19–39).

⁵⁹⁵ Mint pl. a Trulloszi Zsinat 98. kánonjában foglalt bűncselekmény (mással eljegyzett nő feleségül vétele, illetve megbecstelenítése), valamint az 54. kánonban tilalmazott bizonyos rokonházasságok (Ecl. 17, 32 és 37) – vö. SINOGOWITZ i. m. 37.

⁵⁹⁶ Az ellenség fogságában hitét megtagadót, ha visszatér, az egyháznak szolgáltatták ki (Ecl. 17, 6) – vö. TROIANOS (1992) i. m. 64.

⁵⁹⁷ TROIANOS (1992) i. m. uo., ZACHARIĀ (1955) i. m. 326–330. A menedékjogot hazánkban először Szent István törvénye említi (II. 17.).

zása is. Így helyenként mind a magyar, mind a bizánci törvényben megjelenik a szándékos és a véletlen elkövetés elhatárolása,⁵⁹⁸ az utóbbiban némileg részletesebb megfogalmazásokban, de ezek az előírások csak egyes bűncselekményeknél jelentkeznek, általános szabályozásukról nem beszélhetünk. Ugyanez áll az ismételt bűnelkövetés tekintetében, amelynek következménye némely büntetknél súlyosabb büntetés.⁵⁹⁹ Hasonló a két jogrendszer hozzáállása a közös elkövetés elbírálásánál is: a bűncselekményben közvetlenül vagy közvetve közreműködők, vagy az arról pusztán tudomással bírók egyaránt – általában egyformán – büntetendők, ez azonban konkrét megfogalmazást csak esetenként nyer.⁶⁰⁰ Eltérő büntetés jár azonban olykor az elkövető rendi állása, anyagi helyzete szerint. Ilyen szabályozást magyar dekrétumainkban viszonylag gyakran találunk,⁶⁰¹ Bizáncban azonban ritkábban, mivel III. Leó igyekezett felszámolni a jusztinianuszi büntetőjogban még ténylegesen érvényesülő, a társadalmi, vagyoni álláshoz kötődő különbségeket.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Szent István különböztet pl. szándékos gyilkosság és véletlen emberölés között (I. 14.), de többen a szállások felújításának büntetésében föllelhető distinkciót (ti. csak akkor büntetendő, ha „ellenségeskedésből” – „per inimicicias” – történik a bűncselekmény) is szándékosság és gondatlanság elhatárolásának tekintik (I. 32.) – vö. TIMON i. m. 403.; BARANYAY i. m. 177. Az Eklogé ugyancsak a tűzokozás (17, 41) és az emberölés különböző eseteiben (17, 45 és 17, 47–49) írja elő a szándékossgot, illetve gondatlanságot valószínűsítő körülmények vizsgálatát.

⁵⁹⁹ Szent Istvánnál pl. a más szolgájával fajtalankodó (I. 28.), Szent Lászlónál a tolvaj rabszolga esetében (II. 2.); az Eklogében hasonlóan a bűnismétlő tolvajnál (17, 11) és az idegen nyáj elűzőjénél (17, 13); az Eiszagógében és a Prokheironban is hasonlóan (Eis. 40, 72–73.; Proch. 39, 54 és 56).

⁶⁰⁰ Lásd: pl.: D. 48, 9, 2, 6–7 (= B. 60, 40, 2, 5–6); C. 9, 13, 1, 3 (= B. 60, 58, 1, 3); Eis. 40, 8 és 10 = Proch. 39, 8; Eis. 40, 38 = Proch. 39, 36; Eis. 40, 45 = Proch. 39, 40. Hasonló szemlélettel az egyházi kánonokban is találkozhatunk – vö. pl.: Trulluszi Zsinat 92. kánon. A kérdéskörre további példákat is hoz TROIANOS (1992) i. m. 62. A magyar szabályozásból példaként említhető a király elleni összeesküvéssel egyetértőnek, illetve azt fel nem jelentőnek az elkövetővel azonos büntetése (Szt. István II. 17.), a társtettesek megbüntetésére pedig a házratörés szabályozása (Szt. László II. 11.).

⁶⁰¹ Szent István törvényében feleséggyilkosság esetén eltérő a büntetés aszerint, hogy az elkövető ispán, vitéz (*miles*), illetve gazdagabb ember vagy a népből való (*vulgaris*) személy (I. 15.); esküszegésnél a „hatalmas” (*valens*) magasabb díjjal válthatja meg kezét, mint a népből való (I. 17.); de eltérő a büntetés más szolgájának illetéktelen felszabadításánál (I. 21.), leányrablásnál (I. 27.) és házratörésnél is (I. 35.). Szent László ugyancsak különböztet idegen rabszolga befogadása esetén ispán, tisztviselő (*minister*) és népből való elkövető (III. 21.), valamint saját hozzátartozók között talált tolvaj esetén nemes, nem nemes és rabszolga elkövető között (II. 9–10.). A büntetés különbözősége többnyire abban áll, hogy az előkelőbb, jobb vagyoni helyzetű elkövető magasabb kompenzációt köteles fizetni.

⁶⁰² Az Eklogé pl. a házasságban élő parázna személyre kiszabandó büntetésnél hozzáteszi, hogy a szankció mind szegény, mind gazdag elkövetőnél egyformán alkalmazandó (17, 19 – figyelemreméltó, hogy ez utóbbi félmondatot az Eiszagógé [40, 57] és a Prokheiron [39, 59] már

Szintén csak eseti említésével találkozunk a két jogrendszerben a bűncselekmény – modern terminológiával élve – megvalósulási stádiumainak. Így a bűntettre való előkészület és a kísérlet is büntetendő bizonyos súlyos bűncselekményeknél, például mind a magyar, mind a bizánci jogban felségsértés esetén,⁶⁰³ Szent István törvényében a pusztá kardrántásnál, az Eklogéban a magzatelhajtásnál.⁶⁰⁴ A két fogalom – előkészület és kísérlet – tudatos elválasztásáról és meghatározásáról azonban még nincs szó.

1.4. Halálbüntetés

Lássuk most már, mely hasonlóságok mutatkoznak a büntetési rendszer tekintetében. Különösnek tűnhet, de az Eklogéban rendszeresített kegyetlen bizánci testcsontkító büntetések valójában enyhítés eredményei, III. Leó ugyanis „az emberségesség jegyében” javítva a törvény szigorán,⁶⁰⁵ több, korábban halálbüntetéssel sújtott bűntettre „pusztán” különböző testi büntetéseket rendelt alkalmazni,⁶⁰⁶ s a *halálbüntetés* különösen kegyetlen római fajtáit (például keresztre feszítés, máglyahalál, állatviadal, lovakal történő széttépés, vaskarmokkal való megnyúzás, élve eltemetés) sem vette át. A kivégzés többnyire kard általi lefejezéssel történt (ξίφει τιμωρεῖσθαι). Halálbüntetéssel szankcionálták a legsúlyosabb állam elleni bűncselekményeket, egyes élet elleni bűntetteket és eretnokségeket, valamint a legsúlyosabbnak ítélt szexuális bűncselekményeket.⁶⁰⁷ Két esetben találkozunk kegyetlenebb

elhagyta). Más esetekben azonban a vagyoni helyzet mégis különböző elbírálást eredményez: így pl. lopás (17, 11), idegen szolganővel való paráznaság (17, 22) és hajadon elcsábítása esetén (17, 29). Szerényebb vagyonú elkövetőnél a vagyoni büntetés kisebb (vagy egyáltalán nincs), helyette azonban testi büntetést alkalmaznak. A kérdéskörre lásd: ZACHARIA (1955) i. m. 333.; SINOGOWITZ i. m. 39.; TROIANOS (1992) i. m. 68.

⁶⁰³ Szt. István II. 17.; Ecl. 17, 3.

⁶⁰⁴ Szt. István II. 15.; Ecl. 17, 36.

⁶⁰⁵ „...ἐπιδιόρθωσις εἰς τὸ φιλανθρωπότερον...” – Ecl. cím, 6. sor; BURGMANN (1983) i. m. 160.

⁶⁰⁶ Vö. ZACHARIA (1955) i. m. 330–333.; SINOGOWITZ i. m. 37–39.; az enyhítés eszmei hátterére: GREGORY i. m.

⁶⁰⁷ Így kard által büntették pl. a császár ellen összeesküvőket és merénylőket (Ecl. 17, 3), valamint az ellenséghez átfutó dezertőröket (Ecl. 17, 53). Ez volt a szankciója az előre megfontolt szándékkal való ölésnek, mint pl. a megmérgezésnek (Ecl. 17, 42) és a karddal elkövetett gyilkosságnak (Ecl. 17, 46). Halálbüntetés volt a manicheusok és montanisták, valamint a démonokat idéző varázslók szokásos büntetése (Ecl. 17, 52 és 43); s halállal szankcionálták a közeli rokonok közti vérfertőzést (Ecl. 17, 33) és a homoszexuális kapcsolatot (Ecl. 17, 38). Karddal végezték ki ezen kívül a városon kívül szándékosan gyújtogatókat is (Ecl. 17, 41).

halálbüntetési móddal: a városon belül szándékosan tűzvészt okozókat máglyán égették el (*πυρὶ παραδίδοσθαι*), a rablógyilkosokat pedig az elfogás helyszínén felakasztották (*φουρκίζεσθαι*).⁶⁰⁸ A középkori magyar jogban is a fővesztés volt a halálbüntetés általános módja.⁶⁰⁹ Kard általi büntetés járt például a kardrántásért, a karddal történő gyilkosságért, valamint az ispán által elkövetett házratörésért.⁶¹⁰ Az akasztás is előfordult a lopás szankciójaként, elsősorban Szent László törvényében.⁶¹¹ A kivégzés minősített fajai (mint a nyársrahúzás, kerékbetörés, vízbefulladás, máglyán való elégetés) a városi jogokban bukkannak fel, valószínűleg nyugati hatásra.⁶¹²

1.5. Testi büntetések

A *testi büntetések* közül legjellemzőbbek az ún. *testcsonkító* büntetések voltak. Kézlevágással (*χειροκοπεῖσθαι*) büntették a legtöbb vagyon elleni bűncselekmény elkövetőjét,⁶¹³ orrlevágás (*ῥινοκοπεῖσθαι*) volt a szexuális bűncselekmények többségének büntetése.⁶¹⁴ A férfi nemi szerv levágását (*καυλοκοπεῖσθαι*) csak az állatokkal való fajtalankodás esetében alkalmazták;⁶¹⁵ a nyelv kivágása (*γλωσσοκοπεῖσθαι*) a hamis tanúzás szokásos szankciója volt.⁶¹⁶ Az Eklógé egy esetben írta elő a megvakítást (*τυφλοῦσθαι*), akkor, ha valaki az oltártérből

⁶⁰⁸ Ecl. 17, 41 és 50. Vö. TROIANOS (1986) i. m. 105.; TROIANOS (1992) i. m. 64–65.

⁶⁰⁹ TIMON i. m. 414.; HEGEDŰS i. m. 47–48. A Tripartitum főszabályként pallossal való fővesztést ír elő, a tolvajokra azonban bitófát, a rablókra pedig karóba húzást vagy kerékbe törést (I. 15pr.).

⁶¹⁰ Szt. Istv. I. 16, 35 és II. 12.

⁶¹¹ Szt. László II. 1–2, 6, 9, 12.

⁶¹² TIMON i. m. 414.; HEGEDŰS i. m. 48.

⁶¹³ Pl. a vagyontalan bűnisméltó tolvajt és az idegen nyáj elűzőjét, a holttest kifosztóját, a szabad embert rabszolgaként eladót és a pénzhamisítót, de azt is, aki más karddal megsebesített – Ecl. 17, 11, 13–14, 16, 18, 46.

⁶¹⁴ Így büntették pl. a házasságtörés esetén a férfit és a nőt egyaránt, az apácával paráználkodót (ilyenkor magát az apácát is), továbbá az apácát vagy világi hajadont elrablót és megbecstelenítőt, a saját keresztanyjával, illetve mással eljegyzett hajadonnal testi kapcsolatra lépőt, valamint azt, aki távolabbi rokonnal létesített vérfertőző viszonyt – Ecl. 17, 27, 23–26, 30–34.

⁶¹⁵ Ecl. 17, 39.

⁶¹⁶ Ecl. 17, 2.

lopott szent dolgot,⁶¹⁷ de megjegyzendő, hogy ezt a szankciót a későbbi korban gyakran alkalmazták politikai bűncselekményekre is.⁶¹⁸ Mindezek (a férfi nemi szervtől való megfosztást kivéve) a középkori magyar jogban is előfordultak. Szent István első törvénye kézlevágással rendelte büntetni az esküszegőt, a László-kori Szabolcsi Zsinat azt, aki engedély nélkül távol maradt az ún. kalendás társaságtól.⁶¹⁹ A tolvaj rabszolga büntetése Szent Istvánnál és Szent Lászlónál is orrvágás volt; orrát vesztette a tolvaj férjes asszony is.⁶²⁰ Nyelvkivágással bűnhődött a hamis tanú és a cselszövő beszéd terjesztője, később az esküszegő és a tolvajt rejtő paraszt is.⁶²¹ A felsorolt esetek többségében mód volt viszont a testcsontkító büntetés vagyoni megváltására. Megvakítást főleg a tolvajra írtak elő korabeli törvényeink,⁶²² de az uralkodók nem ritkán veletly társaikkal szemben is alkalmazták ezt a szankciót.⁶²³

Testfenyítő büntetesként az Eklógé a pálcával, bottal vagy korbáccsal való megverést alkalmazta (δέρεσθαι, τύπτεσθαι), általában mellékbüntetesként a testcsontkítás vagy a száműzetés mellett. A bizánci jog megverést írt elő például a kettős házasságban élőre, a szajhaskodóra, arra, aki a templomba menekült bűnelkövetőt erőszakkal kihozta onnan, továbbá a magzatelhajtási kísérlet elkövetőjére és az idegen nyáját elűzőre.⁶²⁴ A rendelkezések olykor azt is meghatározták, hogy az elkövetőt hány ütés érje. A magyar jog szintén sokféle bűncselekményre írta elő a megverést (ostorozást, korbácsolást), enyhébb (például vallás elleni) és súlyosabb (például házratörés) tetteknél egyaránt; utóbbiaknál többnyire más, súlyosabb büntetések mellett.⁶²⁵

⁶¹⁷ Ecl. 17, 15. Hasonlón Eis. 40, 69 és Proch. 39, 58.

⁶¹⁸ GERGORY i. m. 274.; TROIANOS (1992) i. m. 67. 69. jegyz.

⁶¹⁹ Szt. Istv. I. 17. – de megválthatta kezét vagyoni helyzetétől függően 50 vagy 12 tinóval; Szt. László I. 14. – a testcsontkítás itt is megváltható volt 10 penzával.

⁶²⁰ Szt. Istv. II. 6. és Szt. László II. 2, 10, 14; III. 6.

⁶²¹ Szt. Istv. II. 20.; Szt. László III. 1 (d).

⁶²² Szt. László II. 12 (b) és (e); III. 4, 6, 8 (a)–(b); Kálm. I. 84.

⁶²³ Szt. István megvakíttatta pl. Vazult, I. András Orseolo Pétert, Kálmán király Álmos herceget és fiát – KRISTÓ (1998a) i. m. 113., 119., 141.

⁶²⁴ Ecl. 17, 35, 19–20, 1, 36, 13.

⁶²⁵ Megverték a vasárnapi szentmisét elmulasztókat (Szt. Istv. I. 9. és Szt. László I. 11.), a pert 30 napnál tovább halogató bírót (Szt. László III. 24.); a jóslással foglalkozókat a püspök megostoroztatta (Szt. Istv. I. 34.); korbács által bűnhődött a más szolgálójával első, illetve másodikban fajtalanzkodó is (haját is lenyírták – Szt. Istv. I. 28.); a házratörő vagyontalan nemest lenyírták, megostorozták és eladták (Szt. László II. 11.).

1.6. Megszégyenítő büntetések

A bizánci jog tipikus *megszégyenítő* büntetése a hajlenyírás volt, amit az Eklogé két esetben írt elő mellékbüntetésként: a templom hívek számára nyitva álló részből való lopásra, valamint a hajadont megrontó vagyontalan elkövetőre, akivel a lány utóbb nem kötött házasságot.⁶²⁶ A hajlenyírás mindkét esetben a megverés és a száműzés mellett került kiszabásra („τυπτόμενος καὶ κουρευόμενος ἐξοριζέσθω” – Ecl. 15, 29). Korabeli magyar törvényeink szintén mellékbüntetésként alkalmazták, de többfajta cselekményre, az istentisztelet elmulasztásától a más szolgájával való fajtalankodásig.⁶²⁷ A magyar jogban előforduló további megszégyenítő büntetéseket azonban, mint például a templom kulcsának a boszorkány testére való rásütése, vagy a hamis tanú arcának kereszttel történő megbélyegzése,⁶²⁸ sem az Eklogé, sem pedig az Eiszagógé és a Prokheirosz Nomosz büntető rendelkezései nem említik.

1.7. Szabadságvesztés és száműzetés

A mai értelemben vett *szabadságvesztést* a korai bizánci jog nem ismerte,⁶²⁹ az Eklogében egy helyen szereplő, a császár ellen összeesküvőre alkalmazott ‘vizsgálati fogság’ csak átmeneti intézkedés volt.⁶³⁰ Ilyen ideiglenes szabadságvesztés Szent László törvényében is előfordul, karddal való emberölés és ló kiviteli tilalom kísérlete esetén; a saját családja körében lopást elkövető nemest pedig ugyanezen törvény szerint kényszermunkára kellett ítélni.⁶³¹ A kényszermunkát a közép-bizánci törvénykönyvek nem nevesítik, a gyakorlatban azonban alkal-

⁶²⁶ Ecl. 17, 15 és 29.

⁶²⁷ Hajlenyírást szabtak ki a misén mormogó közrendű fiatalokra és a vasárnapi istentisztelet elmulasztókra (mindkettőnél a megverés kíséretében – Szt. Istv. I. 19, 9); arra, aki a bíró pescéjtjét megvetve harmadszor sem ment el az ellene folyó per tárgyalására (Szt. László III. 26., egyben el is adták tartozásáért); a leányrablóra, ha a törvényes elégtételt megfizetni nem tudta (Kálm. II. 55. (c) – a lenyíráson felül itt is eladták az elkövetőt); továbbá a más szolgájával első és másodízben fajtalankodóra (Szt. Istv. I. 28. – a korbácsolás mellékbüntetéseként). Alkalmazták még a lenyírást a házratörés bünteténél, itt is mellékbüntetésként (Szt. László II. 11.).

⁶²⁸ Szt. Istv. I. 33. és Kálm. I. 83.

⁶²⁹ TROIANOS (1992) i. m. 70.

⁶³⁰ Ecl. 17, 3.

⁶³¹ Szt. László II. 8, 16, 9.

mázták, többnyire a száműzetés mellett.⁶³² Időleges szabadságvesztésnek tekinthető még a magyar jogban a kalodába zárás,⁶³³ bizánci megfelelője azonban nem ismeretes. Egyébként, ahogy Bizáncban sem, úgy a középkori Magyarországon sem volt jellemző a börtönbüntetés. Gyakran előfordult viszont a *rabszolgaságbavetés*. Ezt a bizánci büntetőjog az ellenséghez átszökő, majd onnan visszatérő esetében alkalmazta,⁶³⁴ a magyar jog azonban egy sor egyéb esetben, így a lopás és gyilkosság egyes alakzatainál, házratörésnél és hamis vádnál.⁶³⁵

A *száműzetés* (ἐξορία) a bizánci törvénykönyvekben viszonylag gyakran fordult elő, legtöbbször veréssel együtt, például a véletlen ölés vagy a pusztázó kézrel való ölés eseteiben, a papra kezet emelő tettesnél, a templom szentélyen kívüli részében lopást elkövető személynél, továbbá a nyereségvágyból amulettet gyártók és a magzatelhajtók esetében.⁶³⁶ A vizsgált magyar törvényekben e büntetés kevésbé jellemző, a városi jogok azonban esetenként alkalmazták.⁶³⁷

1.8. Vagyoni büntetések

A vagyoni büntetések legsúlyosabbika a kelet-római jogban a *vagyonelkobzás* volt (δήμευσις). A közép-bizánci törvénykönyvekben azonban már nem túl gyakori, az Eklogé egyedül a már említett amulettgyártóknál alkalmazta, száműzetés mellett. Az Eiszagógé és a Prokheirosz Nomosz halállal és vagyonelkobzással rendelte büntetni azt, aki az uralkodó ellen támadt, valamint azt a férjes aszszonyt, aki saját szolgájával fajtalanzkodott.⁶³⁸ A magyar jog a honárulás, illet-

⁶³² TROIANOS (1992) i. m. 69–70.

⁶³³ Szt. László I. 25.

⁶³⁴ Ecl. 8, 4.2.

⁶³⁵ Szent István rendelkezése szerint azt a szabad embert, aki a lopás váltságdíját nem tudta megfizetni, rabszolgának kellett eladni (II. 7.). Külföldre adták el azt a nem nemes tolvajt, aki a bűncselekményt saját családtagja ellen követte el (Szt. László II. 9.). A templomba menekült tolvaj Szent László törvénye alapján az egyház rabszolgája lett, ha pedig onnan elengedték, eladták idegen országba (III. 4.). Szabadságát veszítette a 110 penzánál kisebb értékű vagyonnal rendelkező gyilkos is (Szt. László II. 8.), valamint a más házára törő, magát megváltani nem tudó nemes (II. 11.). Rabszolgának adták el a rabszolga megbüntetését elmulasztó bírót, valamint azt is, aki a bírót hamisan vádolta meg ártatlan ember felakasztásával (feltevés, hogy gazdagabb volt, mint a bíró – Szt. László II. 6.).

⁶³⁶ Ecl. 17, 47–48, 4, 15, 44, 36.

⁶³⁷ TIMON i. m. 417. 36–37. jegyz.

⁶³⁸ Eis. 40, 12. – Proch. 39, 10.; Eis. 40, 49. – Proch. 39, 43., utóbbinál mellékbüntetésként az orrvágás, lenyírás és a városból kiűzés mellett.

ve hűtlenség esetén rendelte el az általános vagyonek kobzást, a halálbüntetés mint főbüntetés kísérőjeként. Szent Lászlónál vagyonek kobzása volt a szankciója a hadjárat idején, valamint az előkelők rokona által elkövetett lopásnak. Kálmán törvénye ezen kívül tisztségének és vagyona kétharmad részének elvesztésével büntette a rabszolga- és állatkiviteli tilalmat megsértő ispánt.⁶³⁹

Enyhébb károkozási esetekben a bizánci büntetőjog olykor egyszerű, kártérítés jellegű vagyoni szankciót alkalmazott: az Eklogé szerint például a tolvaj szolga gazdája vagy megtérítette az okozott kárt, vagy a kárt szenvedett tulajdonába adta a szolgát; a kölcsönkapott és a meghatározott helyen kívül használt ló épségében esett kár esetén szintén pusztán kártérítés járt.⁶⁴⁰ Más esetekben *duplum*-büntetést alkalmaztak.⁶⁴¹ A károkozás egyszerű esetein kívül azonban – szűk körben – egyes, fentebb említett nemi büntetteknel is előfordult a vagyoni elégtétel.⁶⁴² Az Árpád-kori magyar jog ennél súlyosabb bűncselekményeknél is ismerte a kompenzációt, például szándékos és véletlen emberölésnél; de lehetséges volt a megváltás megrontásnál és egyéb esetekben is.⁶⁴³ Előfordult a kár többszörös megtérítése is, mint szankció.⁶⁴⁴

⁶³⁹ Szt. Istv. II. 2.; Szt. László III. 10. és II. 1.; Kálm. I. 77.

⁶⁴⁰ Ecl. 17, 12 és 7.

⁶⁴¹ Pl. idegen állatok bezárása és éheztetése, illetve elpusztítása (Ecl. 17, 8), vagy idegen fa kivágása esetén (Ecl. 17, 40).

⁶⁴² A hajadont – annak beleegyezésével – megbecstelenítő tettes, amennyiben később nem kötött házasságot, vagyoni helyzetétől függően volt köteles vagy egy font aranyat, vagy vagyonának felét a sértettnek adni; ha teljesen vagyontalan volt, akkor megverve és lenyírva száműzték (Ecl. 17, 29). A serdületlen (13 év alatti) hajadont megrontó orra mellett vagyona felét is elvesztette a leány javára (Ecl. 17, 31). Az idegen szolgálólánnyal paráználkodó tettes vagyona nagyságához képest volt köteles a szolga urának vagyoni elégtételt adni (Ecl. 17, 22).

⁶⁴³ A szándékos emberölés vérdíja Szent István törvénye szerint 110 bizánci aranypénz volt, amiből 50 járt a rokonoknak, 50 a királynak, 10 pedig a bírácoknak és közbenjáróknak. Véletlen emberölésnél 12 aranypénzt kellett fizetni. Mindkét esetben egyházi vezeklés is sújtotta az elkövetőt (Szt. Istv. I. 14–15.). Szent László törvénye a karddal elkövetett gyilkosság tettesének vagyonából kétharmad részt a meggyilkolt rokonainak, egyharmad részt pedig a gyilkos gyermekeinek és feleségének juttatott (Szt. László II. 8.). A leányrabló által fizetendő kiegészítési díj István törvénye szerint 10 tinó, szegény elkövető esetén 5 tinó volt; feleség megölése esetén 50, 10, illetve 5 tinót kellett a rokonoknak fizetni; a szolgát kereső küldött megverésének büntetése ugyancsak 10 tinó volt (Szt. Istv. I. 27, 15, 25.). A fenyítő büntetés megváltására – mint fentebb láthattuk – lehetőség volt pl. esküszegésnél (Szt. Istv. I. 17.).

⁶⁴⁴ Pl. a király részét elsikkasztó ispán az elsikkasztott rész visszaadásán felül köteles volt annak kétszeresét is megtéríteni (Szt. Istv. II. 8.).

1.9. A büntetési rendszer párhuzamai

Az áttekintés alapján megállapítható, hogy a büntetési rendszer tekintetében valóban számos hasonlóság van a két jogrendszer között, a büntetések bizánci fajtái szinte kivétel nélkül előfordultak a magyar jogban is. Látható azonban, hogy ugyanazon szankció viszonylag ritkán vonatkozott mindkét jogban ugyanarra a bűncselekményre. A bizánci jog szankciórendszere – mint Spyros Troianos megállapítja – az Eklogé óta átgondolt koncepcióra épült, amelynek középpontjában a speciális prevenció állt: annak megakadályozása, hogy a tettes újabb hasonló bűncselekményt kövessen el.⁶⁴⁵ A hamisan esküvő nyelvének kivágása, a tolvaj kezének levágása, vagy az állatokkal fajtalankodónál a nemi szervtől való megfosztás mind arra szolgáltak, hogy az elkövetőt fizikailag is meggátolják a bűnisméltásban. A nemi büntettek szinte mindegyikénél szokásos orrlévágás szintén a prevenciót szolgálta, megnehezítvén az elkövető számára az újabb csábítást, hisz mindenki láthatta, hogy megrontóval van dolga.⁶⁴⁶ Ilyen átfogó koncepciót, s annak következetes, tartós alkalmazását korabeli magyar törvényeink nem mutatnak. A király az aktuális helyzetet értékelve határozta meg a szankciót, nem ritkán megváltoztatva a korábbi törvényt, olykor a saját maga által alkotott szabályt is.

Néhány büntett és szankciója tekintetében azonban közelebbi hasonlóság is megállapítható a magyar és a bizánci jog között.

⁶⁴⁵ Valójában nemcsak a speciális prevenció, hanem a modern büntetőjogok szokásos egyéb céljai is – igazságos „megtorló” büntetés, általános prevenció, megjavítás – megjelennek az Eklogé bevezetőjében, mely szerint a kodifikációnak célja volt „a gonosztevők igazságos megbüntetése, valamint a megtévedésre hajlók visszatartása és megjavítása” („...τὴν δικαίαν τῶν πλημμελοῦντων ἐπεξέλευσιν καὶ τὴν τῶν ἐπιρρεπῶς πρὸς τὸ πλημμελεῖν διακειμένων ἀναστολὴν καὶ διόρθωσιν”) – Eklogé prooimion 50–51. BURGMANN (1983) i. m. 162. Vö. TRIOANOS (1986) i. m. 99–100.

⁶⁴⁶ Ha a törvényalkotó egyszerűen tükröző büntetést akart volna kiszabni, akkor a szexuális bűncselekményekre is a nemi szerv levágását rendelte volna büntetésként – vö. TRIOANOS (1992) i. m. 66–67.

2. Egyes bűncselekmények

2.1. *Crimen maiestatis*

A király halálára vagy az ország elárulására összeesküvést szövő, illetve idegen országba menekülő bűnelkövető Szent István II. dekrétuma szerint fej- és jószágvesztéssel büntetendő, ártatlan gyermekeit azonban nem éri bántódás, sőt, apjuk javai is átszállnak rájuk (II. 2.). Ugyanezen törvény 17. fejezete már kiközösítést ír elő az összeesküvőre, sőt arra is, aki ezt csak megkísérelte, azzal tudva egyetértett, vagy nem jelentette fel, s kimondja, hogy az összeesküvőt nem védi a menedékjog. A jusztinianoszi jog szintén fej- és jószágvesztéssel rendelte büntetni a *crimen maiestatis* elkövetőjét, nemcsak a cselekményt bevégzőt, hanem az azt megkísérlőt is, s ezt a Bazilika utóbb szó szerint átvette.⁶⁴⁷ Tömören ugyanezt mondta ki az Eiszagógé és a Prokheirosz Nomosz is arra nézve, aki az uralkodó ellen agitált.⁶⁴⁸ Kiközösítést a 84. apostoli kánon írt elő a császárt sértő világi személyre (papa lefokozást). Végül az *asylum*-jog Bizáncban sem vonatkozott a felségsértőre.⁶⁴⁹

Szt. István II. 2.:

...Nec pro ullius causa reatus detrimentum bonorum suorum paciatur quis, nisi consiliatus mortem regis aut tradicionem regni fuerit, vel in aliam fugerit provinciam; tunc vero bona illius in regiam veniant potestatem. Ast si quis in consilio regię mortis aut tradicionis regni legaliter inventus fuerit, ipse vero capitali subiaceat sentencię, bona vero illius filiis innocentibus inremota sint remanentibus salvis.

C. 9, 8, 5 pr. (= B. 60, 36, 19 pr.):

Quisquis cum militibus vel privatis, barbaris etiam scelestam inierit factionem aut factionis ipsius suscepit sacramenta vel dederit, de nece etiam virorum illustrium qui consiliis et consistorio nostro intersunt, senatorum etiam (nam et ipsi pars corporis nostri sunt), cuiuslibet postremo qui nobis militat cogitarit (eadem enim severitate voluntatem sceleris qua effectum puniri iura voluerunt), ipse quidem utpote maiestatis reus gladio feriat, bonis eius omnibus fisco nostro addictis.

⁶⁴⁷ Az elkövető fiaival szemben azonban a bizánci jog nem volt olyan elnéző, mint Szent István törvénye: életüket ugyan meghagyta, kizárta viszont őket mind anyai, mind ősi örökségükből, végrendelet által sem részesülhettek örökségben, s életük végéig *infamia* sújtotta őket (C. 9, 8, 5, 1 = B. 60, 36, 19, 1).

⁶⁴⁸ Megjegyzendő azonban, hogy a nyugati jogokban – pl. Rothari törvényében – is található hasonló szabályozást – Vö. ZÁVODSZKY i. m. 46.

⁶⁴⁹ ZACHARIA (1955) i. m. 328.

Szt. István II. 17.:

Si quis in regem aut in regnum conspiraverit, refugium nullum habeat ad ecclesiam. Et si quis circa regis salutem aut dignitatem quolibet modo aliquid conspiraverit aut conspirare aliquid temptaverit, seu temptanti sciens consenserit, anatematizetur et omnium fidelium communione privetur. Et si quis huiusmodi aliquem noverit et probare valens edicaverit, predictae subiaceat dampnacioni.

Eis. 40, 12 (= Proch. 39, 10):

Ὁ κατὰ τῆς σωτηρίας τοῦ βασιλέως μελετήσας φονεύεται καὶ δημεύεται.

84. apostoli kánon:

Ὅστις ὑβρίσει βασιλέα ἢ ἄρχοντα παρὰ δίκαιον, τιμωρίαν τινύεται· καὶ εἰ μὲν κληρικός εἴη, καθαιρείσθω· εἰ δὲ λαϊκός, ἀφοριζέσθω.

Eis. 40, 12 (= Proch. 39, 10): „Aki az uralkodó üdve ellen agitál, halállal és vagyonekbozással büntetendő.”

84. apostoli kánon: „Ha valaki jogtalanul szidalmazná a császárt, vagy fejedelmet, büntetésnek vettessék alá, mégpedig: ha pap, fokoztassék le, ha pedig világi, közösítették ki.”⁶⁵⁰

2.2. Hamis eskü

A bizánci jog nyelvkivágással büntette a hamis esküt, s Szent István ugyanezzel a büntetéssel sújtotta azt, aki hamis bizonytságot vagy cselszövő beszédet terjesztett mások között azért, hogy egymás ellen fordítsa őket, bár a szankció ez esetben megváltható volt.⁶⁵¹ A hasonlóság azonban nem tökéletes: míg a bizánci rendelkezés a peres eljárásban félként vagy tanúként tett esküre vonatkozik, a magyar törvény inkább a bíróságon kívüli rágalmazásra.⁶⁵² Valamivel közelebbi analógiát találhatunk azonban a magyar jogban arra a tömör bizán-

⁶⁵⁰ A görög szövegek forrása: JGR II. köt. 361., 217., JOANNOU i. m. I/2. köt. 50. A 84. apostoli kánon fordítása: BERKI i. m. 48. A két Szent István-i törvényhely forrása: ZÁVODSZKY i. m. 153., 155. Szt. Istv. II. 17. második mondatát átvette a Kálmán-kori II. Esztergomi Zsinat 2. fejezete is – ZÁVODSZKY i. m. 207. A felségsértés a Tripartitum szerint a hűtlenség fogalomkörébe tartozott (I. 14. § 1.), amely fej- és jószágvesztéssel volt büntetendő (I. 16.). Ilyenkor a hűtlenség miatt elítélt bűnelköveő javai főszabályként meglévő gyermekeire sem háramolhattak át, szemben az ún. főbenjáró ítélettel, amelynél a javak az illető fiaira és egyéb törvényes örököseire szálltak (Trip. II. 55.).

⁶⁵¹ Ecl. 17, 2 – Eis. 40, 70 – Proch. 39, 46; Szt. Istv. II. 20. A Tripartitum a hitszegőt (ludast) jószágvesztéssel és becstelenséggel sújtotta, ha a korona jogára nézve tett hamis esküt; más felperes ellen elkövetett hitszegés esetén pedig díjában és kétszáz forint váltságban marasztalták az elkövetőt (II. 30.). A nyelvváltás 100 aranyforint volt (II. 72.).

⁶⁵² Az eljárás során elkövetett esküszegésre inkább Szent István I. törvényének 17. fejezete vonatkozik, amely kézlévágással, illetve vagyoni helyzettől függő megváltással büntette a

ci rendelkezésre, mely szerint a hamis feljelentő, illetve vádló ugyanazon büntetéssel sújtandó, mint ami azért a cselekményért jár, amelynek elkövetésével hamisan vádolt valakit. A Kálmán-kori I. Esztergomi Zsinat hasonló egyszerűséggel mondta ki, hogy ha a vádló nem tudja bizonyítani azt, amit állított, akkor ugyanazon vezeklés alá essék:

I. Esztergomi Zsinat 54. kánon: Eklogé 17, 51 (= Eis. 40, 18 = Proch. 39, 15):
Si accusator quod iniecit, probare non poterit, eidem penitencie subiaceat. Οί συκοφάνται, ἐν οἷα δ' ἄν αιτία συκοφαντήσωσι τινα, τῆ ταυτοπαθεία ὑποκεισθωσαν.

Eklogé 17, 51: „A hamis feljelentők (vádlók) ugyanazon büntetést szenvedjék, amely azon bűncselekményért jár, amellyel hamisan vádoltak valakit.”⁶⁵³

Ezen általános rendelkezés konkrét esete volt a Kálmán-kori I. Esztergomi Zsinat fentebb már idézett azon rendelkezése, mely szerint a feleségét hamisan házasságtöréssel vádoló férjet ugyanazzal a büntetéssel kell megbüntetni, ami a feleséget érte volna, ha a vádat sikerül bizonyítani. Ugyanezt a speciális szabályt mondta ki a bizánci jog is.

I. Esztergomi Zsinat 55. kánon 2. Eklogé 17, 27:
 bek.: ...εἰ δὲ [οἱ κατηγοροῦντες τὴν μοιχείαν] οὐκ ἀποδείξωσιν, ἀλλὰ δι' ἔχθραν τὴν κατηγορίαν ἐποίησαν, τὴν ταυτοπάθειαν ὡς συνκοφάνται ὑπομενέτωσαν.
Si quis uxorem suam adulteram probaverit, si voluerit, ducat aliam... Quod si probare non poterit, idem iudicium maritus paciatur, et illa, si voluerit, maritetur.

Eklogé 17, 27: „... ha pedig [a vádlók a házasságtörést] nem tudják bizonyítani, hanem a vádat ellenséges érzületből emelték, akkor mint hamis vádlók ugyanazon büntetést szenvedjék.”⁶⁵⁴

hítségőt. Kálmán törvénye szerint a hamis tanút tüzesvaspróbának vetették alá, s ha bűnössége bebizonyult, kereszt alakú jelet sütöttek arcára, hogy többé ne fogadják el tanúságát – I. 83.

⁶⁵³ Az Eklogé szövegének forrása: BURGMANN (1983) i. m. 242. Az idézett esztergomi zsinati kánoné: ZÁVODSZKY i. m. 203.

⁶⁵⁴ A görög szöveg forrása: BURGMANN (1983) i. m. 234. Az esztergomi zsinati határozatát: ZÁVODSZKY i. m. 203. A házasságtörés szankciója azonban a két jogrendben eltérő: az Esztergomi Zsinat megengedte, hogy az asszonyt férje eltaszítsa, s ha nemes asszonyról volt szó, nem köthetett újabb házasságot, ha pedig a népből valóról, eladták. A bizánci jog egyszerűen orrvégággal büntette a házasságtörést.

2.3. A saját szolganővel folytatott nemi viszony

A cölibátus kérdéseit tárgyalva fentebb már érintettük a Szabolcsi Zsinat azon előírását, mely szerint az olyan pap, aki rabszolganőjét vette maga mellé feleség gyanánt, a nőt köteles eladni, s ha ezt nem tenné, erőszakkal adják el az aszszonyt, ára pedig a püspököt illeti. E tényállásról a keleti kánonjog körében a Trullloszi Zsinat 3. kánonja rendelkezett, de szankcióként csak kánoni büntetést írt elő: az elkövető nem tölthetett be egyházi funkciót (lásd fentebb). A bizánci világi jog azonban civilekre nézve a Szabolcsi Zsinathoz hasonlóan kimondta, hogy ha házas ember saját szolgálónőjével folytat nemi viszonyt, az eset kivizsgálása után a helyi előljáró köteles a rabszolganőt elkobozni és a tartomány határain túlra eladni. A vételár itt nem a püspökre, hanem a *fiscus*ra háramlik:

<p>Szabolcsi Zsinat 2. kánon: <i>Si quis autem presbiter ancillam suam uxoris in locum sibi associaverit, vendat; et si noluerit, venundetur tamen, et precium eius ad episcopum transferatur.</i></p>	<p>Eklogé 17, 21 (≈ Eis. 40, 58; Proch. 39, 60; B. 60, 37, 82): Ὁ ἔχων γυναῖκα καὶ τῇ ἰδίᾳ συγγινόμενος δούλῃ διαγινωσκομένου τοῦ πράγματος ταύτην ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν τόπον ἄρχοντος ἐπαίρεσθαι καὶ παρ' αὐτοῦ ὑπὲρ ἐπαρχίαν πιπράσκεσθαι τῶν τιμῶν αὐτῆς εἰσκομιζομένων τῷ μέρει τοῦ δημοσίου.</p>
--	---

Eklogé 17, 21: „Ha egy házas férfi saját szolgálónőjével létesít testi viszonyt, akkor a szolgálónőt a helyi előljáró az ügy kivizsgálása után foglalja le és adja el a tartomány határain túlra; a vételár pedig a kincstárt illeti.”⁶⁵⁵

2.4. Kardrántás, gyilkosság, magzatelhajtás

Szent István törvénye többször is a talio-elvet érvényesítette kardrántás, karddal való megsebesítés esetén. Ha valaki karddal embert ölt, ugyanazzal a karddal kellett kivégezni, ha pedig mást megcsonkított kirántott kardjával, testének hasonló sérelmét kellett elszenvednie. Az I. dekrétum a pusztá kardrántást is kard általi halállal rendelte büntetni. A bizánci jog is tartalmazott ehhez igen hasonló rendelkezést: aki mást karddal megsebesített és halálát okozta, kard által volt büntetendő, ha pedig a sérült nem halt meg, a tettesnek le kellett vágni a kezét, mivel egyáltalán használta a kardját:

⁶⁵⁵ Az Eklogé görög szövegének forrása: BURGMANN (1983) i. m. 232. Az idézett szabolcsi zsinati kánoné: ZÁVODSZKY i. m. 158.

Szt. István II. 12–13.:

Si quis gladio hominem occiderit, eodem gladio iuguletur.

Si quis autem gladio evaginato alium quemlibet debilitaverit, vel in oculo, vel in pede, vel in manu, consimile dampnum sui corporis paciatur.

Szt. István I. 16.:

Ut pax firma et incontaminata per omnia maneat, tam inter maiores natu, quam inter minores, cuiuscunque condicionis sint, interdiximus omnino, ut nullus ad ledendum aliquem evaginet gladium. Quod si quis posthac stimulis sue audacię tactus temptaverit, eodem iuguletur gladio.

Eklogé 17, 46 (≈ Eis. 40, 88; Proch. 39, 82; B. 60, 39, 12):

Ὁ μετὰ ξίφους πλήττων τινά, ἔαν φονεύσῃ, ξίφει τιμωρεῖσθω· εἰ δὲ οὐκ ἀποθάνῃ ὁ πληγείς, χειροκοπεῖσθω ὁ δεδωκώς, δι' ὃν ὄλωσ μετὰ ξίφους δοῦναι ἐτόλμησεν.

Eklogé 17, 46: „Aki mást karddal megsebesít, s ezáltal halálát okozza, kard által büntetendő; ha a sérült nem hal meg, a tettes keze levágandó, mivel egyáltalán használni merészelt kardját.”⁶⁵⁶

Valójában lehetséges, hogy mindkét szabályozás gyökere az Újszövetségi Szentírásban keresendő: „Aki kardot ragad, az kard által vész el.”⁶⁵⁷

A gyilkossághoz egyébként korabeli törvényeink egyházi szankciót is rendeltek: mind Szent István I. dekrétuma, mind az I. Esztergomi Zsinat egyházi vezeklést is előírt az elkövetőre.⁶⁵⁸ Az esztergomi zsinati kánon kifejezetten meg is jelöli az Ankürai Zsinat határozatait, mint a vezeklésre vonatkozó szabályok forrását.⁶⁵⁹ E korai keleti zsinat kánonjai azonban nemcsak keleti, hanem nyugati egyházjogi gyűjteményekbe is bekerültek,⁶⁶⁰ így a rá való hivatkozás – elvileg – mindkét irányból érkező impulzus hatásának betudható.

⁶⁵⁶ A görög szöveg forrása: BURGMANN (1983) i. m. 242. A Szent István-i határozatoké: ZÁVODSZKY i. m. 155., 146.

⁶⁵⁷ Mt 26,52: „... Omnes enim, qui acceperint gladium, gladio peribunt.” – „...πάντες γὰρ οἱ λαβόντες μάχαραν ἐν μάχαιρῃ ἀπολοῦνται.” A Tripartitum a szándékos gyilkosságot fővesztéssel büntette (III. 5. § 4.).

⁶⁵⁸ Szt. Istv. I. 14.: „... Ipse quidem homicida secundum institutionem canonum ieiunet.” A feleséggyilkosra hasonlóan: Szt. Istv. I. 15. ZÁVODSZKY i. m. 146.

⁶⁵⁹ I. Esztergomi Zsinat 70. kánon: „Si quis homicidium fecerit, secundum decreta Ancirani concilii peniteat.” ZÁVODSZKY i. m. 205. Az Ankürai Zsinat 22. kánonja rendelkezett a szándékos emberölést elkövetőt sújtó egyházi vezeklésről – JOANNOU i. m. I/ 2. köt. 71.

⁶⁶⁰ Vö. SZUROMI (2002c), e rendelkezések tekintetében: 82–86. SZUROMI SZABOLCS ANZELM Wormsi Burchard Dekrétumának használatát tartja a legvalószínűbbnek, amely szintén tartalmaz ankürai zsinati kánonokat.

A magzatelhajtás kánoni szankcióját szintén meghatározta az Ankürai (később a Trulloszi) Zsinat (tíz év vezeklés),⁶⁶¹ Kálmán törvénye azonban – akár csak a gyilkosnál Szent Istváné – nem részletezi a büntetést, csak általában az esperes által kiszabandó vezeklést ír elő,⁶⁶² így nem tudni, a rendelkezés hátterében a korai keleti szinódus határozata áll-e.

2.5. Leányrablás

Elképzelhető azonban az Ankürai Zsinat rendelkezéseivel való kapcsolat a leányrablásra vonatkozó szabályozás esetében. E bűncselekményről – vagyoni elégtételt szabva – már Szent István törvénye is rendelkezett, egyházi vezeklést később az I. Esztergomi Zsinat fűzött hozzá. A keleti egyházban az Ankürai Zsinat mellett az Apostoli Kánonok, a Khalkédóni Egyetemes Zsinat és a Trulloszi Zsinat is foglalkozott e deliktummal,⁶⁶³ a világi elkövetőkre, illetve segítőkre kiközösítést, a laikusokra elmozdítást rendelve. A 11. ankürai kánonnal való közelebbi hasonlóságot mind Szent István törvénye (I. 27.), mind az I. Esztergomi Zsinat rendelkezése (55. kánon 4. bek.) esetében felfedezhetünk.⁶⁶⁴

Szt. István I. 27.:

Si quis militum impudicia fedatus puellam aliquam sine concessione parentum sibi in uxorem rapuerit, decrevimus puellam parentibus reddi, eciamsi ab illo aliqua vis sibi illata sit...

Ankürai Zsinat 11. kánon:

Τὰς μνηστευθείσας κόρας καὶ μετὰ ταῦτα ὑπὸ ἄλλων ἀρπαγείσας ἔδοξεν ἀποδίδοσθαι τοῖς προμνηστευσάμενοις, εἰ καὶ βίαν ὑπ’ αὐτῶν πάθοιεν.

I. Esztergomi Zsinat 55. kánon 4. bek.:

Si quis sponsam rapuerit alterius, si illa non consensit, reddatur proprio sponso...

⁶⁶¹ Ankürai Zsinat 21. kánon; Trulloszi Zsinat 91. kánon – JOANNOU i. m. I/2. köt. 71. és I/1. köt. 27.

⁶⁶² Kálm. I. 58.: „Mulieres partum suum necantes archidiacono oblate penitenciam agant.” ZÁVODSZKY i. m. 191.

⁶⁶³ 67. apostoli kánon (JOANNOU i. m. I/2. köt. 42.), Khalkédóni Egyetemes Zsinat 27. kánon (JOANNOU i. m. I/1. köt. 90.), Trulloszi Zsinat 92. kánon (JOANNOU i. m. I/1. köt. 227–228.).

⁶⁶⁴ SZUROMI (2002c) i. m. 78–82. csak az I. és II. Esztergomi Zsinat rendelkezéseivel veti össze az Ankürai Zsinat vonatkozó kánonját, s ezúttal is nyugati gyűjtemény hatását valószínűsíti.

Ankürai Zsinat 11. kánon: „Azokról az eljegyzett leányokról, akiket aztán mások ragadtak el, azt határoztuk, hogy adják vissza ezeket vőlegényüknek, még akkor is, ha a rablók megerőszakolták őket.”⁶⁶⁵

2.6. Lopás

A lopás szokásos bizánci büntetése a kézlevágás volt,⁶⁶⁶ a magyar törvények azonban legtöbb esetben inkább akasztást vagy megvakítást alkalmaztak.⁶⁶⁷ A bizánci jogban is előfordult viszont a megvakítás a lopás speciális esetében: a szentélyből valamely szent dolgot eltulajdonító tolvajt érte ez a szankció. Szent László a templomba menekült tolvajra írt elő megvakítást (ha nem menekült be a templomba, akasztás volt a büntetés), kisebb értékű lopásnál (liba, tyúk) az elkövető fél szemének kiszúrását rendelte:

Szt. László II. 12.:

Si quis liber vel servus in furto captus fuerit, suspendatur. Si vero pro evadendo patibulo ad ecclesiam confugerit, eductus ab ecclesia obcecetur...

Servus autem vel liber, si anserem aut gallinam furatus fuerit, monoculus efficiatur, et quod furatus est, reddat.

Eklogé 17, 15 (≈ Eis. 40, 69; Proch. 39, 58; B. 60, 45, 12):

Ὁ εισερχόμενος ἐν θυσιαστηρίῳ ἐν ἡμέρᾳ ἢ καὶ ἐν νυκτὶ καὶ τι τῶν ἱερῶν ἀφελόμενος τυφλοῦσθω...

Eklogé 17, 15: „Ha valaki nappal vagy éjjel az oltárhoz bemegy és a szent dolgokból elvesz valamit, vakítsák meg.”⁶⁶⁸

E körben említendő az I. Esztergomi Zsinat 60. kánonjának és a 25. apostoli kánonnak azon szabálya, amely az egyházi személyek lopása esetére kánoni szankcióként lefokozást rendelt (a magyar zsinati rendelkezés vagyoneklobzást is):

⁶⁶⁵ Az idézett ankürai kánon görög szövegét lásd: JOANNOU i. m. I/2. köt. 64–65. Ford.: ERDŐ (1983) i. m. 176. Az idézett Szent István-i és esztergomi határozatok szövegének forrása: ZÁVODSZKY i. m. 149., 204. Az esztergomi kánonhoz hasonló rendelkezést említ Wormsi Burchard Dekrétumából SZUROMI (2006b) i. m. 195–196.

⁶⁶⁶ Ecl. 17, 10, 11, 13–14, 16.

⁶⁶⁷ Csak Szt. László II. 9. és Kálm. I. 84. említ tagsonkítást.

⁶⁶⁸ Az Eklogéból idézett görög szövegrész forrása: BURGMANN (1983) i. m. 230. A Szent László-féle határozatát: ZÁVODSZKY i. m. 169. Kálmán a templomba menekült tolvajt akkor sújtotta megvakítással (vagy tagsonkítással), ha az ártatlannak vallotta magát, de utóbb mégis bünsnek bizonyult (I. 84.).

I. Esztergomi Zsinat 60. kánon:

Si quis clericorum furti arguitur, ab episcopo vel archidiacono iudicetur. Si reus inventus fuerit, deponatur, et bona sua perdat; si nichil habuerit, vendatur.

25. apostoli kánon:

Εἴ τις ἐπίσκοπος ἢ πρεσβύτερος ἢ διάκονος ἢ ἐπὶ πορνείᾳ ἢ ἐπιπορκίᾳ ἢ κλοπῇ, καθαιρεῖσθω καὶ μὴ ἀφοριζέσθω...

25. apostoli kánon: „Püspök, vagy presbiter, vagy diakónus, akit paráznaságon, esküszegésen, vagy lopáson érnek, fokoztassék le, de ne közösítettessék ki...”⁶⁶⁹

2.7. Következtetés

A felsorolt esetek többsége tehát egyes konkrét bűncselekmények és a hozzájuk rendelt szankciók tekintetében tartalmi hasonlóságot mutat a két jogrendszer rendelkezései között. Közvetlen átvétel gyanúja csak ott merül fel erősebben, ahol a megfogalmazás módja is igen hasonló, például a hamis vádra vagy a kardrántásra vonatkozó szabályok esetében. E rendelkezések azonban egyúttal olyan egyszerűek is, hogy még a nagyfokú hasonlóság sem bizonyíthatja a direkt kölcsönzést. Az egy-egy szabály mögött meghúzódó, esetleg bizánci eredetű alapgondolat természetesen nemcsak azonos, vagy igen hasonló megfogalmazásban köszönhet vissza hazai törvényeinkben, így nincs okunk kizárni, hogy az egykori magyar jogalkotót befolyásolta az idegen minta. Joggal feltételezhető, hogy az uralkodó vagy a királyi tanács tagjai rendelkeztek némi ismeretekkel a korabeli bizánci büntetőjog legalapvetőbb sajátosságairól. Akár erre is utalhatnak a büntetési rendszer, a büntetőjog általános jellemzői körében kimutatható, vagy a konkrét tényállásbüntetés kapcsolatok tekintetében fennálló hasonlóságok. Összességükben azonban a felsorolt párhuzamok semmiképpen sem mutatják valamely bizánci törvénykönyv büntetőjogi részének tudatos, teljes (vagy részleges) átvételét. Az összehasonlítás sokkal inkább azt a képet erősíti, amelyet a korábbi kutatás a nyugati minták vizsgálata kapcsán már megrajzolt: az Árpád-kori magyar törvényalkotást nem a recepció, hanem az önálló jogfejlesztés jellemezte; ez azonban – mint az a hasonlóságokból kitűnik – nagy valószínűséggel idegen, nyugati és keleti minták figyelembevételével zajlott.

⁶⁶⁹ A görög szöveg forrása: JOANNOU i. m. I/2. köt. 19. Ford.: BERKI i. m. 25. Az esztergomi zsinati kánon: ZÁVODSZKY i. m. 204.

VII. FEJEZET

A KÖZHITELŰ JOGI ÍRÁSBELISÉG INTÉZMÉNYEI

A kutatás a középkori magyar jogi írásbeliség kialakulása és fejlődése tekintetében régóta számol különböző idegen minták eltanulásának, meghonosításának lehetőségével. Nem kétséges, hogy az írás fontosságának fokozatos felismerésében, formáinak és intézményeinek kialakításában a külföldi impulzus is lényeges szerepet játszott, s ebben a nagy nyugati és keleti kulturális központok alakító hatása egyaránt feltételezhető. Áll ez azokra a megoldásokra is, melyek révén akár az állam, akár egyes magánfelek különböző jogi aktusai közhitelű jelleget nyertek. Többször Bizánc kisugárzása is említést nyert már e körben: a korai királyi okleveles praxis,⁶⁷⁰ az udvari írásbeliség s a központjának számító kancellária,⁶⁷¹ valamint a később kialakuló hiteles helyek intézménye és gyakorlata tekintetében.⁶⁷² Ezen felvetéseknek különös nyomatékot ad, hogy a magyar jogi írásbeliségnek s a közhitelűség intézményeinek látványos felendülése időben éppen a Mánuel császár jövőbeli trónutódjaként tíz esztendőig Bizáncban nevelkedett, majd hazatért s magyar királlyá koronázott III. Béla uralkodására esik. Kérdésünk, hogy valóban beszélhetünk-e bizánci hatásról közhitelű jogi írásbeliségünk e korszakban megszilárduló formái és intézményei kapcsán, s ha igen, követnek-e azok konkrét keleti előképeket, vagy a fejlett bizánci jogi írásbeliség ennél áttételesebb, általánosabb módon gyakorolt hatást hazai jogéletünkre.

⁶⁷⁰ A már tárgyalt veszprémvölgyi görög oklevél tekintetében SZENTPÉTERY (1930) i. m. 40–41.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 29.; KUMOROVITZ (1963) i. m. 382.

⁶⁷¹ Általában az udvari írásbeliség III. Béla-kori megerősödése tekintetében a király bizánci neveltetését hangsúlyozza KUMOROVITZ (1944) i. m. 50. KUMOROVITZ (1963) i. m. 397. és ZLINSZKY (2002a) i. m. 951.; az ún. ‘petíciózásra’ is figyelemmel MEZEY (1967) i. m. 62–63.; MEZEY (1974) i. m. 331–332.; MEZEY (1979) i. m. 132–133. és ÉRSZEGI (1986) i. m. 23.

⁶⁷² MEZEY (1974) i. m. 332.; Mezey nyomán WOLF i. m. 508.

1. Központi írásbeliség

1.1. Király által megerősített magánoklevelek; nyugati és keleti előképek

A magyar királyság első két századát a királyi oklevelek túlsúlya jellemzi. Ezek közt is túlnyomó számban jelentkeznek az uralkodó alapításait, adományait, ítéleteit rögzítő dokumentumok. A 11. század első feléből csak ilyenek maradtak fenn. A század második felében már feltűnnek azon magánoklevelek is (jórészt adományok), amelyeket megerősítés végett a király elé vittek, mivel többnyire a királytól kapott javak ajándékozásáról révén szó, ennek továbbadásához az ő engedélye is kellett.⁶⁷³ A jogi cselekmény maradandóságát, kétségbe vonhatatlan jellegét ilyenkor a királyi jóváhagyás biztosította. A megerősítés formája valószínűleg előkelő tanúk jelenlétében adott egyszerű királyi engedély volt, amint az a disponáló fél nevében megfogalmazott szövegekből gyakran kitűnik.⁶⁷⁴ Pecsétet még nem használtak, vagy csak jóval később függesztették az oklevélre.⁶⁷⁵ A 11. század végétől aztán egyre több, immár királyi pecséttel is megerősített magánoklevéllel találkozunk, melyeket vagy az érdekelt fél – többnyire egyházi személy, monostor – *scriptorai* szerkesztettek, vagy a királyi *notarius*. A királyi megerősítés és pecsét még nem a jogügylet érvényességéhez volt szükséges, ehhez elegendő volt a tanúk biznysága. Az oklevélbe foglalás és a *sigillum* ekkor még csak járulékos: az ügylet tartós erejét, tekintélyét biztosította, törvényes voltát garantálta.⁶⁷⁶ A későbbi fejlődés során azonban a pecsét érvényességi kellékké vált. II. Béla (1131–1341) egy 1135-ben kelt oklevelében már pecséttel való megerősítésről beszél.⁶⁷⁷ A tanúk felsorolása még megmarad, de az oklevél már nem pusztán a tanúbizonyítás megkönnyítésére szol-

⁶⁷³ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 47–48.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 43–44.

⁶⁷⁴ A Tripartitum később azt is előírta, hogy a királyi adományt egy éven belül törvényes beiktatással is erősítsék meg (I. 32.).

⁶⁷⁵ Az első ilyen eredetiben fennmaradt oklevél Gudené (1079), aki László király engedélyével a veszprémi egyháznak adományozta paloznaki birtokát – Árp. Okl. 25. E korai, királyi megerősítésű magánoklevelek közé tartozik még Radó nádor adománya a pécsi püspökségnek (1057 – DHA 160–162.), Atha somogyi ispán zselicszentjakabi alapítása (1061 – DHA 169.) és Péter comesnek a százi monostort alapító oklevele (1067 – DHA 182–185.). Ez utóbbiak későbbi átiratban fennmaradt, illetve interpolált oklevelek. A kérdésről s az említett oklevelekről részletesebben szól KUMOROVITZ (1963) i. m. 382–384.

⁶⁷⁶ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 54.; KUMOROVITZ (1963) i. m. 388–389.

⁶⁷⁷ A király Lampertus comes kolostoralapítását erősíti meg pecsétjével: „...Regnante gloriosissimo Bela II. ipsoque sigilli sui impressione confirmante... Ioannes Notarius, Filius Tybus, de his omnibus priuilegium Wacie sigillo regali consignauerat.” FEJÉR CD II. köt. 85.

gáló többletbiztosíték, hanem – a hitelesítő pecsét révén – az ügy valódiságának biztosítója. Állandósulni látszik az udvari oklevelekkel foglalkozó személyzet is, bár elnevezésük használata még nem következetes: a király udvarában mostantól *scriptor* és *sigillator* (máskor: *notarius*, illetve *cancellarius*) működik. Utóbbi feladata egyelőre csak a pecsételés, az írást pusztán alkalomszerű megbízatásként látja el, hisz az oklevelet többnyire maga az érdekelt fél hozza.⁶⁷⁸

Hasonló jelenséget a külföldi okleveles praxisban is felfedezhetünk. Angliában már a 7. században szokásba jött, hogy az alattvalók kegyes adományait az uralkodó erősítette meg. Francia területeken a Merovingok és Karolingok idején olykor különböző egyházi és világi előkelőségek – püspökök, hercegek, grófok, bírák – látták el pecsétjükkel bizonyos magánszemélyek okleveleit, de emellett csakhamar megjelentek a királyi *signummal* vagy pecséttel megerősített magánoklevelek is. A királyi vagy kancelláriai pecsétet lassan az ilyen oklevelek érvényességi kellékeként kezdték felfogni. E gyakorlat Franciaországban a 10–11. században élte virágkorát, a 12. században azonban visszaszorult. A Német-római Birodalom nyugati területein szintén felbukkant valamelyest szűkebb körben (nyilván francia hatásra), s elvétve még a 13. századból is akadnak rá példák.⁶⁷⁹ Főként a 13–14. századból azonban olyan bizánci magánoklevelek is fennmaradtak, amelyeket egyházi vagy világi hatóság (püspök, világi bíró), sőt, ritkán maga a császár erősített meg aláírásával.⁶⁸⁰ Az oklevélmegerősítés e módja a keleti impériumban kivételesnek tekinthető; a példaként szolgáló oklevelek többnyire későbbi korszakból származnak, mint a hasonló nyugat-európai és magyarországi oklevelek. Valószínűsíthető tehát, hogy a királyi megerősítés hazai gyakorlatunkba inkább a nyugati, talán a francia szokásból került át.⁶⁸¹

1.2. *A capella regia*

II. Géza (1141–1162) és III. István (1162–1172) idején a hazai oklevelek száma hirtelen ugrásszerűen megnőtt s ez maga után vont egy, az oklevelek kiállításával foglalkozó állandó udvari „hivatal” létrehozásának szükségességét.

⁶⁷⁸ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 56.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 46.

⁶⁷⁹ GIRY 712–713., 741–742.; DE BOUARD 353–355.; KUMOROVITZ (1944) i. m. 45–46.

⁶⁸⁰ Erre vonatkozóan lásd: SARADI-MENDELÓVICI (1988).

⁶⁸¹ KUMOROVITZ (1944) i. m. 45.

Uralkodásuk 31 esztendejének diplomatikai forrásanyagát feldolgozva Kubinyi András rajzolt átfogó képet e hivatal, a királyi kápolna felépítéséről és tevékenységéről. A *capella regiába* tömörülő udvari papság (királyi káplánok) feletti felügyeletet az esztergomi érsek látta el. Közvetlen felettesük a kápolnaispán (*comes capellae*), a mindenkori érsek bizalmasa, aki – mint a királyi pecsét őrzője – egyben az oklevéladásért is felelős volt. A dokumentumok tényleges megszerkesztését a kápolna egyik tagja, a néha *scribának*, *scriptornak* is nevezett *notarius* végezte, aki olykor főnökét, a kápolnaispánt is helyettesítette. Az oklevélszerkesztés valószínűleg akként zajlott, hogy a *notarius* által megfogalmazott, vagy a felektől származó s a jegyző által javított fogalmazványt a királyi káplánok vagy az uralkodó által éppen meglátogatott egyházi központok, főként a székeskáptalanok papjai tisztázták le, s ezt a kápolnaispán (helyette olykor a *notarius*, illetve a káplán) látta el királyi pecséttel. Mind a *comes capellae*, mind a királyi kápolna többi tagja tekintélyes személyiségek voltak. A kápolnaispán utóbb többnyire püspöki, olykor érseki rangot nyert. A *notariusok* és káplánok is magas egyházi – például kanonoki, préposti – tisztséget viseltek, s jelentős javadalmakkal rendelkeztek a királyi egyházakban. Gyakran jártak el királyi megbízatásban, s a királyi tanács ülésein is részt vettek.⁶⁸²

1.3. A római pápa okevéladó szervezete

A 12. század közepén tehát kibontakozóban van egy a királyi oklevéladással már nem pusztán esetileg, hanem rendszeresen és hivatalból foglalkozó udvari szervezet. Rá külföldi analógiát Nyugat-Európában mindenekelőtt a pápai, valamint a frank és a német császári kancelláriában találunk. Antik gyökerekkel leginkább az első rendelkezett, tartós formát azonban csak a 9. században kezdett öltetni. Vezetője I. Paszkál pápa (817–824) óta a Szentszék könyvtárosa (*bibliothecarius*) volt, aki a 10. század első felétől viselte a kancellár (*cancellarius*, *archicancellarius*) címet is, s érseki vagy bíborosi ranggal rendelkezett. II. Viktor (1054–1057) pápaságától kezdve a pápai okleveleken rendszeresen szerepeltek a *notariusok* vagy *scriiniariusok* kézjegyei is. A 11. század vége óta az általuk szerkesztett oklevelek különböző fajtákra, kis és nagy bulákra oszlanak. III. Ince (1198–1216) reformját követően a kancellár szerepét az alkancellár (*vicecancellarius*) vette át, s a kiadott oklevelekről – azok szövegét

⁶⁸² KUBINYI (1975) 60., 91–98., 101., a fenti összefoglalóra különösen 106. A kérdéskörre lásd még: SOLYMOSI (1994); ZSOLDOS (1994b).

kivonatossan vagy teljesen tartalmazó – nyilvántartásokat, registrumokat vezettek. A kancelláriai szervezet a későbbiekben tovább finomult, s újabb funkcionáriusok jelentek meg (az ügyek előadói: *referendarii*, keltező: *datarius*, fogalmazók: *abbreviatores*, a politikai ügyeket érintő leveleket megfogalmazó titkár: *secretarius*).⁶⁸³

1.4. A frank és a francia kancellária

A frank udvari kancellária kialakulása a Karolingok idején kezdődött. A 9. században még kápolnának (*capella*) hívták, élén a főkáplán (*achicappellanus*, *summus cappellanus*) állt, akit a 10. század közepétől főkancellárnak neveztek (*archicancellarius*, *summus cancellarius*). Általában a királyi családhoz tartozó magas rangú egyházi személyiség töltötte be e pozíciót. Ő irányította a királyi oklevelekkel, kapitulárékkal, diplomákkal kapcsolatos feladatokat, őrizte a királyi levéltárat. Aláírása e dokumentumokon érvényességi kellemék, bár e tekintetben gyakran egy notarius helyettesítette átruházott hatáskörben. Utóbbiak az oklevelek tényleges megszerkesztői, szintén egyházi személyek, általában diakónusi vagy szubdiakónusi rangban. Ők utasították a scribákat az oklevélmásolatok kiadására, s ügyeltek azok formai követelményeinek betartására. Az okiratokon gyakran a kérelmezők, illetve a kedvezményezett személyek, s tanúként magas egyházi és világi, udvari méltóságok szignója is szerepelt. A Capetingek idején a főkancellár megjelölésére egy sor szinonim kifejezés jött divatba: a régi *cancellarius (palatii)* mellett megtalálható a *cartigraphus*, *signator*, *aprocrisarius* elnevezés is, a jegyző olykor királyi jegyzőként (*notarius regis*) szerepel. A főkancellár egyébként sokáig a reimsi érsek, I. Fülöp (1060–1068) idején a párizsi püspök volt. A kancellária személyzetét továbbra is egyháziak, káplánok (*capellani*) és jegyzők (*notarii*) képezték, kik közül az egyik helyettes kancellári rangot viselt (*vicecancellarius v. subcancellarius*). Ekkor jött szokásba az oklevelek érvényesítésére a viaszpecsét használata, de emellett más formák is divatoztak: királyi aláírás, illetve monogramm, az uralkodó saját kezével írt kereszt, a kancellár és a tanúk aláírása – olykor egymás mellett is.

⁶⁸³ ÉRSZEGI (1986) i. m. 18–20.; GIRY i. m. 671., 674–76., 683., 685.; BRESSLAU i. m. I. köt. 149. skk. és 6. fejezet. Egyes középkori nyugat-európai kancelláriákra összehasonlító jelleggel lásd továbbá: KELEMEN (2006b), különösen 70–81.

VI. Lajos (1108–1137) és VII. Lajos (1137–1180) uralkodása alatt a kancelláriai szervezet és az oklevélkiállítás is rendezettebbé vált. A tanúk aláírása helyett egyre inkább négy nagy hivatalvezető egyike látta el az okiratot kézjeggyével: az udvarmester (*dapifer*), a főistállómester (*constabularius*), a főpohárnok (*buticularius*) vagy a kamarás (*camerarius*). Közülük a legfontosabb az udvarmester funkciója: gyakorlatilag a király helyetteseként irányította a hadsereget, hatáskört gyakorolt különböző udvari funkcionáriusok és a kancellária felett is. Többnyire tekintélyes családok tagjai töltötték be e hivatalt, s a királyok – növekvő hatalmuktól félve – gyakran hagyták üresen a pozíciót, de az oklevelek ilyenkor is utaltak a *dapifer* betöltetlen hivatalára. A kancellár (továbbra is mindig egyházi személy) aláírása azonban rendszeresen szerepelt a 12. századi francia királyi okiratokon, s VII. Lajostól alkalmazták a hazánkban is – éppen III. Béla korától – elterjedt ‘*datum per manus*’ formulát. II. Fülöp (1180–1223) idején (1194-ben) a pápai kancellária mintájára bevezették a *registrum*okat, amelyek rendszeresen tartalmazták a politikai szempontból fontosabb dokumentumokat (les Layettes), valamint az uralkodó által kiadott egyéb okleveleket (les Registres), amelyekről átiratokat is készítettek.⁶⁸⁴

1.5. A német-római birodalmi kancellária

A Német-római Szent Birodalom udvari dokumentumai sok tekintetben hasonlóak a francia királyi oklevelekhez, a Rómával való szoros kapcsolattartás azonban a pápai kancellária gyakorlatának egyes elemeit is meghonosította, s magával hozta az egyháziak tartós jelenlétét a császári kancellárián. A birodalom szétagoltsága s az állandó főváros hiánya miatt azonban a császári oklevelek formája, stílusa és az alkalmazott formulák tekintetében a középkor során jellemző maradt egyfajta sokféleség.⁶⁸⁵ Kancellária is több működött párhuzamosan: a császári mellett létezett külön itáliai és burgundi kancellária. Előbbit főkancellárként a kölni, utóbbit a trieri érsek vezette, a tényleges vezető azonban a kancellár volt, akit esetenként egy főjegyző (*protonotarius*), a 13. századtól az alkancellár (*vicecancellarius*) helyettesített, s fontos politikai megbízásokat is ellátott. Itt is megtaláljuk az alsóbb rangú ügyintézőket, a jegyzőket (*notarii*) és

⁶⁸⁴ A frank császári és francia királyi kancelláriára lásd: GIRY i. m. 724., 737–42., 747–52.; ÉRSZEGI (1986) i. m. 20.; BRESSLAU i. m. I. köt. 359. skk.

⁶⁸⁵ GIRY i. m. 788–789.

írnokokat (*scriptores*). Javítók (*correctores*) és regisztrálók (*registratores*) IV. Károly (1346–1378) óta működtek.⁶⁸⁶

1.6. A bizánci császári kancellária

A legrégebb, a római antikvitásba visszanyúló hagyományokkal rendelkező, s egyben a legkifinomultabb és legfejlettebb középkori európai kancellária azonban a bizánci volt. Már az 5. században különböző feladat- és hatáskörrel rendelkező tisztviselőkből és ügyosztályokból állt. A (1) *quaestor sacri palatii* saját hivatal nélkül, de ún. *adiutorok* segítségével a törvényhozással kapcsolatos adminisztratív munkák felelőseként a császári dekrétumok előkészítésében segédkezett, és azokat a 6. századtól ellenjegyzésével látta el. A (2) *magistri scriniorum* hivatala keretében négy különböző kompetenciával felruházott *magister* felelt a császár által az elé terjesztett írásos folyamodványokra írt vagy íratott észrevételek feldolgozásáért (*magister memoriae*), a hatóságok és polgárok által benyújtott írásbeli kérelmek megválaszolásáért (*magister epistolarum*), egyes iratok görögre fordításáért vagy e nyelven való megszerkesztéséért (*magister epistolarum graecarum*) és a császári bírósághoz első fokon beterjesztett ügyek elintézéséért (*magister libellorum*). Végül a kancelláriához tartozott a Nagy Konstantin által alapított (3) *schola notariorum*, melynek élén a *primicerius* állt, aki irányította a kancellária jegyzőinek képzését, valamint vezette és naprakészen tartotta a magas rangú katonai és polgári méltóságviselők lajstromát. A császárral hivataluknál fogva napi kapcsolatban álló tisztviselőkből később külön csoport jött létre, melynek tagjait a *σηκηρητάριοι* (*secretarii* vagy 'a *secretis*') névvel jelölték. Ők is a *schola notariorum* tagjai voltak, s a császár belső titkáraiként szolgáltak, őrizték titkos iratait, sőt a császári tanács (*consistorium principis*) munkájában is részt vettek.⁶⁸⁷

Ez a kezdeti hivatalszervezet a későbbiekben folyamatos átalakuláson ment keresztül. A változások során az – egykori *quaestorból* képzett görög néven megjelenő – *κοιαιστωρ* a 8–9. századra magához vonta a *magistri epistolarum*, *epistolarum graecarum* és *libellorum* eddigi feladatait is, a korábbi *magister memoriae*t felváltotta az *ἐπι τῶν δεήσεων*, a *primiceriust* pe-

⁶⁸⁶ ÉRSZEGI (1986) i. m. 20. A német királyi, illetve császári kancellária részletes ismertetését adja BRESSLAU i. m. I. köt. 7. fejezet.

⁶⁸⁷ DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 57–60. A bizánci központi igazgatás intézményeire lásd továbbá: KELEMEN (2007); KELEMEN (2004), különösen 209–225.; továbbá KELEMEN (2006a) 28–43.

dig a πρωτοασκηρῆτις. Az utóbbi feladata volt, hogy az adott ügyben hatáskörrel rendelkező tisztviselő által készített első írásos tervezet alapján megszerkessze és tisztázza a császári oklevelek (továbbá a 10. századtól a törvények) végleges változatát. Ebben segítségére voltak a hivatalához tartozó ún. ἀσκηρῆται, a náluk alacsonyabb rangú βασιλικοὶ νοτάριοι, valamint a mindmáig pontosan tisztázatlan szerepű δεκανός. Az elkészült végleges dokumentumot azonban nem ő, hanem a császár legbizalmasabb belső titkára, az ún. ἐπὶ τοῦ κανικλείου (olykor, mint titkokat tudó μυστικός) terjesztette az uralkodó elé, aláírás végett. Nevét onnan kapta, hogy ő őrizte a kizárólag a császár által használt cinóber tintát tartalmazó birodalmi tintatartót (κανίκλειον) és nád íróeszszőt (κάλαμος). Ő ellenőrizte utolsóként a császári oklevelek tartalmát, s látta el azokat cinóbervörös hitelesítő jelekkel. Valószínűleg feladatköréhez tartozott az oklevelek díszes stílusban írt prooimónjának elkészítése is. Külön beosztottakkal nem rendelkezett.⁶⁸⁸

A 9. század első negyedétől elsősorban külpolitikai hatáskörrel rendelkező tisztviselőként jelentkezik a λογοθέτης τοῦ δρόμου, aki e témakörben a császár legfőbb referensévé, valamint a külügyi tárgyú oklevelek első változatának felelősévé vált. Esetenként a πρωτονοτάριος helyettesítette. 1081-ben I. (Komnénosz) Alexiosz hozta létre a λογοθέτης τῶν σεκρέτων tisztségét: feladata az összes kancelláriai irodák felügyelete és koordinációja volt. E pozíció azonban csak a 12. század végéig maradt meg, ekkortól a μέγας λογοθέτης gyakorolta funkcióját, aki ugyanakkor a külügyi természetű ügyeket is átvette.⁶⁸⁹ Egy további magas rangú tisztviselőt, a μεσάζων-t a források először a 11. században említik. Eleinte az uralkodó és minden más személy közti közvetítőként szerepelt, a későbbiekben azonban a császár legfőbb tanácsadójává, valószínűleg miniszterelnökké, a kancellária vezetőjévé s az ott készült oklevelek előkészítőjévé és végső ellenőrzőjévé vált. Ez utóbbi feladatkörében ő volt az egyetlen, aki a császáron kívül vörös tintát használhatott, s beírhatta vele a dokumentum végére az oklevél császári akarattal való megegyezését is tanúsító „legimus” szót, valamint a szövegben e célból fenntartott helyekre a λόγος kifejezést. Ezzel gyakorlatilag egy személyben egyesítette az ἐπὶ τοῦ κανικλείου, a λογοθέτης τῶν σεκρέτων és a μέγας λογοθέτης szerepkörét. Egy idő után tartósan és rendszeresen egy és ugyanazon személy töltötte be mindhárom

⁶⁸⁸ DÖLGER (1963) 83–86.; DÖLGER–KARAYANNOPOULOS i. m. 61–62.; OIKONOMIDES (1972) 310–311.

⁶⁸⁹ DÖLGER–KARAYANNOPOULOS i. m. 63.; OIKONOMIDES (1972) i. m. 311.; OIKONOMIDES (1976) 132–133.; OIKONOMIDES (1985) 168–171.

funkciót.⁶⁹⁰ A Komnénoszok idején végbement változások közé tartozik még, hogy az ἀσηκρήται (szintén ezidőtájt bevezetett új terminussal: γραμματικοί) élére a πρωτονοτάριος került, a πρωτοασηκρήτης pedig – leadva korábbi kancelláriai funkcióját – legfelsőbb bírói szerepkört kapott.⁶⁹¹

A kancellária legfőbb vezető tisztségviselőin túl meg kell emlékeznünk a személyzetről is. A 12. századtól a titkárokat βασιλικοὶ γραμματικοί-nak hívták. Túlnyomórészt laikus, jó általános műveltséggel rendelkező személyek voltak, akik gyakran teljesítettek eseti küldetést a provinciai igazgatásban, de külföldön is. Találunk még mellettük tolmácsokat (διερμηνευταὶ), élükön a μέγας διερμηνευτής-szel: ők fordították, olykor szerkesztették első változatban a külügyi természetű iratokat. Ugyanekkor szokássá vált, hogy a császár a gyakorla előforduló ügyekre olyan ‘névtelen jegyzőket’ (ἀνόνημοι γραμματικοί) alkalmazott, akik nem számítottak valódi kancelláriai hivatalnokoknak.⁶⁹² VIII. (Palaiologosz) Mihály uralkodásától latin származású *notarius*ok is előfordultak a kancellárián, ők készítették el a Bizánc és Velence, valamint Genova közti szerződéseket. Utóbb görög jegyző kollégáik is megjelentek. Az általuk írt oklevelekben a 15. század elejétől az „*imperiali auctoritate notarius*” (βασιλικὸς νοτάριος βασιλικῆ ἐξουσίᾳ) formulát használták, s a közjegyzők mintájára az uralkodó után ők is szignálták az okleveleket, annak hitelességét megerősítendő.⁶⁹³

1.7. A konstantinápolyi pátriárkai kancellária

Bizáncban azonban nemcsak a császár rendelkezett fejlett kancelláriával, hanem a pátriárka is. Röviden erre is ki kell térnünk. A pátriárkai kormányzat kezdetben a metropolitákéhoz hasonló szervezettel bírt, s olyan klerikusokból állt, akik a pátriárkát legkülönbözőbb liturgikus funkcióiban, igazságszolgáltató és vagyonkezelő funkciójában segítették. A konstantinápolyi pátriárka szerepének növekedésével azonban ez az udvari közösség is több osztályból álló

⁶⁹⁰ A μεσάζων-ról részletesen lásd: BECK (1955), továbbá DÖLGER (1963) i. m. 85.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 64.; OIKONOMIDES (1976) i. m. 131–133.; OIKONOMIDES (1985) i. m. 169–170.

⁶⁹¹ DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 64–65.

⁶⁹² DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 64. Az ἀνόνημοι γραμματικοί és III. Béla szintén ‘névtelen’ jegyzője, Anonymus közötti névhasználat nem valószínű, hogy bizánci átvételre utalna: a Gesta Hungarorum szerzője művében P. dictus magisterként azonosítja magát, az Anonymus elnevezést pedig csak az utókortól kapta – vö. KORDÉ.

⁶⁹³ OIKONOMIDES (1985) i. m. 172–173.

hierarchikus rendbe tagolódtott, melyek élén tekintélyes hivatalvezető állt, beosztott hivatalnokokkal. A főméltóságok közül a legfőbb sokáig a σύγκελλος volt, eredetileg a pátriárka egyszerű bizalmasa, később már a császári palota hierarchiájába is felvett, s a pátriárka lehetséges utódjaként tisztelt személyiség. Rangja azonban a 11. századra pusztán tiszteletbeli, a császárok által adományozott címmé változott, majd eltűnt a gyakorlatból.⁶⁹⁴

Ekkoriban öt magas rangú hivatalnok állt a pátriárkai udvar élén: az οικονόμος, a σακελλάριος, a σκευοφύλαξ, a σακελλίου és a χαρτοφύλαξ. Nevük elé rendszerint odatették a ‘μέγας’ (‘nagy’) jelzőt is, összefoglalón pedig ‘Πεντάς’ néven emlegették őket. A 12. században az ‘Ötök’ közé lépett hatodikként a πρωτέκδικος is.⁶⁹⁵

Az οικονόμος volt a patriarkátus általános vagyongazdálkodója: beszédte és a kedvezményezettek között elosztotta az egyházi bevételeket, azok helyzetéről évente négyszer beszámolt a pátriárkának, valamint juriszdikciót gyakorolt az egyház anyagi javaival összefüggésben felmerült jogvitákban. Számos beosztottja volt, akik közül kiemelkedett általános helyettese (παροικονόμος), valamint megbízott igazgatója (ἐπιτηρητής).⁶⁹⁶ A σακελλάριος a monostorok feletti igazságszolgáltató hatalmat gyakorolta, s bár ez a funkció utóbb csak a női kolostorok tekintetében maradt meg, hivatala kibővült, mivel a kolostorok anyagi ügyleteit is felügyelni kezdte. Fő segítőtársai a monostorarkhónok (ἄρχων τῶν μοναστηρίων) voltak, irodájában azonban rajtuk kívül számos χαρτουλάριος is dolgozott alacsonyabb rangú hivatalnokként.⁶⁹⁷ A σκευοφύλαξ elsősorban a liturgiával kapcsolatos tárgyak (szent ruhák és könyvek) őrzője volt, felügyelte a Hagia Szófia belső rendjét s a szertartások menetét. Vigyázta a pátriárkai kincstárat is, amelynek tartalmáról jegyzéket készített hivatalba lépésekor. Irodája – előző kollégáiéhoz képest – kicsiny, hatásköre ugyanis nem terjedt túl Hagia Szófián, mivel az összes többi templomoknak saját σκευοφύλαξα volt.⁶⁹⁸ A σακελλίου fő feladatát a konstantinápolyi plébániatemplomok igazgatása képezte, s ő is saját hivattal rendelkezett, benne osztályvezető arkhónokkal és alacsonyabb rangban beosztott chartulariosokkal.⁶⁹⁹ A πρωτέκδικος (*defensor*

⁶⁹⁴ BRÉHIER (1970) i. m. 502–505.

⁶⁹⁵ BECK (1977) i. m. 119–120.

⁶⁹⁶ BRÉHIER (1970) i. m. 505–506.; BECK (1977) i. m. 106–107.; DARROUZÈS i. m. 304–309.

⁶⁹⁷ BRÉHIER (1970) i. m. 506.; BECK (1977) i. m. 108–109.; DARROUZÈS i. m. 310–314.

⁶⁹⁸ BRÉHIER (1970) i. m. 506–507.; BECK (1977) i. m. 101., 112–113.; DARROUZÈS i. m. 314–318.

⁶⁹⁹ BRÉHIER (1970) i. m. 510.; DARROUZÈS i. m. 318–322.

– az eredetileg több ún. ἐκκλησιαστικὸς-ból álló kollégium feje) sajátos funkciókat gyakorolt: a források sokszor homályos említései szerint az egyház ‘ügyvédje’ volt az állam követeléseivel szemben, képviselte az árvákat és özvegyeket, egyházi szankciókat szabott ki az emberölésben bűnösökre, ugyanakkor védte is őket az igazságszolgáltatás túlkapásaitól. Ezen kívül fellépett a szabad személyeket rabságban tartók ellen, ítélkezett az *asylum*ba menekülők felett, s megvizsgálta a más hitről kereszténységre térőket, valamint büntette őket, ha visszatértek régi vallásukhoz.⁷⁰⁰

Az említett egyházi tisztviselőknél is tekintélyesebb volt azonban a χαρτοφύλαξ. Eredetileg diakónusi rangú titkár volt a pátriárka mellett, a püspöki levéltár anyagának növekedésével párhuzamosan azonban egyre nagyobb szerep hárult rá: ő lett a zsinatok és a pátriárka jogalkotásának, a császár egyházat érintő rendeleteinek, valamint a püspökjelöltek oklevélbe foglalt hitvallásainak és az egyéb egyházi dokumentumoknak az őrzője és kezelője. A 9. századra a pátriárka valódi helyettesévé vált, aki megvizsgálja az egyházi rend felvételére készülöket, széleskörű egyházfegyelmi hatósági jogköröket gyakorol, a pátriárka vagy a zsinat nevében kánoni döntéseket bocsát ki, s megválaszolja a hozzá intézett egyházjogi kérdéseket. A pátriárka pasztorális leveleinek és adminisztratív döntéseinek kiállítójaként egyben hitelesítette is azokat aláírásával és a püspöki pecséttel.⁷⁰¹ Irodájában (σέκρετον) nagyszámú hivatali segéd-személyzet dolgozott; nevüket gyakran a császári adminisztrációból kölcsönözte a pátriárkai kancellária. A tisztviselők közül legfőbb a ὑπομνηματογράφος volt, a χαρτοφύλαξ jobbkeze és első számú segítője az ünnepélyes akták, a pátriárka által személyesen adott privilégiumok megszerkesztésében és a zsinatokról szóló beszámolók elkészítésében.⁷⁰² A πριμικήριος (később: πρωτονοτάριος) a jegyzők kollégiumának (σεκρετικοί) feje és a levéltárnak az igazgatója. A ἱερομνήμων a pap- és püspökszentelésekkel foglalkozó liturgikus szolgálat előljárója, aki az ünnepi szertartásokon rendszerint a pátriárka által mondott imádások és áldások előolvasójaként is szerepelt.⁷⁰³ A λογοθέτης szintén a kancelláriai segéd-személyzet első sorába tartozott, a róla szóló források azonban homályosan írják le tevékenységét. Komoly adminisztratív feladattal valószínűleg

⁷⁰⁰ BECK (1977) i. m. 101., 115.; DARROUZÈS i. m. 323–332.

⁷⁰¹ BRÉHIER (1970) i. m. 502–505.; BECK (1977) i. m. 507–508.; DARROUZÈS i. m. 334–344.; MACRIDES.

⁷⁰² BECK (1977) i. m. 111.; DARROUZÈS i. m. 362–368.

⁷⁰³ BECK (1977) i. m. 111–112.; DARROUZÈS i. m. 354–359. és 368–373.

nem rendelkezett, inkább a pátriárka amolyan „szóvivője” volt, aki gyakran mondott ünnepi beszédeket is.⁷⁰⁴

A pátriárkai adminisztrációban dolgozók sora folytatható a másodrangú tisztviselőkkel és alkalmazottakkal. Előbbiek között említendő a latinos nevű ῥεφερενδάριος,⁷⁰⁵ a pátriárka rendszeres küldötte a császárnál és egyéb világi tisztviselőknél, akit a császári palotában való gyakori tevékenysége miatt a 12. század végétől παλατῖνος-nak is neveztek; a ὑπομυνησκων, a pátriárka belső titkára és tanácsadója;⁷⁰⁶ az ún. ἐπὶ τῶν σεκρέτων és az ἐπὶ τῶν κρίσεων, a pátriárkai bíróság belső rendjének őrzői, akik a vádlottakat a hatóság elé vezették;⁷⁰⁷ végül az ἐπισκοπειανοί, az egyház belső fegyelmi ügyeit eldöntő külön bíróságon ítélező tisztviselők.⁷⁰⁸ Voltak olyan, eredetileg civil tisztségek is, melyek utóbb fokozatosan egyháziakká váltak, mint például a νομοφύλαξ, aki IX. Konstantin (1042–1055) óta a konstantinápolyi jogi fakultás dékáni tisztét látta el, minthogy azonban gyakran neves egyházjogász klerikusok töltötték be e hivatalt, utóbb az egyház és állam közötti pozícióvá vált.⁷⁰⁹ Végül említsük meg a minden középkori kancelláriában megtalálható jegyzőket, akiket a χαρτοφύλαξ hivatalsszervezetében νοτάριος-nak, a Πεντάς más tagjainak beosztottjaiként azonban χαρτουλάριος-nak hívtak. Előbbiek külön testületet képeztek, élükön a már említett πριμικήριος-szal, illetve később πρωτονοτάριος-szal.⁷¹⁰

A vázolt hivatalsszervezet rugalmas keretekkel rendelkezett, a különböző funkciók tényleges tartalma, elnevezése időről időre módosult, átalakult. A feladatkörök és tisztségek sokféleségét, magas fokú specializációját látva az sem lehet kétséges, hogy a korabeli Európa legfejlettebb központi adminisztrációja a bizánci császári, illetve pátriárkai udvaré volt.

⁷⁰⁴ DARROUZÈS i. m. 359–362. nem támasztja alá BECK (1977) i. m. 116. óvatos véleményét, mely szerint a logethetész a Πεντάς könyvelője és pénztárosa lett volna.

⁷⁰⁵ BECK (1977) i. m. 103., 116.; DARROUZÈS i. m. 373–374.

⁷⁰⁶ BECK (1977) i. m. 111–112.; DARROUZÈS i. m. 374–375.

⁷⁰⁷ A források hol egyiknek, hol másiknak tulajdonítják az említett funkciót – vö. DARROUZÈS i. m. 375–378.

⁷⁰⁸ BECK (1977) i. m. 111.; DARROUZÈS i. m. 385–386.

⁷⁰⁹ BECK (1977) i. m. 115–116.; DARROUZÈS i. m. 314.; KAZHDAN (1991d).

⁷¹⁰ BECK (1977) i. m. 109.; DARROUZÈS i. m. 379–385.

1.8. III. Béla 'reformja'

A külföldi udvari írásbeliség központjai felé tett kitérő után most térjünk vissza hazai kancelláriánkhoz. Mint láttuk, II. Géza és III. István korában az oklevélkiállítás foglalkozó udvari kápolna szervezete már állandósult az immár állandó tisztviselőként alkalmazott *comes capellae* és a *notarius* személyében.⁷¹¹ Miben hozott újat akkor a Bizáncból hazatérő, s a trónon bátyjának örökébe lépő III. Béla? 'Reformját' gyakorta híres, 1181-ben kelt oklevelével magyarálták, amely megerősítette Froa asszonynak szelesi (udvardi) birtokeladását s egyben összeírta a falu határait. Az oklevél arengájában ugyanis a király a következő rendelkezést tette: „Minthogy az emberi természet gyarlósága következtében az idők folyása során az elmúlt dolgok emlékezetének helyére könnyen belopakodik a feledés, illő írásba foglalva megerősíteni azt, amiben a szerződő felek egymás közt megállapodtak, hogy mind az írás megerősítésével, mind alkalmas férfiak tanúbizonyosságával sérthetetlen és megrendíthetetlen legyen. Én, Béla Magyarország kiváló királya ezt megfontolván és a jövőre nézve királyi felségemről gondoskodva – nehogy valamilyen, az én személyem előtt tárgyalt és befejezett ügy érvénytelenné váljék – szükségesnek tartottam, hogy minden felségem jelenlétében elintézett dolgot az írás tanúbizonyosságával erősítsenek meg...”⁷¹² E rendelkezést a szakirodalom sokáig III. Béla általános előírásaként értelmezte, amellyel bevezette az írásbeliséget a központi adminisztrációban.⁷¹³ Utóbb ezen álláspont erejét többen azzal gyengítették, hogy a kérdéses arenga valójában az ún. *oblivio-memoria* típusú bevezetők sorába tartozik, amelyeket a korabeli nyugati gyakorlat is alkalmazott.⁷¹⁴ Kubinyi András hasonló szövegű, 1171-ben Lüttichben, valamint 1181-ben Altenburgban kiállított okleveleket is talált, így lehetségesnek tartja, hogy a 'rendelkezés' csak egy

⁷¹¹ Így látja FEJÉRPATAKY (2–3.) is.

⁷¹² „Quoniam ex defectu nature humane in memoriam rerum preteritarum per temporum successus de facili surrepti obliuio, dignum est scripto supportari et confirmari, quod inter legitimas contractum est personas. Quatinus et scripti confirmatione et uirorum idoneorum testificatione inuiolabiliter constet inconcussum. Quod ego Bela illustrissimus rex Hungarie considerans et in futurum mee regie maiestati precauens, ne aliqua causa in mei presentia uentilata et defnita in irritum redigatur, necessarium duxi, ut negotium quodlibet in audientia celsitudinis mee discussum scripti testimonio confirmetur...” Árp. Okl. 82. A magyar szöveget Kumorovitz L. Bernát fordításából kölcsönöztem – uo. 140.

⁷¹³ Lásd pl.: HÓMAN–SZEKFÜ I. köt. 406.; FEJÉRPATAKY i. m. 4., 12., 18.; BÓNIS (1971) 17.; MÁLYUSZ (1973) 9.

⁷¹⁴ KUBINYI (1975) i. m. 108.; ÉRSZEGI (1984) 74. – mindketten MARSINA i. m. 276. 58. jegyz. alapján.

vallon származású klerikus, netán egy német kancelláriáról származó jegyző emlékeinek tudható be.⁷¹⁵ Érszegi Géza egy 1181-ben kelt másik magyar királyi oklevélben, amelyben Béla a zágrábi kanonokoknak visszaitélte egyik elveszett birtokukat, szintén hasonló megfogalmazásra lett figyelmes: „Mivel az idők folyamán gyakran kitörölődtek a jötevők az emlékezetből és amit kegyes szándékkal adnak, azt alig néhány nap múlva elrejtí a hálátlan feledés, ezért elhatározott szándékom, hogy királyi tekintéllyel erősítsem meg és privilégiumokkal örökítsem meg azokat, amiket a mi felségünktől és bőkezűségünkől, vagy nemes férfiaktól, vagy hatalmunk alatt élő bármelyik Istenben hívőtől Isten egyházai kaptak.”⁷¹⁶ Az alapgondolat hasonlósága valóban megállapítható az említett két külföldi és két magyar oklevél arengája között, az utóbbiak azonban valamivel határozottabban fogalmaznak. Bár általános normatív rendelkezést nem lehet kiolvasni belőlük, a tartós királyi szándék azért kitűnik a megfogalmazásból.⁷¹⁷

Kevésbé ismert, hogy hasonló toposzokat – olykor előre elkészített mintákból – a bizánci császári oklevelekben is alkalmaztak. Herbert Hunger egy Heidelbergben őrzött görög kódexből 20 ilyen prooimion-mintát közöl (*Codex Palatinus Graecus* 356, 65v–69v), amelyeket a legkülönbözőbb alkalmakkor kiadott császári aranybullák megszövegezésénél használtak. A kliségyűjteményt 1300 körül készítették régebbi khrüszobullonok bevezetőiből.⁷¹⁸ A köztük 4-es számmal jelzett a régi aranybullák vagy más oklevelek császári megerősítésének prooimion-mintaszövegét tartalmazza: „A császári hatalom feladatai közé nemcsak az tartozik, hogy az ellenségre fegyvert emeljen, ellenük a harctérre vonuljon s a kártételeket és erőszakot, amellyel ezek az alattvalókat fenyegetik, távol tartsa, hanem az is, hogy leküzdje az időt, amely az alattvalókra szintén súlyos igazságtalanságot és kárt hoz. Számos előny ugyanis, amelyet

⁷¹⁵ 1171 Lüttich: „Quecumque instituta vel conventiones inter diversas personas sollempniter contrahuntur, dignum reputamus, ut scripto diligenter annotentur, ne per successiones temporum transeant in oblivionem mentium et a memoria hominum deleantur.” 1181 Altenburg: „Equum et rationi censemus consentaneum, ut contractus, qui in nostra fiunt audientia, nostre auctoritatis pragmatica sanctione roborentur.” – KUBINYI (1975) i. m. 109–110.

⁷¹⁶ „Quoniam diuturnitate temporum benefactorum sepius obliatur memoria et quod pie devotionis geritur officio, post paucos admodum dies ingrata celat oblivio, idcirco que tam a nostra regia maiestate et munificentia quam ab illustribus viris sive quibuscunque Dei fidelibus sub nostra potestate degentibus Dei ecclesie sunt collata, regia auctoritate firmare et privilegiis perpetuare proposui.” – ÉRSZEGI (1984) i. m. 79. 7. jegyz., a fordítást is tőle kölcsönöztem: uo. 73. Részben idézi SZENTPÉTERY (1930) 73. is.

⁷¹⁷ ÉRSZEGI (1984) i. m. 76–77. erre következtet a praesens perfectum logicum értelemben álló „duxi” és „proposui” igealakokból.

⁷¹⁸ HUNGER 217–245. (német fordítással).

élveznek, az idő szüntelen folyása révén megváltozik, némelyek előregednek, mások teljesen elhomályosulnak, áldozatul esnek a megsemmisülésnek s ezáltal a velük járó haszon is elenyészik.⁷¹⁹ Ezután jön a kérelmező ügyének előadása, aki a minta szerint azért fordul a császárhoz, mert az ősei által ráhagyott s számára bizonyos ingatlant biztosító aranybullát részben az idő, részben pedig az oklevél könnyen tönkremenő anyaga, a papír megsemmisüléssel fenyegeti, s ez az ő személyes létalapját is aláássa. Ezért a császár megerősíti a régi aranybullát: „Mivel a fent nevezett személy fenségemet sürgősséggel arra kérte, hogy ezen aranybullát készítsem el, vezessem be a nyilvántartásba s az eredeti érvényességét mindenben hitelesítsem, a kérelemnek eleget teszek s biztosítom számára ezt és azt...⁷²⁰ A császár tehát hivatott arra is, hogy az egykoron elődei által adott privilégiumokat megóvja az idő vasfogától s a feledés homályától. (Hasonló szerepet játszott Kálmán király is, amikor a veszprémvölgyi görög alapítólevelet megerősítette.) Ugyanez az alapgondolat – még általánosabb formában – a bizánci törvények bevezetőiben is felbukkan: az emberi természet alakulása és a külső körülmények folyamatosan változó volta a törvények rendjét is képes összekavarni, a bizonytalanságban pedig a császár köteles megteremteni a harmóniát. Herbert Hunger erre is több példát említ. Jusztinianosz 49. novellájának bevezetőjében például ez áll: „A folyamatosan változó emberi természet, amely sosem képes egy helyben megállapodni, hanem mindig a születés, nem pedig az állandóság állapotában van, nyugtalanságot visz a törvényhozásba, s ami rendben, s biztosítva lenni látszott és a részletekre ügyelés révén szilárd volt, azt az események tarka változása gyakran mozgásba hozta...⁷²¹ Ugyanő 107. novelláját a következő szavakkal vezeti be: „Az Istenben nyugvó Konstantintól rendelkezésre áll egy a régi egyszerűségnek megfelelő törvény;

⁷¹⁹ „Βασιλικῆς ἄρα καὶ τοῦτο μεγαλειότητος τὸ μὴ μόνον πρὸς ἐχθροὺς αἶρειν ὄπλα καὶ τοῖς ἀπεναντίας ἀντιστρατεύεσθαι καὶ τὴν ἐξ αὐτῶν ἀπειλουμένην τοῖς ὑπηκόοις ἀδικίαν ἢ βλάβην ἀποτειχίζειν καὶ ποιῆσθαι τούτων μακρὰν, ἀλλὰ δὴ καὶ πρὸς χρόνον οὐ μετρίως ἀδικοῦντα τοῖς ὑπὸ χεῖρα καὶ λυμαινόμενον ἀντιπράττειν, ἅτε πολλὰ τῶν προσόντων τούτοις καλῶν τῇ ἀπαύστῳ ῥοῇ τούτου συγκινοῦντα καὶ μεταβάλλοντα, καὶ τὰ μὲν παλαιοῦντα, τὰ δὲ πάντῃ ἐξαιμαυροῦντα καὶ βυθοῖς φθορᾶς παραπέμποντα καὶ τοῦ ἐκεῖθεν ἀποστεροῦντα συνοῖσοντος...” HUNGER i. m. 220.

⁷²⁰ „...καὶ δὴ καὶ ἐξελιπάρησε τὴν βασιλείαν μου ὁ διαληφθεὶς γενέσθαι μὲν ἀντίγραφα τῶν τοιούτων χρυσοβοῦλλων τῆς βασιλείας μου, καταστρωθῆναι δὲ καὶ τὴν τῶν πρωτοτύπων ἰσχὴν ἐν ἅπασιν ἀποφέρεσθαι. ἡ βασιλεία μου προσχοῦσα τῇ αἰτήσει αὐτοῦ ποιεῖ τόδε καὶ τόδε...” – Uo. 220–222.

⁷²¹ „...Τὸ ρευστὸν δὴ τοῦτο καὶ ἀνθρώπινον καὶ μένειν ἐπὶ ταῦτοῦ μηδεπώποτε δυνάμενον, ἀλλὰ γινόμενον μὲν αἰεὶ μένον δὲ οὐδέποτε, καὶ ταῖς νομοθεσίαις εἰσάγει τινὰ ταραχὴν, καὶ τὸ δόξαν ἔχειν ὀρθῶς καὶ ἐν βεβαίῳ κείσθαι δοκοῦν καὶ τῇ τῶν ἀκριβῶν κατασφαλισθὲν παρατηρήσει πολλάκις ἐκίνησεν ἢ τῶν ἐπισυμβάντων ποικιλία πραγμάτων.” Uo. 171.

a körülmények tarka mozgása és a gyakran változó természet következtében azonban ez a törvény megjavításra szorul...⁷²² VI. Leó is hasonlóképpen elmélkedik novellagyűjteményének elején: „Az emberek változékonysága és állhatatlansága azonban, amely sokmindent jóról rosszra fordít és sok rendben lévő t elront, másokat meg feledésbe ejt, ...ezekben (a törvényekben) nem csekély kárt tett, ...úgy, hogy ennek következtében a törvényekben zavar támadt, a körülmények pedig megromlottak, mivel (az emberek) esetről esetre változtatták véleményüket, miként az ostáblán folyó kockajátéknál...⁷²³ A császár ezért a nagy zavar és rendetlenség leküzdése érdekében felülvizsgálta a törvényeket, és amelyeket közülük hasznosnak találta, megerősítette.

A bizánci császáreszményhez tartozott tehát egy olyan uralkodó képe, aki a világ tűnő változásai közepette is őrzi a régi értékeket, s mind a törvények világában, mind pedig az alattvalók egymás közti viszonyaiban megerősíti azt, amit különben az idő s feledés kikezdenének. Természetesen az említett megfogalmazásoknak Béla okleveleibe való közvetlen átvételéről nincs szó, mégsem zárható ki, hogy a császárnak nevelt ifjú herceg tanulmányai során maga is látott bizánci császári okleveleket, s előbb-utóbb némiképp megismerte a baszileusznak a központi adminisztrációban játszott szerepét. Életének talán legfogékonyabb fiatal éveit töltötte a konstantinápolyi udvarban, ahová 1163-ban, tizenhárom-tizenöt évesen került, s ahonnan huszonkét-huszonnégy évesen tért vissza hazájába. E szűk évtized mintegy felében (1165–1169) hivatalos trónutódként tisztelték.⁷²⁴ Mánuel fontosnak tarthatta képzését, hisz maga is szerteágazó tudományos érdeklődéssel rendelkezett: a teológiát, orvostudományt és asztrológiát egyaránt űzte, mindamellettt tapasztalt hadvezér, kitűnő diplomata és államférfi volt, akinek szeme előtt a birodalom Jusztinianosz korában helyreállított egysége lebegett. Uralkodása idején a művészet, a kultúra és az udvari élet újabb fénykorát élte – nyilván leendő utódját is e szellemben

⁷²² „...Κωνσταντίνῳ τῷ τῆς θείας λήξεως νόμος γέγραπται τῆς παλαιᾶς ἐστοχασμένου ἀπλότητος, ἡ δὲ τῶν πραγμάτων ποικιλία καὶ ἡ φύσις ταῦτα συχνῶς μεταβάλλουσα δεῖσθαι τὸν νόμον ἐκεῖνον ἐπανορθώσεως ἡμετέρας παρεσκεύασε.” – HUNGER i. m. 172.

⁷²³ „...ἀλλὰ γὰρ ἡ ἀνθρωπίνη φορὰ καὶ παλίρροια ἄνω τε καὶ κάτω πάντα στρέφουσα τε καὶ μεταφέρουσα, καὶ πολλὰ μὲν εὖ κείμενα κακῶς μετατιθεῖσα, πολλῶν δὲ λήθην κατασκευάζουσα, ...οὐ μικρὰ τούτους ἐλυμήνατο, ...ὥστε καὶ ἐντεῦθεν συμβῆναι μὲν πολλὴν τοῖς νόμοις τὴν σύγχυσιν, οὐκ ὀλίγον δὲ βλάβος τοῖς πράγμασιν, ἄλλον πρὸς ἄλλας (sc. διανοίας) μετατιθέντων καὶ κατὰ κύβους πεττευόντων.” – Uo. 172–173. A teljes szöveget lásd: NOAILLES–DAIN i. m. 5–9.

⁷²⁴ KRISTÓ–MAKK 10–13.; MAKK (1982) i. m. 33.

nevelte.⁷²⁵ Hogy Bélát bevonta az állami és egyházi ügyek intézésébe, tanúsítja egy zsinati feljegyzés, mely szerint az ifjú Alexiosz deszpotész 1166-ban az elnöklő császár mellett, Lukasz konstantinápolyi, Athanasziosz antiokhiai és Nikéforosz jeruzsálemi pátriárkák körében részt vett egy dogmatikai kérdésekkel foglalkozó konstantinápolyi zsinaton.⁷²⁶

1.9. Nyugati minta?

Hazatérve és a trónra ülve azonban Béla egészen más viszonyokkal szembesült, mint az oly fejlett írásbeliséggel rendelkező bizánci udvarban. Állandó kancellária már volt, bár személyzetében lényegesen kisebb, működését tekintve pedig jóval egyszerűbb, mint Konstantinápolyban. Tagjai valójában nem egy zárt hivatal írói, hanem a király kíséretének tagjai.⁷²⁷ Tevékenységének helye is változó: a királyi nótárius elkíséri az uralkodót annak vidéki útjain, s olykor ott, helyben írja le urának rendelkezéseit, mint az kiderül Caba 1177-ben kelt okleveléből, amely szerint a király egy vasárnapon Ssene ispán házában egy tölgyfa alatt ülve erősítette meg hívének Szent Márton Pannónia hegyén lévő monostora javára tett adományát.⁷²⁸

Mindazonáltal a Béla-kori kancelláriai oklevelek nem utalnak valamilyen hirtelen bekövetkező reformra. A királyságának első szűk évtizedéből fennmaradt iratok nem mutatnak egységes szerkezetet, az oklevélkiállító személyek is viszonylag gyakran váltották egymást. Komolyabb újítás jelei Kalán kancellárságának két esztendeje (1181–1183) alatt mutatkoznak: ő az első a királyi írószerv élén, aki kezdettől következetesen kancellárnak nevezi magát (*'aule regie cancellarius'*), okleveleiben pedig már szerepelnek mindazon állandó formulák, amelyek a későbbi századokban is jellemző részei maradnak az okleveleknek (*invocatio, intitulatio, arenga, promulgatio, narratio, dispositio,*

⁷²⁵ BRÉHIER (1969) 306–307.; SCHREINER 57.

⁷²⁶ KRISTÓ–MAKK i. m. 52.

⁷²⁷ BÓNIS (1971) i. m. 17.

⁷²⁸ „...Tale uotum et oblationem meam rex et omnes principes qui aderant approbarunt et ut perhenniter ratum esset, rege iubente per manum Pauli prepositi et eiusdem regalis notarii presentis scripto confirmatum est et sigillo regali roboratum. Quando rex ista fieri precepit, in die dominico in domo Ssene comitis sub quadam quercu sedebat...” Árp. Okl. 81. Ez az utolsó királyi magánoklevél, amelyet magánszemély nevében állítottak ki.

sanctio, corroboratio, dátum a méltóságsorral és *annotatio*).⁷²⁹ Ez idő tájt érte el Magyarországot III. Sándor pápának az autentikus pecsétről szóló tana is.⁷³⁰ 1183-ban azonban újabb változás állt be: két gyanús hitelű oklevélben Saul tűnik fel a kancellária vezetőjeként, aki magát protonotáriusnak címezi. E megjelölés lehet egyrészt a külföldi kancelláriák hatása,⁷³¹ de azt is jelentheti, hogy a hivatal keretei között immár több jegyző dolgozik.⁷³² Saul okleveleinek szervezése mindenestre eltér a korábbiakétól. 1185-től aztán ismét a Kalán által lefektetett alapokon zajlik a hivatali írószerv munkája, egy ideig Adorján (1185–1186), majd újra Saul, végül Katapán (1192–1197) vezetésével. Az oklevelek szerkezete ettől kezdve egységesnek mondható, rendszeresen alkalmazzák a *datum per manus* formulát is.⁷³³

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az udvari írásbeliség hivatalszerkezete, az oklevélkiállítás módja nem alakult át egy csapásra III. Béla színre lépésével, de még az 'írásbeliséget elrendelő' 1181-es oklevelével sem. Valószínűbb, hogy a már régebben kialakult gyakorlat fejlődött tovább egy-egy új kancellár, mindenekelőtt Kalán, Adorján és Katapán működésének köszönhetőn. Közülük az utóbbi kettőről tudjuk: Párizsban tanulták az írás tudományát, így aligha lehet kétséges, hogy hazai munkájuk során is külföldön szerzett ismereteiket kamatoztatták.⁷³⁴ A francia hatást jól mutatják Hajnal István paleográfiai kutatásai is: a korszak több magyar királyi oklevelének írásképe igen közel áll egykorú francia királyi oklevelekéhez.⁷³⁵ Nem csodálkozhatunk hát, ha a magyar udvari írószerv funkcionáriusainak megjelölésében, okleveles gyakorlatában nem találjuk a lényegesen fejlettebb viszonyokra szabott bizánci kancellária terminusait. A görögös műveltségű Béla ugyan emlékezhetett rájuk, keze ügyében viszont a nyugati módszereket megtapasztalt klerikusok voltak, akikkel aligha építthe-

⁷²⁹ ÉRSZEGI (1984) i. m. 75.

⁷³⁰ KUBINYI (1975) i. m. 110–114. Az autentikus kánoni pecsétet Miklós esztergomi érseknek egy 1183-ban kelt oklevele említi először: „...ut quod obliterare posset temporis diuturnitas, ad memoriam hominum sigilli authentici revocet auctoritas” – ECKHART (1915) 414.

⁷³¹ FEJÉRPATAKY i. m. 22. szerint a pápai udvarból átvett tisztség, de protonotárius létezett a német, sőt – a Komnénoszok óta – a bizánci császári, valamint a pátriárkai kancellárián is.

⁷³² KUBINYI (1975) i. m. 114.

⁷³³ KUBINYI (1975) i. m. 114–115.; ÉRSZEGI (1984) i. m. 77. Az udvari írószerv 12. századi vezetőinek listáját lásd: SZENTPÉTERY (1930) i. m. 69–70. A pápai oklevelek hatása is nagyjából ettől a kortól érezhető a hazai kancellárián – vö. SOLYMOSI (1997) 186. skk.

⁷³⁴ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 64–65.; BÓNIS (1971) i. m. 22.; KUBINYI (1975) i. m. 115–117.

⁷³⁵ Lásd: HAJNAL (1921) 135. és a függelékben a VII. (12. A + B) és a VIII. (13. A + B) táblák; HAJNAL (1943) (függelék V. 5. és VIII. a).

tett volna ki a konstantinápolyihoz hasonló szervezetrendszert. Erre alighanem nem is volt szükség.

1.10. A petíciók gyakorlata

Hogy azonban a reform mellett a király is elkötelezett volt, az 1181-es okleveleken kívül megerősíteni látszik a krónikák egy további adata is. Az ún. 14. századi krónikakompozíciónak⁷³⁶ valószínűleg V. István (1270–1272) idején – feltetelezés szerint Ákos mester tollából – készült 171. fejezete III. Béláról megjegyzi, hogy „üldözte a tolvajokat és latrokat, valamint bevezette a petíciók útján való szólást, amint az a római és a császári udvarban szokás.”⁷³⁷ Ezt egy bő évtizeddel később Kézai Simon is megerősítette Gesztájában (1282–1285), s kiegészítette Béla egyes görög vonatkozásaival.⁷³⁸ Rogerius mester Siralmas éneke (1243) azonban ugyanezen intézkedést IV. Bélának tulajdonítja, s részletesen leírja, hogy az írásbeli kérvényezés bevezetése a király és a nép közti viszony megromlásának egyik oka volt. A király ugyanis akként rendelkezett, hogy „a nemesek, bármily kimagasló rangúak is, nem indíthatják el peres ügyeiket az ő udvarában, és nem mondhatják el neki dolgaikat élőszóval, hanem kérvényeket kell benyújtaniuk a kancellárokhöz, és tőlük kellett ügyük befejezését várniuk. Emiatt számosan oly sokáig tartózkodtak az udvarban a legcsekélyebb ügy miatt, hogy kénytelenek voltak a kiadások fejében lovaikat és más holmijukat eladni, és sokszor ügyük elintézése nélkül kellett távozniuk. Mert – ahogy mondogatták – a kancellárok egyeseket elnyomtak vagy felemeltek, ahogy éppen kívánták, hiszen a királlyal csak az ő felkeresésük után lehetett beszélni...”⁷³⁹ Rogerius az uralkodó mentségére felidézi, hogy „mivel a király minden erejével reformokra törekedett, és a súlyos ügyekkel elfoglalva nem volt képes az

⁷³⁶ Több évszázad magyar történeti írásbeliségének termékeit magába foglaló kollektív alkotás; egyes elemeinek lejegyzése valószínűleg már a 11. században megkezdődött, amit későbbi krónikafolytatások követtek, ezek összeszerkesztésére azonban csak a 14. század közepe táján került sor – vö. KRISTÓ (1991); SZOVÁK.

⁷³⁷ „Postea regnavit Bela frater eius, qui fures et latrones persecutus est et petitionibus loqui (*sic*) traxit originem, ut Romana habet curia et imperii...” SRH I. köt. 462.

⁷³⁸ „Sed post hunc regnavit Bela Graecus, quem Becha et Gregor apud imperatorem Graecorum diutius tenuerunt. Hic quidem fures et latrones persecutus est petitionibusque loqui (*sic*) traxit originem, ut Romana habet curia et imperii...” SRH I. köt. 183.

⁷³⁹ SRH II. köt. 556. A magyar szöveget Horváth János fordításából idéztem: Siralmas ének 405–406.

egyes emberek számára jóindulatú meghallgatást biztosítani, gondos megfontolás után azt a határozatot hozta, hogy az ország lakosainak ügyes-bajos dolgait a Római Kúria mintájára kérvényezés útján kell udvarában elintézni.” Ezért kancellárjaira bízta az egyszerűbb ügyek elintézését, s csak a fontos és nehéz esetekkel kívánt személyesen foglalkozni, a gyorsabb ügyintézés és az elnyomottakon való könnyítés érdekében.⁷⁴⁰

1.11. Petíciók a külföldi udvarokban

A források több lehetséges külföldi mintára is utalnak a petíciózás bevezetése tekintetében. A római kúria – különösen a két előbbi krónikában – jelentheti akár az antik római udvart is:⁷⁴¹ itt a principátustól *supplicatio*nak hívták a magánszemélyek császárhoz intézett kérelmeit, melyekben a császár személyes ítélezését vagy külön e célra általa delegált bíró döntését kérték. Eldöntött vagy függőben lévő perben eredetileg nem volt helye *supplicatio*nak, az eljárás kezdetén is csak akkor, ha ezt valamely különös ok – például a jogvédelem illetékes bíró általi elutasítása, a pártatlanság kétséges volta – indokolta. Nagy Konstantin idején a *supplicatio* kiegészítő jogorvoslattá vált, melynek révén a császár a *praefectus praetorio* – immár megfellebbezhetetlen – ítéletét is felülbírálhatta. A kérelem benyújtásának határidejét utóbb II. Theodosziosz a megtámadott határozatot meghozó *praefectus* hivatali idejének lejártát követő két évben, illetve utódja hivatalba lépésének időpontjában határozta meg. A császár a hozzá intézett *supplicatio* elintézésére általában vagy a korábban döntéshozó *praefectust*, vagy – ha már nem volt hivatalában – annak utódját jelölte ki. Előbbi esetben az ügyben már egyszer eljárt *praefectus* a *quaestor sacri palatii*t is bevonta a döntéshozatalba a pártatlan ítélet biztosítása érdekében.⁷⁴² A *supplicatio*ók írásbeli ügyintézésével a *magistri scriniorum* hivatala foglalkozott.⁷⁴³

A közép-bizánci fejlődésben az írásbeli kérvényezés a perjogon túlmutató, általánosabb intézménnyé vált. Most már nemcsak peres, hanem más ügyek-

⁷⁴⁰ SRH II. köt. 559. Sirmalmas ének 408–409.

⁷⁴¹ A krónikák adatát ezért a római jog hazai hatása körében említi ZAJTAY 190–191.; BÓNIS (1964a) i. m. 22.; s az antik római jogra gondol GERICS (1993) 242. is.

⁷⁴² KASER–HACKL 540–541., 623.

⁷⁴³ Első fokon a császárhoz benyújtott kérelmek esetén a *magister libellorum*, fellebbezési ügyekben pedig a *magister epistolarum*; míg a császár által az eléterjesztett kérelmekre rávezetett vagy rávezettetett megjegyzéseket a *magister memoriae* dolgozta föl, majd kiadmányozta – uo. 542.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 58–59.

ben is fordultak a császárhoz alattvalói. A kérelmet (δέησις) meghatározott formában kellett elkészíteni. A fontosabb személyiségek igyekeztek ügyüket közvetlenül az uralkodó, esetleg a μεσάζων elé terjeszteni, vagy legalább más magas rangú tisztviselőtől ajánlást szerezni. Az alacsonyabb sorú kérelmezők beadványaival külön hivatalnok, az egykori *magister memoriae*-t felváltó ἐπι τῶν δεήσεων foglalkozott: elsőként ő vizsgálta meg ügyüket, majd képviselte őket egy ajánlás keretében, ha a kérvény a császár elé került. Esetenként a válasziratot is ő készítette, rendszerint külön okiratba foglalva, néha – főleg ha az ügyet valamely helyi hatósághoz továbbította – az eredeti kérelem hátoldalára vezetve, s ellátta pecsétjével. Ilyen tisztviselők egyes provinciákban is tevékenykedtek, ha Konstantinápolyból delegált hatáskörrel, valamely különleges helyi körülmény okán meghatározott időre oda küldték őket.⁷⁴⁴ Később a pátriárkai udvarban is megjelent e tisztség: viselője közvetítette a szegények kérelmeit a pátriárkához, valamint – a ρεφερενδύριος-szal együtt – képviselte a pátriárka császárhoz intézett kegyelmi kérvényeit.⁷⁴⁵

A középkori Nyugat-Európában – antik római alapokon – elsőként valószínűleg a pápai kúrián éledt újjá az írásbeli kérvényezés gyakorlata. A beadványt (*petitio, supplicatio*) az iroda újraserkesztette *in stylo curiae*, jelezve rajta az alkalmazandó klauzulát is arra az esetre, ha a kérelem az egyházfő részéről pozitív elbírálásban részesül. III. Ince (1198–1216) idején a Laterán mellett már külön magánjegyzők (*petitionarii*) foglalkoztak azzal, hogy a felek kérvényeit írásba foglalják, majd továbbítsák a pápai kancellária jegyzőinek. Ha a kérést a pápa teljesítendőnek ítélte, ezt az iraton a „*fiat ut petitur*” szavakkal jelezte. Kisebb jelentőségű ügyekben a pápa egyik prelátusára bízta az aláírás feladatát, aki a jóváhagyást a kérelem hátoldalára vezette („*concessum ut petitur in presentia domini nostri papae*”) és dátummal látta el. A 13. századtól az ügyeknek külön előadói (*referendarii*) voltak.⁷⁴⁶

Nagyjából ugyanez idő tájt, a 13. század első felében kezdett terjedni az írásbeli kérvényezés a nyugat-európai királyi udvarokban is. II. Frigyes szicíliai királyként törvénykönyvének, a Liber Augustalisnak egy 1244-ben kelt novellájában elrendelte, hogy az igazságügyi és kegyelmi petíciókat a *magister iustitarius* elé terjesszék, aki azokat a bírák egyikével még aznap (vagy másnap) intézze el, a többit pedig küldje át a jegyzőnek. Frigyes utóbb német csá-

⁷⁴⁴ DÖLGER (1963) i. m. 84.; DÖLGER–KARAYANNOPULOS i. m. 61.; OIKONOMIDES (1972) i. m. 322.; OIKONOMIDES (1985) i. m. 174.

⁷⁴⁵ BECK (1977) i. m. 118.; DARROUZÉS i. m. 378–379.

⁷⁴⁶ GIRY i. m. 701–702.; ÉRSZEGI (1986) i. m. 18.

szárként (1220–1250) a császári kancellárián is bevezette az ügyintézés e formáját.⁷⁴⁷ Angliában I. Edward 1280-ban úgy rendelkezett, hogy a királyi parlament tehermentesítése érdekében a kérelmeket először a kancellárhoz vagy az egyéb hatáskörrel rendelkező tisztviselőkhöz kell beadni, s azok terjesszék a sürgős vagy kegyelmi természetű ügyeket a király elé.⁷⁴⁸

1.12. III. vagy IV. Béla?

Rogierius a magyarországi gyakorlat kapcsán a petíciózás szélesebb, perjogon túlmutató értelmére utal leírásában.⁷⁴⁹ Itáliai származású klerikusként, Pecoraii Jakab bíboros, pápai legátus káplánjaként a mintaként szolgáló római kúria alatt nyilván a pápai udvart érthette. A 14. századi krónikakompozíció és Kézai Gesztája eleve két külföldi példára hivatkozik: a római és a császári kúria szokására. Utóbbi jelentheti a német császári udvart, de – különösen Kézainál, aki az előző mondatban kiemeli III. Béla görög vonatkozásait – a bizáncit is.⁷⁵⁰ Kérdés azonban, hogy az intézkedés valóban III. Bélához köthető-e, mint a két magyar krónika említi, vagy unokájához, IV. Bélához, ahogy arról a kortárs szemtanú, Rogierius beszámol. Mindkettő lehetséges. Elképzelhető, hogy a két szűkszavú forrás szerzői a IV. Bélára nehezedő népszerűtlenség terhét igyekeztek részben III. Bélára tolni, s ezért tulajdonították neki a nem túl kedvezően fogadott intézkedést. Az is lehet, hogy Ákos mester egyszerűen csak tévedésből jegyezte fel neve mellé azt, amit IV. Béláról akart leírni, s ezt utóbb átvette Kézai is.⁷⁵¹ Ám az sem zárható ki, hogy IV. Béla csak felújította nagyapjának egyszer már bevezetett intézkedését, amely akkoriban még – a kezdetleges viszonyok miatt – nem tudott tartósan gyökeret verni.⁷⁵² Tény, hogy még IV. Béla

⁷⁴⁷ GERICS (1993) i. m. 242.; GYÖRFFY (1974) 335.

⁷⁴⁸ GERICS (1993) i. m. 242–243.

⁷⁴⁹ Perjogi értelemben a királyhoz, mint legfelsőbb bíróhoz való folyamodás az Árpád-kor elejétől szokásos volt, aki személyes bíraskodása keretében döntött a panaszról – HAJNIK 42., 411. E tekintetben nem is indokolt külföldi mintára gyanakodni.

⁷⁵⁰ GERICS (1993) i. m. 241–242. a német és a bizánci császári udvart is elveti; GYÖRFFY (1974) i. m. 335. – Szilágyi Lorándot idézve – csak a bizáncit. ÉRSZEGI (1986) i. m. 23. a pápai és a bizánci császári udvart olvassa ki a krónika megjegyzéséből. Györffy egyébként részletesen ismerteti a kérdéskör korábbi irodalmát.

⁷⁵¹ GYÖRFFY (1974) i. m. 335–336. Ákos mester tévedésére gyanakszik, s idézi a korábbi véleményeket is a véletlen elírásról (Szilágyi Loránd) és a tudatos torzításról (Mályusz Elemér).

⁷⁵² ÉRSZEGI (1986) i. m. 23. is lehetségesnek tartja.

idején sem ment zökkenők nélkül; az 1267. évi dekrétum 10. cikkelye rögzítette is a nemesek azon követelését, mely szerint ügyeiket kérvények nélkül kell elintézni.⁷⁵³ Ennek ellenére ez a 13. század végére ismét szokássá vált, s a petíciókkal kapcsolatos ügyvitelt ekkor már az alországbíró (*vice-iudex curiae regis*) hivatala látta el.⁷⁵⁴

1.13. Királyi levéltár

Kétségtelen tehát, hogy az általános írásbeli ügyintézésre III. Béla korában még nem érett meg a helyzet. Törekvés azonban volt rá, s ezt – a krónikák petíciózásra vonatkozó, vitatható adatán túl – néhány egyéb forrás is alátámasztja. Két oklevelet is ismerünk ti. III. Béla korából (későbbi átiratban), melyek a szabad udvarnoki telkek összeírásáról szólnak.⁷⁵⁵ Valószínű azonban, hogy ennél egykor lényegesen több ilyen oklevél készült, s az összeírás országos méretű lehetett. IV. Béla egy 1240-ben kelt, a vasmegyei Szöllös és Vép udvarnoktelkeiről szóló hasonló tárgyú oklevele ugyanis egyrészt megemlíti, hogy III. Béla is adott a két településnek ilyen privilégiumot, másrészt leírja, hogy ez a régebbi oklevél a királyi levéltár hanyag őrzése miatt ment tönkre.⁷⁵⁶ Létezhetett tehát egy királyi levéltár (*archivum*), amelyben a királyi birtokokra és jogokra vonatkozó okleveleket őrizték. Minthogy a róla szóló első adat III. Bélához köthető, feltehetően ő volt az, aki a levéltárat létrehozatta.⁷⁵⁷ Hasonló levéltár, illetve nyilvántartás – adóigazgatási funkcióval – Bizáncban is létezett: a λογοθέτης τοῦ γενικοῦ (γενικόν = kincstár) hivatalában themánként, később más közigaz-

⁷⁵³ „Item cause nobilium sine petitionibus debeant expediri.” SZENTPÉTERY (1927) i. m. 55.

⁷⁵⁴ GYÖRFFY (1974) i. m. 337–338.

⁷⁵⁵ Az egyik 1186-ban kelt és IV. Béla 1265. évi átiratában maradt fenn, s megállapítja, hogy Locsmánban 13 szabad udvarnoki telek van – CD Arp. cont. VI. köt. 164. A másik ugyancsak 1186-ban kelt és az I. Károly 1326-os átiratáról a veszprémi káptalan által 1328-ban készített másolatból ismert oklevél Hurusun falu szabad udvarnoki telkeinek számát határozza meg 12-ben – CD Patrius VI. köt. 4. Mindkettőt említi FEJÉRPATAKY i. m. 10.

⁷⁵⁶ „...In comitatu itaque Ferreicastru in villis Zeuleus et Wepy de genere Bachy, de Keekemen et Petry sunt decem et octo mansiones, licet in privilegio inclite recordationis Bele regis, predecessoris nostri, pauciores habeantur; ...Et quia dictum privilegium in nostro a(r)chyvo diutius detentum per minus diligentem custodiam fuit deformatum, presentibus ipsum perpetuo duximus confirmandum...” – az I. Károly által 1339-ben készített átirat alapján a vasvári káptalanban 1363-ban kiállított másolatból ismert oklevél szövegét közli FEJÉRPATAKY i. m. 11.

⁷⁵⁷ FEJÉRPATAKY i. m. 10–11.; SZENTPÉTERY (1930) i. m. 73.

gatási egységenként (ὕποταγαί) tartották nyilván – összesítve – egy-egy terület adókötelezettségét (κῶδιξ, χαρτία τοῦ γενικοῦ), míg az adóköteles tulajdonoktól vezetett részletes nyilvántartás az egyes provinciák feladata volt. VI. Leó óta külön központi lista készült a császár által kiváltságyszerűen biztosított adó-könnyítésekről is.⁷⁵⁸ A Béla-kori magyar birtokösszeírás részleteire vonatkozó adatok hiányában azonban semmi biztosat nem mondhatunk ezen nyilvántartás esetleges bizánci – vagy egyéb – gyökeréről.

1.14. Következtetés

Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy III. Béla uralkodása számottevő fejlődést hozott a korabeli magyar központi írásbeliség intézményei számára. Ebben aligha vitathatóan szerepet játszott bizánci neveltetése, a konstantinápolyi udvar fejlett hivatali ügyintézéséről szerzett tapasztalatai. A reform megvalósítására viszont nyugati képzettségű klerikusok álltak rendelkezésére, akik azt saját, külföldön szerzett ismereteik alapján vitték végbe. A bizánci minták, konkrét intézmények közvetlen hatásáról ezért nem beszélhetünk, csak arról az általános, az írásbeliség fontosságát felismertető impulzusról, amely Bélát a konstantinápolyi udvarban érte, s amelyet később itthon közvetített.

2. Magánaktusok írásos rögzítése

2.1. Magánfelek jogi tényeinek tanúsítása: a poroszló

Előző gondolatmenetünk során láttuk, hogy a magyar jogi írásbeliség kezdetinél köz- és magánjogi oklevél nem váltak el élesen egymástól: magánfelek egy- vagy többoldalú ügyleteit a király előtt foglalták oklevélbe, de legalábbis ő volt az, aki azt pecsétjével megerősítette, s így érvényessé, megkérdőjelezhetlenné tette. Ez a módszer azonban nyilván nem volt alkalmazható a köznép jogi aktusainak összességére. Kezdetben igény sem volt azok mindegyikének írásos megerősítésére. A jogélet ezért egyéb intézményeket is életre hívott valamely jogi tény megtörténtének hiteles tanúsítására.

Ezek közül időben valószínűleg első a poroszlók megjelenése. Felbukkanásuk pontos idejét meghatározni nem lehet, azért sem, mert – közreműködésük ter-

⁷⁵⁸ DÖLGER (1960a) i. m. 97–112., különösen 97–98., 102–105.; OIKONOMIDES (1972) i. m. 313.

mészeténél fogva – eredetileg nem készült írás tevékenységükről. Feladatuk ugyanis csupán az előttük történt tények szóbeli tanúsítása volt. Az elnevezés (lat.: *pristaldus*) délszláv eredetű (*pristav* = ‘aki jelen van’, ‘ott álló’, ‘képviselő’).⁷⁵⁹ Munkájukat valamely hatóság (központi vagy helyi igazgatási, bírói szervek, egyházi személyek) alkalmazásában végezték: kiküldöttjükként részt vettek peres és peren kívüli eljárási cselekményeknél, majd onnan visszatérve szóban tettek jelentést a kiküldő hatóságnak. Megjelentek vitás esetek eldöntésénél, például birtokhatárok megállapításánál, de a királyi adománybirtokokba való beiktatáskor, magánfelek közti tulajdonátruházásoknál, adásvételeknél is.⁷⁶⁰ Korai törvényeink több esetben is tartalmazznak rájuk vonatkozó rendelkezéseket.⁷⁶¹ A módszer azonban hosszú távon tökéletlennek bizonyult, mivel a poroszlókat a felek fizették, s ez a visszaéléseknek is tág teret nyitott. Az Aranybulla 1231-es megújítása ezért a ‘hamis poroszlók’ miatt már úgy rendelkezik, hogy ezek idézései és tanúságai csak a megyéspüspök vagy a káptalan tanúbizonyossága által megerősítve legyenek érvényesek.⁷⁶² Ezt követően az intézmény le is hanyatlott, illetve módosult formában, az ún. királyi (nádori stb.) emberek (*homo regius*) személyében élt tovább, akiknek eljárásáról a melléjük ki-rendelt hiteleshelyi megbízottak tettek jelentést.⁷⁶³

⁷⁵⁹ KНИЕЗSА 241–242.; BÓNIS (1964b) 125.; ZLINSZKY (1976) 10.

⁷⁶⁰ Okleveles példákat is hoz ÉRDUJHELYI 57–62.

⁷⁶¹ Szt. László I. 40.: a püspök poroszlója részt vesz a tized beszédésénél; II. 18.: külföldiek a király poroszlója jelenlétében vásárolhatnak lovakat vagy más árukat; III. 12.: a nemes udvarában elkövetett lopást az udvarház gazdájának vagy poroszlójának kell jelenteni; III. 13.: a szökött javak kétharmadát adják a király poroszlójának; Kálmán I. 28.: attól, aki a király poroszlóját megveri az ítélet miatt, vegyék el azt, amit a bíró ítél; I. 29.: a poroszlóra is alkalmazni kell az alkalmas tanúkra vonatkozó követelményeket; I. 30–31.: az igazságtalanul cselekvő vagy kárt okozó bírói poroszló, illetve bírójának büntetése; I. 51.: az elfogott tolvajt a poroszló vezeti a bíró elé.

⁷⁶² IX. (más kiadások szerint XXI.) cikk: „... Et quia multi in regno leduntur per falsos pristaldos, citationes vel testimonia eorum non valeant, nisi per testimonium diocesis episcopi vel capituli...” BA 26.

⁷⁶³ ÉRDUJHELYI i. m. 65–66.; ZSOLDOS (1994a). A Tripartitum úgy rendelkezett, hogy a javakba és jószágokba való beiktatásokat, határjárásokat, intéseket és az egyéb bírói intézkedéseket a királyi vagy nádori emberrel és az érintett vármegyében fekvő káptalan vagy konvent bizonyosságával kell megtétni. A fehérvári, budai és boszniai káptalanok, valamint a fehérvári kereszties-barátok konventje azonban országos hatáskörrel rendelkeztek (II. 21.).

2.2. *Cartula sigillata*

A megtörtént jogi tények pusztán szóbeli tanúsításánál fejlettebb forma azok írásos rögzítése. Az általános bevezetésére irányuló első kísérletre már „az oklevelek jelentősége iránt való érzék fejlődésének korában”⁷⁶⁴ került sor Kálmán ún. zsidótörvényében, melyben előírta, hogy a zsidók és keresztények között kötendő, három pensát meghaladó értékű kölcsönügyleteket, továbbá az adásvételi megállapodásokat foglalják írásba, rögzítve benne az összeget, illetve az árut, a jelenlévő zsidó és keresztény tanúk nevét, és ezt a levelet pecsételjék meg mindkét szerződő fél pecsétjével (innen az elnevezés: *cartula sigillata*), hogy esetleges későbbi vita esetén az igazságot ezen okirattal, valamint a tanúk hitelevelével bizonyíthassák.⁷⁶⁵ Hogy a rendelkezés hatott a jogéletre, bizonyítja Márton ispánnak a 12. század első feléből származó végrendelete, melyben javainak egy részét a csatári monostorra hagyta, köztük libertinusokat is. Utóbbiakról a végintézkedés megjegyzi, hogy vételüket annak idején írásba foglalták, s – a vevő, az eladók és a vétel tárgyának megjelölése mellett – felsorolja az ügyletnél egykoron résztvett zsidó és keresztény tanúk nevét is. Hogy meddig használták a *cartula sigillatát*, nem tudjuk, mindenesetre a források hiányából úgy tűnik, hogy mélyen nem vert gyökeret, előbb-utóbb kiment a gyakorlatból.⁷⁶⁶

2.3. *Hiteles helyek*

A magánügyletek írásbeli rögzítése végül a 12–13. század fordulóján lendült fel ismét, ekkor már maradandó jelleggel, egy Európában példa nélkül álló intéz-

⁷⁶⁴ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 44. nevezi így az 1077–1205 közötti időszakot.

⁷⁶⁵ Capitula Colomanni regis de iudeis: 3.: „Si autem ultra tres pensas alter alteri quicquam accomodaverit, vadimonium et testes, ut predictum est, assumant et quantitatem pecunie et nomina testium in cartulam scribere, ac sigillo utriusque, mutuatoris scilicet et mutuantis sigillare faciant, ut si quando alter alteri in hac re vim inferre voluerit, scripto ac sigillo utri(us)que veritas comprobetur.” 4.: „Si iudeus a christiano, aut christianus a iudeo aliquid emere voluerit, coram ydoneis testibus christianis et iudeis rem venalem emat, eandemque rem et nomina testium in cartula scribere faciat, et cartulam illam cum sigillo utriusque, venditoris scilicet et emptoris insignitam apud se custodiat, ut si quando in hac empicione furti reus aliquo arguatur, dominum rei furtive, que apud se recognita est, et testes prenomatos producat et liberetur.” 5.: „Si autem dominum furtive rei et apud se recognite producere non poterit, cartulam vero sigillatam ostenderit, iuramento testium inscriptorum purgatus evadat.” ZÁVODSZKY i. m. 195–196.

⁷⁶⁶ KUMOROVITZ (1944) i. m. 36–38.; KUMOROVITZ (1963) i. m. 386–388. Mindkettőben idézi is a végrendelet releváns részét.

mény: a hiteles helyek tevékenysége révén.⁷⁶⁷ Hiteles helyeknek (*loca credibilia*) nevezzük azon egyházi testületeket (káptalanokat és szerzetesi konventeket), amelyek a felek kérésére vagy hatósági megbízás alapján állítottak ki közhitelű okleveleket.⁷⁶⁸ Az előbbieket bevállásnak (*fassio*), az utóbbiakat jelentésnek (*relatio*) hívták. *Fassió*ban a felek túlnyomórészt magánjogi természetű ügyleteiket, kölcsönös vagy egyoldalú nyilatkozataikat rögzítették: például szabad birtokok átruházását, cseréjét, felosztását, zálogba adását, ezenkívül végrendeleteket, rabszolga-felszabadításokat, ügyvédvallásokat, kötelezettségek teljesítésének nyugtázását, birtokba iktatásokat, követelések megfogalmazását, jogsértések elleni tiltakozásokat stb. Ezekről a hiteles hely saját nevében oklevelet állított ki, s azt pecsétjével is megerősítette. Hatósági felkérésre – tömegesen IV. Béla idejétől – ugyanígy tanúsította a hiteles hely valamely eljárási cselekmény – például idézés, tanúvallomás, eskü, végrehajtás – bekövetkeztét és tartalmát, s tájékoztatta arról a megbízó hatóságot (*relatio*).⁷⁶⁹ Az oklevél megszövegezője káptalan esetén az olvasó kanonok (*lector*), szerzetesi konventnél a perjel volt, a 14. századtól azonban egyre több testület mellett dolgoztak szakképzett, de nem egyházi nótáriusok is. Az oklevél hitelességéhez az is kellett, hogy az autentikus pecséttel való megerősítéskor több (általában hat-hét) személy, kanonokok, illetve pecsétőrök, konvent esetén pedig több szerzetes legyen jelen; a nagyobb fontosságú okleveleket pedig rendes káptalani ülésben tárgyalták s pecsételték meg. A jelenlévők nevét rávezették az iratra is. Szerzetesi közösségeknél fontos szerep jutott még a *custos*nak: a monostor birtokkezelő- és

⁷⁶⁷ A hiteles helyekre vonatkozó szakirodalom teljességre törekvő felsorolását lásd: KOSZTA (1998) i. m. 129. 4. jegyzet. Magam az alábbi műveket használtam föl: JERNEY; ÉRDUHELYI i. m.; STOLCZ; ECKHART (1913); ECKHART (1915) i. m.; SZENTPÉTERY (1930) i. m. 121–138.; MIKLÓSY; KUMOROVITZ (1944) i. m. 56–58.; KUMOROVITZ (1963) i. m. 398–400.; BÓNIS (1964b) i. m.; MEZEY (1967) i. m.; MEZEY (1974) i. m.; SOLYMOSI (1984) i. m.; SOLYMOSI (1997) i. m.; SOLYMOSI (2006) i. m.; ÉRSZEGI (1986) i. m. 25–26.; BORSA (1987); BORSA (2000). Egyes konkrét hiteleshelyek történetéhez: KUMOROVITZ (1928); SZAKÁLY; GYÖRFFY (1983b); KÓTA; TROSTOVSKY; E. KOVÁCS; KOSZTA (1991) és (1998).

⁷⁶⁸ A török hódoltság előtt Magyarországon hiteles helyként működő székeskáptalanok székhelyei: Bács, Bosznia (Diakovár), Csanád, Eger, Esztergom, Győr, Gyulaféhevár, Kalocsa, Kő (Szerém), Nyitra, Pécs, Vác, Várad, Veszprém, Zágráb. A társaskáptalanok székhelyei: Arad, Buda, Csázma, Pozsega, Pozsony, Székesféhevár, Szepes, Titel, Vasvár. Bencés konventek működtek a következő helyeken: Bakonybél, Béla, Garamszentbenedek, Kapornak, Kolozsmonostor, Pannonhalma (Szt. Márton), Pécsvárad, Somogyvár, Szekszárd, Szentjobb, Tihany, Zalavár, Zobor. A johannita (keresztes) konventek székhelyei: Budafelhéviz, Esztergom, Székesféhevár, Ujudvar. Premontrei konventek a következő településeken működtek: Csorna, Jászó, Lelesz, Ság, Taróc, Várad (Váradhegyfok) – BÓNIS (1964b) i. m. 131–132. A felsorolást hozza SZENTPÉTERY (1930) i. m. 136–137., részletes tárgyalással pedig JERNEY (i. m.) is.

⁷⁶⁹ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 126–127.; részletesebben STOLCZ i. m. 25–66.

megőrző funkcionáriusaként utóbb ő vált a levéltár és a pecsét őrévé, kezelőjévé is. A testület által kiállított oklevelek másodpéldányait ugyanis a hiteles hely megőrizte, illetve szövegüket (vagy annak kivonatát) regisztrumkönyvébe bevezette. Ezek alapján később – kérelemre – hiteles másodpéldányokat állított ki az érdekeltek kérelmére.⁷⁷⁰

2.4. Lehetséges előképek: a római–bizánci tabelliók keleten

A hiteles hely lényeges vonása tehát, hogy egyháziak, testületként hitelesítik magánfelek okleveleit. Ez a forma különbözik a korabeli Európa hasonló funkciót betöltő intézményétől, a közjegyzőségtől, amely tiszt viselői többnyire világi személyek voltak, s nem testületként, hanem egyszemélyben végezték feladatukat. Ennek gyökerei szintén a római antikvitásba nyúlnak vissza. A Római Birodalomban – különösen a 3. századtól – szokássá vált, hogy *tabelliók*, a fórumon saját irodával (*statio*; a görög–egyiptomi terminológiában: δημόσιος τόπος = állami, nyilvános hely⁷⁷¹) és jogi tudással rendelkező, az állam által felügyelt jegyzők készítették el a felek szerződéseit, végrendeleteit, a császárhoz vagy más magas rangú hivatalnokokhoz intézendő beadványait.⁷⁷² Tevékenységüket részletesebben először Jusztinianosz szabályozta 44., 47. és 73. novelláiban. Közülük a legutóbbi a tabelliók által készített iratok bizonyító erejével is foglalkozik. Többek közt előírja, hogy a jegyző *completióra* (az okirat felek előtti felolvasására s ennek alapján általuk történő jóváhagyására) vonatkozó utalása előtt a tanúk jelenlétét is meg kell említeni az oklevélben (cap. V.). Az oklevél perbeli bizonyítékként való felhasználása esetén, ha mind a tanúk, mind pedig a jegyző elhunyt már vagy nem elérhetők, az oklevelet gondosan össze kell vetni más írásokkal, amelyek a résztvevőktől származnak, s ha ennek alapján hitelesnek tűnik, az arra bizonyítékként hivatkozó félnek még esküt kell tennie arra, hogy az okirat tekintetében hamisításról nincs tudomása (cap. VII. pr.). Ha az oklevél készítői fellelhetőek, akkor a *tabellio* jegyzője által írt oklevél esetén annak hitelességét a készítő írnok, a jegyzői iroda pénztárosa és a *tabellio* együttesen tanúsíthatják a bíró előtt. Ha pedig maga a *tabellio* készítette az iratot a pénztáros nélkül, vagy az ő írnoka készítette ugyan, de az nem tud megjelenni a bíróság előtt, akkor a *tabellio* egymaga tesz esküt, s ez

⁷⁷⁰ ÉRDUJHELYI i. m. 80–85.; SZENTPÉTERY (1930) i. m. 129.; MEZEY (1967) i. m. 73–83.

⁷⁷¹ SACHERS 1851.

⁷⁷² A tabelliókra lásd: SACHERS i. m.; ANKUM.

elég az oklevél bizonyítékként való elfogadásához. Az írások összehasonlítására ilyenkor nincs szükség, mivel a *tabellio* esküje biztosítja az oklevél hiteles voltát (cap. VII. 1.). Mindezek azonban csak az egy arany font (= 72 *solidus*) értékét meghaladó szerződésekre és csak a városokban érvényesek, vidéken nem, mivel ott kevés az írástudó és tanút is nehezebb találni (cap. IX.).

A rendelkezésekből kitűnik, hogy egy *tabellio* által készített okirat önmagában nem rendelkezett közhitelességgel, ahhoz a *tabellio*, vagy legalább az irat készítésénél jelen lévő más tanúk esküje volt szükséges, ezek hiányában pedig csak az írások összehasonlításával volt bizonyítékként elfogadható.⁷⁷³ A császári rendeletek terminológiájában az ilyen, közhitelű jelleggel nem rendelkező, bár ahhoz közel álló okiratokat *instrumenta publice confectana* nevezték, szemben az állami szervek által kibocsátott, önmagukban közhitelű *instrumenta publicava*.⁷⁷⁴

Magánfelek dokumentumainak írásba foglalására tehát önállóan működő, többnyire világi⁷⁷⁵ jegyzők voltak hivatottak a római birodalomban. A bizánci területeken már Jusztinianosz előtt is συμβολαιογράφος, συναλλαγματογράφος, ταβελλίων vagy νομικός néven tevékenykedtek, a közép-bizánci korban pedig szakmai kollégiumba tömörültek az eparkhosz felügyelete alatt. VI. Leó 912-ben kiadott Eparkhoszkönyvében külön fejezetben (Περὶ ταβουλλαρίων⁷⁷⁶) szabályozta működésüket.⁷⁷⁷ Eszerint jegyzővé azt lehet kinevezni, aki a megfelelő képzést elvégezte, méltó voltát, jogtudását és oklevélírói képességét a jegyzői kollégium előjárója (πριμμικήριος) és tagjai esküvel igazolják (1.1–3.). A jegyző – a törvény szerint – köteles az okiratot a tanúk és a megbízók előtt kiállítani, a megfelelő tanúsító formulát pedig rávezetni (1.12.). A jegyzők írnokai (γραφεῖς) csak uruk hozzájárulásával állíthatnak ki okiratokat, a tanúsító formulát azonban ilyenkor csak maga a jegyző vezetheti rá az iratra (1.17–18.). Egy tabulariosznak csak egy írnoka lehet (1.24.), s egész Konstantinápolyban összesen 24 jegyző működhet, mivel iroda (στατίονες) is csak ennyi van (1.23.). A

⁷⁷³ ANKUM i. m. 17–18., 30–37.

⁷⁷⁴ SACHERS i. m. 1861–62. Lásd pl.: C. 4, 21, 20pr.; C. 4, 29, 23.

⁷⁷⁵ Egyháziak túlsúlya jellemző azonban a görög Dél-Itáliában és Sziciliában, a koptoknál és a késő bizánci keleten – vö. SACHERS i. m. 1853., 1974.

⁷⁷⁶ A római korban eredetileg levéltári hivatalnokként és valamely állami szervet érintő ügyleteknél oklevélíróként működő tabularius a Jusztinianosz utáni korban foglalkozását tekintve egybeolvadt a tabelliókkal: mindketten közfelügyelet alatt álló magánjegyzők lettek – SACHERS i. m. 1973., 1983.

⁷⁷⁷ KODER i. m. 74–85.

rendelet azonban megemlíti azon jegyzőket is, akik – szokásos módon – kegyes alapítványnál, valamely tisztviselő házában, kolostorban vagy idősök otthonában tevékenykednek (1.20.).

2.5. Hivatalos közjegyzők nyugaton

Európa nyugati felén, a Nyugatrómai Birodalom összeomlása után csak Itáliában maradt folytonos a római *tabelliók* intézménye. A többi területen szerepük feladásra került; a hanyatló írásbeliséget egyháziak tartották fenn. Írnokai csak magas rangú világi és egyházi személyeknek voltak, s csak az általuk kiállított – aláírt és lepecsételt – okiratok rendelkeztek hivatalos jelleggel. A régi római jegyzők mintája azonban a 12. század táján újjáéledt: a közhatalom különböző viselői (bíróságok, püspökök, kommunák) ekkor kezdtek hivatalosan is közjegyzőket kinevezni, feljogosítván őket arra, hogy – elsősorban az igazságszolgáltatási működés keretében – hiteles okiratokat készítsenek.⁷⁷⁸ A kinevező hatalmasságok között a legelőkelőbb helyen maga a pápa és a császár állt, akik az egész világra kiterjedő bírói hatalmuk alapján kegyként, privilégiumként kezdték osztani híveiknek a pápai, illetve császári jegyzővé való kinevezés jogát. Az ismét fellendülő közjegyzőség a magánfelek okiratainak készítésében is egyre nagyobb szerepet vállalt; a 13. századtól külön registrumokat vezettek az általuk írásba foglalt ügyletekről.⁷⁷⁹ Bolognában – akárcsak Bizáncban – önálló testületbe tömörültek (*societas tabellionum*), amely gondoskodott az utánpótlás neveléséről, az *ars dictandi* oktatásáról. Tevékenységüket formulás könyvek segítették. Ekkor (1226–1233) keletkezett Rainerius Perusinus *'Ars notariae'*-ja is, a közjegyzői művészet elméletének legismertebb összefoglalója, melyet újabb, hasonló célú művek követtek.⁷⁸⁰

Hazánkba a pápai közjegyzők révén szüremkedett be a római jogi alapon újjáéledő közjegyzőség: a 14. századtól különböző egyházi perekben Magyarországon bíraskodó legátusok mellett, valamint pápai adószedők oldalán találunk közjegyzőket, akik az ügyről feljegyzést készítettek. Okirataikat azonban csak az egyházi hatóságok ismerték el hitelesnek, a világiak nem. Így

⁷⁷⁸ Itáliában már valószínűleg a 11–12. század fordulóján közhitelességgel (*fides publica*) rendelkeztek a közjegyző által készített okiratok, a bírói hatalom beavatkozása nélkül is – vö. GERVER 46.

⁷⁷⁹ GIRY i. m. 824–834.

⁷⁸⁰ Az *Ars notariae*-ra lásd WEIMAR összefoglalóját.

aligha meglepő, hogy a közjegyzőség nem terjedt el igazán az országban. Ha túlzás is a győri káptalan egy 1350-es oklevelében tett megjegyzés, miszerint Magyarországon a tabellionátus ismeretlen,⁷⁸¹ az mindenesetre biztos, hogy azt a szerepet, amelyet Nyugat-Európában betöltöttek, nálunk ekkor már elsősorban a hiteles helyek játszották.⁷⁸²

2.6. A püspöki *officialis* oklevéladó tevékenysége

Ez utóbbiak lehetséges nyugati előképeként, távoli analóg intézményként felmerül az *officialis*ok okleveles gyakorlata.⁷⁸³ A nyugati egyházban ugyanis a püspökök által az egyházi bíraskodásra kinevezett *officialis* hiteles pecséttel rendelkezett, ezért az egyszerű nép a 12–13. századtól egyre gyakrabban kereste fel az egyházi törvényszékeket pusztán azért, hogy valamilyen ügyben hiteles okiratot nyerjen. A gyakorlatban ez jelenthetett egyszerű hitelesítést, mikor az *officialis* a nem általa vagy előtte kötött jogügylet érvényességét igazolta; oklevélkiállítást, mikor az *officialis* az előtte megkötött jogügylet létrejöttéről maga állított ki oklevelet; valamint minősített oklevélkiállítást, amikor az *officialis* nem pusztán igazolta az előtte zajlott cselekmény jogszerűségét, hanem maga is aktívan közreműködött benne. Az *officialis* hivatal szervezetében – más tisztviselők és jegyzők mellett – külön pecsétnek működött; az oklevelek kezelését, őrzését, a másolatok és a végleges példányok kiállítását pedig sok helyen a *receptor actorum* végezte. Az *officialis* által kiállított oklevelet utóbb nemcsak az egyházi törvényszékek ismerték el hitelesnek, hanem a világi hatóságok is.⁷⁸⁴ Magánfelek ügyleteit tehát itt is egyházi hatóság hitelesítette, akár csak a hiteles helyek esetében. Különbség viszont – s ezért a hasonlóság csak részleges –, hogy míg az *officialis* mindig a saját nevében és tekintélyével bocsátotta ki az oklevelet, addig a hiteles helyek testületként tették ugyanezt.⁷⁸⁵

⁷⁸¹ „Nos Briccius Praepositus, Nicolaus Lector, Georgius Cantor, et Emericus Custos totumque Capitulum Ecclesiae Iauriensis in Regno Hungariae, ubi non est usus Tabellionum, notificamus uniuersis...” FEJÉR CD IX./1. köt. 787–788.

⁷⁸² ÉRDUJHELYI i. m. 99–114.; BARTA 32–38.; BÓNIS (1964a) i. m. 32–33.

⁷⁸³ BÓNIS (1964a) i. m. 23.; BÓNIS (1964b) i. m. 126.

⁷⁸⁴ A kérdéstről részletesen ír BALOGH (2000) 36–55.; 286–295.; lásd még: GIRY i. m. 837–841.

⁷⁸⁵ MEZEY (1967) i. m. 68.

2.7. Egyháziak által tanúként megerősített bizánci oklevelek

A hiteles helyek kettős – egyházi és testületi vonását – is felfedezni véli azonban Mezey László a bizánci okleveles gyakorlatban: egyrészt olyan, *tabelliók* által készített okleveleknél, melyekben a helyi egyházi előkelőségek (kincstartó, protekdikosz, oikonomosz, főénekes stb.) csoportosan szerepelnek tanúként, másrészt a *χαρτοφύλαξ*, mint a pátriárkai írásbeliségi apparátus élén álló tisztviselő oklevéladó működésében. Véleménye szerint III. Béla a vallási testületek Bizáncban gyakorolt hitelesítő tevékenységének ismeretében „ruházta fel a királyi egyházakat a fidedignitas előjogával, s tette őket hiteleshelyekké.”⁷⁸⁶

Ami az előbbit illeti, Héléne Saradi-Mendelovici mutatott rá egy tanulmányában,⁷⁸⁷ hogy a 13–14. századi bizánci okleveleket olykor – a tanúk mellett – magas rangú egyházi vagy világi hatóságok is megerősítették. A felhozott példák közt szép számmal akadnak püspök által megerősített oklevelek, ahol a püspök aláírása a – többnyire egyházi – tanúkéi után szerepel.⁷⁸⁸ Olyan oklevél is előfordul, ahol a két kolostor szerzetesei között egy telek tárgyában létrejött megállapodást a szerzetesi közösség elöljárója (πρωτος) ratifikálta.⁷⁸⁹ A Kutlumusziu monostor hegumenosza, Khariton második végrendeletében, mivel a szent és kedvelt törvények szerint a végrendeletet és az azt követő fiókvégrendeletet fontos személyiségek aláírásával és tanúbizonyosságával kell megerősíteni, kéri a szent atyákat, Hierisszosz és az Áthosz-hegy istenfélő elöljáróját és püspökét, valamint a Szent Hegyi kolostor istenfélő hegumenoszait, hogy végintézkedését erősítsék meg aláírásukkal, egyrészt, mint arkhónok és felügyelők, másrészt, mint hitelt érdemlő tanúk – akik azt meg is teszik.⁷⁹⁰ A példák

⁷⁸⁶ MEZEY (1974) i. m. 329–332.

⁷⁸⁷ SARADI-MENDELOVICI (1988) i. m.

⁷⁸⁸ MM IV. köt. 80²⁸: egy donatio megerősítése (1259); MM VI. köt. 158¹⁵⁻¹⁸: Baszileiosz Komanész és felesége eladják földjüket Geórgiosz Eunukhosznak (1212); MM VI. köt. 167¹⁶⁻¹⁷: testvérpár adománya egy monostor javára (1214); MM VI. köt. 171⁹⁻¹²: Nikéforosz Limniótész, valamint felesége és bátyja ajándéka egy monostornak (1214); MM VI. köt. 174⁷: Jóannész Ampukasz és felesége földet adnak el egy monostornak (1214). SARADI-MENDELOVICI i. m. 168–169. További példák uo.

⁷⁸⁹ Chilandar 115⁴⁰⁻⁴¹ (1319 körül); SARADI-MENDELOVICI i. m. 169.

⁷⁹⁰ Kutlumus 121¹⁵⁴⁻¹⁵⁹: „Ἐπει δὲ τοῖς ἱεροῖς καὶ φιλευσεβέσι νόμοις δοκεῖ τὴν καθολικὴν διαθήκην καὶ τὸν αὐτῇ ἐπακολουθοῦντα κωδῖκελλον ὑπογραφαῖς καὶ μαρτυριαῖς ἀξιολόγων πιστοῦσθαι, καὶ οὕτως ἔχειν τὸ βέβαιον, ἀξιώ καὶ αὐτὸς τοὺς ἐμοὺς ἁγίους πατέρας, τὸν τε πανοσιώτατον πρῶτον καὶ τὸν πανιερώτατον ἐπίσκοπον Ἱερισσοῦ καὶ ἁγίου ὄρους καὶ τοὺς ὀσιωτάτους καθηγουμένους τῶν σεβασμίων ἁγιορειτικῶν μονῶν, τοῦτο μὲν καὶ ὡς ἄρχοντας καὶ ἐφόρους τοῦ ἁγίου ὄρους, τοῦτο δὲ καὶ ὡς ἀξιόπιστους μάρτυρας, ταῖς οἰκείαις ὑπογραφαῖς πιστώσασθαι

sora folytatható. Hélène Saradi-Mendelovici szerint a magas egyházi méltóságok megerősítő aláírására azért volt szükség, mert ők az ügylet törvényességét, jogi érvényét is garantálták, szemben az egyszerű jegyzőkkel, akik nem mindig voltak jogi specialisták. Az elemzett esetekből az is látszik, hogy ez a szokás csak azután kezdett terjedni valamelyest, hogy a latin keresztesek 1204-ben elfoglalták Konstantinápolyt, így lehet, hogy nyugati hatás állhat háttérében.⁷⁹¹ A forrásokból azonban az is kitűnik, hogy az egyházi hatóság általi megerősítésre túlnyomórészt olyan esetekben került sor, amikor az ügylet egyházi személyeket vagy egyházi vagyont érintett, így célszerű volt hozzá az esetleges későbbi vitában bíróként eljáró vezető jóváhagyását is kikérni. Az oklevél ilyen megerősítése a szokásos módhoz, az egyszerű tabuláriusok által tanúk előtt írt okirathoz képest kivételes. Az is megállapítható, hogy a megerősítést nem valamilyen testülettől kapta az ügyletkötő fél: ő egyszerűen magas rangú egyházi személyt keresett, minél több szavahihető, méltó tanút. Oklevélkiállító hatóságként sosem egy közösség nyilatkozott, csak tanúként többen aláírták a kérelmező nevében tett nyilatkozatot. Ugyanez áll a Mezey László által említett példákra.⁷⁹² az oklevél minél biztosabb voltához sok hitelt érdemlő, lehetőleg rangos tanúra volt szükség, akiket azonban az ügyletkötő, nyilatkozó fél esetlegesen válogatott össze, gyakran épp a kéznél lévő egyháziak közül. Itt sincs szó testületi megerősítésről, csak művelt, megbízható írástudók tanúskodásáról. A hiteles helyekkel való hasonlóság tehát itt sem tökéletes.

2.8. A *khartofülax*, mint hitelesítő

A pátriárkai kancellária tényleges vezetője, a *χαρτοφύλαξ* szintén végzett oklevéladó és hitelesítő tevékenységet. Ez magától értetődően együtt járt fentebb már említett levéltárosi, iratkezelői funkciójával. Természetes feladatkörébe tartozott a pátriárkai oklevelek kiállítása, a jegyzőkönyvek szerkesztése, azok megpecsételése, nyilvántartása és irattározása, a kivonatok és másolatok hitelesítése és a címzetteknek való kiadása. Egy-egy példányon olykor nemcsak a saját kézjegye és pecsétje szerepelt, hanem a keze alá dolgozó jegyzők szignója is.⁷⁹³ Ez azonban szintén nem jelent testületi hitelesítést, pusztán azt, hogy az adott ak-

ταύτην τὴν ἐμὴν διαθήκην...”; SARADI-MENDELOVICI i. m. 172.

⁷⁹¹ SARADI-MENDELOVICI i. m. 173–174., 179–180.

⁷⁹² MEZEY (1974) i. m. 329–330.

⁷⁹³ A *khartofülax* irodájának tevékenységére lásd: DARROUZÈS (508–524.) részletes leírását.

tán a hivatal több munkatársa is dolgozott, míg végül eljutott a khartofülax elé. Arról sincs szó, hogy a khartofülax irodája magánfelek egymás közti ügyleteit erősítette volna meg s tette volna közhitelűvé.

2.9. Következtetés

Hazai hiteles helyeink gyakorlatának egyes elemei tehát kétségkívül fel-felbukkannak a nyugati és a keleti oklevéladó intézmények működésében is. Nyugaton és keleten is van példa egyházi személyek oklevél-megerősítő tevékenységére, keleten ehhez olykor több egyházi személy aláírása is társul. Ezek azonban sosem jelentik ugyanazt a testületi hitelesítést, mint ami a hiteles helyként funkcionáló magyarországi káptalanokra és konventekre jellemző. III. Béla tehát nem találhatott külföldön kész mintát azok oklevéladó működésére.

Kétséges azonban az is, hogy egyáltalán III. Béla nevéhez köthető-e a hiteleshelyi tevékenység bevezetése. Az első oklevelek, melyeket a káptalanok és konventek már hiteles helyként adtak ki, valóban az ő idején keletkeztek. Első köztük a veszprémi káptalan 1181-ben kelt két oklevele,⁷⁹⁴ majd következett 1184-ben a székesfehérvári káptalan oklevele, amelyben egy ispánokból álló királyi bizottságnak a tihanyi monostor javára hozott ítéletét foglalta írásba. Ekkortájt történt Hoda miles földadományja is a pannonhalmi apátságnak, amelyről valószínűleg maga a monostor szerkesztett oklevelet. 1192-ben a veszprémi káptalan állította ki azon oklevelet, amely Mochu nádornak Hohold miles birtokperében hozott döntéséről szól. 1201-ben a pannonhalmi hiteles hely már pecséttel is ellátta oklevelét.⁷⁹⁵ Mindezek azonban még csak szórványos, formájukat tekintve ingadozó példái a hiteleshelyi oklevéladásnak; annak igazi felvirágzása, rendszeressé, egységessé válása a 13. század első felére tehető.⁷⁹⁶ III. Béla korában tehát pusztán a későbbi gyakorlat kezdeményeiről beszélhetünk, és semmi sem utal arra, hogy valamely – esetleg külföldi mintából táplálkozó – konkrét uralkodói rendelkezés nyomán indult volna el ez a típusú oklevéladás.

A hiteles helyek kialakulása magyarázható belső tényezőkkel is. A 12. század vége táján már régóta élő gyakorlat volt, hogy a bírói bizonyításban egyházi

⁷⁹⁴ 1181: A veszprémi egyház négy szabadosának földet adományoz – CD Arp. cont. I. köt. 75–76.; 1181: Fulcmarus ispán polányi, meretei birtokait és henyei szőlőjét szolgáljaival együtt Szent Móric bakonybéli monostorának adja – Árp. Okl. 86–87.

⁷⁹⁵ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 76–77.; KUMOROVITZ (1963) i. m. 399–400.

⁷⁹⁶ Vö. SZENTPÉTERY (1930) i. m. 122–125.

testületek közreműködtek: előttük hajtották végre az istenítéleteket és tették le az esküt, amiről a káptalan oklevelet állított ki az ítélező hatóság számára. Ez a szokás, az egyházi testület hiteles személyként való közreműködése a bírói eljárásban, nyilván hatott a köztudatra, felmerülhetett, hogy per nélkül is adhatna valamilyen közhitelű tanúsítványt egy-egy jogügyletről, amit utóbb más hatóság is érvényesnek fogadna el.⁷⁹⁷ Ehhez járulhatott az egyház tekintélye, írástudása, valamint hiteles pecsétje, másrészt az egyre növekvő igény a szerződések, nyilatkozatok írásos rögzítésére. Mindez egy idő után azt eredményezte, hogy a káptalanok és konventek magánügyletekben is hitelesítő és oklevél-kiállító személyként jelentek meg. A helyenként felbukkanó példa nyomán aztán ez a gyakorlat országossá vált.

A magánírásbéliség tekintetében tehát hasonló eredményre jutunk, mint a központi írásbéliség esetében. A külföldi – nyugati és keleti – közhitelűségi gyakorlat legfeljebb általános formában hatott: nálunk is felkeltette az oklevelek és az azok kiállítására szakosodott intézmények iránti igényt, ennek konkrét megvalósulása azonban hazai előzmények után, azok talaján ment végbe, sajátosan magyar megoldást kialakítva.

⁷⁹⁷ SZENTPÉTERY (1930) i. m. 121–122.

VIII. FEJEZET

ÁLLAMHATALMI ÉS TÁRSADALMI SZERKEZET

Az Árpád-kori magyarság közjogi berendezkedése tekintetében bizánci hatásgyanúját megfogalmazó felvetések egyrészt azon párhuzamokra utalnak, amelyek az uralkodói hatalom átruházásának módját és annak terjedelmét illetően figyelhetők meg a Bizánci Birodalom és a magyar állam között, másrészt a középkori magyar állam- és társadalomfejlődés azon sajátosságát emelik ki, hogy a nyugat-európai hűbéri modell nálunk a maga egészében sohasem fejlődött ki, miként Bizáncban sem. Az előbbi kérdéskört tekintve Király János hívta fel a figyelmet néhány ilyen általános tartalmi rokonságra, így arra, hogy amint a bizánci államrendben a császári hatalom a választásra jogosult államhatalmi tényezőktől ered, s a pátriárka is az ő megbízásukból koronáz, a középkori Magyarországon is csak a nemzetnek a választás vagy a kijelöléshez való hozzájárulás útján kifejezett akaratából történhetett meg a koronázás. Véleménye szerint a trónutódlás rendje is hasonlóan alakult, azzal a különbséggel, hogy ez Bizáncban nem volt egy meghatározott dinasztiahoz kötve: a nép, a fegyveres ellenpártok itt is, ott is aktívan beavatkoztak a trónküzdelmekbe, azonban az előfordult, hogy az uralkodó kiszemelt utódjának uralkodótársává való kinevezésével visszaszorította a népakarat trónbetöltés körüli megnyilvánulását. A választásra jogosultak köre is hasonló szerinte: Bizáncban a szenátus és a hadsereg, az Árpádok királyságában a tanács és a nemesség volt jogosult a választásra, mindkettő kezdeményezhette is, de az egyik konszenzusa önmagában elegendő volt az uralkodói hatalom megalapozásához. Meghatározott választási rend sem itt, sem ott nem volt: a politikán, a hatalmi viszonyokon múlt, hogy a trónjelölt és köre fegyverrel küzd-e ki igényeit.⁷⁹⁸

Zlinszky János szintén több ízben kiemelte az osztott hatalom római-bizánci modellje és a magyar viszonyok közötti hasonlóságot: amint Rómában és bizonyos mértékig Bizáncban is a fegyveres nép (hadsereg) ruházta fel hatalom-

⁷⁹⁸ KIRÁLY (1929) i. m. 231–232., 344., 347–348. Ez utóbbi kapcsán a német viszonyokkal való hasonlóságot is említi.

mal a császárt, Etelköz óta a magyaroknál is a szabad, fegyveres nép tagjainak az elfogadása (*acclamatio*) erősítette meg a törzsfők (később az ország nagyjai) által jelölt (*praesentatio*) személyt. Az örökletes királyság nyugati modellje nem vert gyökeret. Zlinszky János párhuzamot vont az Aranybulla ellenál-lási jogot biztosító záradéka és a római–bizánci közjog azon alapelve között is, amely szerint a magistratus (uralkodó) *ex plenitudine potestatis* túlteheti magát ugyan a törvényen, de ezért felelős azok előtt, akiktől teljhatalmát kapta. Rokonság fedezhető fel szerinte abban is, hogy az ország világi előkelőségeinek tisztségei – szemben a nyugati hűbéri modellel – soha nem váltak örökletessé, miként Bizáncban sem. Általában hiányzik a nyugati hűbéri viszony kifejlődése mind a középkori Magyarországon, mind Bizáncban.⁷⁹⁹ Korábban Horváth János közvetlen összefüggést is látott a magyar és a bizánci feudalizmus között: feltételezte, hogy Modrus vármegyének III. Béla által történt eladományozása valójában a bizánci *pronoia*-adományhoz hasonló szerződés volt, nem nyugati értelemben vett beneficium. Horváth János szerint Anonymus is tisztában volt a nyugati és bizánci feudalizmus különbségével, a magyarnak az utóbbihoz közelebb álló voltával, ezért az általa Bors vezérnél említett birtokadományra szándékosan nem a nyugat-európai hűbériség terminusait használta, hanem a *pronoia* esetében a közép-görög nyelvben szokásos kifejezés kölcsön-fordítását (*ἀναθέτω πρόνοιαν* – *curam condonare*).⁸⁰⁰

A főségi (királyi) hatalom átruházása tekintetében bizánci átvételt sejtett egy-egy intézmény kapcsán Bartoniek Emma és Moravcsik Gyula is. Bartoniek szerint III. Béla görög szokást követett, mikor oklevélben jelentette ki, hogy az ő kalocsai érsek által végzett koronázása nem sérti az esztergomi érsek kizárólagos koronázási jogát. Hasonló ez ahhoz – írta –, ahogy a trónra lépő bizánci császár ígéretet tesz az ortodoxia megtartására.⁸⁰¹ Moravcsik pedig utalt arra, hogy az Árpád fejedelemmé választásánál alkalmazott pajzsra emelést, amely Biborbanszületett Konstantin leírásában, mint kazár szokás szerepel, a kazárok

⁷⁹⁹ ZLINSZKY (1996) i. m. 269–270., 273–274.; ZLINSZKY (2002a) i. m. 949–950.; ZLINSZKY (2002b) i. m. 33–36., 38–39. Azon, szintén Zlinszky János által fölvetett hasonlóság vizsgálatába, amely a bizánci császárnak az egyházban betöltött szerepe és a magyar királyok egyháznagyokkal kapcsolatos széles jogköre között fennáll [ZLINSZKY (1996) i. m. 273.], e munka keretében nem bocsátkozunk.

⁸⁰⁰ HORVÁTH (1966) i. m. 14.; HORVÁTH (1969) i. m. 25–39.

⁸⁰¹ BARTONIEK (1917) i. m. 6–7.; nem kifejezetten, de Béla görög kapcsolataira utalva: BARTONIEK (1939) 54.

feltehetően Bizáncból vették át.⁸⁰² Így ha közvetítéssel is, bizánci gyakorlat szüremkedett be a korai magyarság közjogi gyakorlatába.

Az alábbiakban e felvetések nyomán először az uralkodói hatalom létrejöttét, terjedelmét és korlátait, majd a magyar és bizánci feudális fejlődés rokon vonásait vesszük szemügyre.

1. Uralkodói hatalom

1.1. Főhatalom a vándorló magyarság korában

A kérdéskör vizsgálatát megnehezíti, hogy miként Bizáncban, az Árpád-kori Magyarországon sem volt olyan alkotmánylevél vagy más jogforrás, amely az ország közjogi berendezkedésének alapvonalait átfogóan rögzítette volna. Az állami akarat képződését és végrehajtását szabályozó rend azonban létezett, csak nem törvényekben meghatározva, hanem a nép meggyőződésében, s ennek az államhatalom hordozói is tudatában voltak.⁸⁰³ Ezen íratlan, alkotmányos szokásjog tartalmára – jogi források híján – elsősorban történetírók munkáiból, gyakran csak az események egymásutánjából lehet következtetni. A magyarság korai történetéről, ‘közjogi’ rendjéről ráadásul nem is elsősorban hazai, hanem külföldi források tudósítanak. Bíborbanszületett Konstantin elbeszélésének a 9. század első harmadára vonatkoztatható része a türkök (magyarok) hét törzsét említi, akik felett még nem állt sem saját, sem idegen fejedelem, hanem valamiféle vajdák irányították őket, akik közül azonban kiemelkedett Levedi; az általa lakott területet is róla nevezték el Levédiának.⁸⁰⁴ A hét törzs tehát egy feltehetően Levedi által teremtett laza szövetségben (Anonymusnál a Hétmagyar törzsszövetségben⁸⁰⁵) élt a magyarok vezetése alatt.⁸⁰⁶

Ettől eltérő rendet ír le Ibn Ruszta arab földrajztudós 10. század első feléből származó, de már a magyarság 9. század közepe körüli helyzetét tükröző leírása, amely a magyarok szakrális kettős fejedelemségét mutatja be. Eszerint a magyarok (vallási) vezetője Künde (Kende) volt, a tényleges hatalmat azonban a

⁸⁰² ÁMTBF 45. 27. jegyz.

⁸⁰³ Bizánra nézve PIELER (1970) 52–53.; Magyarországra nézve BARTONIEK (1939) i. m. 46–47.

⁸⁰⁴ De administrando imperio 38. ÁMTBF 42–43.

⁸⁰⁵ Anonymus: Gesta Hungarorum V. SRH I. köt. 39.

⁸⁰⁶ KRISTÓ (1995) 121.; KRISTÓ (1998a) i. m. 43.

Dzsila (Gyula) gyakorolta; háború kérdésében és más ügyekben is az ő parancsait követték.⁸⁰⁷ E berendezkedést a magyarok vélhetően a kazároktól tanulták, akikkel egy ideig alávetett helyzetben együtt éltek, s akiknél a szakrális fejedelmet kagánnak, a katonai vezetőt pedig ‘j.sád-nak nevezték.⁸⁰⁸

Konstantin további elbeszélésében a magyarok politikai rendszerének újabb változásáról tudósít: a kazár kagán magához hívatván Levedit, azt javasolta neki, hogy legyen ő nemzetének fejedelme. Levedi maga helyett Álmos vajdát, vagy annak fiát, Árpádot ajánlotta, akit a kagán embereinek ösztönzésére a türkök végül „a kazárok szokása és törvénye szerint pajzsra emelvén fejedelemmé tettek.”⁸⁰⁹ Árpád Álmossal szembeni kiválasztásának alapja egyrészt tekintélye, másrészt jó tulajdonságai, így bölcsessége, megfontoltsága és vitézsége voltak, tehát a magyarok az alkalmasság kritériumai szerint döntöttek. Konstantin szerint a magyaroknak Árpád előtt más fejedelme sosem volt, s ettől kezdve az ő nemzetségéből lett mindig Turkia fejedelme.⁸¹⁰ Egy, a besenyőkkel vívott szerencsétlen kimenetelű háború után a magyarok Etelközbe vonultak, ahol tehát immár egyszemélyi vezetés alatt álló nomád államban éltek,⁸¹¹ amelynek vezetője most már rendszeresen az Árpád-dinasztia tagjai közül, az alkalmasság szempontjait figyelembe véve választatott ki.

1.2. A pajzsra emelés

Hogy az Árpád fejedelemmé választásánál történt pajzsra emelés tekinthető-e kazárok által közvetített bizánci elemnek, mint azt Moravesik Gyula sejteti, nehéz bizonyosan megmondani. A pajzsra emelést a bizánciak valószínűleg a germánoktól vették át, mert náluk ez szokás volt, a rómaiakra nézve pedig a források elsőként Julianosznak 361-ben, Párizsban történt császárrá kikiáltásánál említik, akinek seregében germánok is harcoltak. (Ugyanekkortól vált szokássá egy időre a *torques*-koronázás is.⁸¹²) A kora bizánci időszakban ettől

⁸⁰⁷ MEH 86.

⁸⁰⁸ Uo. 89.

⁸⁰⁹ „...ὄν καὶ ἄρχοντα κατὰ τὸ τῶν Χαζάρων ἔθος καὶ ζάκανον πεποιήκασι, σηκώσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον” – ÁMTBF 45.

⁸¹⁰ ÁMTBF 44–45.

⁸¹¹ Bölcs Leó Taktikájában (43.) hadi szempontból „egy főnek az uralma alatt álló” népként jellemezte őket – ÁMTBF 18.

⁸¹² TREITINGER (1938) 22.; ENSSLIN (1942).

kezdve rendszeresen alkalmazták a hivatalos ceremóniában, a róla szóló említések azonban Phókasz 602-es kikiáltása után megszakadnak, s a pajzsra emelés a bizánci császár beiktatásánál csak mintegy 600 év múltán bukkan fel ismét Nikaiában, II. (Laszkarisz) Theodórosznál, akit apja halála után 1254-ben autokratórként kikiáltottak, miközben ő egy pajzson ült. Mivel a tudósítás ezt szokásos aktusként említi, feltehető, hogy valamivel korábban szüremkedett be ismét a bizánci gyakorlatba, talán I. (Laszkarisz) Theodórosznál (1204)⁸¹³ vagy már a komnénoszi időkben, I. Alexiosznál, mikor új szertartásokat vezettek be az udvarban.⁸¹⁴ A Phókasz óta eddig eltelt időben azonban a pajzsra emelés – úgy tűnik – nem volt a hivatalos eljárás része; csak trónra törő, de elbukó ellencsászároknál említik néha, például a szláv Peter Deljan (1040) és León Tornikész esetében.⁸¹⁵ Konstantinnak Árpádra vonatkozó elbeszélése mindezt megerősíteni látszik, mivel kazár, s nem bizánci szokásként szól az eseményről.⁸¹⁶ Ha tehát a kazárok a bizánciaktól vették át, akkor erre alighanem abban a korai időszakban került sor, mikor még Konstantinápolyban is gyakorlat volt a császárrá kikiáltott hadvezért pajzsra emelni. Ennek lehetősége pedig fennáll, mivel a kazárok a nyugati török birodalomból történt kiválásuk után éppen a 7. század első harmadában kerültek szorosabb kapcsolatba a bizánciakkal: 626-ban már Hérakleiosz császár szövetségeseiként harcoltak a perzsák ellen, s a baráti viszony még hosszú évszázadokig fennmaradt.⁸¹⁷ Ha feltételezzük, hogy a pajzsra emelés Phókasz után nem tűnt el azonnal nyom nélkül a bizánci szertartásból (katonai körökben esetleg tovább is megmaradt, bár nem a hivatalos császárrá avatás részeként⁸¹⁸), akkor nem zárható ki, hogy a kazárok innen kölcsönözték, s így a magyarokhoz két és fél évszázad múltán az ő közvetítésükkel jutott el. Ez azonban bizonyosra nem vehető, hiszen nemcsak a germánoknál, Bizáncban és a kazároknál élt ez a szokás, hanem más népek, törökök, irániak között is.⁸¹⁹

⁸¹³ OSTROGORSKY (1955) 105–107.

⁸¹⁴ MANTAS 545.

⁸¹⁵ MANTAS i. m. 542.

⁸¹⁶ Nem zárható ki azonban a szövegnek olyan fordítása sem, amely szerint a „kazárok szokása szerint” („κατὰ τὸν Χαζάρων ἔθος”) kitétel csak a fejedelemségre vonatkozik („ζάκανον πεποιήκασι”) vonatkozik, a pajzsra emelésre („σηκίωσαντες αὐτὸν εἰς σκουτάριον”) nem – MANTAS i. m. 541.

⁸¹⁷ MORAVCSIK (1958) 81–83.

⁸¹⁸ MANTAS i. m. 545.

⁸¹⁹ TÓTH (1998) 146.

1.3. A törzsszövetség felbomlása és a keresztény királyság megalapítása

A magyar nomád fejedelemség a Kárpát-medencébe érve egy ideig tovább folytatta korábbi életmódját, az egység azonban a 10. század első felében bomlani kezdett. Konstantin erről az időszakról már azt írja, hogy „a türköknek ez a nyolc törzse nem hunyáskodik meg a maga fejedelmei előtt.” Még továbbra is teljes odaadással együtt harcolnak, s az Árpád nemzetség fősége is fennáll, mellette pedig két bírói méltóság áll, a jila és a karcha, s az egyes törzseknek is vannak saját fejedelmeik,⁸²⁰ a kalandozó hadjáratok megtervezésében és véghezvitelében azonban lecsökkent a fejedelemség szerepe: a portyázások jó része törzsi keretekben vagy néhány törzs alkalmi szövetségében történt. A törzsfők közül többen (Gyula, Ajtony, Bulcsú) önállósodtak és saját törzsi államokat építettek.⁸²¹ A széttagoltságnak – komoly belharcok árán – Géza és fia, István vetett véget; az általuk teremtett új állam alapjait azonban már sok tekintetben nem a pogány fejedelemség, hanem a keresztény királyság eszméi jegyében rakták le.

1.4. Primogenitúra, szeniorátus vagy ‘öröklésbe oltott választás’?

Izgalmas, ám elegendő forrás híján a maga részleteiben nehezen megválaszolható kérdés, hogy a Géza, és különösen Szent István által alapított királyságban közjogi szempontból mi volt új, keresztény elem, s mennyiben éltek tovább a pogány berendezkedés hagyományai. A most számunkra érdekes hatalomátruházás rendje tekintetében – leszámítva a koronázást, mint külső formát – a történettudomány általában nem számolt a keresztény monarchia létrejöttékor beállott látványos újítással,⁸²² arra vonatkozóan azonban, hogy ez a rend miben állott, különböző válaszokat adott. A régebbi szakirodalomban két nézet uralkodott, a primogenitúra szerinti, választás nélküli öröklés és az örökléssel vegyes (öröklésbe oltott) választás elve, mely utóbbi elmélet Cziráky Antal Mózes 1820-ban megjelent monográfiája⁸²³ óta a közjogtörténészek között szinte egyeduralkodó-

⁸²⁰ ÁMTBF 48.

⁸²¹ KRISTÓ (1995) i. m. 127.; KRISTÓ (1998a) i. m. 64–65., 83–84.

⁸²² A pogány alkalmasságesszmény azonban már Szent Istvánnál keresztény tartalommal bővült (Intelmek), s érvvé vált a későbbi uralkodók uralmának megalapozásakor – eszmetörténeti áttekintésére lásd: KRISTÓ (1974a).

⁸²³ Lásd: CZIRÁKY.

nak számított. Eszerint az első fejedelmválasztáskor megállapították az Árpád nemzetség öröklési jogát, de mivel a közülük való választásra további részlet-szabályokat nem állítottak fel, az utód személyét végső soron a nemzet választása szabta meg.⁸²⁴ A századforduló táján aztán a történészek közül többen e hagyományos állásponttal szemben foglaltak állást⁸²⁵ és újabb elméletek sora látott napvilágot. Fraknói Vilmos az elsőszülött fiú trónöröklési jogát (primogenitúra) hangsúlyozta azzal, hogy fiúutód nem léteben szóba jöhetett a testvér, illetve, hogy az elsőszülöttségi jog bizonyos esetekben, például, ha a király kiskorú fiával nagykorú testvére állott szemben, megtámadható volt.⁸²⁶ Domanovszky Sándor több ízben is arra az eredményre jutott, hogy a királyi családban az életben lévő legidősebb fiút tekintették a jogos trónörökösnek (fiúöröklés); az ezzel szembehelyezkedő Béla herceg testvér-örökösödési igényét idegen, lengyel szokásra alapította.⁸²⁷ A kérdéskörben legalaposabb kutatásokat folytató Bartoniek Emma az Árpádtól a 11. századig terjedő időszakra a szeniorátus érvényesülését állapította meg, amelyet azonban II. Géza (1141–1162) korától felváltott a primogenitúra, s ez utóbbi a 13. századra uralomra jutott.⁸²⁸ R. Kiss István a rokonságfoki örökösödés (*successio gradualis*) mellett érvelt, mely szerint a család azon tagját illette meg az uralom, aki a családalapító őshöz a leszármazás rendjén életkorára való tekintet nélkül a legközelebb állt, s csak III. Béla juttatta véglegesen érvényre a lineális szukcessziót, tehát a király gyermekének trónutódlási jogát.⁸²⁹ Csekey István és Király János továbbra is a választással vegyes örökösödés hagyományos elméletét képviselték.⁸³⁰

Mіндеzen felfogások közül Bartoniek Emmáé vált a leginkább elfogadottá,⁸³¹ bár az általa a szeniorátus korának tartott időszak sem mentes az ellentmondásoktól; például Géza fejedelem, Szent István és Könyves Kálmán egyaránt saját fiaikat szánták a trónra, Szent László – fiú utód hiányában – a szenior Kálmán helyett Álmost jelölte, ráadásul mind a szeniorátus, mind a primogenitúra

⁸²⁴ A korábbi irodalom – így CZIRÁKY – részletes összefoglalására 1917-ig lásd: BARTONIEK (1926) 787–799.

⁸²⁵ Mindenekelőtt PAULER; MARCZALI és FRAKNÓI – vö. BARTONIEK (1926) 798.

⁸²⁶ FRAKNÓI 12–13.

⁸²⁷ DOMANOVSZKY (1913) 398.; DOMANOVSZKY (1929) 52.

⁸²⁸ BARTONIEK (1926) i. m. 804–805., 810–815.; BARTONIEK (1929); BARTONIEK (1939) i. m. 8–11.

⁸²⁹ R. KISS 737., 850–855., 866., 868.

⁸³⁰ CSEKEY 56., KIRÁLY (1929) i. m. 3., 329–332.

⁸³¹ ECKHART (1946) i. m. 79–82.; MEZEY (1995) 89.

szakaszában voltak olyan trónkövetelők is, akiknek igényét egyik öröklési joggal sem lehet megmagyarázni.⁸³² Így tehát sokkal inkább az egyes trónöröklési elvek küzdelme tűnik kimutathatónak, semmint bármelyiknek kizárólagos érvényesülése.⁸³³ Ez pedig felértékeli azon álláspontokat, amelyek – legalábbis az elsősülöttségi elv megerősödéséig terjedő időre – kizártnak tartják valamely meghatározott trónöröklési rend létét. Deér József meggyőzően érvel amellett, hogy a pogány vérségi tekintély korlátlan elismerése a királyság korában is továbbélt, s ez valójában a dinasztia összes férfitagját trónképesé tette, meghatározott trónöröklési rend nélkül.⁸³⁴ A szakrálisan elhivatott Árpád nemzetség pedig leginkább saját berkein belül igyekezett eldönteni a trónutódlás kérdését, akár az előd által történő kijelölés révén, de végső soron lázadás, fegyveres harc útján is. A nép számára többnyire csak az volt fontos, hogy vér szerint alkalmas vezetője legyen. Ez az igény is meghúzódhatott az Árpád-családon kívül álló Orseolo Péter vagy a mágikus kiválasztottságot szintén nélkülöző Ába Sámuel elűzésének hátterében.⁸³⁵

1.5. A nép szerepe

Olyan rend mindenesetre nem létezett, amelynél fogva bárki automatikusan került volna a trónra. Hogy ehhez az Árpád-vérből való származás (és egyre inkább a keresztény alkalmasság) mellett mennyire volt szükség külső tényezők (nép, előkelők) hozzájárulására, nem teljesen tisztázott kérdés. Általában a nép általi választásra – amennyiben választáson több jelölt közül, esetleg szavazással

⁸³² Így Álmosét Kálmánnal, Géza herceget bátyjával, III. Bélával szemben és II. Andrást Imrével szemben – BARTONIEK (1926) i. m. 816. Kinnamosznak a testvéröröklésről szóló, gyakran idézett megjegyzése („a hunok között ugyanis az a törvény van, hogy a testvérek közül mindig az életben maradókra szál a korona” – ÁMTBF 214–215.) hitelét nagymértékben rontja, hogy épp Mánuel aktuális törekvéseinek felelt meg, ti. annak, hogy II. Géza halála után – Géza fiával, III. Istvánnal szemben – az elhunyt király testvéreit, a Bizánc-barát II. Lászlót, illetve IV. Istvánt juttassa a magyar trónra – vö. DOMANOVSKY (1913) i. m. 377–379.; CSEKEY i. m. 50–51.; BARTONIEK (1926) i. m. 812–813.

⁸³³ Ezt az álláspontot képviseli Tóth Sándor László, a fejedelmek korára: TÓTH (1986), a királyság korára uő: (1994).

⁸³⁴ Biborbanszületett Konstantinnak azon megjegyzése, mely szerint a türkök nyolc törzsének első feje az Árpád nemzetségből „sorban következő” fejedelem („Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρῶτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν...” – ÁMTBF 48.) nem föltétlenül utal meghatározott sorrendre, csak időbeli egymásutániságra – vö. DEÉR (1937) i. m. 115.

⁸³⁵ DEÉR (1937) i. m.; DEÉR (1938) 27–28., 91–92., 110–112., 126., 156.

történi döntést értünk – a források kevés példát hoznak. Nem tagadható, hogy előfordult ilyen is, Árpád felemelése mellett például Aba Sámuel és III. András esetében. Aba Sámuel a Bécsi Képes Krónika szerint a püspökök által összehívott formaszertí választógyűlés tette királlyá, amelyen az előkelők a királyi nemzetségből való alkalmas jelöltet kerestek, de ilyet nem találván, egy közülük való ispánt választottak meg. III. Andrásnál szintén van adatunk formális választógyűlésre, de ezúttal is kivételes helyzetről volt szó, hiszen az Árpád-családból való származása nem nyert általános elismerést. E két példán kívül is előfordult azonban, hogy ha nem is formális választás, de valamilyen népmozgalom, tehát a nép egy részének akarata révén lett király vagy jelölt valaki. A nemzet hívta vissza például a Vazul-fiakat, bírta rá választással Szent Lászlót arra, hogy a törvényesen megkoronázott Salamonnal szemben vegye át az uralmat, s az Árpád-kor vége után is, a bárók és nemesek királyválasztó jogukra, mint történeti jogra hivatkoztak Gentilis bíborossal szemben Károly Róbert megválasztásakor. II. István galíciai háborúja során az ellelne fellázadó urak új király választását helyezték kilátásba; ugyancsak a vele elégedetlen urak egy része támogatta Iván és Bors ispánok trónigényeit.⁸³⁶ Ha tehát nem is beszélhetünk általában a nép királyválasztó jogáról, teljesen passzív tényezőnek sem tekinthetjük, aki mindig pusztán szemlélte az eseményeket. A rendkívülinek nem nevezhető helyzetekben is – legalább formailag – kikérték hozzájárulását, amelyet közfelkiáltással, akklamációval nyilvánított ki.⁸³⁷ A *consensus*, illetve *concordia* jelentőségét a korabeli koronázási ordók is kifejezik, előzetesen adottnak véve a választást, vagy előírva a koronázó főpap felkérdezését: akarják-e a jelenlévők királyuknak a megkoronázandó személyt.⁸³⁸ Hasonlóan nem voltak teljesen passzív szereplők az előkelők, a főurak, a királyi tanács tagjai, akiknek javaslattételi joga, a jelölt kiválasztásában, bemutatásában (*praesentatio*) való közreműködése, hozzájárulása szintén tetten érhető, sőt, időben előrehaladva, a rendi korszakhoz közeledve egyre fontosabb tényezővé vált.⁸³⁹

⁸³⁶ BARTONIEK (1926) i. m. 825–829.; BARTONIEK (1936a) 366–367., 373.

⁸³⁷ Már Szent Istvánnál így történt – BARTONIEK (1923) 247–248.

⁸³⁸ GERICS (1984) 121–122. BARTONIEK (1939) i. m. 27–28.

⁸³⁹ DEÉR (1938) i. m. 175.; BARTONIEK (1926) i. m. 838.; BARTONIEK (1936a) i. m. 373–374., 385–388.; BÓNIS (1942) 97.

1.6. Utódjelölés

A nép és az előkelők szerepénél is fontosabb volt azonban többnyire a király utódjelölése. Hartvik püspök már Géza fejedelemről feljegyezte, hogy „összehívta Magyarország főembereit és az utánuk következő rendet; a közös tárgyalás tanácsa szerint fiát, Istvánt a nép élére állította, hogy uralkodjék őutána, és ennek megerősítésére mindet külön-külön megeskette”, s halála után Istvánt „a főemberek és a köznép kegye” aztán trónra is emelte.⁸⁴⁰ Az utódkijelölés e gyakorlatát folytatta Szent István, mikor halálát érezvén az egyházi és világi előkelőket Orseolo Péter megválasztására bírta.⁸⁴¹ I. András előre megkoronáztatta 1057-ben ötéves fiát, Salamont, Szent László kijelölte bátyjának, Gézának fiatalabb gyermekét, Álmost, Könyves Kálmán 1105-ben négyéves fiát, Istvánt,⁸⁴² II. Géza pedig mintegy társuralkodóként szintén maga mellé emelte gyermekét, a későbbi III. Istvánt.⁸⁴³ A 12. század végétől egy időre rendszeressé vált az a gyakorlat, hogy a királyok már életükben királlyá koronáztatták fiukat, de ez a szokás IV. Béla után megszakadt.⁸⁴⁴ Ezek közül ugyan néhány esetben valószínűleg nem utódja jogát kívánta már előre biztosítani a király, hanem épp a királyi akarattal szemben, a herceg mögött álló párt kényszerítette ki ezt a lépést,⁸⁴⁵ a többiben viszont kétségkívül jogbiztosító aktusokról volt szó. A trón elnyeréséhez azonban önmagában az előd általi kijelölés, megkoronázás nem volt elegendő: I. András halála után nem a megkoronázott Salamon, hanem nagybátyja, I. Béla foglalta el a trónt; s Szent László után sem az általa jelölt Álmos, hanem Kálmán következett.⁸⁴⁶ A megkoronázott herceg esetenként országrészt is kapott, de ez szintén nem volt automatikus.⁸⁴⁷ Tény, hogy már Könyves Kálmán

⁸⁴⁰ Legenda S. Stephani regis ab Hartvico episcopo conscripta 4–5. SRH II. köt. 407. Ford. Kurcz Ágnes ÁLI 36.

⁸⁴¹ Legenda maior – SRH II. köt. 392. ÁLI 33. Mind a Géza, mind az István általi jelölés egyben az előkelők megnyerésének szükségességét is mutatja.

⁸⁴² KRISTÓ (1998a) i. m. 121., 136–137., 140.

⁸⁴³ KRISTÓ (1979) 33.

⁸⁴⁴ III. Béla az 1180-as évek első felében Imre fiát, Imre 1204-ben László fiát, II. András 1214-ben Béla fiát, IV. Béla pedig 1246-ban István fiát koronázta meg – KRISTÓ (1979) i. m. 34.

⁸⁴⁵ Kristó szerint Imre, IV. Béla és V. István koronázása tartozott e körbe – KRISTÓ (1979) i. m. 35–36.

⁸⁴⁶ További érvekkel is KRISTÓ (1979) i. m. 34.

⁸⁴⁷ Sem Salamon, sem II. István, sem III. László nem kapott részt az országból; s a hercegek a későbbi esetekben sem mindig koronázásukkal összefüggésben kapták meg a területiális hatalmat – KRISTÓ (1979) i. m. 35–36. A hercegségre lásd még: KRISTÓ (1974b); MAKK

óta a királyoknak általában volt fiúgyermekük,⁸⁴⁸ s ha túlélte őket, túlnyomórészt el is érték, hogy ő legyen az utódjuk,⁸⁴⁹ II. Andráson túl ezzel ellentétes trónigény nem is fogalmazódott meg.⁸⁵⁰

1.7. Egyházi felkenés és koronázás

A királyi hatalom átruházása tekintetében szerepe volt még az egyháznak. Szent Istvántól kezdve az uralkodók egyházi felkenésben és koronázásban részesültek; egy idő után kialakult az esztergomi érsek koronázási joga. Mivel III. Bélát Lukács esztergomi érsek nem akarta megkoronázni,⁸⁵¹ III. Sándor pápa a magyar előkelők parancsára a kalocsai érseket utasította a felkenésre és koronázásra, azzal a feltétellel azonban, hogy Béla pecséttel nyilvánosan megerősített írásban biztosítja: a kivételes esetből az esztergomi érseknek nem származik hátránya, a jövőben mindig az esztergomi egyház érseke lesz köteles a magyar királyokat megkoronázni. Béla ezt utóbb meg is tette.⁸⁵² Hogy az egyházi felkenés és koronázás mennyire volt kreáló, konstitutív aktus, nehezen megítélhető. Bartoniek Emma többször is hangsúlyozta, hogy a királyokat a felkenés és a koronázás teszi királlyá (előtte csak *dux*),⁸⁵³ ugyanakkor ellenpélda is akad: Szent László sem felkenésben, sem koronázásban nem részesült,⁸⁵⁴ mégis királyként uralkodott. III. Béla történetéből is látszik, hogy az esztergomi érsek vonatkozása nem tudta megakadályozni, hogy Béla trónra kerüljön. Károly Róbert

(1994a); V. István ifjabb királyságára SZENTPÉTERY (1921).

⁸⁴⁸ II. István, II. László, III. István, IV. István és IV. László kivételével.

⁸⁴⁹ Leszámítva II. László és IV. István rövid királyságát, II. Géza fiával, III. Istvánnal szemben.

⁸⁵⁰ BARTONIEK (1926) i. m. 815–816.

⁸⁵¹ Talán azért, mert Béla a főpapok és az előkelők hódolatáról értesülve egy palástot küldött ajándékba Lukácsnak, aki ezt úgy értelmezte, hogy a felkenés és koronázás aktusait akarja honorálni, de az is lehet, hogy ez csak ürügy volt, s Lukács valójában a görög egyház térnyerésétől tartott – DEÉR (1938) i. m. 165.; KRISTÓ (1998a) i. m. 176.

⁸⁵² III. Sándor rendelkezését III. Ince ismerteti a későbbi esztergomi érsek, János számára. KRISTÓ–MAKK i. m. 61–62.

⁸⁵³ BARTONIEK (1934) 317. 2. jegyz.; BARTONIEK (1936a) i. m. 368–369.; BARTONIEK (1936b) 482. Theotmar merseburgi püspök krónikája is szűkszavúan ezt fejezi ki – GERICS (1990b) 38–39.

⁸⁵⁴ A legenda talán épp ezért különösen is hangsúlyozza a főemberek és egész Magyarország egyetértését és isteni kiválasztottságát – Legenda S. Ladislai regis 4. SRH II. köt. 517–518. ALI 96–97. Vö. BARTONIEK (1936a) i. m. 368–369., 378.

pedig 1301-ben részesült ugyan az esztergomi érsek általi koronázásban,⁸⁵⁵ a királyi hatalom megszerzéséhez azonban ez nem volt elég, hanem kellett hozzá az előkelők és a nép hozzájárulása, melynek megszerzésétől (1308) törvényes uralkodónak számított, bár újabb koronázására – alkalmi koronával – csak 1309-ben, majd a László vajdától visszaszerzett Szent Koronával – immár harmadszor – 1310-ben került sor. A három esetből kitűnik, hogy a királyi trón elnyeréséhez az esztergomi érsek általi koronázás önmagában nem volt elégséges feltétel, de még elengedhetetlenül szükséges sem, bár az esetek túlnyomó részében nyilván tartották magukat e szokáshoz. Károly korára – mint formai kritériumot – leginkább a Szent Koronával való koronázást tekintették elsődlegesnek.

Az Árpád-kori uralkodói hatalom átruházásának rendjében tehát – a kiválasztott nemzetséghez való vérségi tartozás követelményén túl – megállapítható az automatikus – egyéb hatalmi tényezőktől független – trónöröklés hiánya, a király általi utódjelölés jelentős szerepe, az előkelők és a nép valamiféle hozzájárulásának igénye,⁸⁵⁶ továbbá az egyházi felkenés és koronázás, mint a szokás része, melyet azonban az uralkodói hatalom elnyerése szempontjából nem mindig tekintettek önmagában konstitutív aktusnak.

Lássuk most már, hogy miként alakultak az említett tényezők a keleti impérium alkotmányos gyakorlatában.

1.8. A hadsereg, a szenátus és a nép szerepe a bizánci császár megválasztásában

A császár valamely előre meghatározott rend szerinti automatikus – más hatalmi faktoroktól független – uralomra kerülését a Bizánci Birodalom sem ismer-te. A kérdésre vonatkozó tudományos irodalomban szinte egyöntetű álláspont, hogy a császári hatalom átruházásában a hadseregnek, a szenátusnak és a népnek, mint alkotmányos tényezőknek elvonhatatlan szerepük volt.⁸⁵⁷ E három tényező között azonban az idők során némi súlyponteltolódás ment végbe.⁸⁵⁸

⁸⁵⁵ Gergely választott érsek koronázott, de nem a Szent Koronával.

⁸⁵⁶ Ennek jelentősége azonban változó, a koronázási szertartás keretében való – inkább formai jellegű – előfordulásától eltekintve nem tekinthető intézményesen kikristályosultnak.

⁸⁵⁷ SICKEL 512.; BURY 101–102.; TREITINGER (1938) i. m. 18–19., 31., 82–83.; TREITINGER (1940) 3.; KARAYANNOPOULOS (1956) 375.; BECK (1966) 4. A bizánci uralkodó kiválasztására és hatalmi körére lásd továbbá: KELEMEN (2006a) i. m. 16–23.

⁸⁵⁸ Lásd erről BECK [(1966) i. m.] áttekintését. Az alábbiakban jórészt erre támaszkodom.

Nagy Konstantin és utódai birodalma még elsősorban katonacsászárság volt, ahol a sereg proklamálta az általa kívánt személyt, majd közfelkiáltással elfogadta. A régi hatalmától megfosztott szenátusnak ekkor csak annyi szerepe maradt, hogy szerencsekívánságait az új császár lába elé helyezze. A hadsereg természetesen nem az egész haderőt jelentette, hanem annak egy egységét, amelyet azonban úgy tekintettek, mintha az egészet, s végső soron az egész népet képviselné.⁸⁵⁹ Az 5. század közepe után azonban a szenátus ismét jelentős szerepre jutott. Az új Rómának ez a kezdetben szűk körű tanácsa (σύγκλητος) ekkortájt lényegében egybeolvadt a császár körül álló tanácsadók és kísérek testületével (*consistorium*), tagjai tehát főként adminisztratív funkciójukból, udvari tisztükből adódón vettek részt benne.⁸⁶⁰ A szenátus uralkodó létében pusztán tanácsadóként működött, *interregnum* idején azonban I. Leótól kezdve kezdeményezőként, szinte előválasztó hatalomként jelent meg, több esetben csak előzetes döntése után következett a hadsereg és a nép akklamációja. A változáshoz valószínűleg hozzájárult a birodalmi igazgatás centralizációja és bürokratizálása, s ezzel párhuzamosan a seregnek, mint autonóm hatalmi tényezőnek a visszaszorítása. A választás egyre inkább a birodalom központjában, Konstantinápolyban, a Hippodromban történt, nem a harctéren, hol a katonák szava volt döntő.⁸⁶¹ Nagyjából ugyanebben az időben a konstantinápolyi nép szerepe is megnőtt. Bár időről-időre előfordult még, hogy a sereg kiáltott ki valakit saját meggyőződése szerint, a trónkövetelő azonban, ha sikerre akarta vinni ügyét, legtöbbször nem érthette be a sereg támogatásával, hanem kénytelen volt tárgyalásokat folytatni a szenátussal és a fővárossal, a nép képviselőivel. Csak akkor számíthatott arra, hogy hatalmát meg tudja szilárdítani, ha ezek hozzájárulását elnyerte. A katonacsászárságra Bizánc később sem tért vissza; a szenátus és a nép a közép- és késő bizánci periódusban is tudatában maradt politikai jogainak.⁸⁶² Természetesen a nép joga itt sem jelentett közvetlen felhatalmazást arra, hogy maga határozza meg az uralkodó személyét, inkább utólagos hozzájárulást jelentett a sereg vagy a szenátus által proklamált jelölt

⁸⁵⁹ BURY i. m. 101–102.

⁸⁶⁰ A méltóságok és címzetes hivatalok számának megnövekedésével aztán tagjainak száma a 11. századra több ezerre emelkedett – TSIRPLANIS 434., 446.

⁸⁶¹ BURY i. m. 102.; BECK (1966) i. m. 11–20.

⁸⁶² BECK (1966) i. m. 25–36. A népnek a császárválasztásban betöltött szerepére lásd még: MANOJLOVIC 687–704.

megválasztásához. Ez az akklamáció formájában történő konszenzusnyilvánítás azonban jogilag szükséges volt a császári hatalom átruházásához.⁸⁶³

1.9. Utódjelölés Bizáncban

A sereg, a nép és a szenátus közös akarata azonban igazán látványosan csak akkor nyilvánult meg a császári trón betöltése alkalmával, ha az elhalt uralkodó nem gondoskodott előre megfelelő utódról. Bizáncban is szokássá vált ugyanis, hogy az épp uralmon lévő imperátor maga mellé vett egy társuralkodót, akit eltávozta utánra trónörökösének szánt. E jog elvileg benne rejtett a császári hatalomban. Főcsászár (βασιλεὺς, μέγας βασιλεὺς) és alcsászár (καίσαρ, δεσπότης) kettőssége nem jelentette a szuverenitás megosztását,⁸⁶⁴ a tényleges kormányzó hatalmat a főcsászár gyakorolta. Mivel a császár általában saját elsőszülött fiúgyermekét tette társuralkodóvá, ez a gyakorlat dinasztikiákat hívott életre, s látszólag egy-egy családon belül öröklődött a trón, a primogenitúra (πρεσβυγένεια) szabálya szerint. A 8. századra ez a dinasztikus gondolat megerősödött, s a 9. századra stabilizálódott.⁸⁶⁵ A régi választási monarchia elve azonban ekkor sem szűnt meg, a trónöröklés pedig nem vált automatikussá, mivel a császár ilyenkor is kénytelen volt kikérni az említett hatalmi tényezők hozzájárulását (olykor hűségesküjüket), s az elsőszülöttségi jog sem érvényesült maradéktalanul: előfordult, hogy a császár nem idősebb, hanem fiatalabb fiát tette társcsászárrá.⁸⁶⁶

⁸⁶³ TREITINGER (1938) i. m. 18., 82–83.; a népnek a császárválasztáson kívül betöltött, általában konzultatív szerepére lásd: BECK (1966) i. m. 59. skk.; TSIRPLANIS i. m. 449. skk.

⁸⁶⁴ Leszámítva a diocletianusi időket. A 6. század óta nem volt a szuverenitást megosztó területfelosztás. A bizonyos mértékig szintén kivételnek tekinthető, a 14. században gyakorlattá vált ‘appanage’ rendszerre, amely a birodalom adminisztratív kerületekre osztását és ezeknek a császári család tagjai között való szétosztását jelentette, alább visszatérünk.

⁸⁶⁵ A 9. századig 320 év alatt négy uralkodóházé volt a trón, de ezek között hosszabb intervallumok voltak. II. (Hebegő) Mihálytól (820–829) azonban a birodalom végéig már csak hét dinasztia váltotta egymást megszakítás nélkül – vö. BRÉHIER (1970) i. m. 27–29.

⁸⁶⁶ SICKEL i. m. 520.; BURY i. m. 107–108.; TREITINGER (1940) i. m. 3.; SVORONOS (1951) 110., 116–124.; BECK (1966) i. m. 36–38. A császári, illetve társcsászári címekre lásd: DÖLGER (1956). A szenátus, sereg és nép jelentőségét kijelölt trónutód esetén tagadja ANASTOS 183., 188–189.

1.10. Isten által kiválasztott uralkodó – az egyház szerepe

A szenátus, a hadsereg és a nép kijelölő, illetve megerősítő joga s a leendő utód jogának atyja általi biztosítása mellett mélyen élt a köztudatban a bizánci császárszermény egy további eleme: az Isten által kiválasztott uralkodó képe. A gondolat gyökere a pogány isten-császárság elképzelésében gyökeredzik, a kereszténységre való áttéréssel azonban új tartalmat nyert. Nagy Konstantin óta eszerint a császári hatalom végső forrása az összes alkotmányos tényező közreműködése mellett is maga Krisztus. Valójában ő az, aki kijelöli a császár személyét, az ő akarata emel valakit az uralkodói trónusra. Ez az isteni akarat kitűnhet a választójogosultak egyetértéséből, az éppen uralkodó császár általi trónra jelölésből vagy az uralomért vívott harc eredményéből is, de mindezen cselekvéseket és eseményeket végső soron maga Isten inspirálja. Éppen ezért a császári akarat is egy magasabb akarat megnyilvánulása: a császár az élet minden területén Isten helytartója, még ha papi méltósággal nem is rendelkezik. Közte és Isten között nincs más közvetítő. Ez egyben a császári erény forrása is: a keresztény császár az erények igazi hordozója.⁸⁶⁷ Hogy a valóságban tényleg az-e, a trónra készülő jelölt esetén elsősorban az egyház vizsgálta és tanúsította, egyben kifejezte a császári hatalom természetfeletti eredetét. Ebből fakadt az 5. században az egyházi koronázás szokása, melyet a város püspöke, a pátriárka végzett, a 7. századtól a Hagia Szófia templomban. I. Anasztasziosztól (491), kire az eretnokség gyanúja vetült, szokásba jött, hogy a pátriárka a megkoronázandótól az igaz hit megvallását, annak megvédését, s a szent kánonok betartását kérte, s erről külön okiratot állítottak ki, melyet a császár aláírt. Az eskü részletes szövegét Pszeudo-Kodinosz 14. századi leírásából ismerjük, de a korábbi századokban is hasonló lehetett. A császár megvallotta benne a Szentháromságba vetett hitét, megerősítette az apostoli hagyományokat, az ökumenikus és egyéb zsinatok rendelkezéseit, az egyház privilégiumait és szokásait, s a szent atyák tanítását, valamint megígérte, hogy az egyház hű szolgája lesz, alattvalóival pedig jóindulatú és könyörületes.⁸⁶⁸ Ezt követően került sor a koronázásra. A megszentelt olajjal való felkenést, amely a császár Isten általi kiválasztottságát fejezte ki, a bizánciak viszonylag későn, a 13. században, esetleg már a Komnénoszok idején, feltehetően Nyugatról vették át és tették a koronázási

⁸⁶⁷ TREITINGER (1938) i. m. 34–48., 125.; TREITINGER (1940) i. m. 3–4.; MICHEL 225–229.; a pogány gondolatból a keresztény tartalomra való áttérésre: ENSSLIN (1943); arra, hogy a császár ezáltal papi tisztséget nem nyert: BRÉHIER (1948).

⁸⁶⁸ Szövegét angol fordításban közli CHARANIS 57–58.

szertartás részévé.⁸⁶⁹ Sem a felkenés, sem a koronázás nem jelentette azonban, hogy az egyház vagy a pátriárka alkotmányos tényezővé vált volna. A keleti impériumban végig élt a meggyőződés, hogy nem a koronázás teszi a császárt uralkodóvá, hanem a szenátus, a sereg, a nép és végső soron Isten akarata; a pátriárka tehát nem egyházi aktust hajtott végre, hanem birodalmit, melynek során, mint legelőkelőbb polgár, a birodalom képviselője járt el. A társuralkodóknak a főcsászár életében történő előzetes megválasztása esetén többnyire nem is a pátriárka koronázott, hanem maga a császár, vagy ha mégis, akkor ezt a császár megbízásából, szertartási képviselőként tette. Egyházi koronázás és felkenés tehát nem voltak konstitutív, a császári hatalom keletkezése szempontjából jogilag elengedhetetlen aktusok, bár jelentőségük idővel egyre nőtt, s a nép számára kétségkívül kifejezték a császárnak Istennel való kapcsolatát, megerősítve így a legitimitásába vetett hitet is.⁸⁷⁰

1.11. Hasonlóságok és különbségek

Ha röviden végigtekintünk az uralkodói hatalom átruházásához szükséges tényezőknél, akkor kétségkívül több hasonlóságot is megállapíthatunk. Mind az Árpádok királyságában, mind Bizáncban hiányzott az automatikus trónöröklés rendje, ehelyett az előkelők, illetve a szenátus, valamint a nép, illetve a hadsereg hozzájárulása emelte trónra a kiválasztott jelöltet. Fontos szerepe volt az előd általi kijelölésnek, amely mindkét rendszerben szinte trónöröklési jogot hozott létre az uralkodó elsőszülött fia részére, ez azonban mégsem következett be, mivel elvben az említett alkotmányos hatalmi tényezők hozzájárulása is szükséges volt. Mind Bizáncban, mind Magyarországon az egyház koronázott, ez azonban az említett hozzájárulás nélkül nem minősült önmagában konstitutív, kreáló erejű aktusnak, olykor még szükségesnek sem; az egyház nemcsak az Árpádok országában, de Bizáncban sem volt képes tartósan megakadályozni egy-egy jelölt uralomra jutását.

Mindezek természetesen csak nagyon általános megállapítások, az alkotmányos szokás alapvonalai, amelyek jelentősége az egyes esetekben a hatalmi

⁸⁶⁹ OSTROGORSKY [(1955) i. m.] szerint csak a latin hódítás után; NICOL szerint korábban.

⁸⁷⁰ A hűségeskü, az egyházi koronázás és felkenés kérdéskörére az előbbieken kívül lásd: SICKEL i. m. 533–526.; BURY i. m. 104–105., 107., 113–114., 118.; TREITINGER (1938) i. m. 27–31.; TREITINGER (1940) i. m. 5., 12.; SVORONOS (1951) 125–129. CHARANIS álláspontját, mely szerint a pátriárkai koronázásnak alkotmányjogi jelentősége volt, ENSSLIN [(1949) 371.] és DÖLGER (1950) is elvetették.

viszonyoktól függően is különböző lehetett. Ezen túlmenően árnyalatbeli különbségek általánosságban is megállapíthatók. Az előkelők és a sereg (nép) szerepe például kikristályosodottabbnak tűnik Bizáncban, részvételük intézményes, nemcsak a főhatalom átruházásában, de az államélet egyéb területein is.⁸⁷¹ Nálunk esetlegesebbnek tűnik.⁸⁷² A társuralkodóvá tett gyermek Bizáncban nem kapott önálló területi hatalmat,⁸⁷³ Magyarországon ez előfordult. Felkenés Bizáncban valószínűleg csak a késői korszaktól volt, a keresztény magyar királyságban azonban Szent Istvántól, tehát korábbi időktől. A keresztény királyeszmény jegyében nálunk is már Szent Istvántól fel-felbukkan az a gondolat, hogy a hatalom végső forrása Isten, ő jelöli ki az uralkodót, aki az erények ideális hordozója⁸⁷⁴ (különösen Szent László legendája hangsúlyozza⁸⁷⁵); a keleti impériumban ez azonban még mélyebben gyökeredzik és gyakrabban is jut kifejeződésre. A Bartoniek Emma által bizánci szokásként említett oklevél pedig, amelyben III. Béla az esztergomi érsek koronázó jogát biztosította a jövőre nézve, csak távoli rokonságban áll a bizánci császárok ígéretével, ez utóbbiban ugyanis a megkoronázandó személy általánosságban erősítette meg az egyház kiváltságait és szokásait, nem konkrétan a pátriárka koronázásban betöltött szerepét. Bélánál egyébként kifejezetten pápai indíttatásra tett nyilatkozatról van szó, így a bizánci hatás e tekintetben elvethető.⁸⁷⁶

Az automatikus trónöröklés hiánya, az alkotmányos tényezők kiválasztó és megerősítő szerepe, a király utódjelölése és az egyházi koronázás azonban tartalmilag kétségkívül hasonló a két jogrendszerben. De vajon miként alakultak

⁸⁷¹ Lásd: MANOJLOVIC i. m.; TSIRPLANIS i. m.

⁸⁷² Ez részben indokolható a forráshellyezettel is, és azzal, hogy az átfogó képet a magyar viszonyokat illetően három évszázadból, Bizánc tekintetében viszont egy bő évezred történéseiből nyerjük.

⁸⁷³ Leszámítva a kései ‘appanage’ rendszert – lásd alább.

⁸⁷⁴ BARTONIEK (1936b) i. m. 481–482.

⁸⁷⁵ „Beatus itaque rex Ladislaus... ‘gratie Dei propositum’...”; „...aderat iam tempus opportunum, quo scilicet Deus et electum suum declararet...” – SRH II. köt. 515., 517. A testi és lelki erények hordozójára, hívó, kegyes és békét teremtő voltára ugyanott szintén számos utalás olvasható.

⁸⁷⁶ A bizánci császár pátriárkának tett írásos nyilatkozata inkább lenne rokonítható a magyar koronázási eskükhöz is szereplő nyilatkozatokhoz, melyekben az uralkodó megesküdtött a katolikus hit megtartására, az egyház szabadságainak biztosítására (pl. Kun László esetén), a béke és nyugalom megővésére, a bűnözők üldözésére, de egyben igazságos ítélkezésre, az özvegyek és árvák védelmére (pl. III. Endre és Róbert Károly esetén), ezek azonban olyan általános ígérek, amelyek a korabeli nyugat-európai országokban is benne vannak – BARTONIEK (1917) i. m. 11–13.

e tényezők a korabeli Európa más jogrendszereiben? Megfigyelhető-e ezeknél olyan sajátos eltérés, amelynek alapján a bizánci–magyar hasonlóságokból átvételre következtethetnénk?

1.12. Trónbetöltés a Német Birodalomban

A Német Birodalomban szintén nem alakult ki automatikus trónöröklés. Megszabott utódlási rend már a germán időkben sem volt; a nép választotta vezetőjét az uralkodó nemzetségből (szükség esetén, kivételesen azon kívülről), az alkalmasság szempontjait figyelembe véve, miután a jelöltet a választói gyűlésnek való bemutatás végett pajzsra emelték.⁸⁷⁷ Választás alatt itt is a törzsfők által kiválasztott jelölt megerősítését kell érteni. Ez az elem a későbbiekben is megmaradt, a birodalom előkelőinek belső tanácskozásában történt előzetes kiválasztást a nép számára nyilvánosan kihirdették, a nép pedig közfelkiáltással fejezte ki hozzájárulását. A szász királyi család kihalta után II. Konrádot már formális szavazatleadással választották 1024-ben az egymással szemben álló két jelölt, az idősebb és az ifjabb Konrád, I. Ottó dédunokái közül. Wipo, a császár udvari káplánja és életrajzírója szerint a választás akként zajlott, hogy a főurak (*principes*) a nagyszámban összegyűlt nép (*populus*) felszólítására sorrendben szavazni kezdtek, elsőként a mainzi érsek, ezt követően a többi egyházi előkelők (érsekek, püspökök, apátok), majd a világiak (hercegek és örgrófok), s végül az így adódó választottat, az idősebb Konrádot a nép is megerősítette közfelkiáltással. Ezután az elhunyt II. Henrik özvegye, Kunigunda átadta az új királynak az uralmi jelvényeket. Valószínű, hogy e Kambában rendezett választási aktus előtt már korábban sor került egy informális véleménycserére, amelyben a szóba jöhető jelöltek közül a két Konrádot kiválasztották, ők pedig megállapodtak abban, hogy a nép döntésének fogják alávetni magukat. Amint azonban ez a formális választás és a nép általi hozzájárulás megtörtént, az idősebb Konrád királynak számított, s mint megválasztott uralkodó vonult át Mainzba, hogy az egyházi felkenésben is részesüljön. A felkenés azonban a kambai választással, mint konstitutív aktussal szemben pusztán deklaratív jellegű volt.⁸⁷⁸

A választásnak ez a Wipo által megörökített, rendes szavazással egybekötött rendje korábban is előfordulhatott, bár írásos emlék nem maradt róla. Mindenesetre a korábbi német uralkodók is az előkelők kiválasztása, az általuk tett hűségígéret és a nép hozzájárulását kifejező akklamáció által nyerték el

⁸⁷⁷ KERN 248., 250.

⁸⁷⁸ REULING 203., 20–22., 30–31., 33–34.

trónjukat, amelyet megerősített a rá következő felkenés és koronázás. Ez a II. Konrádot követő időkben is így maradt, bár formális szavazás nem történt minden esetben. A 12–13. századra azonban ez a szavazási elem kifejezetten megerősödött, s fokozatosan a birodalmi fejedelmek előjogává vált, akiknek választási nyilatkozatát továbbra is népi közfelkiáltás erősítette meg. Mint konstitutív aktusok, ezek adták a császári hatalom jogalapját, a kancellária is ettől a naptól számította az illető császár uralkodási idejét.⁸⁷⁹

Természetesen a német uralkodók is igyekeztek saját gyermeküket a trónra juttatni. II. Konrád már 1026-ban kijelölte trónutódnak fiát, a későbbi III. Henriket (*designatio de futuro*), majd különböző területeket is fokozatosan átadott neki (bajor és sváb hercegség, burgundi királyság). 1028-ban Aachenben társuralkodóvá szenteltette, bár tényleges kormányzati hatalmat még nem adott neki. Mindez azonban elég volt ahhoz, hogy apja halála után utódlását ne kérdőjelezzék meg. III. Henrik hasonló gondossággal építette fia útját. 1050-ben, már a kereszteselés előtt hűségesküt tétetett számára az előkelőkkel, 1053-ban pedig formálisan is megválasztatta. Ezekben az esetekben a választási jog időlegesen elhalványult, egyszerű hozzájárulás jellegét öltötte. A későbbiekben azonban, a szavazási elem megszilárdulásával ilyen belső, uralkodói kijelölés esetén is jogilag szükséges, konstitutív aktusnak tekintették az előkelők általi megerősítést. IV. Henrik óta (1147) a fiút is szavazással választották társuralkodóvá.⁸⁸⁰

1.13. Trónutódlás a Francia Királyságban

Franciaországban a választási elvet szintén egy dinasztiaaváltás, Capet Hugó trónra emelése erősítette meg 987-ben, legalábbis egy időre. Meghatározott hagyomány nem volt, a 9. század vége óta a trónutódlás állandóan a politikai helyzet változásainak volt kitéve. Ennek is köszönhető, hogy választás több esetben 987 előtt is volt már, pontos lezajlását azonban írásos forrás nem örököltette meg. Valószínűsíthető, hogy az érintettek és az előkelők előzetes, formátlan tárgyalása után udvari gyűlés keretében született döntés, amelyet a jelenlévők végül közfelkiáltással erősítettek meg. A nyugati frank ordó szerint ezt követően a templomba vonultak, ahol a király ígérete után két püspök kérdést intézett a néphez, amely laudatióval fejezte ki beleegyezését. Ezután következett a felkenés, végül az alattvalók hűségígérete. 987-ben ez a gyakorlat megerősítést nyert,

⁸⁷⁹ REULING i. m. 36–37., 47., 139–140., 172., 199., 203–205.

⁸⁸⁰ REULING i. m. 127–130., 140., 201., 208.

bár a dinasztiaaváltó eljárás több stádiumból állt. Az első Compiègne-ben zajlott, ahol az előkelők Hugót és Adalbero reimsi érseket birodalmi kormányzóvá választották. Az érsek ezután a királyválasztás elhalasztását javasolta, hogy meghatározott időre mindenki össze tudjon gyűlni. Erre a második stádiumot jelentő, szélesebb körű gyűlésre Senlisben került sor, ahol Hugót az érsek javaslatára megválasztották és megkapta a jelenlévők laudatióját. A harmadik fázis a koronázás és felkenés volt Noyonban, a nyugati gót ordo szerint; itt történt meg a nép hozzájárulása is a szertartást vezető reimsi érsek felkérdezésére.⁸⁸¹

A későbbiekben – akárcsak a Német Császárságban – a francia királyok is igyekeztek saját fiaik trónutódlását azok társuralkodóvá tételével előre biztosítani. Több esetben az ilyen aktusok is választási formában történtek, 1059-ben egyenesen az egyházi és világi előkelők név szerinti szavazásával, a katonák és a nép közfelkiáltásával. Az előd által kijelölt utód 1103-tól a *‘rex Francorum designatus’*, később a *‘iunior rex’* címet viselte. A 12. században azonban a francia fejlődés elvált a némettől. Részben a királyok törekvése, részben az ország előkelő tisztségeinél már jelenlévő hűbéri örökletességnek a királyi pozícióra való átvitele révén a választási elv háttérbe szorult. Érvényre jutott az a gondolat, hogy a királyság is egy Isten kezéből való hűbér, amelyet az uralkodó család a primogenitúra rendjén átörökíthet saját tagjaira. A társuralkodóvá emelt elsőszülött megkoronázásának a szokása egy ideig még élt, ennek során azonban a választási elem már csak legfeljebb egy tanácsadás volt az ország egyházi és világi nagyjai részéről. Végül ez is kikopott a gyakorlatból. II. Fülöp Ágost a társuralkodás elvét is kioltotta, mivel életében nem adott részt örökösének a hatalomból. Az öröklés jogán következő királynak elődje halálakor csak egy dolga volt, ha uralmát biztosítani akarta: a lehető leghamarabb el kellett mennie Reimsbe, hogy ott megkoronáztassa magát.⁸⁸²

1.14. Következtetés

Az Árpád-kori Nyugat-Európa mintaként leginkább szóba jöhető nagyhatalmainál tehát szintén megtaláljuk a legtöbb elemet, amelyeknél Bizánccal való hasonlóságot tapasztaltunk. Automatikus trónöröklés a német császárságban sem volt, s a 12. századig a franciáknál sem vált meghatározóvá. Létezett viszont az előkelők általi kiválasztás és a nép hozzájárulása, valamint az egyházi felkenés

⁸⁸¹ SCHRAMM 228–233., 236.

⁸⁸² SCHRAMM i. m. 241–260.

és koronázás, amelyek a németeknél szintén nem voltak konstitutív aktusok, a franciáknál pedig a 12. századtól pusztán a születése jogán elődje halálával automatikusan királlyá vált utód megerősítését jelentették. Élt a gyakorlatban a társuralkodás intézménye is (Franciaországban csak a 12. század végéig), bár törvényszerűen bekövetkező utódlást – legalábbis elvben – nem jelentett. Az egyház hatása révén mindkét országban az uralkodói eszmény része volt az a gondolat is, hogy a császári, illetve királyi hatalom végső soron Istentől ered; a választási tényezők egybehangzó nyilatkozatában az isteni akarat megnyilvánulását látták. (A franciáknál ez az egyházi tanítás csak azért nem akadályozta meg az örökletes királyság kialakulását, mert az egyház a királyi hatalom megerősödésében volt érdekelt).⁸⁸³ Az Árpád-monarchia kialakulásakor tehát sem az uralkodói hatalom eszmei alapjai, sem az átruházásában közreműködő alkotmányos tényezők szerepének és jelentőségének felfogása tekintetében nem volt lényeges különbség nyugat és kelet között. Kétségtelen ugyan, hogy az osztott hatalom elve, a nép beleszólása a közügyekbe Bizáncban mélyebben gyökerezett, de nem volt idegen a korabeli Nyugat-Európa felfogásától sem. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a meghatározott öröklési rend hiánya s az ebből fakadó választási helyzetekben az előkelőknek (törzsfőknek) juttatott alkotmányos szerep a pogány magyarságnál is jellemző volt, akkor világossá válik, hogy a bizánci renddel kétségtelenül fennálló hasonlóság nem feltétlenül jelent átvételt. A kölcsönzést persze kizárni sem lehet. Meglévő alapgondolatot is erősíthetett, rendszerűbbé tehetett az idegen modell. A honfoglaló és államalakító magyarság azonban olyan kultúrkörbe érkezett, melynek közjogi alapjai, különösen az uralom meghatározását, a *translatio imperii* rendjét tekintve – ha árnyalatnyi különbségekkel is – sok szempontból egységesek voltak. Újdonság számára leginkább a hatalom keresztény megalapozása lehetett, de ez lényegében ugyanaz volt keleten és nyugaton. Egyik vagy másik modellt kizáró választás szükségessége tehát nem állt fenn.

Az uralkodói tiszttség átruházásának kérdésköre után lássuk most már azokat a kérdéseket, amelyek a király hatalmának terjedelmével kapcsolatosak.

⁸⁸³ SCHRAMM i. m. 253–254.; REULING i. m. 203.

1.15. A tisztviselők kinevezése – az örökletes köztisztviségek hiánya

Az Árpád-kori magyar uralkodó nyugati rendhez képest szokatlanul széles hatalmi körének illusztrálására gyakran szokták Ottó freisingi püspök 12. századi leírását idézni: „Mindannyian úgy engedelmessé válnak az uralkodónak, hogy nemcsak nyílt ellentmondással izgatni, hanem még titkolt suttozással sérteni is bűnnek tartanak. Ha valaki az ispánok rendjéből a királyt a legkisebb mértékben is megsérti, vagy róla igaztalanul csak egy megalázó szót is mond, bármely az udvarból kiküldött alacsonyállású szolga, noha fegyveres tömege veszi körül, egyedül elfogja, bilincsbe veri, és különböző kínvallatásoknak veti alá. A fejedelem nem kér véleményt a vele egyenlőktől, mint ez nálunk szokás, nem ad engedélyt a vádlottnak, hogy magát védelmezze, hanem mindenki számára egyedül az uralkodó akarata a végső érv.”⁸⁸⁴ A rövid részlet jól érzékelteti azt a keresztény királyságban is részben továbbélő léghőrt, amely a nomád korszak istenek által kiválasztott, szinte korlátlan hatalmú karizmatikus fejedelmét övezte. Ez a rendkívül széles hatalom egyrészt az uralmának transzcendens jellegébe vetett hiten, a vezér mágikus elhivatottságának tudatán alapult,⁸⁸⁵ másrészt hatalmas földbirtokán, amelynek révén az országot, mint saját birtokát, patrimoniumát kormányozta. Ennek az országot a király magántulajdonként felfogó szemléletnek megfelelően alakult az uralkodónak az államhatalomban részes egyéb személyekhez való viszonya is: a kormányzásban részt vevők, kíséretének tagjai maguk is a király sajátjai voltak, akik vele szoros személyes kapcsolatban álltak. A királyi tanács résztvevői és az ország különböző vidékeinek igazgatásában közreműködő méltóságok a király saját háztartásának, udvarának személyes szolgálatra rendelt tagjaiként tevékenykedtek.⁸⁸⁶ A kapcsolat, amely az uralkodóhoz fűzte őket, személyes voltánál fogva is a bizalmon alapult, ebből következően a méltóságviselők megbízatása, tisztsége addig tartott, amíg e bizalom a király részéről velük szemben fennállt. Éppen ezért – különösen a 11–12. században – elképzelhetetlen volt, hogy a tisztség automatikusan átszálljon viselőjének utódjára; a cím nem volt örökletes. Vonatkozik ez az összes középkori magyar országos és helyi főméltóságra, a nádorra éppúgy, mint a vajdára, a bánra vagy az ispánra.⁸⁸⁷ Az egyes köztisztviségeknek valamely

⁸⁸⁴ DEÉR (1938) i. m. 124.

⁸⁸⁵ MÁLYUSZ ELEMÉR – Max Weber nyomán – a 11–12. századi Magyarországot ezért tartotta karizmatikus királyságnak – MÁLYUSZ (1934).

⁸⁸⁶ BÓNIS (1942) i. m. 97–99.

⁸⁸⁷ Az ispánra lásd: HOLUB (1929) 34., 38., 131. [az alispán tisztsége hasonló módon az ispántól

nagybirtokos familia örökös családi jogává tételére irányuló későbbi törekvések (13. század vége) rendre kudarcot vallottak.⁸⁸⁸ Végig megmaradt az uralkodó jogköröként, hogy szolgálatra rendelendő híveit kiválassza, megbízza és visszahívja.

1.16. Tisztviselők kinevezése Bizáncban

Az Árpád-kori köztisztviségek örökletes voltának e hiánya kétségtelenül párhuzamot mutat a bizánci renddel, amelyben szintén nem alakultak ki örökletes méltóságok. Az egyetlen és teljes hatalom hordozója Bizáncban is kizárólag a császár volt, ezért minden közmegbízás az ő impériumból származott. A tisztviségek az ő ajándékai voltak. A 10. századra kétféle méltóság jött létre: élethosszig tartók és csak bizonyos időre (διὰ λόγου) szólók, de örökletes pozíciók nem léteztek. A tisztviségek átruházására külön szertartás szolgált, melyekre főként ünnepnapokon került sor. A jelölt a trónon ülő és a birodalom nagyjai által körülvevett császár elé lépett, majd láb- és térdcsók után megkapta a tisztviséggel járó hatalmi szimbólumot vagy kinevezési okmányt, végül a császár kezét is megcsókolta. Az 5. század óta ehhez hűségeskü járult, amelyet minden magas rangú tisztviselő letett kinevezésekor, sőt megújított új uralkodó választása esetén. Mindezek révén személyesen a császárhoz köttetett. Hatalma a császári hatalom kisugárzása, ő maga pedig személyében a császár küldötte volt. Úgy viszonyult a császárhoz, mint a császár Istenhez. Nem volt köztük további közvetítő. Ezért csak a főcsászár végezhetette az előléptetést és a kinevezést, csak személyesen adhatta át a kinevezés ruháját.⁸⁸⁹

1.17. Örökletes tisztviségek Nyugat-Európában

A magyar–bizánci párhuzam még jobban kidomborodik, ha a nyugati berendezkedéssel is összevetjük. A nyugati frank hűbéri fejlődésben ugyanis a *beneficiumok* már a 9. századra *de facto* örökletessé váltak; az apáé átszállt fiára is.

függött – HOLUB (1917) 199.; DEÉR (1938) i. m. 102.; BÓNIS (1942) i. m. 99.; a bánra és vajdára KRISTÓ (1979) i. m. 118–120.; az udvari tisztviségekre SZÜCS (2002) 26–27., általában a tisztviségekre: CSEKEY i. m. 27.; FÜGEDI 54–55.

⁸⁸⁸ KRISTÓ (1979) i. m. 120.

⁸⁸⁹ TREITINGER (1938) i. m. 216–219.; TREITINGER (1940) i. m. 11.; az esküre: SVORONOS (1951) i. m. 106–109.

Különösen a király által adott *beneficiumok* voltak gyakorlatilag örökletesek. A század második felében a közjogi tisztségek is ténylegesen örökölhető *beneficiumok* jellegét öltötték, s a király – különösen a nyugati frankoknál – lényegében elvesztette lehetőségét, hogy hatalmának képviselőire befolyást gyakoroljon. Hasonló volt a helyzet az itáliai és a burgundi királyságban is. A keleti frank, illetve német területeken ez a folyamat lassabban zajlott, a király hatalma kevésbé gyengült meg, s tovább tartott az örökletes tisztségek kialakulása.⁸⁹⁰ Azonban a németeknél is a 13. századra szokássá vált, hogy az udvari főhivatalokat automatikusan meghatározott területi fejedelmek viselték: a rajnai palotagróf rendszeresen egyben főasztalnok, a szász herceg udvarnagy, a brandenburgi örgróf főkamrás, a cseh király pedig birodalmi főpohárnok is volt. A mindenkori három rajnai érsek vezette a birodalmi, itáliai és galliai kancelláriákat. Ezzel párhuzamosan a tartományokban is örökletessé váltak a régi udvari tisztségek a nemesi vazallusi családok körében.⁸⁹¹

1.18. Következtetés

Bár a magyar fejlődés e tekintetben kétségkívül a bizáncihoz áll közelebb, tudatos átvételről ezúttal sincs feltétlenül szó. Hiányzik ugyanis nálunk az uralkodótól kapott megbízatás látványos és sokszínű külső kifejeződése, szimbolikája. Bizáncban a köztiszttség adása uralmi jelvények különböző fajtáinak átnyújtásával forrt össze: az újonnan kinevezett oklevelet, írotáblát, arany pálcát, kardot vagy aranyláncot kapott. A tiszttségbe való bevezetést ezen túlmenően különböző szimbolikus ruhákba való beöltöztetés is szimbolizálta. Hiányzik az egész szertartás erősen egyházas jellege is. Az Istentől kiválasztott császári fenség az Atya, a Fiú és a Szentlélek nevében nevezte ki tisztviselőjét, esetenként külön intelmmel is ellátta, hogy hivatalát istenfélelemben és igazságosan, megvesztegethetetlenül és kérlelhetetlenül lássa el. A kinevezett ezután a templomba ment, ahol hivatali jelvényeit a pátriárka megáldotta, esetenként meg is áldozott.⁸⁹² Ha az Árpádok a királyság tisztviselőinek kinevezését és alkotmányos helyzetét bizánci minta alapján újonnan konstruálták volna, bizonytalán legalább néhány elemet annak külső kifejeződéséből is. Erre azonban valószínűleg nem volt szükségük, hiszen mindennek már a pogány fejede-

⁸⁹⁰ GANSHOF 48–52., 56., 60., 144–145.

⁸⁹¹ WILLOWEIT.

⁸⁹² TREITINGER (1938) i. m. 217–218.

lemségben is megvoltak a maga gyökerei. A mágikus, karizmatikus vezér és a neki saját házanépeként alárendelt, vele közvetlen személyes viszonyban álló méltóságviselők képével eleve összeegyeztethetetlennek tűnik a funkciók személytelenül örökletes volta.

1.19. Az ellenállási jog

A transzcendens hatalmakkal közvetlen kapcsolatban álló, karizmatikus nomád vezér hatalmát emberi tényező szinte egyáltalán nem korlátozhatta. Ha népe elfordult tőle, az nem méltatlan cselekedetén múlt, hanem akaratától független külső eseményen, természeti csapáson, pusztító ellenséges támadáson, amely arra utalt, hogy a túlvilági hatalmak elhagyták őt. Ezért az alattvalók ellenállási joga, amely idővel az Árpád-kori Magyarországon is kialakult és törvényes megfogalmazást nyert, alighanem olyan új elemnek tekinthető, amelynek gyökerei nem a pogány fejedelemségben, hanem a hatalom új felhasználásában keresendők.⁸⁹³

1.20. Ellenállási jog Bizáncban

Ez a szemlélet, amely az alávetettek számára egyre inkább intézményes bele szólást kívánt biztosítani a hatalomgyakorlás kérdéseibe, mind nyugaton, mind keleten régi alapokon nyugodott. Bizáncban, ahol a hivatalos császáreszmény értelmében az uralkodó hatalma Istentől és az alattvalóktól eredt, ez egyben azt is jelentette, hogy a császár mind az isteni, mind az emberi szférával szemben felelősséggel tartozott. Hatalmának fő célja végső soron abban állt, hogy az alattvalók javát és üdvét a földi és a természetfeletti síkon is előmozdítsa. Ebből fakadóan trónon maradása is attól függött, hogy e kötelessége megvalósítására törekedett-e. Ha rendszeresen elhanyagolta, ezzel átlépte az isteni törvényt, elvesztette Isten támogatását, és előállt a nép azon lehetősége, hogy ellenállási jogát gyakorolva letaszítsa a trónról, és új császárt emeljen fel.⁸⁹⁴ A bizánci történelem bővelkedik ilyen esetekben, melyek a 11. századtól meghatározott formában, az uralkodó megválasztásával együtt járó ünnepi közfelkiáltás, akklamáció, εὐφημία ellentétéként δυσφημία-val, a Hagia Szófiában tartott

⁸⁹³ DEÉR (1938) i. m. 24–25., 136., 153.

⁸⁹⁴ KARAYANNOPOULOS (1956) i. m. 377–382.

gyűlés keretében, a szenátus, a szervezett nép és általában a pátriárka jelenlétében történtek.⁸⁹⁵ A formában tovább élt a birodalomnak római eredetű, „jogilag állandó forradalom által mérsékelt egyeduralom” (Mommsen) jellege. S bár Nagy Konstantin, különösen pedig Jusztinianosz óta a gondolat keresztény tartalmat nyert, a főszerepet továbbra is a császárság világi alkotóelemei, a szenátus és a nép játszották. Az eljárásban közreműködő pátriárka amolyan döntőbíróként funkcionált, aki megállapította, hogy a letétel mellett álló csoport többséggel rendelkezik-e.⁸⁹⁶ E tevékenysége azonban nem jelentette azt, hogy az egyház az ellenállás élére állt volna, hanem általában inkább megvárta, míg az események végkifejletre jutottak, s az így ténylegesen létrejött új hatalmat ismerte csak el, mint Isten által adottat.⁸⁹⁷

A császárok e korlátozottságnak nagyon is tudatában voltak. Elvben továbbra is érvényes volt ugyan a princeps jog felett álló státusa,⁸⁹⁸ a hatalom hordozója azonban kénytelen volt számolni azzal, hogy az udvarnak és az alattvalóknak erkölcsi és jogi elvárásai vannak vele szemben. Ezért az uralkodók időről időre szinte propagandisztikusan hangoztatták törvénytisztelő voltukat és igyekeztek megfelelni az erényes császárról alkotott képnek.⁸⁹⁹

1.21. Ellenállási jog Nyugat-Európában

Európa nyugati térfelén, szintén már a pogány korban, megjelentek az ellenállási jog csirái. Az uralkodó és népe közti kapcsolat a germán uralmi eszme szerint is a kölcsönös hűségen alapult; az alattvalói hűség azzal a fenntartással volt csak érvényes, hogy a vezér teljesíti kötelességét. Ennek megítélése végső soron az egyen lelkiismeretében dőlt el, az ellenállási jog gyakorlása pedig nem volt formális eljáráshoz köve. Ez a gondolat – akárcsak Bizáncban – az egyházatyák által kifejtett elvek mentén keresztény megalapozást is nyert. Az uralkodó a keresztény nyugaton is Isten hivatalnoka, helytartója volt, kötve annak parancsa-

⁸⁹⁵ Konkrét esetekkel is BECK (1966) i. m. 41–48.

⁸⁹⁶ BECK (1966) i. m. 45.

⁸⁹⁷ MICHEL i. m. 217., 230–233.

⁸⁹⁸ D. 1, 3, 31: Princeps legibus solutus est... (= B. 2, 6, 1: Ὁ βασιλεὺς τοῖς νόμοις οὐχ ὑπόκειται...); D. 1, 4, 1 pr.: Quod principi placuit, legis habet vigorem... (= B. 2, 6, 2: Ὅπερ ἀρέσει τῷ βασιλεῖ νόμος ἐστίν...).

⁸⁹⁹ A törvények felett álló császár, de a jognak mégis alárendelt hatalom bizánci ambivalenciájáról lásd: SIMON (1984).

ihoz, az isteni és a természeti törvényhez. A római egyház azonban – szemben az ortodox pátriárkával – nem tartózkodott attól a szereptől, hogy mint aki oldó és kötő hatalommal bír, Isten ítélőszékét is megjelenítse, az események élére álljon és kinyilvánítsa, mikor szűnt meg egy fejedelem igazságtalansága révén Isten helytartója lenni, egyben feloldja az alattvalókat az engedelmesség kötelessége alól. A korábbi formátlan ellenállási jog mellé jogilag is formalizált eljárást helyezett, egyben az eddig csak represszív, megtorló jellegű ellenállást írásban rögzítve, preventív jellegűvé tette. Ezt a késő középkorra a világi szféra is átvette, s az összességet eddig formátlanul képviselő, meghatározatlan személyi kört magába foglaló ‘előkelők’ helyébe főként rendi alapon meghatározott képviselőket állított, akik az ellenállási jog gyakorlására jogosultak voltak. (Ezzel a társadalom általános és formátlan ellenállási joga nem szűnt meg.)⁹⁰⁰

1.22. Ellenállási jog az Árpád-kori Magyarországon

Ez a fejlődés – nyomaiban – a magyar ellenállási jog kialakulásában is érzékelhető.⁹⁰¹ Az uralkodóval szemben támasztott egyházi ihletésű elvárások sora, a békeateremtő és erényes, nem tirannus módjára regnáló király képe, ellenkező esetben a királyság elvesztésének lehetősége már az Intelmekben is megjelenik.⁹⁰² Az alattvalók konkrét ellenállása nyilvánult meg Orseolo Péter és Aba Sámuel elűzésében, melynek indokaként Kézai krónikája mindkét esetben féktelen, gőgös kegyetlenkedéseiket, a nemesek semmibe vételét hozza fel.⁹⁰³ Később, mikor II. István 1123-ban – részben apja, Kálmán 1099-es peremisli kudarcának megbosszulása céljából – Jaroszláv, elűzött vlagyimiri herceg kérésére háborút vezetett a délorosz fejedelemség ellen, s még a védenc eleste után, katonái halála árán is folytatni akarta az ostromot, a vezetők, megállapítván, hogy a király mindezt hozzájárulásuk nélkül tette, megtagadták a harcot,

⁹⁰⁰ A nyugati ellenállási jog kifejlődésére lásd: KERN i. m., a fenti összefoglalóra 241–243.

⁹⁰¹ A magyar ellenállási jog előzményeire, az alattvalók és az uralkodó közti szerződéses kapcsolat gondolatának kifejlődésére lásd: DEÉR (1952) i. m. 113–132. Az alábbiakban magam is ezt veszem alapul.

⁹⁰² Libellus de institutione morum IV. „Si eris pacificus, tunc dixeris rex et regis filius atque amaberis a cunctis militibus; si iracundus, superbus, invidus, incapificatus super comites et principes cervicem erexeris, sine dubio fortitudo militum hebitudo erit regalium dignitatum et alienis tuum tradetur regnum...” SRH II. köt. 623–624.

⁹⁰³ Gesta Hungarorum 46–47., 49–50. SRH I. köt. 173–175. Bartoniek Emma is az ellenállási jog csíráját látja bennük: BARTONIEK (1934) i. m. 320.; BARTONIEK (1939) i. m. 47.

és Istvánt azzal fenyegették meg, hogy visszatérnek Magyarországra, és új királyt választanak maguknak.⁹⁰⁴ Míg a pogány fejedelem és a 11. században helyébe lépő király esetében az előkelők tanácsának meghallgatása a kormányzás kérdéseiben az uralkodó kegyétől függött,⁹⁰⁵ a 12. században már konszenzushoz kötöttségről volt szó, amely egyre inkább alkotmányos kötelezettséggé vált. Jól tükröződik ez a szemlélet Anonymusnak vélhetően saját korából visszavetített leírásában, amely szerint Árpád idejében is minden lényeges kérdés *libera voluntate et communi consensu* döntetett el a fejedelem és főemberei között, esküjük szerint pedig az utóbbiak és fiaik örök időkre jogot szereztek arra, hogy a fejedelmi tanácsban elfoglalt helyüket és tisztségeiket megőrizzék.⁹⁰⁶ A világi hatalomnak a király és az előkelők közötti megosztása s az utóbbiak formátlan ellenállási joga mellett ugyanakkor az egyház is egyre inkább élt a maga fegyverével: a Párizsban egyházjogot tanult Lukács esztergomi érsek három királyt is kiátkozott (II. Lászlót, IV. Istvánt és III. Istvánt).⁹⁰⁷

Az Aranybulla 31. cikkelyébe foglalt *ius resistendi*⁹⁰⁸ tehát hazai földön sem volt előzmények nélkül való. Bár közvetlen kiváltó okait a II. András alatt is folytatódó nagymérvű birtokadományozások, az idegeneknek juttatott túlzott szerepkör és a mindezen előnyökből kimaradó rétegek, különösen pedig a királyi serviensek helyzetük romlásától való félelme jelentették,⁹⁰⁹ az ellenállás jogának kimondása egy hosszabb folyamat betetőzése volt. A szövegből nem derül ki, hogy a király mi módon követheti el a jogsértést, az ellenállás joga meddig terjed, és milyen eszközök vehetők igénybe. Az ellenállási jog jogosultjai csak az ország egyházi és világi előkelői voltak (a nobilis kifejezés csak később vált a királyi servienseket is magába foglaló megjelöléssé),⁹¹⁰ ők azonban valamennyien és egyenként is élhettek vele. Eljárási rend, formai kritériumok betartását a rendelkezés nem írta elő.

⁹⁰⁴ Chronici Hungarici composito saeculi XIV. 155. SRH I. köt. 437–439. KRISTÓ (1998a) i. m. 162.

⁹⁰⁵ BÓNIS (1942) i. m. 99.

⁹⁰⁶ Gesta Hungarorum 5–6. SRH I. köt. 40–41. DEÉR (1952) i. m. 128–130.

⁹⁰⁷ DEÉR (1938) i. m. 118–119. Lukács esztergomi érsekre: MAKK (1994b).

⁹⁰⁸ „Statuimus etiam quod si nos vel aliquis successorum nostrorum aliquo unquam tempore huic dispositioni contraire voluerint, liberam habeant harum auctoritate sine nota alicuius infidelitatis tam episcopi quam alii iobagiones ac nobiles regni nostri universi et singuli presentes ac posteris resistendi et contradicendi nobis et nostris successoribus in perpetuum facultatem.” – BA 29.

⁹⁰⁹ BLAZOVICH i. m. 48–50.

⁹¹⁰ BALOGH (1999) 73.

1.23. Következtetés

Nem kétséges, hogy az így megfogalmazott ellenállási jog alap gondolatában a bizánci alkotmányos tényezők által gyakorolt ellenállással is rokon. Néhány körülmény azonban arra utal, hogy a magyar rendelkezés eszmei forrásvidékét – a hazai előzményeken túl – inkább Európa nyugati térfelén kell keresni. Egyrészt a bizánci ellenállási jog gyakorlásában az egyház nem játszott vezető szerepet, az Aranybulla azonban a jogosultak sorában elsőként az ország püspökeit említette, 1231-es megújítása pedig már nem is szólt a világi előkelők felhatalmazásáról, csak az esztergomi érsek kiközösítési jogáról. Ez az egyház és állam viszonyáról vallott keletrómai felfogással aligha volt összeegyeztethető. Másrészt Bizáncban az uralkodóval szembeni *ius resistendi* soha nem nyert lerögzítést valamely írott törvénytől vagy privilégiumlevélben (bár a szokásban nagyon is élt), ezzel szemben az Aranybulla – s benne az ellenállási jog – abban az 1215. évi Lateráni Zsinat nyomán kibontakozó európai törvényhozási hullámban keletkezett, amelyben a nyugati egyházjogászok a világi jogot is igyekeztek számukra ismerős intézményekkel átítatni és az általuk ismert római, illetve kánonjogi terminológiával írásba foglalni.⁹¹¹ Mint Gerics József kimutatta, az ellenállási záradék „universi et singuli” kitételét – római jogi alapon – a korabeli nyugati kánonjogászok is gyakran alkalmazták, amikor valamely jogilag létező közösség egésze, személye és a jogi értelemben testületet nem alkotó egyedek csoportja közt kívántak különbséget tenni.⁹¹² Ez a terminológia a világi jogalkotásba is beszüremkedett, s 1222-ben Magyarországon is megjelent. Végül az Aranybullában megfogalmazott *ius resistendi* viszonylag későn, annak Nagy Lajos által történt 1351-es megerősítése után terjedt el a nemesség (immár nemcsak az előkelők) közjogi tudatában, s komoly hivatkozási alappá is csak ezután vált.⁹¹³ Itt pedig már aligha beszélhetünk bizánci hatásról.⁹¹⁴

⁹¹¹ GERICS (1980) i. m. 103–104.

⁹¹² GERICS (1980) i. m. 100–103.

⁹¹³ DEGRÉ 63–69.

⁹¹⁴ Az azonban elvileg nem zárható ki, hogy az Aranybullába foglalt *ius resistendi* előzményeként említett esetek háttérében álló ellenállási gondolat valamiképp bizánci gyökerekkel is rendelkezett.

2. A hűbériség hiánya

2.1. A 'feudalizmus' jelentései

A feudalizmus témakörével foglalkozó kutatók körében az utóbbi évtizedekben egyre tudatosabbá vált az a felismerés, hogy 'feudalizmus' alatt sokáig különböző dolgokat értettek, s ezért jutottak gyakran ellentmondó eredményekre a tekintetben, hogy az egyes országokban lehet-e szó 'feudális fejlődés'-ről. A kérdés különösen is érdekes volt Bizánc tekintetében, ahol a nyugat-európai történészek többsége szerint nem volt feudalizmus, a problémakört jórészt marxista alapon megközelítő kelet-európai tudomány azonban sokáig meggyőződéssel kutatta a bizánci állam feudális fejlődését, bár egyre inkább elismerve és precizírozva azokat a sajátosságokat, amelyekben Bizánc eltért a nyugati feudális modelltől.⁹¹⁵ A fogalmi tisztázás jegyében újabban Chris Wickham három feudalizmus-meghatározás között tett különbséget, amelyek nagyjából lefedik a tudományban használatos különböző jelentéseket. Az első a 'feudális termelés-mód' marxista fogalma, amelynek értelmében feudálisnak az a társadalom minősül, ahol a parasztszaládi birtokok mezőgazdasági termeléséből fakadó gazdasági többletérték jogi kényszer vagy nyílt erőszak útján a földbirtokosokhoz vándorolt, akik így elnyomó, kizsákmányoló osztályként emelkedtek ki a társadalomból (A típus). A második Marc Bloch weberi értelemben ideáltipikus feudalizmus-fogalma, amely a társadalmi struktúrákat és a kor mentalitását állította vizsgálódása homlokterébe (B típus).⁹¹⁶ A harmadik pedig az elsősorban Heinrich Mitteis és François Louis Ganshof által kifejtett, a feudo-vazallikus normákon alapuló, jogi feudalizmus-fogalom (C típus). A legszélesebb meghatározás az A típusú, a legszűkebb a C, s a fogalmak lépcsőzetesen egymásra épülnek abban az értelemben, hogy mindegyik feudalizmus-forma előfeltételezi az előző meglétét, de az előző nem generálja szükségszerűen a következőt, a

⁹¹⁵ A nyugat- és kelet-európai tudomány közötti határvonal valójában nem teljesen éles, kivételek mindkét oldalon voltak. A kérdéskörre a kelet-európai térfélről lásd: HROCHOVÁ; UDAL'COVA; a nyugat-európai tudomány köréből tisztázó jelleggel: HALDON.

⁹¹⁶ „Az európai feudalizmus alapvető vonásai eképp jelennek meg előttünk: a parasztok szoros alávetettségben élnek; az általában megvalósíthatatlan fizetség helyett széles körben elterjed a szolgálatért adott hűbérbirtok; a társadalomban a hivatásos harcosok osztályának jut a vezető szerep; az embereket engedelmisségi és védelmi kötelek fűzik egymáshoz, melyek a harcosok osztályán belül a vazallusság különösképp tiszta formáját öltik; a hatalom darabokra töredezett, ami állandó zűrzavar forrása; ugyanakkor a rokonsággal és az állammal tovább él az emberek csoportosításának két formája, amelyek közül az utóbbi új erőre kap a feudalizmus második korszakában.” BLOCH 472.

fejlődés bármelyik szinten megállhat.⁹¹⁷ Az alábbiakban, mikor a feudalizmus magyarországi és bizánci hiányát említjük, annak C típusú, jogi értelmére gondolunk (hűbériség).

2.2. A nyugati hűbériség

A hűbériség (C típus) magvát jogi értelemben a hűbérúr és a hűbéres (vazallus) közötti viszony képezte. Ennek gyökerét a vazallus felajánlkozása, az úr ol-talmába való belépése jelentette (*se commendare – commendatio*), amelyet később meghatározott formában, az ún. homagiummal fejeztek ki, mikor a vazallus összetett kezét az úr szétnyitott kezei közé helyezte, az úr pedig összefogta azt. A homagiumhoz hűségeskü is járult, amely a felek kölcsönös hűségkötelezettségét megalapozta. E kapcsolatból fakadóan a vazallus hűbéri szolgálattal, tanáccsal és segítségnyújtással, tipikusan azonban katonai szolgálattal tartozott urának, amelyért cserébe a hűbérúr védelmet és eltartást nyújtott hűbéresének. A *commendatio* és a hűségeskü által a felek között szerződéses alapú jogi kötelek keletkezett. (A hűbérviszony személyi eleme.) Annak érdekében, hogy a vazallus urának szolgálni tudjon, egy idő után szokásba jött, hogy a hűbérúr az eltartást nem pusztán természetben és közvetlenül, saját házában, udvarában nyújtotta, hanem valamilyen vagyontárgyat, többnyire földbirtokot adott vazallusának, amelyet *beneficium*nak neveztek. (A hűbérviszony dologi eleme.) A *beneficium* révén a hűbéres használati jogot szerzett a földbirtok felett; azt urának engedélye nélkül el nem idegeníthette, át sem örökíthette, a személyi hűség és a dologi juttatás eredetileg egymástól független intézménye ugyanis a Karolingok idejére szorosan összefonódott egymással: a hűbérúr a neki személyileg lekötöztetett vazallusnak adott *beneficium*ot, amely e személyi kapcsolat megszűnte esetén visszajárt az úrnak. Mégis, a gyakorlatban egyre inkább előfordult, hogy a hűbérúr elhunyt hűbérese fiának kommandációját is fogadta, ha méltónak találta, s így az apa *beneficiuma* átszállt fiára is. Ez a 9. századra szinte szabályszerűvé vált: a fiúnak, ha nem is a *beneficium* öröklésére, de arra igénye nyílt, hogy apjának helyébe lépjen. Az imént vázolt klasszikus hűbérviszony lassan az egész társadalmat átható szisztémává vált, beleértve a király és az előkelők kapcsolatát is. A legfőbb tisztségviselők a király hűbéresei voltak, akiknek szintén megvoltak a maguk vazallusai, így kialakult egy hierarchikus rendszer, amelyet hűbéri láncnak neveznek. Hűbéri viszony csak a közvet-

⁹¹⁷ WICKHAM, különösen 29–30., 41., 46.

lenül szomszédos láncszemek között állt fenn, az úr és vazallusának vazallusa (alvazallus) között nem volt jogi kapcsolat.⁹¹⁸

François Louis Ganshof szerint a klasszikus hűbériség az egykori frank birodalom területén keletkezett államokban, így Franciaországban, a Burgundi Királyságban és – kevésbé kifejlődve – a délnémet területeken már a 10–11. században annyira elterjedt, hogy majdnem minden hadra fogható és harci ménnel, illetve valamilyen birtokkal rendelkező szabad ember hűbéri kötelekben állt, bár a vazallusi kapcsolatok gyakorisága vidékenként különböző volt.⁹¹⁹ Ezzel szemben Susan Reynolds nemrég komoly kritikát fogalmazott meg és általában tagadva a vazallitás hangsúlyos voltát a korai időszakban, azt inkább a tudós jog későbbi kreációjának tartotta, a hűbériség kifejlődését pedig a 12. század végére és a 13. század elejére, Németország tekintetében még későbbre tette.⁹²⁰ Susan Reynolds kritikus megközelítését a tudományos közvélemény csak részben fogadta el, s megerősítette, hogy a vazallusi kapcsolat és a beneficiális juttatás német területeken már a 8. században felbukkant, az Ottók és Száliak idején nemcsak a király és a főnemesség között, hanem a társadalom alsóbb szintjén is használatos volt (ha a nemesi saját birtok, allódiium mellett nem is volt még hangsúlyosnak nevezhető), a 13. századi jogkönyvekben pedig, főként a Szász-tükörben és a Svábtükörben, alapjában véve a tényleges viszonyoknak megfelelően írták le.⁹²¹

Az Árpádok királysága idején tehát már mindenesetre létező struktúra volt a hűbériség Európa nyugati térfelén, nemcsak az egykori Karoling birodalom nyugati vidékein, hanem Itáliában és a közelebb eső német területeken is. E részekről később szét is sugárzott, a normann hódítás után Angliába, a reconquista nyomán korlátozott mértékben Spanyolországba, a németeken keresztül a szomszédos szláv államok egy részébe, sőt, a keresztes háborúkkal bizonyos mértékig a Jeruzsálemi Királyságba, a Latin Császárságba és a többi latin fejedelemségbe is, azzal, hogy a feudo-vazallikus intézmények e területeken többnyire sajátos, módosult formában jelentkeztek.⁹²²

⁹¹⁸ A nyugati hűbériség lényegére, illetve a fenti összefoglalóra lásd: GANSHOF i. m., különösen XIV–XVI., 4–8., 13., 36–51., 86–107., 144.; továbbá DIESTELKAMP.

⁹¹⁹ GANSHOF i. m. 67.

⁹²⁰ REYNOLDS. Összefoglalóan 73–74., 256–257., 473–474., 476–478.

⁹²¹ DILCHER. 268–269., 271–272., 276., 300–303.

⁹²² GANSHOF i. m. 65–67.

2.3. 'Hűbéries színezetű' intézmények az Árpád-kori Magyarországon

Magyarország e tekintetben kilógott a sorból. Az Árpádok királyságában ugyanis a klasszikus hűbériség nem vált társadalomformáló tényezővé, nem létezett kiterjedt beneficiális adományrendszer, csak főszabályként az érdemek utólagos jutalmazására szolgáló (bár további szolgáltatokra is buzdító), örökbe adott birtokjuttatások.⁹²³ A kérdést a maga mélységében kutatók többnyire csak „hűbéries színezetű” intézményeket mutattak ki, a nyugati hűbériség egy-egy elemét találták meg. Így például Szeffű Gyula a *familiaritás* kapcsán megállapította, hogy a királyi famíliában szolgálók ugyan személyes hűséggel viszonyultak királyukhoz, de a kapcsolat egésze, az uralkodó familiárisának feladatköre meghatározatlan maradt. A magánurak katonáskodó és udvari szolgálatot ellátó familiárisai szintén ilyen meghatározatlan, bár szabad akaratból keletkezett viszonyban álltak urukkal, akitől azonban elsősorban eltartást kaptak, birtokot csak a 13. századtól, s azt is inkább csak utólagos (esetenként előzetes), nem kötelező, szerződésileg meg nem állapított jutalomként. A familiáris pozíciója nem vált örökletessé. A kapcsolat tehát nem hűbéri, inkább patrimonális volt (bár fejlődése a hűbéri irányba tartott); az állami struktúra sem ment át a hűbéri fejlődésen.⁹²⁴

Bónis György a hazai viszonyok hűbéri elemeit kutatva szintén negatív eredményre jutott. A *király és a királyi serviensek* viszonyát vizsgálva megállapította, hogy e kapcsolatból a személyesség és a szerződéses meghatározottság egyaránt hiányzott, a hűségkötelezettség pedig nem volt kölcsönös, mivel a király nem hűbéri alapon, hanem uralkodói jogon várt hűséget és szolgálatot mindenkitől. A hűbériség dologi eleme sem valósult meg e relációban, mivel a magyar nemesi birtok allódiumszerű volt, nem beneficiális. Az *egyházi nemesek*, akiket valamely főpap fogadott fel saját szolgálatára, olykor birtokjuttatásban is részesültek, s e jótétemény fejében vállalták az új állapotukkal járó szolgálatokat. Esetükben felfedezhető az 'örökletesség' is, amelynek értelmében az egyház szolgálatában álló személy utódjaira is átörököltette helyzetét és birtokát, az örökösnek pedig nem kellett megújítania elődje hűségigéretét. Ez kétségkívül hasonló volt a nyugati hűbériségben is megtalálható örökletességhez, azonban

⁹²³ HINTZE 102.; VÁCZY (1932) 370–372., 380., 387. (a hűbéri felfogás képviselőivel, HÓMAN BÁLINTTAL és ECKHART FERENCCEL szemben); VÁCZY (1935) 44–45.; DEÉR (1938) i. m. 103.; általánosítva, s elsősorban a weberi ideáltipikus hűbériség-fogalmat alapul véve BÓNIS (1947) 89. A későbbi marxista történetírás feudalizmusról elsősorban annak fent jelzett, A típusú értelemben beszél, lásd pl.: SZENTMIKLÓSY 66.; MOLNÁR 178.; LEDERER (1959) 7–8.

⁹²⁴ SZEKFŰ 15–18., 27., 32–34., 44–45., 111–112.

épp a hűbérvizony eredetileg személyes, az úr és a vazallus életére szóló jellege hiányzott a kapcsolatból. A viszony szerződéses meghatározottsága is csonka maradt, kölcsönös hűségről sem volt szó. A *familiaritás* tekintetében Bónis is kifejtette, hogy ez az alapvetően patrimonális jellegű viszony a hűbéri szerződéses kötelék irányába fejlődött, sőt, a 14. századtól egyfajta lépcsőzetességet is kialakult (a magánuraknak szolgáló официálisok is rendelkeztek saját szolgasereggel), de a személyes viszonyok e láncolata és a szolgálatban állók birtokai között nem volt összefüggés. Sem a láncolat csúcán (a király és az országnagyok között) nem volt hűbéri a kapcsolat, sem a hierarchia alacsonyabb szintjein. Bónis hasonlóan negatív következtetést fogalmazott meg a *jobbágy*ság és a *helyi nemesség* viszonyait tekintve is.⁹²⁵

2.4. Bizánci ‘feudális’ intézmények: *pronoia*, *kharisztikion*, *liziosz*, *exkusszeia*, ‘*appanage*’

A nyugati hűbéri modell tehát nem valósult meg Magyarországon, a különböző társadalmi kapcsolatok legfeljebb egyes elemeit hordozták annak a képletnek, amely Nyugat-Európában általánosan elterjedt, és az állam felépítésében is sok tekintetben érvényre jutott. Ez a megállapítás – a hűbériség klasszikus modelljének hiánya – Bizáncre is vonatkoztatható.⁹²⁶ A kutatás azonban a keleti impérium fejlődésében is görcsöve alá vont olyan jelenségeket, amelyek bizonyos szempontból hasonlóak a nyugat-európai hűbéri intézményekhez.⁹²⁷ Ezek közül a legfontosabb, a nyugati *beneficium*mal párhuzamba állítható, a 11., újabb kutatások szerint a 12. században felbukkanó, ám szélesebb körű gyakorlattá csak a 13. századtól váló *pronoia* (πρόνοια) volt,⁹²⁸ valamely földterület átengedése a császár részéről, a hozzá tartozó szabad parasztokkal, szolgálataikkal, valamint a tőlük befolyó adókkal és esetleges bérleti díjakkal együtt. (A nyugati hűbériségben szokásos kölcsönös hűség a *pronoia*nál nem jelent meg.) Az ado-

⁹²⁵ BÓNIS (1947) i. m. 124–130., 149., 153., 160–161., 191., 225., 230–231., 242., 249., 274.

⁹²⁶ Vö. SCHREINER i. m. 280–281. (Ő a feudalizmus Hintze-féle meghatározásából indult ki.)

⁹²⁷ Ezen intézményekre, valamint a bizánci feudalizmus társadalmi hátterére lásd: VASILIEV; DÖLGER (1960b); MAKSIMOVIĆ (1989).

⁹²⁸ A *pronoia* fejlődésének kezdeti szakaszát OSTROGORSKY (1954) 22–23. a 11. század hetvenes éveire tette, Hohlweg szerint azonban ma ismert, valódi értelmében csak a 12. századtól, I. (Komnénosz) Mánueltól használták – vö. HOHLWEG i. m., összefoglalón 307–308. A *pronoia*ra és a bizánci feudalizmusra lásd még: OSTROGORSKY (1963) 292–293., 325–326., 371., 413., SCHREINER i. m. 275–276.

mányt az uralkodó eredetileg élethossziglan adta, főként már teljesített, vagy utóbb teljesítendő katonai szolgálat fejében. A jogosult a földterületet nem idegeníthette el, át sem ruházhatta, halála után visszazállt az uralkodóra. VIII. (Palaiologosz) Mihály idejétől azonban előfordult, s a 14–15. században gyakrabban megtörtént, hogy a pronoíát több generációra adták, bár ez szabállyá sosem vált.⁹²⁹ Az intézmény rokon vonásokat mutat egy korábbi szokással,⁹³⁰ a *kharisztikion*-adományal (χαριστίκιον), amely monostorok és monostori birtokok átadását jelentette világi személyeknek igazgatás céljára, eleinte egyháziak, később a császár részéről. A juttatással az adományos megkapta a monostor összes bevételeit, de biztosítania kellett az épületek fenntartását és a szerzetesek eltartását.⁹³¹

A hűbériség egy vonása jelent meg keleten akkor is, amikor a császár nyugati mintájú személyes kötelékbe lépett bizonyos nyugat-európai előkelőségekkel, akiket a bizánciak λίγιος-nak (*ligius*) neveztek. Az első ilyen eset I. (Komnénosz) Alexiosz idején történt, akinek a keresztesekkel érkező, majd Bizánccal szembe forduló, de a harcban alul maradt Bohemund normann fejedelem 1108-ban esküvel vállalta, hogy a császár szolgálatába lép, hozzá hűséges lesz, s mint vazallus, segítségére lesz a birodalom összes ellenségeivel szemben. Ezáltal Bohemund λίγιος ἄνθρωπος-szá vált, s cserébe, mint birodalmi hűbért megkapta (illetve megtarthatta) az Antiokhiai Fejedelemséget. A történet és az eskü jól mutatja, hogy a bizánciak ismerték a nyugati hűbéri viszonyt, annak legtöbb jellemzője itt is megtalálható volt (szabad akaratból kötött szerződés, hűségfogadalom a vazallus részéről, a belőle fakadó segítségnyújtási kötelezettség és a hűbéri birtokjuttatás az úrtól – az uralkodó, mint hűbérúr, egyéb kötelessége azonban nem tűnik ki belőle). A 12–13. században a bizánci császár másokkal is létesített ilyen kivételes köteléket, a Palaiologoszok idején azonban a kifejezés elvesztette eredeti értelmét, a forrásokban is egyre ritkábban szerepel.⁹³²

A nyugati *beneficium*nak megfelelő tethető *pronoia* és a személyes hűségkötelezettséggel tartozó *liziosz* mellett szokás említeni két további intézményt is, amelyek nem a szorosan vett hűbéri kapcsolattal álltak összefüggésben, hanem inkább a nyugaton is bekövetkező feudális széttagolódást, a közpon-

⁹²⁹ BARTUSIS (1991f).

⁹³⁰ A 11. században a *kharisztikion* és *pronoia* kifejezések még egymás szinonimái voltak – HOHLWEG 308.

⁹³¹ VASILIEV i. m. 587.; OSTROGORSKY (1963) i. m. 326.

⁹³² A kérdéskörre lásd: FERLUGA, Bohemond esküjére 99–105.; BARTUSIS (1991e); a történet hátterére: OSTROGORSKY (1963) i. m. 320–322.

ti hatalom széttöredezését fejezték ki. Ilyen volt a nyugati immunitás párja, az ἐξκουσσειά, amely a 10. századtól kezdve bizonyos gazdasági javakat terhelő adók alóli mentességet jelentett azok – eleinte főleg egyházi, később világi – gazdája számára, ezzel összefüggésben az állami hatóságok birtokra való belépése elleni védelmet, és ritkán, bár a 14–15. században gyakrabban, igazságszolgáltatási jogot az ott élő parasztok felett.⁹³³

Az *exkusszeián* kívül említendő a nyugati előképekkel szintén rendelkező, modern terminológiában *'appanage'* műszóval jelölt, az uralkodó családtagja, elsősorban kisebbik fia számára történő területátadás is, amely birtokosa számára saját bíraskodást, hadsereget és pénzügyi rendszert, végső soron önálló igazgatást biztosított. Akárcsak a középkori Franciaországban, a juttatás célja itt is az volt, hogy a császár ifjabb fia, illetve más családtagjai számára megfelelő megélhetést nyújtson, valamint hogy a jogosulton keresztül biztosítsa az általa irányított terület császári fennhatóságát, birodalmi központhoz kötését (a későbbi fejlődésben ez utóbbi épp az ellenkezőjére fordult). A gondolat, hogy a birodalmat ily módon több adminisztratív kerületre osszák az uralkodó dinasztia hercegei között, VIII. (Palaiologosz) Mihály alatt vetődött fel először, általános gyakorlattá azonban csak a 14. században vált, mikor a Bizáncnál megmaradt területek jórészét (Trákiát, Thesszalonikét Makedóniával, Tesszáliát és Móreát) a császárok kisebb fiai birtokolták. Örökletessé azonban e területek és adminisztratív funkciók sem váltak.⁹³⁴

2.5. *Pronoia Magyarországon?*

Ezek tehát azok az intézmények, amelyeket párhuzamba szoktak állítani a nyugati hűbériséggel, illetve a feudális széttagolódással. A magyar és bizánci feudalizmus esetleges összefüggése kapcsán közülük elsősorban a pronoia-birtok és az immunitás tarthat számot további érdeklődésünkre.⁹³⁵ Az előbbi kapcsán

⁹³³ Összefoglalóan tárgyalja az intézményt OSTROGORSKY (1958) igazságszolgáltatási oldalát a 236. oldaltól. Az *exkusszeiá*hoz tartozó iurisdictionis jogok terjedelme, sőt léte azonban vitatott – vö. SCHREINER i. m. 275.; BARTUSIS (1991b), (1991c) és (1991d).

⁹³⁴ Az *appanage*-rendszerre lásd: BARKER. A nyugati intézménytől való különbözőséget egyrészt abban látja, hogy a bizánci *appanage* nem elsősorban tulajdonosi, inkább adminisztratív jellegű hatalmat adott a jogosultnak, másrészt az örökletesség hiányában – 119–120. Lásd még: BARTUSIS (1991a).

⁹³⁵ Az *appanage*-rendszer kései bizánci elterjedése, a liziosz-kapcsolat pedig kivételes, alapvetően néhány nyugati előkelőségre korlátozódó volta miatt nem jön számításba.

– mint főntebb utaltunk rá – Horváth János feltételezte, hogy Anonymus, ismervén a nyugati hűbéri juttatás és a magyar birtokadomány közti különbséget, szándékosan használta inkább a *‘curam condonare’* kifejezést a görög *‘ἀνέθετο πρόνοιαν’* fordításaként, mikor a Gesta 18. fejezetében megírta Bors vezér történetét, aki megkapta Árpádtól az általa meghódított terület feletti hatalmat s az ott emelt vár ispánjává tétetett. Ez az átadás ugyanis nem öltötte sem az Árpád-kori gyakorlatban szokásos, utólagos jutalom gyanánt és saját örökös tulajdonba adott birtokjuttatás, sem pedig nyugati hűbéri szerződés formáját, hanem meghatározatlan, elsősorban katonai védelmi célú, élethossziglani és személyhez kötött átadás volt, s így inkább a bizánci *pronoia*ra hasonlított.⁹³⁶ Horváth kifejtette továbbá, hogy Modrus vármegyének III. Béla által katonai szolgálat fejében, örök időkre történt eladományozása 1193-ban szintén egy *pronoia*hoz hasonló szerződés volt.⁹³⁷ P. mester az ilyen birtokadományok ismeretében vetítette vissza korának jelenségét Árpád idejébe.

A Bors vezér adományát leíró *‘curam condonavit’* kifejezés tekintetében utóbb Kapitánffy István mutatott rá, hogy ha Anonymus tényleg az *‘ἀνέθετο πρόνοιαν’* kölcsönfordítását akarta volna alkalmazni, akkor inkább az *ἀναθετο, ἀνατίθημι* igének jobban megfelelő *imponere* (vagy *superponere*), a *πρόνοια* helyett pedig a *providentia* szót használta volna. Megállapította azt is, hogy a *curam condonare* szókapcsolathoz hasonló fordulatok nemcsak a Szentírásban, de közel egykorú forrásban is megtalálhatók,⁹³⁸ így a kifejezés a középkori latinon belül is létrejöhetett, nem feltétlenül van szó görög átvételről. Kapitánffy utalt végül arra is, hogy Anonymus, fontosnak tartván kiemelni kora birtokos nemzetségeinek egy-egy honfoglaláskori ősre visszavezethető jogcímét, alig ha használta volna egy olyan bizánci intézmény nevének tükörfordítását, amely csak meghatározott időre, általában a kedvezményezett haláláig szóló adományt jelentett.⁹³⁹ P. mester tehát valószínűleg nem a *pronoia*ból indult ki, mikor a Borsnak tett juttatást az említett szókapcsolattal fejezte ki.

Modrus megye eladományozása tekintetében hasonló aggály merül fel. Kétségtelen, hogy a Horvátország északi részén, az Adriai-tenger és a Kapela-

⁹³⁶ HORVÁTH (1969) i. m. 26–28. Az anonymusi részlet: „Dux vero pro beneficio suo Borsum in eodem castro comitem constituit et totam curam illius partis sibi condonavit.” SRH I. köt. 59.

⁹³⁷ Uo. 28–32.

⁹³⁸ A német birodalomnak a keresztes háborúba vonuló Barbarossa Frigyes által fiára történő átruházásának kifejezésére: *curam imperii committere* – Anonymusnál Borsra: *curam illius partis condonare* – KAPITÁNYFY (2003) i. m. 85.

⁹³⁹ Uo. 86.

hegység között fekvő terület igen közel volt a sokáig bizánci uralom alatt élő balkáni népekhez és Dalmáciához is, ahol *pronoia* adományok is előfordultak '*pronia*' néven.⁹⁴⁰ Horváth János példaként hozza azt a Velence és a Frangepán család között 1163-ban kötött megállapodást is, amelynek értelmében a Frangepánok védelmi kötelezettség fejében élethossziglan megkapták a dalmáciai Veglia megyét.⁹⁴¹ E déli vidéken tehát feltehetően ismerték a bizánci *pronoia* intézményét. III. Bélának a szintén Frangepán családhoz tartozó Bertalan ispánnak tett adománya azonban világosan örök birtokról szólt. Még arra az esetre is rendelkezett, ha az ispán utód nélkül hunyna el: ekkor Bertalan testvéreinek fiai közül az egyik lett volna jogosult a föld háborítatlan birtoklására.⁹⁴² Egyébként a *pronoia* szokásos többi elemei megtalálhatók: a földet az ispán összes tartozékaival és minden jövedelmével együtt kapta, katonai szolgálat fejében, ti. azzal a feltétellel, hogy a jogosult a királyi hadseregben az ország határain belül tíz, azon kívül pedig négy páncélossal fog szolgálni.⁹⁴³ Sajátosan keverednek tehát benne az Árpádok alatt szokásos, örökös királyi adománybirtok és a katonai szolgálathoz kötött *pronoia* jellemzői.⁹⁴⁴ Ha tehát III. Béla ismerte is a bizánci *pronoia* intézményét, s ezt esetleg szem előtt tartotta Modrus megye eladományozásakor, azt nem a maga tiszta formájában valósította meg, hanem a magyar hagyománynak megfelelő örökletességgel vegyített formában. Ha szándéka az eredeti bizánci *pronoia* meghonosítására irányult volna, kézenfekvő lett volna az is, hogy az oklevélben annak görög műszavát használják.

A nem örökletes királyi adomány tipikus formája, a *honorral*, tisztséggel járó birtok csak a 14. században fejlődött ki Magyarországon. *Honor*-birtokot ispánok és más tisztviselők (az ország bárói) kaptak, a juttatás az általuk betöltött funkcióval járt, azonban csak az uralkodó tetszése tartamára, ezért sza-

⁹⁴⁰ A Horváth által idézett szótár – BARTAL – azonban erre csak 15. századi példákat hoz: HORVÁTH (1969) i. m. 28.

⁹⁴¹ Uo. 29–30. Az adomány teljes szövege: CD Arp. cont. XI. köt. 39–41.

⁹⁴² „...Attendentes itaque oculo benigniori sinceritate ac deuocionem dilecti ac fidelis nostri comitis Bartholomei, totam terram pertinentem ad comitatum Modrus, ei cum pertinentiis et totis redditibus ei et heredibus suis iure hereditario contulimus, perpetuis temporibus possidendam... si iamdictus comes absque prole ingrederetur uiam carnis uniuerse, unus ex filiis fratrum ipsius eodem conuentionis modo obseruato, sub nostre serenitatis dominio terram tranquille possideat, et quiete...” Árp. Okl. 91.

⁹⁴³ „...tali pactionis interuentu, quod prenomatus comes in exercitu serenitatis nostre infra limites regni cum decem loricis in recompensatione suscepti beneficii nobis asistat. Extra regnum uero cum quatuor loricis nobis seruiat...” Uo.

⁹⁴⁴ Ebben az időben még nem alakult ki Bizáncban a *pronoia*-adomány átörökítésének lehetősége.

bályszerű adománylevelet sem állítottak ki róla. Az sem biztos, csak feltételezhető, hogy a *honorral* járó javakat valamilyen szolgálat terhelte.⁹⁴⁵ A kifejezés nyugatról kölcsönzött volta és a jogviszony időtartamának, a kedvezményezett ellenszolgáltatásának meghatározatlansága mindenesetre valószínűtlenné teszi, hogy a bizánci *pronoia* valamiféle magyarországi változatáról lenne szó.

2.6. Immunitás és *exkusszeia*

A Modrus megye eladományozásáról szóló oklevél azonban egy másik feudális intézmény, az *immunitás* kapcsán is említésre méltó. Béla ti. azt is elrendelte, hogy a terület valamennyi lakosa csak saját ura (Bertalan ispán) joghatósága alá tartozzon, s a bán csak akkor rendelkezzen *iurisdictió*val, ha ott tartózkodik. Ha az ispán megtagadná az igazságszolgáltatást és a panasz a bán elé jutna, akkor az ispán öelötte köteles számot adni embereiért.⁹⁴⁶ Ez az igazságszolgáltatási privilégium volt Magyarországon az első világi uraságnak adott immunitás. Egyházi megfelelője már a pannonhalmi apátság alapítólevelében felbukkant, kizárva az apátsághoz tartozó személyek és vagyontárgyak ügyeibe való bármilyen (akár jogszolgáltatási) beavatkozást más egyházi és világi előkelőségek részéről, ezen ügyek elintézését az apátnak tartva fenn.⁹⁴⁷ A szakirodalomban azonban vitatott, hogy az egyházaknak ezen egy kivételtől eltekintve volt-e igazságszolgáltatási immunitásuk az Árpád-királyság első felében. Váczy Péter szerint nem, s az intézmény csak III. Istvánnak 1166-ban a dalmátfehérvári Szent János monostor számára adott bírói mentességével támadt fel újra.⁹⁴⁸ Utóbb Bónis György – részben Pleidell Ambrus véleménye nyomán – úgy foglalt állást, hogy az egyházak valaminő mentesítését a kereszténységgel együtt

⁹⁴⁵ ENGEL (1981) 86–95.

⁹⁴⁶ „Preterea uolumus et regia auctoritate decernimus, quod omnes homines de terra illa nullius iudicio assistere teneantur, nisi proprii domini, tamen si banus in eadem terra presens fuerit, quamdiu presens fuerit, iudicandi habeat potestatem, sed alias eos determinari non faciat. Verumtamen dominus eorum si de hominibus suis aduersariis eorum iusticiam facere noluerit, et querela ante banum peruenerit, pro hominibus suis ante banum in solo tali casu teneatur respondere...” Árp. Okl. 91.

⁹⁴⁷ Árp. Okl. 20. Sajátos immunitás volt végső soron a veszprémvölgyi monostor fent tárgyalt érseki jellege is.

⁹⁴⁸ VÁCZY (1931) 21–22., 33. „Praeterea ob peccatorum nostrorum remissionem nos eis concedimus, ut quoscunque hospites ad inhabitandas terras illas de quibuscunque locis inducere poterint, a nemine, nisi a fratribus, et eorum praepositis iudicentur.” FEJÉR CD II. köt. 176.

át kellett vennünk, az immunitás forrását azonban a korai időszakban nem elsősorban valamely privilégium képezte, hanem az, hogy a püspökségek és prépostságok, mint királyi egyházak eleve ki voltak vonva az ispán ítélkezése alól, a király *iusdictiós* jogát pedig – a király jogán – az egyházi előljáró gyakorolta. Az egyház függetlenségét célzó gregoriánus reform után az előljáró e felhatalmazottsága már egészen más színben, az egyház önálló hatalmának elemeként jelent meg, a 13. században pedig rendi joggá vált.⁹⁴⁹

Bizáncban feltehetőleg szintén előbb egyházi birtokok, főként monostorok nyertek a császártól igazságszolgáltatási exkusszeiát. A Georg Ostrogorsky által hozott erre vonatkozó első, szórványos adatok a 11. század második feléből valók.⁹⁵⁰ Tekintve azonban, hogy az egyházi birtokok immunitását illetően Szent István korától kezdve valószínűsíthető egyfajta folyamatosság, s az egyház e jogának biztosítására irányuló törekvések a nyugati fejlődésben is jelen voltak,⁹⁵¹ nem feltétlenül kell bizánci kölcsönzésre gondolnunk, még ha III. István említett privilégiumának kedvezményezettje, a dalmátfehérvári Szent János monostor az ország déli vidékén, tehát a bizánci kulturális szféra közelében helyezkedett is el.⁹⁵²

A Modrus vármegye eladományozásakor Bertalan comesnek biztosított igazságszolgáltatási immunitás, mint első, világi jogosultnak adott ilyen privilégium szintén a keleti érdekszférához közeli területen bukkant fel 1193-ban. Georg Ostrogorsky a bizánci világi birtokosoknak a földjükön élők feletti bíraskodási jogosultságának bizonyítására is elsőként 11. századi példákat említ, ezek azonban csak közvetett bizonyítékokon nyugszanak. A León Kefalasz földbirtokának juttatott császári privilégium csak igazgatási immunitásról szól, melynek értelmében a makedóniai thema helyett Kefalasz hatalma alá tartozik a terület adminisztrációja. Hogy ebbe a bíraskodás is beletartozott, csak feltételezhető. A Mikhaél Attaleiatész birtokainak adott kiváltságok csak azt tiltották meg, hogy bizonyos méltóságok és funkcionáriusok (köztük bírák) belépjenek, a bíraskodási hatáskörrel azonban nem rendelkeztek. Végül Mikhaél Psellosz levelei, melyeket Trákia és Makedónia bírójának, valamint Abüdosz sztratégoszának

⁹⁴⁹ BÓNIS (1947) i. m. 145–147.; PLEIDELL i. m. Az Aranybulla és 1231-es megújítása már általánosságban mondta ki, hogy a megyéispánok ne ítélkezzenek a serviensek birtokai és az egyházak falvai felett, csak pénz- és tizedügyekben (V. cikk: „Comites parochiani predia servientum non discutiant nisi in causa monetarum et decimarum.”) – BA 25.

⁹⁵⁰ OSTROGORSKY (1958) i. m. 237–241.

⁹⁵¹ VÁCZY (1931) i. m. 20.

⁹⁵² VÁCZY szláv hatást gyanít – uo. 33–34.

írt, felpanaszolva, hogy a themahadosztály parancsnoka, a turmakhosz kisajátítja az ő igazságszolgáltatási kompetenciáját, éppen azt bizonyítja, hogy a központi hatalom képviselője jogellenesnek tartotta a helyi vezető bíraskodását.⁹⁵³ Az ezt követően felhozott példák már 14. századiak és egyházi intézmények immunitásáról szólnak. A Bertalan comesnek adott világi igazságszolgáltatási immunitás lehetséges bizánci előképei tehát kétségesek, de legalábbis kisszámúak; Bizáncban egyébként is elsősorban pénzügyi (adóügyi) kiváltságot értettek az *exkusszeia* alatt.⁹⁵⁴ Az 1193 után magyar világiaknak adott bíraskodási jogok így nem feltétlenül magyarázandók külföldi minta átvételével; a nagybirtoikos osztály megerősödése, renddé alakulása önmagában is ezen immunitás-jogok elterjedése irányába hatott.⁹⁵⁵

2.7. Következtetés

Összefoglalva: igaz tehát, hogy a nyugati típusú hűbériség a maga klasszikus formájában sem Magyarországon, sem Bizáncban nem alakult ki, a magyar fejlődés azonban nem magyarázható a keleti modell követésével, hiszen nálunk a bizánci feudalizmust jellemző intézmények sem jelentkeztek a maguk tiszta formájában. A nyugati úttól való eltérésnek oka lehetett a király uralmának karizmatikus megalapozottsága, hatalmának ebből fakadó terjedelme, melynek folytán nem volt szüksége arra, hogy közvetlen környezetével, az ország előkelőivel való viszonyát hűbérjogi hűségkötelékké alakítsa. A kapcsolat – legalábbis az Árpád-királyság első felében – megőrizte személyes, patrimonális jellegét. Utóbb – mint Bónis György rámutatott – a király házából kiváló nagyurak is ennek mintájára alakították ki saját magánuralmukat,⁹⁵⁶ alattvalóikhoz fűződő viszonyukat, amelyben hűbérries elemek idővel feltűntek ugyan, a nyugati vazallitás eszméje azonban nem hatotta át azt.

⁹⁵³ OSTROGORSKY (1958) i. m. 241–242.

⁹⁵⁴ OSTROGORSKY is elismeri – uo. 245–246. Szintén a bizánci immunitás elsősorban pénzügyi, s nem igazságszolgáltatási jellegére hívja föl a figyelmet KAZHDAN (1993) 97.

⁹⁵⁵ VÁCZY (1931) i. m. 37.; BÓNIS (1947) i. m. 166.

⁹⁵⁶ BÓNIS (1947) i. m. 144.

ÖSSZEGZÉS

I. A bizánci kultúra közvetítő tényezői

A bizánci kultúrát közvetítő különböző tényezők között elsősorban a keleti egyház magyarországi jelenlétének és a két ország közötti politikai-dinasztikus kapcsolatoknak lehetett döntő jelentősége. Előbbi tekintetében említést érdemel a vándorló, majd letelepedő magyarság egyes vezetőinek megkeresztelése, a görögkeleti missziós püspökség térítő tevékenysége, valamint az államalapítást követő görög monostoralapítások szerepe. A görögkeleti egyház magyarországi virágkora nagyjából a 13. század első harmadáig tartott. A magyar–bizánci politikai kapcsolatok között említendők a két ország között gyakorta fennállt katonai szövetségek, eseti együttműködések, melyek közül kiemelkedik I. (Komnénosz) Mánuel és III. Béla időszaka; jelentős szerepe lehetett azonban a bizánci és magyar uralkodóházak közötti házassági kapcsolatoknak is. A keleti kultúra kisugárzását tanúsítják végül egyes bizánci jegyeket viselő tárgyi emlékeink is, amelyek részben zsákmányolás vagy kereskedelem révén kerültek az országba (személyes használati és dísz tárgyak), részben azonban helyben készültek (építészeti maradványok).

II. Bizánci jogforrások

A közép-bizánci korszak mind világi, mind egyházi jogalkotását tekintve gazdag időszaknak mondható. Jusztinianosz 6. századi nagy összefoglalóját – azt továbbra is alapul véve – számos, a gyakorlat igényeire szabott kisebb, görög nyelvű törvénymű és magángyűjtemény követte. Később, a ‘makedón reneszánsz’ idején elkészült a jusztinianoszi kodifikáció szinte teljes egészének görög fordítása is. Az így keletkezett legfontosabb közép-bizánci törvényművek, illetve jogkönyvek (*Eklogé, Eiszagógé, Basziliká, Prokheirosz Nomosz*) utóbb számos változatban éltek tovább. Az egyházi jog terén a 9. századra lényegében teljessé vált a később hivatalos forrásnak elismert egyetemes és helyi zsina-

tok jogalkotása, amelyet – esetenként a császári eredetű, de egyházi kérdésekre vonatkozó joganyaggal együtt – különböző gyűjteményekbe foglaltak. Ezt utóbb a konstantinápolyi ún. *endémusza* zsinatok kiegészítették, s a 12. századtól a nagy keleti egyházjogászok tudományosan feldolgozták, terjedelmes kommentárokkal látták el. Témánk szempontjából figyelmet érdemel azonban az a körülmény, hogy az említett jogforrások közül Bizáncon kívül többnyire kicsi, könnyen kezelhető jogkönyvek és egyéb kollekciók hatottak leginkább (a világi jog terén az *Eklogé*, a *Földművestörvény* és a *Prokheirosz Nomosz*; az egyházi jog terén az ún. *Collectio L titulorum* és a *Collectio LXXXVII capitulorum*; a *Nomocanon XIV titulorum* csak a 12. század végétől, részlegesen). Egy-egy jogkönyv régi volta nem jelentette automatikusan a gyakorlati használatból való eltűnését. A középkori magyar joganyaggal való összevetés tekintetében ezért elsősorban az említett kisebb jogkönyvek tekinthetők relevánsnak, a *Baszilika* figyelembevétele összefoglaló jellege miatt indokolt. Az egyházi jogból az annak törzsanyagát képező normák, tehát az ún. apostoli, továbbá a keleti egyház által jogforrásként elismert egyetemes és helyi zsinati kánonok (s a szent atyák kánonjai) a legjelentősebbek; egyes speciális kérdések tárgyalásánál célszerű azonban figyelembe venni a vonatkozó császári jogalkotást is (ha van ilyen).

III. Magyar jogforrások (törvények, oklevelek)

A bizánci jogforrások gazdagságával ellentétben szembeűnő a fennmaradt korabeli magyar joganyag csekély volta. Szent Istvántól két dekrétum (és az Intelmek), Szent Lászlótól két törvény és az ún. Szabolcsi Zsinat, Könyves Kálmán korából további két dekrétum és két esztergomi zsinat anyaga maradt ránk. A III. István idején tartott III. Esztergomi Zsinat határozatainak kívül még az Aranybulla és annak 1231-es megújítása esik időben az általunk vizsgált időszakba. Első ránézésére kevés bizánci hatást mutatnak; pusztán a Szent László II. dekrétumában említett bizánci pénz, a *nomiszma* tűnik föl, mint keleti elem, bár erre a fizetőeszközre utalnak Szent István törvényei is, mikor szankcióként aranypénzben (*pensa auri*) fizetendő büntetést írnak elő. A bizánci *nomiszma* világi jogalkotásunkban való fölbukkanása mindenesetre a keleti anyagi kultúra egy elemének hazai megjelenését mutatja.

Hasonló a helyzet fennmaradt okleveleink tekintetében is. Bár az államalapítást követő első évszázadot még az oklevél-stílusok sokfélesége jellemzi, a későbbiekben a nyugati jellemzők váltak túlnyomóvá. Kivételt képez a veszprémvölgyi monostor Szent Istvántól származó, görög nyelvű alapítólevele,

amelyet Kálmán-kori átíratából ismerünk. Egyszerű stílusa, felépítése, továbbá a végén található átokformula a keleti, de legalábbis balkáni görög minta követésére utal. A monostor érseki jellegében a keleti egyházban szokásos *szttauropégia*-kiváltság köszön vissza, amellyel a hazai görög monostorok közül több is rendelkezett. Ebben az oklevélben jelentkezik először a bizánci eredetű füstpénzadó is (*kapnikon*), az első magyar állami egyenes adófajta, amelyet füstönként, vagyis háztartásonként fizettek. A tatárjárást követő időkben kopott ki a gyakorlatból.

Formáját tekintve eredendően bizánci mintára vezethető vissza a magyar központi írásbeliségben már 1222 előtt is alkalmazott aranybulla-oklevél, amelynek eredeti előképét a sajátos formai és tartalmi jegyekkel bíró, rendszerint valamilyen kiváltságot rögzítő bizánci *khriuszobullonok* jelentik. A hazai gyakorlatba azonban vélhetően nem keletről, hanem nyugati közvetítéssel érkezett ez az oklevélfajta.

IV. Egyházjog

1. A klerikusok házassága

Bizánci hatásra vezethetők vissza a Szabolcsi Zsinat és az I. Esztergomi Zsinat azon rendelkezései, amelyek megengedték a papok számára, hogy első, törvényes feleségükkel együtt éljenek. A korabeli nyugati egyházban már régóta erőteljesen jelentkezett azon elvárás, hogy a nős életállapotban felszentelt klerikusok váljanak el feleségüktől. A keleti egyház azonban a 7. század végi Trulluszi Zsinaton is megerősített gyakorlat szerint élt, mely szerint az első, törvényes házasság tényleges folytatása – a püspökök kivételével – megengedett volt. Az e szellemben fogant szabolcsi és esztergomi határozatok meghozatalánál kétségkívül bátorítólag hathattak azonban nyugati tényezők is. Ezek között említendő III. Kelemen ellenpápa, aki ugyan tartotta magát a gregoriánus reform eszméihez, s közöttük a cölibátus követelményeihez, de azokat kevésbé szigorúan igyekezett érvényesíteni, mint elődei. Szerepe lehetett annak is, hogy a korszak jelentősebb nyugati kánongyűjteményei még nem tartalmazták minden tekintetben Rómának a papi nőtlenséggel kapcsolatos szigorú álláspontját. Mindazonáltal a vonatkozó magyarországi zsinati határozatok és a trulluszi kánonok közötti hasonlóság arra utal, hogy a szóban forgó hazai normák rögzítése során a keleti egyház fölfogását érvényesítették. A bizánci minta követését valószínűvé teszik azok a kánonok is, amelyeket a két említett magyarországi

zsinat a nőtlenül felszentelt papok későbbi házasságának tilalmáról, a másodnős, özvegyeket vagy eltaszított asszonyokat elvett papokról, a szolgálonővel együtt élő klerikusokról, valamint a püspökök nőtlenségéről hozott. Ezek ugyan tartalmilag megfeleltek a korabeli nyugati fölfogásnak is, de megtalálhatjuk a nekik megfelelő párhuzamos rendelkezéseket a keleti egyház joganyagában is. A papi cölibátus tekintetében végül a II. Esztergomi Zsinat fogadta be a nyugati egyház álláspontját.

2. Böjt

A keleti egyház böjti fegyelme tükröződik a Szabolcsi Zsinat 31. kánonjában, amely szankciót ró azon 'latinokra', akik nem követik a magyarok törvényes szokását. Ez utóbbi szerint a hústól való tartózkodás már a hamvazószerdát megelőző hétfőn megkezdődött, ezzel szemben az említett latinok csak hamvazószerdától hagyták el a húsételeket. A hétfői böjtkezdet a bizánci egyház jellegzetessége: a keleti keresztény területeken a nagyböjt a húsvétot megelőző hetedik vasárnapot követő hétfőn kezdődött, a húsételektől való tartózkodás pedig – az előböjt követelményeinek megfelelően – már egy héttel korábban (vajás hét). A nyugati egyházban ezzel szemben a húsvétot megelőző hetedik hét szerdáján, hamvazószerdán kezdődött el a nagyböjt időszak. Az említett zsinati határozatban tehát a keleten szokásos hétfői böjtkezdet köszön vissza, azzal azonban, hogy a hústilalom a korabeli bizánci szokáshoz képest nem a vajás héten, hanem a következő héten lépett életbe. Ez pedig valójában a 7. századot megelőző, a nagyböjt egyhetes meghosszabbítása előtti keleti egyházi gyakorlatnak felelt meg.

3. Egyéb egyházfegyelmi szabályok

Árpád-kori törvényeink és zsinati határozataink közül jónéhány tartalmaz olyan egyházfegyelmi rendelkezéseket, amelyek tekintetében a lehetséges nyugati és keleti minták között nem volt lényeges különbség, így esetükben – néhány kivétellel, amelyeknél a nyugati hatás a szó szerinti egyezés okán nyilvánvaló – elvileg mindkét irányból való kölcsönzés föltételezhető. Ilyenek a *privilegium forira*, a püspök vagyongazdálkodási jogára, az egyházi vagyon védelmére, a kóborló vagy földesurakhoz elszegődő papságra, illetve szerzetességre, a klerikusok kocsmába járására, pénzkölcsönző tevékenységére, öltözködésé-

re vonatkozó szabályok. Bizánci hatás gyanúja merül föl a Kálmán első törvényében említett püspöki zsinat és a keleti kánonok által szabályozott eparkhiai zsinat közti hasonlóság kapcsán is, a hatáskörbeli és a résztvevők tekintetében fennálló különbség, továbbá a párhuzamos nyugati intézmények miatt azonban e gyanú nem erősíthető bizonyossággá.

4. Házasságkötés

Bizánci hatás valószínűségét veti föl a II. Esztergomi Zsinatnak az egyházi házasságkötés formai és tartalmi követelményeiről szóló 16. kánonja is. Ez a kánon, amely érvényességi feltételként írta elő, hogy a házasságkötés az egyház színe előtt, pap jelenlétében, alkalmas tanúk szeme láttára, az eljegyzés valamely jelével és mindkét fél beleegyezésével történjék, túllép a korabeli nyugati kánonjog által támasztott követelmények körén, amelyek egységes szabályozását csak az 1215-ös Lateráni Zsinat, később pedig a 16. századi Trienti Zsinat hozta meg. A bizánci jog azonban már a szóban forgó esztergomi kánon megszületése idején is megkívánta a papi áldást, a házasságkötés nyilvánosságát és a felek konszenzusát, így a magyarországi zsinat valószínűleg a korabeli keleti gyakorlat alapján hozta meg határozatát.

5. Válás és újraházasodás

Az I. Esztergomi Zsinatnak a házassági kötelék felbontását engedélyező 55. kánonja is a bizánci jog hatását mutatja. A nyugati egyház régóta képviselt álláspontja a kérdésben az volt, hogy az érvényesen létrejött házasság nem bontható fel. A felek különélése ugyan bizonyos válóokok fennforgása esetén lehetséges, a kötelék azonban a felek bármelyikének haláláig fennmarad. Bár a tényleges gyakorlat ettől korábban – főként a világi jog hatására – helyenként eltért, a 11. század közepére a felbonthatatlanság alapelve az egyházi gyakorlatban egyöntetűen érvényre jutott, s a korabeli kánonjogi gyűjtemények is ezt képviselték. Ezzel szemben a keleti egyház – ugyancsak elsősorban a világi jog, a jusztinianoszi szabályozás hatására – bizonyos okok fennforgása esetén nemcsak a felek különélését, hanem a kötelék feloldását is lehetővé tette. Nyilván ez a gyakorlat lehetett a hasonló értelmű magyar szabályozás kiindulópontja.

V. Néhány ‘magánjogi’ rendelkezés

Bizánci hatás gyanítható a rabszolga-főlszabadítás egyes, a középkori magyar és a római–bizánci jog által egyaránt ismert módjai tekintetében (klérusba lépés – I. Esztergomi Zsinat 30. és 69. kánon; tanúk, illetve barátok előtti vagy végrendeletben történő *manumissio* – Szt. Istv. I. törv. 18. fej.). A magyar dekrétumokban szintén felbukkanó lélekváltság-adomány, a szeretetlakomák és a szabad végrendekezés joga kapcsán is lehetséges, hogy a középkori magyar jogalkotó bizánci mintát tartott szem előtt, de ezek Nyugat-Európában is ismertek voltak, így onnan is származhatnak.

Kétséges a bizánci jog átvétele a rabszolgává válásnak a római *SC Claudianumra* hasonlító, Szent István I. dekrétumában (28–29. fej.) szabályozott módja tekintetében, amely szerint a más szolgájával fajtalankodó szabad személy harmadízben a gazda rabszolgájává válik. Bár hasonló szabályok a közép-bizánci törvénykönyvekben is találhatóak, a részletekben azonban eltérnek Szent István törvényétől. Ugyanez mondható az özvegyi jogról: az első ízben Szent István dekrétumában (I. 26.) felbukkanó *jus viduale* szűkszavú magyar szabályozásához képest a bizánci törvények lényegesen részletesebb szabályokat tartalmaznak, s ezek – bár az alapgondolat közös – a részletszabályokban elütnek a magyar forrás tartalmától.

A magyar jogban elsőként az Aranybullában szabályozott leánynegyed (*quartalicium puellarum*) intézménye római jogi forrásra vezethető vissza. A középkori jogfejlődésben az antik római *quarta Falcidia* és a kötelekrész egybeemosódott, s más országokban (köztük közép-európai országokban) is alapja lett a leánynegyed kialakulásának. Az ezzel kapcsolatos impulzus azonban minden bizonnyal nyugat felől érkezett, ahol az említett intézményeket tartalmazó antenovelláris jusztinianoszi – tehát latin nyelvű bizánci – forrásokat a különböző egyetemek tudományos feldolgozás tárgyává tették. A novellák viszont – s ennek nyomán a közép-bizánci törvénykönyvek is – már harmadrésről szóltak, így a leányok kötelező negyedrésze nem származhat görög forrásból.

Az elbirtoklás szabályozása tekintetében Bónis György római és kánonjogi hatást föltételezett annak alapján, hogy a középkori magyar szokásjog Werbőczy tanúsága szerint nem követelte meg az elbirtoklással való tulajdonszerzéshez sem a jóhiszeműséget, sem a megfelelő jogcímet. E fölfogással leginkább a posztklasszikus római jogi szabályozás rokonítható, amely – szemben a klasszikus hagyományokkal: *res habilis, titulus, fides, possessio, tempus* – e tényezőket szintén nem kívánta meg az elbirtokláshoz. Jusztinianosz azonban az elbirtoklás fő eseteiben felelevenítette a klasszikus kor elbirtoklási feltételeit, így a

*bona fide*st és a *iustus titulus* is (bár a későbbi elnevezéssel *longissimi temporis praescriptio*nak nevezett elbirtoklás esetében az érvényes jogcímet nem követezte meg). A közép-bizánci törvénykönyvek közül a *Basziliika* a jusztinianoszi szabályozást követte, a kisebb jogi összefoglalók azonban nem fejtették ki részletesen az elbirtoklás feltételeit. Ennek alapján tehát nem lehet biztonsággal eldönteni, hogy a jóhiszeműség és a megfelelő jogcím követelményét a közép-bizánci joggyakorlatban érvényesítették-e, így azt sem, hogy a magyar szabályozás bizánci gyökerekre vezethető-e vissza. Az elbirtoklási határidők tekintetében megállapítható némi hasonlóság a magyar és a bizánci szabályok között (itt is, ott is van 30, illetve 40 éves határidő), de eltérések is adódnak (a hazai jogban létező 32, illetve 42 éves, valamint a polgárokra vonatkozó 12 éves elbirtoklási időnek nincs bizánci előképe), s számolni kell a nyugati egyházjog esetleges hatásával is (30, illetve 40 éves elbirtoklási idő).

VI. Büntetőjog

Kétségkívül hasonlóságok állapíthatók meg középkori magyar törvényeink egyes büntető rendelkezései, valamint a bizánci törvénykönyvek büntetőjogi része között. Mindkét jogrendszerben érzékelhető a büntetőjogon az egyházi hatás (vallás-, erkölcs- és egyházellenes tettek szankcionálása, *asylum*); itt is, ott is előfordul már – bár még csak esetleg – a szándékos és a véletlen elkövetés közötti különbségtétel; a büntetés megállapításánál szerepet kap az elkövető rendi állása, illetve vagyoni helyzete (Bizáncban inkább az utóbbi); helyenként megjelenik a büntetettre való előkészület, illetve kísérlet büntetése. Rokon vonások fedezhetők fel a magyar és a bizánci büntetési rendszer között is (halálbüntetés, egyes testi és megszégyenítő büntetések stb.). Az egyes konkrét büntettek és a rájuk vonatkozó büntetések között több esetben közelebbi hasonlóság is kimutatható, például a felségsértés, hamis vád, karddal történő emberölés, leányrablás, egyházi személy által elkövetett lopás eseteiben. A föllelt párhuzamok azonban összességükben nem mutatnak oly mértékű egyezést a két jogrendszer között, amely a bizánci jog tételes átvételét bizonyíthatná, bár nem zárható ki, hogy a döntően önálló magyar büntető jogalkotás a keleti minták figyelembevételével zajlott.

VII. A közhitelű jogi írásbeliség intézményei

A III. Béla-kori magyar királyi kápolna felépítése és gyakorlata nem mutatja a bizánci kancellária vonásait. Béla 'reformjában' legfeljebb annyi a bizánci hatás, hogy a Konstantinápolyban nevelkedett király ottani tapasztalatai nyomán ismerte föl az írásbeli ügyintézés fontosságát, s szorgalmazta annak hazai fejlesztését. A gyakorlati megvalósítás már nyugati képzettségű kancellárjainak műve. Az írásbeli petíciók bevezetése sem vezethető vissza föltétlenül III. Bélára (lehet, hogy IV. Béla ültette át a királyi udvarba). E gyakorlat magyarországi megjelenését azért sem lehet egyértelműen bizánci hatásnak tulajdonítani, mert a korabeli nyugat-európai udvarokban is szokásos volt a petíciózás.

A hiteles helyek oklevéladó működésének egyes elemei mind a bizánci, mind a nyugat-európai gyakorlatban fölfedezhetők (*tabelliók* egyházi személyek által is megerősített okleveleinél, bizánci egyházi méltóságok hitelesítő tevékenységében, a *khartofülax* irodájának és a nyugati *officiálisok*nak a gyakorlatában). A hiteles helyek ezirányú tevékenységének alapvetően testületi jellege azonban egyedülálló, sem nyugati, sem közvetlen bizánci előképekkel nem rendelkezik, így a sajátos magyar intézmény kialakulásában elsősorban a hazai adottságoknak lehetett döntő szerepe.

VIII. Államhatalmi és társadalmi szerkezet

1. Uralkodói hatalom

A 11–12. századi magyar állam közjog témakörén belül vizsgált sajátosságai tekintetében számos esetben megállapítható a bizánci renddel fennálló hasonlóság. Az uralkodói hatalom átruházásának rendje, az abban résztvevők köre mindkét jogrendszerben az antik római mintát látszik követni: az előkelők, illetve a szenátus által jelölt személyt a nép, illetve a hadsereg erősítette meg tisztségében, az egyház pedig az így megválasztott jelöltet koronázta meg. Magyarországon és Bizáncban egyaránt fontos szerepe volt az uralkodó általi utódkijelölésnek, amely azonban nem jelentette valamiféle örökletesség kialakulását, mivel a trón elnyeréséhez az említett hatalmi tényezők hozzájárulására is szükség volt. Rokon vonások jelentkeznek az uralkodói hatalom terjedelmében is, amely mind a magyar, mind a bizánci berendezkedésben meglepően széles; a király, illetve a császár például korlátlan felhatalmazással rendelkezett

a tisztségviselők kinevezésénél, anélkül, hogy ebbe örökletes jogon jelentkező főrendi családok tagjai érdemben beleszólhattak volna.

Mindezen általános jellemzők kapcsán azonban eltérések is mutatkoznak: az előkelők és a sereg (nép) részvétele például Bizáncban intézményesebb, Magyarországon esetlegesebb. A kijelölt trónutód a keleti impériumban nem kapott önálló területi hatalmat (a 13–14. századig); a Magyar Királyságban ez gyakrabban előfordult. A felkenés Bizáncban csak a 13. századtól volt szokásos, Magyarországon már Szent István óta. A tisztségviselők kinevezését, amely itt is, ott is az uralkodó korlátlan joga volt, Bizáncban látványos szimbolikus aktusok kísérték, amelyek nálunk hiányoztak. Az uralkodó hatalmát korlátozó ellenállási jog is megtalálható mindkét jogrendszerben, Bizáncban azonban már a 11. századtól a szokás által meghatározott eljárásban és külsőségek között érvényesült, amelyben a főszerepet a császárság világi tényezői, a szenátus és a nép játszották, az egyház csak utólag konstataálta a császár trónfosztását. Magyarországon az ellenállás gyakorlata e korszakban lényegesen szerényebb, törvényi megfogalmazása (Aranybulla) pedig inkább nyugati előképekre utal, bár elvileg nem zárható ki, hogy a *ius resistendi* szörványos hazai előzményeinek hátterében álló ellenállási gondolat bizánci gyökerekkel is rendelkezett. Nem hagyható figyelmen kívül azonban az sem, hogy a hatalomátruházás kapcsán említett, abban közreműködő társadalmi tényezők (előkelők, nép) a korabeli Nyugat-Európa királyságaiban is fontos szerepet játszottak az uralkodó beiktatásakor. Az előkelők (törzsfők) szerepe, a királyi hatalom személyes-karizmatikus jellegéből fakadó széles volta egyébként alighanem a magyar nomádállamot is jellemezte, így az ezredfordulón lezajlott ‘rendszer váltás’ után már korábban is létező gyakorlat élt tovább.

2. A hűbériség hiánya

Végül párhuzamba állítható a középkori magyar és bizánci állam a tekintetben is, hogy a nyugati típusú hűbériség egyikben sem nyert teret. Az egykori Frank Birodalom területén kifejlődő, majd Nyugat-Európa számos országában tömeges méreteket öltő, s társadalmi szisztémává váló hűbérúr-vazallus viszonynak a középkori magyar fejlődésben legfeljebb egyes elemei jelentkeztek, társadalomformáló tényezővé pedig sosem vált. Hasonlóan jellemezhető Bizánc helyzete, ahol szintén nem alakult ki a nyugati típusú hűbériség. A szakirodalom ‘bizánci feudalizmus’ címén a nyugati feudális intézményekhez pusztán hasonló, de azoktól lényeges vonásokban eltérő intézményeket tárgyal (*pronoia*,

liziosz, exkusszeia, ‘appanage’ juttatások). Közülük a *pronoia*, valamint a nyugati *immunitás* párjának tekinthető *exkusszeia* egyes jegyei bukkannak fel a magyar fejlődésben, ezek azonban szintén nem a maguk tiszta, bizánci formájában jelentkeztek Magyarországon, csupán ahhoz hasonló jelenségként. A hűbériség hiánya tehát olyan általános hasonlóság, amely nem közvetlen átvételre, hanem inkább belső tényezőkre vezethető vissza.

IX. Miért csak ennyi?

Az egyes részterületek áttekintése után kérdés marad, hogy vajon miért nem találunk a középkori magyar jogban nagyobb számban olyan szabályokat, intézményeket, amelyek igazolhatóan valamely bizánci hatásra vezethetők vissza. Különösen a szomszédos szláv népekkel való összehasonlításban lehet kiáltó ‘hiányérzetünk’. Ha náluk a bizánci jog jelentős befolyást tudott gyakorolni az állami és jogrend formálódására, akkor mi az oka annak, hogy a magyar politikai és jogi kultúrában viszonylag csekély nyomait találjuk hasonló hatásnak?

A szlávoknál történt recepciónak Dimitri Obolensky négy fő okát jelöli meg.

1. Gyakorlati okát képezte a bizánci jog átvételének, hogy a szlávok új, bárbar államaiban a társadalmi és gazdasági kapcsolatok egyre összetettebb volta megfelelő jogi válaszokat kívánt, s erre a hagyományos szokásjog helyett kézenfekvő megoldásnak tűnt a jóval fejlettebb viszonyokat tükröző bizánci jog.
2. A második ok politikai jellegű: az egyre céltudatosabb kelet-európai uralkodók számára a keleti impérium politikai intézményei és jogrendje eszközként kínálkoztak hatalmuk megszilárdításához és centralizálásához.
3. A harmadik ok vallási: a kereszténység felvétele maga után vonta az egyházjogi anyag átvételét is, amellyel együtt jártak a keresztény egyházszerzés és -fegyelem alapvető intézményei és elvei is.
4. Végül a negyedik ok kulturális jellegű: a Bizánci Birodalom jogi hagyománya a fejletlenebb szomszédok szemében óriási tekintélyt élvezett, azt – miként a jusztinianuszi latin anyagot nyugaton – itt is ‘írott ésszerűségnek’, a bölcsesség és a tökéletesség megtestesülésének tartották, amellyel egyetlen barbár törvénykönyv sem kelhetett versenyre.⁹⁵⁷

Természetesen a recepció ‘sikere’ ezeken túlmenően azon is múlt, hogy a bizánci minta éppen abban az időben állt rendelkezésre más példákkal szemben

⁹⁵⁷ OBOLENSKY 382.

túlnyomó modellként, amikor az érintett országok új társadalmi és politikai rendje kifejlődőben volt.⁹⁵⁸

Úgy vélem, hogy a magyarországi jogátvétel jóval csekélyebb mértéke is döntően ezen múlhatott. Nem lehet kétséges, hogy a négy ok mindegyike bizonyos mértékben a magyar viszonyokra is érvényesnek tekinthető. A középkori magyar állam 'megszületésének' pillanatában azonban, különösen Géza fejedelem és Szent István idején a keleti minta mellett igen erős nyugati kulturális hatás is érvényesült, így a bizánci modell átvétele, bár számos eleme ismert lehetett, nem jelentkezett egyedüli vagy magától értetődő lehetőségként, csupán egy volt több közül. Így aztán a bizánci hatás nem is válhatott döntővé, mert ha a keleti kultúra magvai közül több szárba is szökkent a magyar talajon, utóbb más tényezők, így elsősorban a megerősödő és a legtöbb pozíciót elfoglaló nyugati kereszténység hatása alatt elhaltak, kigyomláltattak és feledésbe merültek. Az ilyen szárba szökkent, majd elhalt szokások, intézmények, szabályok feldeírását pedig szerfelett megnehezíti a kérdéses időszakra vonatkozó írott forrásaink hiányos volta.

⁹⁵⁸ OBOLENSKY i. m. 383.

FÜGGELÉK

A VESZPRÉMVÖLGYI GÖRÖG OKLEVÉL ÉS LATIN RENOVATIÓJA

+ Ἐν ὀνόματι τοῦ π(α)τρ(ὸ)ς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πν(εύματο)ς. ἐντέλλομαι ἐγὼ Στέφανος χριστιανὸς ὁ καὶ κρ'λί πάσης Οὐγγρίας ποιῶν|τα καὶ διοικῶντα καὶ καταστένοντα τῷ μοναστήριον τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου τοῦ μ(η)τροπολίτου τῷ εἰ(ς) τῷ Βεσπρέμ καὶ ἐν αὐτῷ ἀθρῦσας | πληθὸς μοναζουσῶν ὑπερ τῆς ἐμῆς ψυχικῆς σ(ωτη)ρίας ἅμα συμβεῖου καὶ τοῖς τέκνοις μου καὶ τῆς Πανονίας ἀπάσης καὶ δίδομαι ἐν | αὐτῷ τῷ μοναστηρίῳ ἐννέα χωρία μετα τῶν χωραφίων αὐτῶν. τα ὀνόματα τῶν χωρίων αὐτῶν εἰσὶν ταῦτα· τῷ πρῶτον Σαγάρβρυν | ἔχοντα καπνοῦς τεσσαράκοντα ὀκτῶ καὶ ὄψαράδας ἕξ καὶ ἕτερον χωρίον τὸ Σαμτὰγ ἔχοντα φαμιλίας τριάκοντα ὅπερ ἐστὶν | εἰ(ς) τὸν Δούναβιν καὶ κ' φαμιλίας εἰ(ς) τὸν ἐνθρωνιασμὸν τῆς ὑπεραγίας θ(εοτό)κου καὶ τῷ πέραμ'α' τοῦ Σομβῶτου μετα καὶ περάτας ἐ|πτὰ ὁμοίως καὶ τῷ πανηγύριν καὶ βεστιαρίτας ἕξικοντα καὶ ὄψαράδας εἰ(ς) τὸν Δοῦναβιν δῶδεκα καὶ ξυλουργοῦς τρ(εῖ)ς | καὶ χαλκεῖς δύο καὶ βουτζιάριν ἕναν καὶ τορνάριν ἕν(αν) καὶ εἰ(ς) τοῦ Πωλοσνίκου τοῦ μῖρὰ ἀμπελουργὸς εἷς καὶ εἰ(ς) τοῦ Πα|ταδι ὁ Μελεκδὶς ἀμπελουργὸς εἷς ἵνα δὲ ἔχει καὶ τοῦ νησὶν τὴν ἁγίαν τριάδα εἰς μετόχιον. ὁμοῦ δὲ πάντες τῶν χωρίων τα ὀνόματα εἰσὶν ταῦτα· α Σαγάρβρυν καὶ τοῦ Μάμα καὶ τοῦ Σάνδρου καὶ τοῦ Κνήσα καὶ τοῦ Τζίτουμ καὶ τοῦ | Σάμταγ καὶ τοῦ Παδρούγου καὶ τοῦ Ζαλέση καὶ [--] Γριτζάρι καὶ ἕτερα πλείονα δίδωμι εἰ(ς) τὴν ὑπεραγίαν θ(εοτό)κον τοῦ μ(η)τροπολίτου τῷ μοναστήριον ἵνα μέχρι συστεικῆ ὁ οὐ(ρα)νὸς καὶ ἡ γῆ ἵνα εἰσὶν τοῦ μ(η)τροπολίτου. δίδομη δὲ καὶ ἐξουσίαν ἐν ταύτῃ τῇ μονῇ | ἵνα τοὺς μὴ θέλοντας κατοικεῖσαι εἰς τὸ κράτος τῆς ἁγίας μονῆς ἄνευ προστάξεως τῆς ἡγουμένης καὶ τὸν ἀδελφῶν ἵνα | διοχθήτω ἐκ τοῦ τόπου ἅκον καὶ μὴ βουλόμενος. εἰ δε τίς φοραθῆ ἕξ αὐτῶν ὄνπερ δέδωκα εἰς τὴν μονὴν ἀποκόψε ἢ ἀποποιήσασθαι τί ἢ ἐκ τῆς γεναιάς μου ἢ ἕτερος τίς εἴτε βασιλεῖς εἴτε ἄρχοντες εἴτε στρατιγοὶ εἴτε ἐπίσκοποι εἴτε ἕτεροι | τινὲς ἵνα ἔχων τῷ ἀνάθεμα παρα π(α)τρ(ὸ)ς καὶ υἱοῦ καὶ ἁγίου πν(εύματο)ς τῆς ἐνδόξου δεσποίνης ἡμῶν θ(εοτό)κου

καὶ ἀεὶ παρθένου Μα|ρίας τῶν ἐνδοξῶν ἀποστόλων καὶ τῶν τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτῶ π(ατέ)ρων καὶ πάντων τῶν ἁγίων καὶ ἀποέμοῦ τοῦ | ἁμαρτωλοῦ.⁹⁵⁹

Anno d(omi)nicę incarnationis mill(esimo) ·C·V·III· p(re)cipiente cristianissimo rege Colu(m)bano, renouatu(m) est hoc priuilegiu(m) de monasterio | Bezpremensi(m) monialiu(m). Causa aute(m) renouationis hec fuit: Cu(m) totu(m) priuilegiu(m) s(an)c(t)i Stephani de om(n)ibus p(er)tinentiis eius|de(m) monasterii cęra sigillo eius insignita, esset inuolutu(m), et inuitabili necessitate quaru(n)da(m) ligitationu(m) fuisset apertu(m), causis quę | emerserant extinctis, et exinanita fide ueteris p(ri)uilegii, oportuit nouu(m) fieri, q(uo)d ea continer(et), quę monasteriu(m) illud | sine omni controuersia illo tempore obtinuit, q(ua)ndo ipsu(m) p(ri)uilegiu(m) p(re)ceptu(m) est renouari. Et hec sunt ea quę inuenta s(un)t e(ss)e ipsius | ecclesię sine om(n)i contradictione Simone Quinq(ue) Ec(c)l(esi)aru(m) ep(iscop)o, iussu regis et consensu Bezpremensis ep(iscop)i diligent(er) p(er)scrutante, (et) ueritate(m) | rei (ch)r(ist)ianissimo regi Columbano referente: Villa Zaa`r`berin cu(m) ·L·III^{or}· mansionib(us), sed t(er)ra ad ipsam uilla(m) p(er)tinens: e(st) co(n)munis, (et) silua | ipsius uillę

⁹⁵⁹ A szöveget az Árp. Okl. 35–36. oldalán található kiadásból kölcsönöztem. A vulgáris stílusból adódó s egyéb hibákat lábjegyzetben javítva lásd: DHA 85., a szövegen is átvezetve MORAVCSIKnál: ÁMTBF 80–81. MORAVCSIK ez utóbbi helyen olvasható magyar fordítása a következő: „Az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek nevében. Én, István, keresztény s egész Hungria királya, miután létesítettem, felállítottam és berendeztem a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostorát, s összegyűjtöttem benne az apácák seregét a magam, nóm és gyermekeim, valamint egész Pannonia lelki üdvéért, így rendelkezem. Ajándékozok ennek a monostornak 9 falut földestől együtt. Ezen falvak nevei a következők: először Szárberény, negyvennyolc füsttel és hat halással; aztán egy másik falu, Szántó, harminc családdal – ez a Dunánál van –, továbbá (ti. ajándékozok) húsz családot a szentséges Istenanya beiktatásakor, úgyszintén a szombotu-i révet hét révesszel, hasonlóan a vásárvámot is, valamint lovas szolgát hatvanat, halászt a Dunán tizenkettőt, ácsot hármat, kovácsot kettőt, pohárnokot egyet, esztergályost egyet; (ti. van aztán) Paloznakban egy birtokrészes vincellér, Melegdi; kapja meg továbbá majorgazdaság gyanánt a Szentháromság szigetét. Az összes falunevек együttesen ezek: először Szárberény, aztán Mam, aztán Sándor, aztán Kenese, aztán Csittény, aztán Szántó, aztán Padrag, aztán Zalészi, aztán Gerencsér. S több más egyebet is ajándékozok a szentséges Istenanyának, az érseki monostornak, hogy a monostoré legyen, amíg csak ég és föld áll. De szabad rendelkezési joggal is felruházom ezt a monostort avégből, hogy azokat, akik nem akarnak a szent monostor főnhatósága alatt lakni, a fejedelemasszony és a nővérek rendelete nélkül üzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellenére. Ha pedig valakit azon kapnának, hogy abból, amit én a monostornak adtam, elszakítana vagy elidegenítene valamit, legyen az az én nemzetségemből vagy bárki más, akár király, akár főúr, akár ispán, akár püspök, akár más valaki, átok szálljon rá az Atyától, a Fiútól és a Szentlélektől, dicsőséges Asszonyunktól, az Istenanya s örökké szűz Máriától, a dicsőséges Apostoloktól, a háromszáztizennyolc atyától és minden szentektől s tőlem, bűnöstől.”

habitorib(us). Uilla(m) Zamtou iuxta Danubiu(m) dedit p(ri)us s(an)c(tu)s Stephan(us) cu(m) triginta mansionib(us), (et) postea dedit in dedica|tione ec(c)l(es)ie: uiginti mansiones in eade(m) uilla. S(un)t etia(m) in eade(m) uilla ·XII^{ci(m)}· piscatores. Tota t(er)ra ipsius uille dominiu(m) abbatissę e(st). Totu(m) telo|neu(m) fori ei(us)dem uille, (et) nau(m)u(m) port(us) cu(m) septe(m) naucleris, monasterii s(un)t. Dedit etia(m) insula(m) in Sild, et p(re)t(er) ipsam insula(m), dedit p(re)diu(m) in | ipso portu Sild ad op(us) pecudu(m); sed t(er)ra est co(n)munis. Et in ipso portu Sild, habe(nt) piscatione(m) sturionu(m). Tercia uilla est Mama, | quarta Scondur, quinta Kinessa, sexta Citim. In istis ·III· uillis: Mama, Scondur, Kinessa, Citim, non est t(er)ra co(n)munis, nec lic(et) alicui hab|itare, nisi que(m) abbatissa admiserit. Septima uilla est Serlous sed t(er)ra co(n)munis e(st) cu(m) pop(u)lo Q(ui)n(queec)clesiensis ep(iscop)i. Octaua uilla e(st) Podruc, | in qua uilla hab(et) fili(us) Podruc: co(n)mune(m) t(er)ra(m) cu(m) p(opu)lo abbatissę. Nona uilla e(st) Grincear, cui(us) t(er)ra communis e(st). Ex om(ni)b(us) istis uillis non | hab(et) abbatissa seruientes cu(m) eq(ui)s, nisi solu(m)modo ·LX· et tres mansiones carpentario(rum), et duas ma[n]siones fabroru(m), et unu(m) torna|tore(m) et unu(m) lagenaru(m) custode(m). Cet(er)i om(ne)s s(un)t uel uinitores uel aratores. Et in uilla Polosinic hab(et) abbatissa unu(m) uinitore(m) cu(m) | uinea sua. Pret(er) hec dedit s(an)c(tu)s rex in portu Modocea: piscatione(m) husonu(m) ad op(us) monialiu(m) s(an)c(t)e Marie seruientium. Vetus aute(m) | p(ri)uilegiu(m) iuxta lingua(m) auctoris monasterii, grece scriptu(m), ideo adnotauim(us) ut ex concordia ueteris (et) noui, cognosceretur | certitudo ueritatis; lic(et) iuxta inuestigacione(m) Q(ui)n(queec)clesiensis ep(iscop)i à p'osita sint queda(m) in nouo, que non inueniunt(ur) in ueteri, et | que s(an)c(t)ę eccl(es)ię accreuerunt in p(ro)cessu t(em)p(or)is. Quicu(m)q(ue) aut(em) aliquid de his que in hoc p(ri)uilegio continent(ur), p(re)s(um)pserit | minuere, maledictioni iusti iudicis d(e)i (et) s(an)c(t)ę MARIE (et) om(n)iu(m) ap(osto)lo(rum) (et) o(m)niu(m) fideliu(m) d(e)i, sic(ut) in ueteri p(ri)uilegio scriptu(m) e(st), | subiaceat, et lege(m) regni de p(er)uasione eccl(es)ię d(e)i p(er)soluat.”⁹⁶⁰

⁹⁶⁰ Árp. Okl. 36–37.

EGYES RÓMAI-BIZÁNCI JOGFORRÁSOK GYAKRABBAN HASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEI

- B. = Bazilika (lásd: Basilica)
- C. = Codex Iustinianus (lásd: CIC II. köt.)
- D. = Digesta Iustiniani (lásd: CIC I. köt.)
- Ecl. = Eklogé [lásd: BURGMANN (1983)]
- Eis. = Eiszagógé (lásd: JGR II. köt. 229–368.)
- Inst. = Institutiones Iustiniani (lásd: CIC I. köt.)
- Nov. = Novellae Iustiniani (lásd: CIC III. köt.)
- Proch. = Prokheirosz Nomosz (lásd: JGR II. köt. 107–228.)

HIVATKOZOTT FORRÁSKIADVÁNYOK

ÁLI

ÉRSZEGI Géza (szerk.): *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.

ÁMTBF

MORAVCSIK Gyula (szerk.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Árp. Okl.

GYÖRFFY György (szerk.): *Árpád-kori oklevelek 1001–1196*. Budapest, Balassi Kiadó, 1997.

BA

BESZNYEI Lajos – ÉRSZEGI Géza – Maurizio Pedrazza GORLERO (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega, 1999. 23–29.

Basilica

Herman Jan SCHELTEMA – Nicolaas van der WAL – Douwe HOLWERDA (szerk.): *Basilicorum libri LX*. Szöveg: Ser. A, I–VIII. köt. Groningen, Wolters, 1955–88.; Scholia: Ser. B, I–IX. köt. Groningen, Wolters, 1953–85.

BATTHYÁNY

BATTHÁNY Ignác (szerk.): *Leges ecclesiasticae regni Hungariae et provinciarum adiacentium*. I. köt. Gyulafehérvár, Typ. episcopalibus, 1785.

BERKI

BERKI Feriz: *Kánonok könyve*. I. köt. Budapest, Budapesti Görög Keleti Tudományos Intézet, 1946.

BRANDILEONE–PUNTONI

Francesco BRANDILEONE – Vittorio PUNTONI (szerk.): *Prochiron Legum, publicato secondo il Codice Vaticano Greco 845*. Róma, Forzani, 1895.

BURGMANN (1983)

Ludwig BURGMANN (szerk.): *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft, 1983.

BURGMANN (1988)

Ludwig BURGMANN (szerk.): *Ecloga Basilicorum*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft, 1988.

CD Arp. cont.

WENZEL Gusztáv (szerk.): Árpádkori új okmánytár (Codex Diplomaticus Arpadianus Continuatus). I–XII. köt. Pest–Budapest, 1860–73. (Munkám során az Arcanum Kft. digitális kiadását használtam: *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0*. Pápa–Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2005.)

CD Patrius

Hazaí okmánytár (Codex Diplomaticus Patrius) I–V. köt.: szerk.: NAGY Imre – PAÚR Iván – RÁTH Károly – VÉGHÉLYI Dezső. Győr, Sauerwein, 1865–1873.; VI–VIII. köt.: szerk.: IPOLYI Arnold – NAGY Imre – VÉGHÉLYI Dezső. Budapest, Franklin, 1876–91. (Munkám során az Arcanum Kft. digitális kiadását használtam: *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0*. Pápa–Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2005.)

Chilandar

Louis PETIT – Basile KORABLEV (szerk.): *Actes de Chilandar (Actes de l'Athos V)*. 2. kiadás. Amsterdam, Hakkert, 1975. (Az 1911-es szentpétervári kiadás reprintje.)

CIC

Corpus Iuris Civilis. I. köt.: Institutiones (szerk.: Paul KRÜGER); Digesta (szerk.: Theodor MOMMSEN – Paul KRÜGER). 16. kiadás. Berlin, Weidmann, 1954.; II. köt.: Codex Iustinianus (szerk.: Paul KRÜGER). 12. kiadás. Berlin, Weidmann, 1959.; III. köt.: Novellae Iustiniani (szerk.: Rudolf SCHÖLL – Wilhelm KROLL). 7. kiadás. Berlin, Weidmann, 1959.

CJH

MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar törvénytár* (Millenniumi emlékkiadás). I. köt. 1000–1526. évi törvényzikkék. Budapest, Franklin Társulat, 1899.

De adm. imp.

Gyula MORAVCSIK – Romilly James Heald JENKINS (szerk.): *Constantine Prophyrogenitus: De administrando imperio*. Washington, DC, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1967.

De cer. ed. REISKE

Johann Jacob REISKE (szerk.): *Constantini Porphyrogeneti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo*. Bonn, Weber, 1829–1830.

De cer. ed. VOGT

Albert VOGT: *Le livre des cérémonies*. I–II. köt. Párizs, Société d'édition „Les Belles Lettres”, 1967.

DHA

GYÖRFFY György (szerk.): *Diplomata Hungariae Antiquissima*. I. köt. 1000–1131. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

De them.

Agostino PERTUSI (szerk.): *Costantino Porfirogenito. De thematibus*. (Studi e testi 160) Città del Vaticano, Biblioteca apostolica Vaticana, 1952.

ERDŐ (1983)

ERDŐ Péter: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme*. (= Ókeresztény írók 5). Budapest, Szent István Társulat, 1983.

FEJÉR CD

FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. köt. Buda, Typ. Universitatis, 1829–1844. (Munkám során az Arcanum Kft. digitális kiadását használtam: *Magyarország középkori digitális okmánytára 1.0*. Pápa–Budapest, Arcanum Adatbázis Kft., 2005.)

FRANSEN–KÖLZER

GÉRARD FRANSEN – Theo KÖLZER (szerk.): *Burchard von Worms: Decretorum libri XX*. (Az 1548-as kölni kiadás bővített reprintje.) Aalen, Scientia Verlag, 1992.

FRESHFIELD

Edwin Hanson FRESHFIELD (ford.): *A Manual of Eastern Roman Law: The Procheiros Nomos*. Cambridge, University Press, 1928.

FRIEDBERG

Aemilius FRIEDBERG: *Corpus Iuris Canonici*. I. köt.: *Decretum Magistri Gratiani*. Lipse, Bernard Tauchnitz, 1879. (Digitális változata elérhető a következő webcímen: www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_6029936_001/index.html, 2013. február 26.)

Gai. Inst.

Philippe Eduard HUSCHKE – Emil SECKEL – Bernhard Gustav Adolf KÜBLER (szerk.): *Gai Institutiones*. Stuttgart, B. B. Teubner, 1969. (A 7., 1935-ös lipcsei kiadás reprintje.) Magyarul: Gaius. Ford. Brósz Róbert. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1993.

GH

VEZSPRÉMY László (szerk.): *A magyarok cselekedetei (Anonymus – Kézai Simon)*. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. (Ford.Veszprémy László és Bollók János)

HARM.

Gustav Ernst HEIMBACH (szerk.): *Const. Harmenopuli Manuale legum sive Hexabiblos, cum appendicibus et legibus agrariis*. Lipcse, T. O. Weigel, 1851. (Reprint: Aalen, Scientia Verlag, 1969.)

HEFELE

Karl Joseph HEFELE: *Conciliengeschichte*. I–IX. köt. Freiburg in Br., Herder, 1855–1890.

HEFELE–LECLERCQ

Karl Joseph HEFELE – [Joseph HERGENRÖTHER –] Henri LECLERCQ: *Histoire des conciles d'après les documents originaux*. I–XI. köt. Párizs, Letouzey et Ané, 1907–1952. (Reprint: Hildesheim, Olms, 1973.)

HUBE

Romuald HUBE: *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae Gnesnensis*. Szentpétervár, 1856, 72–164.

JGR

Johannes ZEPOS – Panagiotos ZEPOS: *Jus Graecoromanum*. I–VIII. köt. Athén, Ekdotikos oikos Geōrgiou Phexē & huiou, 1931. (Reprint: Aalen, Scientia Verlag, 1962.)

JOANNOU

PÉRICLÈS-PIÈRRE JOANNOU: *Discipline générale antique (IVe–IXe s.)*. I–II. köt. Grottaferrata, S. Nilo, 1962.

KODER (1991)

Johannes KODER (szerk. és ford.): *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*. Bécs, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1991.

KOVACHICH

KOVACHICH Márton György: *Supplementum ad vestigia Comitiorum apud Hungaros*. I–III. köt. Buda, 1798–1801.

Kutlumus

Paul LEMERLE (szerk.): *Actes de Kutlumus*. (Archives de l'Athos 2, 2.) Párizs, Lethielleux, 1988.

Lavra

Paul LEMERLE – André GUILLOU – Nicolas SVORONOS (szerk.): *Actes de Lavra*. I–IV. köt. (Archives de l'Athos 5, 8, 10, 11.) Párizs, Lethielleux, 1970–1982.

LEDERER (1964)

LEDERER EMMA (szerk.): *Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához*, I. köt.: 1000-tól 1526-ig. Budapest, Tankönyvkiadó, 1964.

MAKK–THOROCZKAY

MAKK Ferenc – THOROCZKAY Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemből*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2006.

MANSI

Johannes Dominicus MANSI: *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*. I–LIII. köt. Graz, Akademische Druck- und Verlagsanstalt, 1960–62. (Az 1901 és 1927 között megjelent párizsi kiadás reprintje.)

MEH

GYÖRFFY György (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai*. 5., bővített kiadás, Budapest, Osiris, 2002.

METZGER

Marcel METZGER: *Les Constitutions Apostoliques*. I–III. köt. Párizs, Ed. du Cerf, 1985–1987.

MGH L. d. L.

Ernst DÜMMLER – Lothar von HEINEMANN – Friedrich THANER (szerk.): *Monumenta Germaniae Historica, Libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti*. I. köt. Hannover, Hahn, 1891.

MGH SS. V.

Georg Heinrich PERTZ (szerk.): *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*. V. köt. Hannover, Hahn, 1844. (Reprint: Stuttgart, A. Hiersemann, 1985.)

MGH SRG (NS) IX

Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum Nova Series. IX. köt. Robert HOLTZMANN (szerk.): *Thietmari Merseburgiensis episcopi chronicon*. 2. kiadás. (Az 1935-ös berlini kiadás változatlan utánnomása.) München, Monumenta Germaniae Historica, 1996. (Digitális változata elérhető a következő webcímen: www.mgh-bibliothek.de/thietmar/edition/vorrede.html, 2013. március 3.)

MM

Franz MIKLOSICH – Joseph MÜLLER: *Acta et diplomata Graeca mediae aevi sacra et profana*. I–VI. köt. Aalen, Scientia Verlag, 1968. (IV–V. köt. Stuttgart). (Az 1860–90-es bécsi kiadás reprintje.)

Mon. Greg.

Philippus JAFFÉ (szerk.): *Monumenta Gregoriana*. Berlin, Weidmann, 1865. (Reprint: Aalen, Scientia Verlag, 1964.)

Mon. Vat. Hung.

IPOLYI Arnold et al. (szerk.): *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Budapest, Franklin Ny., 1884–1909. (Ser. I., 1–6. köt.; Ser. II., 1–3. köt.)

MORAVCSIK (1950)

MORAVCSIK Gyula (szerk. és ford.): *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Budapest, Franklin Ny., 1950. (Reprint: Budapest, Lucidus, 2003. Az utóbbi szerint hivatkozom.)

NOAILLES–DAIN

Pierre NOAILLES – Alphonse DAIN: *Les nouvelles de Léon le Sage*. Párizs, Société d'édition „Les Belles Lettres”, 1944.

Nomos Georgikos

Igor P. MEDVEDEV – Elena K. PIOTROVSKAJA – Elena E. LIPŠIC (szerk. és ford.): *Византийский земельный закон: текст, исследование, комментарий*. Leningrád, Nauka, 1984.

Nomos Nautikos

Walter ASHBURNER (szerk. és ford.): *The Rhodian Sea-Law*. 2. kiadás. Aalen, Scientia, 1976. (Az 1909-es oxfordi kiadás reprintje.)

Nomos Stratiotikos

Pietro VERRI: *Le leggi penali militari dell'impero bizantino nell'alto Medioevo*. Róma, Scuola ufficiali carabinieri, 1978.

NT

Novum Testamentum Graece et Latine. Szerk.: Eberhard NESTLE – Barbara ALAND. 4. kiadás. Stuttgart, Deutsche Bibelgesellschaft, 1990. (Az idézett magyar szöveg forrása: Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás. Ford. és magy.: GÁL Ferenc et al. Budapest, Szent István Társulat, 1987.)

PÉTERFY

PÉTERFY KÁROLY: *Sacra concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV*. I–II. köt. Pozsony, Typ. Royer, 1741–42.

PG

Jacques-Paul MIGNE (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca* (161 köt.) Párizs, Migne, 1857–1866.

PITRA II.

Jean-Baptiste PITRA: *Iuris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*. II. köt. Róma, Typis S. Congregationis de Propaganda Fide, 1868. (Reprint: Róma, Bardí, 1963.)

PL

JACQUES-PAUL MIGNE (szerk.): *Patrologiae cursus completus. Series Latina* (221 köt.) Párizs, Migne, 1844–1865.

RegPatr. I, 2–3.

Jean DARROUZÈS – Venance GRUMEL: *Les registes des actes du patriarcat de Constantinople*. I. köt.: Les actes des patriarches, fasc. 2–3: Les registes de 715 à 1206. 2. kiadás. Párizs, Institut Français d’Etudes Byzantines, 1989.

RHALLES–POTLES

Georgios A. RHALLES – Michael POTLES (szerk.): *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*. I–VI. köt. Athén, G. Chartophylax, 1852–1859. (Reprint: Athén, Grēgorē, 1966.)

Siralmas ének

ROGERIUS mester: Siralmas ének. In: BELLUS Ibolya – HORVÁTH János – KRISTÓ Gyula – ZSOLDOS Attila (szerk., jegyz., ford., utószó): *Thuróczy János: A magyarok krónikája, Rogerius mester: Siralmas ének*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 399–465.

SITZIA

Francesco SITZIA (szerk.): *De actionibus. Edizione e commento*. Milano, Giuffrè, 1973.

SRH

SZENTPÉTERY Imre (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. köt. Budapest, Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 1937–1938. (Bővített reprint: Budapest, Nap Kiadó, 1999. Ez utóbbit használtam.)

SZENTPÉTERY (1927)

SZENTPÉTERY Imre: *Középkori oklevélszövegek*. Budapest, Egyetemi Ny., 1927.

Tactica

VÁRI Rezső (szerk.): *Leonis Imperatoris Tactica*. I–II. köt. Budapest, Academia Litt. Hung., 1917–1922.

Τιπούκειτος

Contardus FERRINI – Iohannes MERCATI – Franz DÖLGER – Stephania HOERMANN (nata de STEPSKI-DOLIWA) – Erwin SEIDL (szerk.): *Τιπούκειτος sive Librorum LX Basilicorum summarium*. I–V. köt. Róma, Typ. Polyglottis Vaticanis – Bibl. Apostolica Vaticana, 1914–1957.

Tripartitum

WEBŐCZY István: *Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokásjogának Hármaskönyve*. (Latin–magyar kétnyelvű kiadás. A Budapesten, 1894-ben kiadott fordítás bővített kiadása. A fordítást Csiky Kálmán készítette.) Budapest, Téka Könyvkiadó, 1990.

ZÁVODSZKY

ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, Stephaneum Ny., 1904. (Reprint: Pápa, Jókai Városi Könyvtár, 2002.)

ZIMMERMANN–WERNER

Franz ZIMMERMANN – Carl WERNER: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I. köt. Nagyszeben, Verein für Siebenbürgische Landeskunde, 1892.

HIVATKOZOTT SZAKIRODALOM

ANASTOS

Milton V. ANASTOS: Vox populi voluntas Dei and the Election of the Byzantine Emperor. In: *Studies in Byzantine Intellectual History*. London, Variorum, 1979. 181–207.

ANGYAL (1938)

ANGYAL Pál: *Szent István és a büntetőjog*. (Különlenyomat a Magyar Jogászegyleti Értekezések Szt. István számából.) Budapest, Attila Ny., 1938.

ANGYAL (1941)

ANGYAL Pál: I. Endre és Szent László büntetőtörvényei. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, 9. évf. (1941. január) 71–84.

ANGYAL (1942)

ANGYAL Pál: A büntetőjog fejlődése Kálmán uralkodása idejében. In: ECKHART Frenc – DEGRÉ Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének 40. évfordulójára*. Budapest, Stephaneum Ny., 1942. 1–14.

ANKUM

Hans ANKUM: Les tabellions romains, ancêtres directs des notaires modernes. In: Elisabeth M. VAN DER MARCK (szerk.): *Atlas du notariat*. Deventer, Kluwer, 1989. 5–44.

APPELT

Heinrich APPELT: *Das Diplom Kaiser Heinrichs II. für Göss vom 1. Mai 1020. Eine diplomatisch-verfassungsgeschichtliche Untersuchung*. Graz, Böhlau, 1953.

ARNOULD

Maurice-Aurélien ARNOULD: *Les relevés de feux*. Trunhout, Brepols, 1976.

BAÁN (1988)

BAÁN István: A körtvélyesi monostor. *Vigilia*, 1988/10. 749–754.

BAÁN (1995a)

BAÁN István: „Turkia metropolitája.” Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok*, 129. évf. 1995. 1167–1170.

BAÁN (1995b)

BAÁN István: „Turkia metropóliája.” Kísérlet a Szent István kori magyarországi orthodox egyházszervezet rekonstrukciójára. In: H. TÓTH Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, JATE, 1995. 19–26.

BALOGH (1938)

BALOGH József: Szent István „Intelmei”-nek forrásai. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. köt. Budapest, MTA, 1938, 235–265.

BALOGH (1943)

BALOGH József: „Ratio” és „mos”. A római jog ’megújulásának’ nyomai a szentistváni Intelmekben. *Egyetemes Philologiai Közöny*, 67. évf., 1943. 273–336.

BALOGH (1944)

BALOGH Albin: A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. *Regnum Egyháztörténeti Évkönyv*, 6. 1944–46. 21–30.

BALOGH (1999)

BALOGH Elemér: Az Aranybulla helye a magyar alkotmánytörténetben. In: BESENYEI Lajos – ÉRSZEGI Géza – Maurizio Pedrazza GORLERO (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega, 1999. 61–77.

BALOGH (2000)

BALOGH Elemér: *Középkori bajor egyházi bíraskodás*. Budapest, Szent István Társulat, 2000.

BARANYAY

BARANYAY Károly: *Magyar büntetőjogtörténet I. (I. Endre uralkodásának végéig)* Miskolc, Magyar Jövő Ny., 1928.

BARKER

John W. BARKER: The Problem of Appanages in Byzantium During the Palaiologan Period. *Byzantina*, 3. évf. 1971. 105–122

BARSTOW

Anne Llewellyn BARSTOW: *The Defense of Clerical Marriage in the Eleventh and Early Twelfth Centuries: the Norman Anonymous and His Contemporaries*. (PhD-értekezés.) Columbia University, 1979. Mikrofilmről készült nyomtatott változatának megjelenése: Ann Arbor, Michigan, University Microfilms International, 1984. (Átdolgozott változata megjelent könyv alakban: *Married Priests and the Reforming Papacy: The Eleventh-Century Debates*. New York, Edwin Mellen Press, 1982.)

BARTA

BARTA István: Középkori közjegyzőségeink történetéhez. In: *Emlékkönyv Szentpéter Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, Dunántúl Ny., 1938, 31–46.

BARTAL

BARTAL Antal: *Glossarium mediae et infimae latinitatis Regni Hungariae*. Budapest, Franklin, 1901.

BARTONIEK (1917)

BARTONIEK Emma: A koronázási eskü fejlődése 1526-ig. *Századok*, 51. évf., 1917. 5–44.

BARTONIEK (1923)

BARTONIEK Emma: A magyar királyáavatáshoz. *Századok*, 57. évf., 1936. 247–304.

BARTONIEK (1926)

BARTONIEK Emma: Az Árpádok trónöröklési joga. *Századok*, 59–60. évf., 1925–26. 785–841.

BARTONIEK (1929)

BARTONIEK Emma: Az Árpádok trónöröklési jogához. *Századok*, 63. évf., 1929. 37–43.

BARTONIEK (1934)

BARTONIEK Emma: Corona és regnum. *Századok*, 68. évf., 1934. 314–331.

BARTONIEK (1936a)

BARTONIEK Emma: A magyar királyválasztási jog a középkorban. *Századok*, 70. évf., 1936. 359–406.

BARTONIEK (1936b)

BARTONIEK Emma: A királyi hatalom eredetéről. *Századok*, 70. évf., 1936 pótfüzet. 481–496.

BARTONIEK (1939)

BARTONIEK Emma: *A magyar királykoronázások története*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1939. (Reprint: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987. Ez utóbbit használtam.)

BARTUSIS (1991a)

Mark C. BARTUSIS: Appanage. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 142.

BARTUSIS (1991b)

Mark C. BARTUSIS: Exemption. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. II. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 769.

BARTUSIS (1991c)

Mark C. BARTUSIS: Exkousseia. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. II. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 770–771.

BARTUSIS (1991d)

Mark C. BARTUSIS: Immunity. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. II. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 989.

BARTUSIS (1991e)

Mark C. BARTUSIS: Lizios. In: ALEXANDER P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. II. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1243.

BARTUSIS (1991f)

Mark C. BARTUSIS: Pronoia. Fiscal meaning. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1734.

BECK (1955)

Hans-Georg BECK: Der byzantinische „Ministerpräsident“. *Byzantinische Zeitschrift*, 48. évf. 1955. 309–338.

BECK (1966)

Hans-Georg BECK: Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte. *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Phil.-histor. Klasse*, 1966. 6. füzet.

BECK (1977)

Hans-Georg BECK: *Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich*. 2. változatlan kiadás. München, Beck, 1977.

BÉKEFI

BÉKEFI Remig: Vallásos és erkölcsi élet Magyarországon az Árpádházi királyok korában. *Katholikus Szemle*, 1896. 1–41. és 181–239.

BENEDEK

BENEDEK Ferenc: *Die conventio in manum und die Förmlichkeiten der Eheschliessung im römischen Recht*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 1978.

BERTÉNYI

BERTÉNYI Iván: Szent Korona. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 634.

BLAZOVICH

BLAZOVICH László: Az Aranybulla létrejöttének előzményei és kiadása. In: BESENYEI Lajos – ÉRSZEGI Géza – Maurizio Pedrazza GORLERO (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega, 1999. 45–51.

BLOCH

Marc BLOCH: *A feudális társadalom*. Ford.: Sujtó László. Budapest, Osiris, 2002. (A mű első francia megjelenése két kötetben: *L'évolution de l'humanité*, XXXIV–XXXIV bis., 1939–40.)

BOELENS

Martin BOELENS: *Die Klerikerehe in der Gesetzgebung der Kirche unter besonderer Berücksichtigung der Strafe. Eine rechtsgeschichtliche Untersuchung von den Anfängen der Kirche bis zum Jahre 1139*. Paderborn, Schöningh, 1968.

BÓNIS (1938)

BÓNIS György: Szent István törvényeinek önállósága. *Századok*, 72. évf., 1938. 433–487.

BÓNIS (1942)

BÓNIS György: A személyes királyság kora. In: ECKHART Ferenc – DEGRÉ Alajos (szerk.): *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének 40. évfordulójára*. Budapest, Stephaneum Ny., 1942. 93–103.

BÓNIS (1947)

BÓNIS György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kolozsvár, s. n., 1947. (Reprint: Budapest, Osiris, 2003.)

BÓNIS (1964a)

BÓNIS GYÖRGY: Einflüsse des römischen Rechts in Ungarn. *Ius Romanum medii aevi* V, 10. Milano, Typ. Giuffrè, 1964.

BÓNIS (1964b)

BÓNIS György: A közhitelűség szervei Magyarországon és a magyar hiteleshelyi levéltárak. *Levéltári Szemle*, 14. évf., 1964/1–2. 118–142.

BÓNIS (1971)

BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.

BÓNIS (1972)

BÓNIS GYÖRGY: *Középkori jogunk elemei. Római jog. Kánonjog. Szokásjog*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972.

BORSA (1987)

BORSA Iván: A hiteleshelyi eljárás színhelyén készült feljegyzés. *Levéltári Közlemények*, 58. évf., 1987. 39–41.

BORSA (2000)

BORSA Iván: A hiteleshelyekről. In: PITI FERENC (szerk.): „Magyaroknak eleiről.” Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 2000, 99–106.

BRÉHIER (1948)

LOUIS BRÉHIER: Ἱερεὺς καὶ βασιλεὺς. In: HERBERT HUNGER (szerk.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975. 86–93. (Franciából Herta Lazarus fordította.) (Eredeti megjelenése: Bukarest, Mémorial Louis Petit, 1948. 41–45.)

BRÉHIER (1969)

LOUIS BRÉHIER: *Bizánc tündöklése és hanyatlása*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1999. (A mű 1969-es második kiadásából Baán István fordította.)

BRÉHIER (1970)

LOUIS BRÉHIER: *A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2003. (A mű 1970-es második kiadásából Baán István fordította.)

BRESSLAU

Harry BRESSLAU: *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*. I. köt. és II/1. köt. 3. kiadás. Berlin, De Gruyter, 1958.

BRUCK

Eberhard Friedrich BRUCK: Kirchlich-soziales Erbrecht in Byzanz. Johannes Chrysostomus und die Mazedonischen Kaiser. In: *Studi in onore di Salvatore Riccobono nel XL anno del suo insegnamento*. III. köt. Palermo, Arti grafiche G. Castiglia, 1936. 377–423.

BRUNEL

Clovis BRUNEL: Les actes des rois de France scellés de sceau d'or. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 62. évf., 1954. 112–123.

BUDAI

BUDAI Éσαιás: *Magyar ország históriája a' mohátsi veszedelemig*. 2. kiadás. Debrecen, Csáthy György, 1811.

BURGMANN (1983)

Ludwig BURGMANN (szerk.): *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.* Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft, 1983.

BURGMANN (1991a)

Ludwig BURGMANN: Synopsis Basilicorum. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1995.

BURGMANN (1996)

Ludwig BURGMANN: Das byzantinische Recht und seine Einwirkung auf die Rechtsvorstellung der Nachbarvölker. In: Armin HOHLWEG (szerk.): *Byzanz und seine Nachbarn* (= Südosteuropa-Jahrbuch 26). München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1996. 277–295.

BURGMANN (1997a)

Ludwig BURGMANN: Chrysobull gleich Privileg? Beobachtungen zur Funktion einer byzantinischen Urkundenform. In: Barbara DÖLEMAYER – Heinz MOHNHAUPT (szerk.): *Das Privileg im europäischen Vergleich*. I. köt. Frankfurt am Main, Klostermann, 1997. 69–92.

BURGMANN (1997b)

Ludwig BURGMANN: Strafe, Strafrecht B. Spätantike und Byzanz. In: *Lexikon des Mittelalters*. VIII. köt. München, LexMA, 1997. 197.

BURGMANN (2002)

Ludwig BURGMANN: Juristische Buchproduktion in Byzanz. In: Vincenzo COLLI (szerk.): *Juristische Buchproduktion im Mittelalter*. Frankfurt am Main, Klostermann, 2002. 247–267.

BURGMANN–MCGEER

Ludwig BURGMANN – Eric MCGEER: Nomos stratiotikos. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1492.

BURGMANN–TROIANOS

Ludwig BURGMANN – Spyros TROIANOS: Appendix Eclogae. *Fontes Minores*, 3. 1979. 24–125.

BURY

John Bagnell BURY: The Constitution of the Later Roman Empire. In: Harold TEMPERLEY (szerk.): *Selected essays of J. B. Bury*. Amsterdam, A. M. Hakkert, 1964. 99–125.

CHARANIS

Peter CHARANIS: Coronation and its Constitutional Significance in the Later Roman Empire. In: PETER CHARANIS: *Social, Economic and Political Life in the Byzantine Empire*. London, Variorum, 1973. [Első megjelenése: *Byzantion*, 15. 1941. 49–66.]

CROUZEL

Henri CROUZEL: Ehe, Eherecht, Ehescheidung. Alte Kirche. In: Gerhard KRAUSE – Gerhard MÜLLER (szerk.): *Theologische Realenzyklopädie*. IX. köt. Berlin, De Gruyter, 1982. 325–330.

CZEBE

CZEBE Gyula: A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. Értekezések a történeti tudományok köréből. XXIV. köt. 3. szám. Budapest, 1916.

CZIRÁKY

CZIRÁKY Antal Mózes: *Disquisitio historica de modo consequendi summum imperium in Hungaria*. Buda, Typ. Reg. Univ. Hung., 1820.

CSÁNYI

CSÁNYI Károly: Bizánci elemek az Árpád-kori magyar építészetben. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 3. Muzeológiai sorozat, II. köt. 1. szám. Budapest, 1951. 25–40.

CSEKEY

CSEKEY István: *A magyar trónöröklési jog. Jogtörténelmi és közjogi tanulmány oklevél-mellékletekkel*. Budapest, Athenaeum, 1917.

CSIZMADIA–KOVÁCS–ASZTALOS

CSIZMADIA Andor – KOVÁCS Kálmán – ASZTALOS László: *Magyar állam- és jogtörténet*. Bővített és átdolgozott kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.

CSÓKA

CSÓKA J. Lajos: Az első magyar törvénykönyv keletkezéstörténete. In: CSIZMADIA Andor – PECZE Ferenc (szerk.): *Jogtörténeti Tanulmányok*. III. köt. Budapest, KJK, 1974. 153–175.

DARKÓ (1917)

DARKÓ Jenő: A veszprémi apácamonostor alapítólevelének 1109-i másolatáról. *Egyetemes Philológiai Közöny*, 41. évf., 1917. 257–272. és 336–351.

DARROUZÈS

Jean DARROUZÈS: *Recherches sur les οφφικια de l'έglise byzantine*. Párizs, Inst. Français d'Études Byzantines, 1970.

DAUVILLIER–DE CLERCQ

Jean DAUVILLIER – Carlo de CLERCQ: *Le mariage en droit canonique oriental*. Párizs, Libr. du Recueil Sirey, 1936.

DE BOÛARD

Alain DE BOÛARD: *Manuel de diplomatie française et pontificale*. Párizs, Picard, 1929.

DEÉR (1928)

DEÉR József: *A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája*. 2. kiadás. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2003. (Első kiadása: Budapest, Somogy megyei Keresztény Ny., 1928. A 2003-as kiadás szerint hivatkozom.)

DEÉR (1937)

DEÉR József: *Az Árpádok vérségi joga*. Budapest, Egyetemi Ny., 1937. [Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Királyság és nemzet (Tanulmányok 1930–1947)*. I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005, 107–117. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)]

DEÉR (1938)

DEÉR József: *Pogány magyarság, keresztény magyarság*. Budapest, Egyetemi Ny., 1938.

DEÉR (1942)

DEÉR József: A Szent István-i Intelmek kérdéséhez. *Századok*, 76. évf., 1942. [Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Királyság és nemzet (Tanulmányok 1930–1947)*. II. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2005, 91–107. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)]

DEÉR (1952)

DEÉR József: Der Weg zur Goldenen Bulle Andreas' II. von 1222. *Schweizer Beiträge zur Allgemeinen Geschichte* 10. 1952. 104–138.

DEGRÉ

DEGRÉ Alajos: Az ellenállási jog története Magyarországon. In: MEZEY Barna (szerk.): *Válogatott jogtörténeti tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 61–69., 368–369.

DEMEL

Sabine DEMEL: Ehescheidung. III. Historisch-theologisch. IV. Kirchenrechtlich. In: Walter KASPER et al. (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. III. köt. 3. kiadás. Freiburg im Breisgau, Herder, 1995. 501–502.

DESLANDES

S. DESLANDES: De quelle autorité relèvent les monastères orientaux? *Echos d'Orient* 21. 1922. 308–322.

DIESTELKAMP

Bernhard DIESTELKAMP: Lehen-, -swesen; Lehnrecht. Allgemein; Frankenreich und Deutsches Reich. In *Lexikon des Mittelalters*. V. köt. München–Zürich, Artemis & Winkler, 1991. 1807–1810.

DILCHER

Gerhard DILCHER: Die Entwicklung des Lehenswesens in Deutschland zwischen Saliern und Staufern. In: *Il feudalesimo nell'alto medioevo*. I. köt. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2000. 263–303.

DOMANOVSKY (1913)

DOMANOVSKY Sándor: A trónöröklés kérdéséhez az Árpádok korában. *Budapesti Szemle*, 1913. 367–398.

DOMANOVSKY (1929)

DOMANOVSKY Sándor: Az Árpádok trónöröklési jogához. *Századok*, 63. évf., 1929. 37–52.

DÖLGER (1942)

Franz DÖLGER: Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik. In: ΠΑΡΑΣΠΙΟΡΑ. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches. Ettal, Buch-Kunstverlag, 1961. 153–177. [Első megjelenése: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 8. 1942. 315–342. Az 1961-es kiadás szerint hivatkozom.]

DÖLGER (1950)

Franz DÖLGER: Rec. P. Charanis, Coronation and its constitutional significance in the later Roman Empire. *Byzantinische Zeitschrift*, 43. évf., 1950. 146–147.

DÖLGER (1956)

Franz DÖLGER: Das byzantinische Mitkaisertum in den Urkunden. In: Herbert HUNGER (szerk.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975. 13–48. (Korábbi megjelenése: Franz DÖLGER: Byzantinische Diplomatik. Zwanzig Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner. Ettal, Buch-Kunstverlag, 1956. 102–109.)

DÖLGER (1960a)

Franz DÖLGER: *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*. 2. kiadás. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1960.

DÖLGER (1960b)

Franz DÖLGER: *Der Feudalismus in Byzanz*. In: Franz BEYERLE (szerk.): *Studien zum mittelalterlichen Lehenswesen*. (Vorträge gehalten in Lindau am 10.–13. Oktober 1956.) Lindau, Thorbecke, 1960. 185–192.

DÖLGER (1963)

Franz DÖLGER: Die byzantinische und die mittelalterliche serbische Herrscherkanzlei. In: *Actes du XIIe congrès international d'études byzantines*. I. köt. Belgrád, Naucno delo, 1963. 83–103.

DÖLGER–KARAYANNOPULOS

Franz DÖLGER – Johannes KARAYANNOPULOS: *Byzantinische Urkundenlehre*. Erster Abschnitt: Die Kaiserurkunden. München, Beck, 1968.

DURĀ

Nicolae DURĀ: The Ecumenicity of the Council in Trullo. In: George NEDUNGATT – MICHAEL FEATHERSTONE (szerk.): *The Council in Trullo revisited*. Róma, Pontificium Inst. Orientalium, 1995. 229–262.

E. KOVÁCS

E. KOVÁCS Péter: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevélkiadói tevékenysége az Árpád-korban. *Archivum. A Heves Megyei Levéltár közleményei*, 12. 1990. 4–43.

ECKHART (1908)

ECKHART FERENC: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad, Réthy Ny., 1908.

ECKHART (1913)

ECKHART FERENC: Hiteles helyeink eredete és jelentősége. *Századok*, 47. évf., 1913. 641–655.

ECKHART (1915)

ECKHART Ferenc: Die glaubwürdigen Orte Ungarns im Mittelalter. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, IX. Ergänzungsband, 2. Heft. 1915. 395–558.

ECKHART (1932)

ECKHART Ferenc: Vita a leánynegyedről. *Századok*, 64. évf., 1932. 408–415.

ECKHART (1946)

ECKHART Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, Politzer, 1946.

ENDLICHER

Stefan ENDLICHER: *Die Gesetze des Heiligen Stefan*. Wien, Kuppitsch, 1849.

ENGEL (1981)

ENGEL Pál: A honor. A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez. In: ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. (Szerk.: CSUKOVITS Enikő.) Budapest, Osiris, 2003. 73–100. [Első megjelenése: *Történelmi Szemle*, 24. évf., 1981. 1–19.]

ENGEL (2000)

ENGEL Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keletkezéséhez. In: FISCHER Ferenc – MAJOROS István – VONYÓ József (szerk.): *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Pécs, Univ. Press, 2000. 125–132.

[Reprint: ENGEL Pál: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok.* (Szerk.: CSUKOVITS Enikő.) Budapest, Osiris, 2003. 639–648. Az utóbbi szerint hivatkozom.]

ENSSLIN (1942)

Wilhelm ENSSLIN: Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl. *Klio*, 35. 1942. 268–298.

ENSSLIN (1943)

Wilhelm ENSSLIN: Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden. In: HERBERT HUNGER (szerk.): *Das byzantinische Herrscherbild.* Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975. 54–85. (Első megjelenése: Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-histor. Klasse, 1943. 6. füzet, 53–83.)

ENSSLIN (1949)

Wilhelm ENSSLIN: Zur Frage nach der ersten Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell. *Byzantinische Zeitschrift*, 42. évf., 1943/49. 101–115., 369–372.

ERDÉLYI

ERDÉLYI László: Az első adó elméletéhez. *Századok*, 47. évf., 1913. 281–289.

ERDŐ (1983)

ERDŐ Péter: *Az ókeresztény kor egyházfegyelme.* (= Ókeresztény írók 5). Budapest, Szent István Társulat, 1983.

ERDŐ (1992)

ERDŐ Péter: A részleges egyházjog forrásszövegei a Magyarországon őrzött középkori kódexekben. *Magyar Könyvszemle*, 108. évf., 1992. 301–312.

ERDŐ (1998)

ERDŐ Péter: *Az egyházjog forrásai. Történeti bevezetés.* Budapest, Szent István Társulat, 1998.

ERDŐ (2001)

ERDŐ Péter: *Egyházjog a középkori Magyarországon.* Budapest, Osiris, 2001.

ÉRDUJHELYI

ÉRDUJHELYI Menyhért: *A közjegyzőség és hiteles helyek története Magyarországon.* Budapest, Pallas Ny., 1899.

ERLER

Adalbert ERLER: *Bürgerrecht und Steuerpflicht im Mittelalterlichen Städtewesen mit besonderer Untersuchung des Steuereides.* 2. kiadás. Frankfurt am Main, Klostermann, 1963.

ÉRSZEGI (1984)

ÉRSZEGI Géza: III. Béla kancelláriai reformjáról. *Magyar Herald*, 1. évf., 1984. 72–79.

ÉRSZEGI (1986)

ÉRSZEGI Géza: Oklevéltan. In: KÁLLAY ISTVÁN (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Budapest, ELTE, 1986. 12–28.

ÉRSZEGI (1988)

ÉRSZEGI Géza: Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle*, 38. évf., 1988/3. 3–13.

ÉRSZEGI (1996)

ÉRSZEGI Géza: Szent István pannonhalmi oklevele (Oklevéltani-filológiai kommentár). In: TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve*. I. köt. Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola, 1996. 47–89.

ÉRSZEGI (1999)

ÉRSZEGI Géza: Az Aranybulla szövegének létrejötte, hagyományozása és értelmezése. In: BESENYEI Lajos – ÉRSZEGI Géza – Maurizio Pedrazza GORLERO (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega, 1999. 53–60.

FEJÉRPATAKY

FEJÉRPATAKY László: *III. Béla király oklevelei*. Különlenyomat a III. Béla magyar király emlékezete (szerk. FORSTER Gyula) c. kiadványból. Budapest, Hornyánszky, 1900.

FERLUGA

Jadran FERLUGA: La ligesse dans l'Empire byzantin. Contribution à l'étude de la féodalité à Byzance. *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 7. 1961. 97–123.

FERRARI

Giannino FERRARI: *I documenti greci medioevali di diritto privato dell'Italia meridionale e loro attinenze con quelli bizantini d'Oriente e coi papiri greco-egizii*. Lipcse, Teubner, 1910.

FOURNIER

Paul FOURNIER: Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres. In *Mélanges de droit canonique*. I. köt. (Az 1897-es párizsi kiadás reprintje.) Aalen, Scientia Verlag, 1983. 451–678.

FÖGEN (1989)

Marie Theres FÖGEN: Legislation und Kodifikation des Kaisers Leon VI. *Subseciva Groningana*, 3. 1989. 23–35.

FÖGEN (1991)

Marie Theres FÖGEN: Synopsis minor. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1995.

FÖLDI (1997)

FÖLDI András: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

FÖLDI–HAMZA

FÖLDI András – HAMZA Gábor: *A római jog története és institúciói*. 17., átdolgozott és bővített kiadás. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2012.

FRAKNÓI

FRAKNÓI Vilmos: *A magyar királyválasztások története*. Budapest, Athenaeum, 1921.

FREISEN

Joseph FREISEN: *Geschichte des kanonischen Eherechts bis zum Verfall der Glossenlitteratur*. A 2. paderborni kiadás (1893) reprintje. Aalen, Scientia, 1963.

FUHRMANN

Horst FUHRMANN: *Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen*. I–III. köt. Stuttgart, Hiersemann, 1972–74.

FUNK

Franz Xaver von FUNK: Die Entwicklung des Osterfastens. In: *Kirchengeschichtliche Abhandlungen und Untersuchungen*. I. köt. Frankfurt am Main, Minerva, 1972. 241–278. (Az 1897–1907-es paderborni kiadás reprintje.)

FÜGEDI

FÜGEDI Erik: *Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése*. Budapest, Magvető, 1986.

GANSHOF

François Louis GANSHOF: *Was ist das Lehenswesen?* 2., jav. kiadás. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1967. [Az 1957-es 3., átdolgozott és bővített francia nyelvű brüsszeli kiadás fordítása. Ford. Ruth és Dieter Groh.]

GAUDEMET

Jean GAUDEMET: *Il matrimonio in Occidente*. Torino, Societa Editrice Internazionale, 1987. (Ford. Bruno Pistocchi.)

GAUDEMET–BASDEVANT

Jean GAUDEMET – Brigitte BASDEVANT (szerk.): *Les canons des conciles Mérovingiens (VIe–VIIe siècles)*. I–II. köt. (Text latin de l'édition C. de Clercq.) Párizs, Ed. du Cerf, 1989.

GEFAELL

Pablo GEFAELL: Clerical Celibacy. *Folia Canonica* 4. 2001. 75–91.

GEFFCKEN

Heinrich GEFFCKEN: *Zur Geschichte der Ehescheidung vor Gratian*. Lipcse, Veit, 1894.

GERICS (1969)

GERICS József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: ZOMBORI István (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, METEM, 1995. 248–274. [A tanulmány első megjelenése: *Századok*, 103. évf., 1969. 611–640.]

GERICS (1980)

GERICS József: Az Aranybulla ellenállási záradékának értelmezéséhez. In: BERTÉNYI Iván (szerk.): Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Budapest, ELTE, 1980. 99–108.

GERICS (1981)

GERICS József: A Hartvik-legenda mintáiról és forrásairól. *Magyar Könyvszemle*, 97. évf., 1981/3. 175–188.

GERICS (1984)

GERICS József: A magyarországi királykoronázás szertartásáról az 1050-es években. In: ZOMBORI István (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, METEM, 1995. 121–132. [A tanulmány első megjelenése: SZÉKELY György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984. 243–254.]

GERICS (1990a)

GERICS József: Az állam- és törvényalkotó Szent István. In: ZOMBORI István (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, METEM, 1995. 51–61. [A tanulmány első megjelenése: *Művészettörténeti Értesítő*, 39. évf., (1990. 76–80.)

GERICS (1990b)

GERICS József: Szent István királlyá avatása és egyházszerzése Theotmar krónikájában. In: ZOMBORI István (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, METEM, 1995. 37–42. [Első megjelenése: *Magyar Könyvszemle*, 106. évf., 1990. 93–98.]

GERICS (1993)

GERICS József: Az írásbeli petíciók bevezetéséről szóló krónikahely magyarázatához. In: ZOMBORI István (szerk.): *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, METEM, 1995. 240–243. [A mű eredeti megjelenése: HORN Ildikó (szerk.): *Perlekedő évszázadok. Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára*. Budapest, ELTE, 1993. 17–23.]

GERICS (1994)

GERICS József: Hartvik. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 255.

GERICS–LADÁNYI

GERICS József – LADÁNYI Erzsébet: A Kálmán-kori szinodális bíraskodás valószínű mintája. In: BÁNRÉVY Gábor – JOBBÁGYI Gábor – VARGA Csaba (szerk.): *Iustum, Aequum, Salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére*. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 1998. 112–115.

GERVER

Piet Hein GERVER: L'Italie, le berceau. In: Elisabeth M. VAN DER MARCK (szerk.): *Atlas du notariat*. Deventer, Kluwer, 1989. 45–58.

GIRY

Arthur GIRY: *Manuel de diplomatique*. 2. kiadás. Párizs, Félix Alcan, 1925.

GREGORY

Timothy E. GREGORY: The Ekloga of Leo III and the Concept of Philanthropia. *Byzantina*, 7. 1975. 269–287.

GRIERSON (1991a)

Philip GRIERSON: Hyperpyron. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. II. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 964–965.

GRIERSON (1991b)

Philip GRIERSON: Nomisma. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991, 1490.

GRIERSON (1991c)

Philip GRIERSON: Solidus. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1924.

GYOMLAY (1901)

GYOMLAY Gyula: *Szent István veszprémvölgyi donatiójának görög szövegéről*. Budapest, Akadémia, 1901.

GYOMLAY (1904)

GYOMLAY Gyula: A Szent István-féle görög adománylevél eddig megfejtetlen szaváról. *Akadémiai Értesítő*, 15. évf., 1904.504–506.

GYÖRFFY (1952–53)

GYÖRFFY György: A szávaszentdemeteri görög monostor 12. századi birtokösszeírása. I. közlemény: *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-történeti Tudományok Osztályának Közleményei*. II. köt. 1952. 325–362.; II. közlemény: uo. III. köt. 1953. 69–104.

GYÖRFFY (1974)

GYÖRFFY György: A magyar krónikák adata a III. Béla kori petícióról. In: HORVÁTH János – SZÉKELY György (szerk.): *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 333–338.

GYÖRFFY (1981)

GYÖRFFY György (szerk.): *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, Európa, 1981.

GYÖRFFY (1983a)

GYÖRFFY György: *István király és műve*. 2. kiadás. Budapest, Gondolat, 1983.

GYÖRFFY (1983b)

GYÖRFFY György: Gyulafehérvár kezdetei, neve és káptalanjának registruma. *Századok*, 117. évf. 1983. 1103–1134.

GYÖRFFY (1994)

GYÖRFFY György: Bevezető (1994). In: GYÖRFFY György (szerk.): Árpád-kori oklevelek. Budapest, Balassi Kiadó, 1997. 5–9.

HAJNAL (1921)

HAJNAL István: Írástörténet az írásbeliség felújulása korából. Budapest, Apostol Ny., 1921.

HAJNAL (1942)

HAJNAL István: A kis nemzetek történeírásának munkaközösségéről. *Századok*, 76. évf., 1942. 1–42., 133–165.

HAJNAL (1943)

HAJNAL István: *Vergleichende Schriftproben zur Entwicklung und Verbreitung der Schrift im 12.–13. Jahrhundert*. Budapest, Danubia, 1943.

HAJNIK

HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt*. Budapest, MTA, 1899.

HALDON

John HALDON: The Feudalism Debate Once More: the Case of Byzantium. In: John HALDON: *State, Army and Society in Byzantium. Approaches to Military, Social and Administrative History, 6th–12th Centuries*. Aldershot, Variorum, 1995. 5–40. (Első megjelenése: *The Journal of Peasant Studies* 17/1. London, 1989.)

HALMÁGYI

HALMÁGYI Miklós: A test és a lélek imája. A böjti fegyelem és a közösségtudat. *Szeged*, 23. évf., 2011/12. 16–19.

HAMZA (1986)

HAMZA Gábor: Az elbirtoklás intézményének változása a klasszikus és a posztklasszikus-jusztiniánuszi római jogban. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 28. évf., 1986. 27–44.

HAMZA (1996)

HAMZA Gábor: Szent István törvényei és a jusztiniánuszi római jog. *Jogtudományi Közöny*, 51. évf., 1996/10. 418–421.

HAMZA (1998)

HAMZA Gábor: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1998.

HAMZA (2001)

HAMZA Gábor: Szent István törvényei és Európa. In: HAMZA Gábor (szerk.): *Szent István és Európa*. Budapest, Professzorok Háza, 2001. 13–21. [Lásd korábban: HAMZA Gábor: A szent-istváni törvények és Európa. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 31. évf., 1989. 189–195.; továbbá in: HAMZA Gábor (szerk.) *Szent István és Európa*. Budapest, Művelődési

és Közoktatási Minisztérium, 1991. 24–31.; franciául: HAMZA Gábor: Les lois de Saint Étienne et l'Europe, uo. 15–23., valamint: *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio iuridica*, 31. évf., 1990. 185–191.; később: HAMZA Gábor: Les sources des décrets de Saint Étienne. In: Cesare ALZATI (szerk.): *Cristianità ed Europa. Miscellanea di studi in onore di Luigi Prosdicimi*, vol. I. tom. 2. Róma, Herder, 1994. 369–375.; németül: HAMZA Gábor: Die Gesetzgebung Stephans des Heiligen und Europa. *Ungarn-Jahrbuch*. XXII. köt. 1995/1996. 27–34.]

HAMZA (2002a)

HAMZA Gábor: Az elbirtoklás fejlődése a római köztársaság korában. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 38–39. évf., 2001–2002. 13–20.

HAMZA (2002b)

HAMZA Gábor: *Az európai magánjog fejlődése. A modern magánjogi rendszerek kialakulása a római jogi hagyományok alapján*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2002.

HAMZA (2004)

HAMZA Gábor: Bizánci és nyugat-európai jogi hagyományok a román magánjog fejlődésében. In: TÓTH Károly (szerk.) – JAKAB Éva (gond.): *Tanulmányok Dr. Molnár Imre egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2004. (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica, tom. LXXV., fasc. 1–44.) 183–203.

HARVEY

Alan HARVEY: *Economic Expansion in the Byzantine Empire 900–1200*. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.

HAUSCHILD–NIEBERGALL

Wolf-Dieter HAUSCHILD – Alfred NIEBERGALL: Agapen. In: Gerhard KRAUSE – Gerhard MÜLLER (szerk.): *Theologische Realenzyklopädie*. I. köt. Berlin, De Gruyter, 1977. 748–755.

HEGEDÜS

HEGEDÜS Géza: *Anyagi büntetőjog az árpádházi királyok korában*. Budapest, Kapisztrán Ny., 1935.

HERMAN

Émile HERMAN: Célibat des clercs II. En droit oriental. In: Raoul NAZ (szerk.): *Dictionnaire de droit canonique*. III. köt. Párizs, Letouzey & Ané, 1942. 145–156.

HINTZE

Otto HINTZE: Wesen und Verbreitung des Feudalismus. In: Otto HINTZE: *Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte*. (Szerk.: Otto OESTREICH.) 2., bővített kiadás. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1962. (A tanulmány először 1929-ben jelent meg.)

HLAVÁČEK

Ivan HLAČEK: Goldene Bulle Ks. Friedrichs II. In: *Lexikon des Mittelalters*. IV. köt.

München–Zürich, Artemis & Winkler, 1989. 1540.

HOHLWEG

Armin HOHLWEG: Zur Frage der Pronoia in Byzanz. *Byzantinische Zeitschrift*, 60. évf. 1967. 288–308.

HOLUB (1917)

HOLUB József: A főispán és az alispán viszonyának jogi természete. (Adatok középkori vármegyei közigazgatásunk történetéhez.) In: *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Budapest, Franklin, 1917. 186–211.

HOLUB (1929)

HOLUB József: *Zala megye története a középkorban*. Pécs, Zala megye kőnönsege, 1929.

HOLUB (1938)

HOLUB József: La „quarta puellaris” dans l’ancien droit hongrois. In: Pietro CIAPESSONI (szerk.): *Studi in memoria di Aldo Albertoni*. III. köt. Padova, CEDAM, 1938. 275–297.

HÓMAN (1911)

HÓMAN Bálint: A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul*, 1911. 123–134. és 167–174. [Reprint: BUZA János (szerk.): HÓMAN Bálint: *A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2002, 207–234. Utóbbi szerint hivatkozom.]

HÓMAN (1912)

HÓMAN Bálint: Az első állami egyenes adó. Adalék az európai adótörténethez. *Történeti Szemle*, 1912. Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003. 285–302. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1913a)

Hóman Bálint: Adó vagy földbér? *Századok*, 47. évf., 1913. 189–202. Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003. 303–315. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1913b)

HÓMAN Bálint: Az első adó elméletéhez. *Századok*, 47. évf., 1913. 396–397. Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003. 316–317. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1916a)

HÓMAN Bálint: A magyar pénzverés Szent István korában. *Századok*, 50. évf., 1916. 116–127. és 267–285. Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003. 235–261. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1916b)

HÓMAN Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest, MTA, 1916. (Reprint: Budapest, Maecenas, 1991).

HÓMAN (1916c)

HÓMAN Bálint: Mégegyszer az első adóról. *Századok*, 50. évf., 1916. 290–293. Reprint: BÁRÁNY ATTILA (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003, 318–321. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1917)

HÓMAN Bálint: Szent István görög oklevele. *Századok*, 51. évf., 1917. 99–136. és 225–242. Reprint: BUZA János (szerk.): *Hóman Bálint: A történelem útja. Válogatott tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2002. 164–206. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1918)

HÓMAN Bálint: Adalék a X–XI. századi pénztörténetünkhöz. *Századok*, 52. évf., 1918. 161–168. Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003. 191–197. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN (1921)

HÓMAN Bálint: A magyar címer történetéhez. *Turul*, 1921. Reprint: BÁRÁNY Attila (szerk.): *Magyar középkor (Hóman Bálint munkái I.)* I. köt. Máriabesnyő–Gödöllő, Attractor, 2003. 325–336. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

HÓMAN–SZEKFÜ

HÓMAN Bálint – SZEKFÜ Gyula: *Magyar történet*. 2., bőv. kiadás. Budapest, Kir. M. Egyet. Ny., 1935.

HOMOKI NAGY

HOMOKI NAGY Mária: Magánjogi intézmények az Aranybullában. In: BESENYEI Lajos – ÉRSZEGI Géza – Maurizio Pedrazza GORLERO (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdonega, 1999. 79–87.

HORVÁTH (1954)

HORVÁTH János: Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1954.

HORVÁTH (1966)

HORVÁTH János: P. mester és műve. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 70. évf., 1966. 1–53., 261–282.

HORVÁTH (1968)

HORVÁTH Pál: *A kelet- és közép-európai népek jogfejlődésének főbb irányai. (Különös tekintettel a környező népek jogfejlődésére.)* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1968.

HORVÁTH (1969)

HORVÁTH János: Die griechischen (byzantinischen) Sprachkenntnisse des Meisters P. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 17. évf., 1969. 17–48.

HORVÁTH (1998)

HORVÁTH Pál: Magyar-bizánci kapcsolatok. (Adalékok a magyar államiság ezredéves évfordulójához.) *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Iuridica*, 37. évf., 1996. (megj.: 1998) 77–80.

HROCHOVÁ

VĚRA Horochová: La place de Byzance dans la typologie du féodalisme européen. In: Vladimír VAVŘÍNEK (szerk.): *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*. Prága, CSAV, 1978. 31–45.

HUNGER

Herbert HUNGER: *Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden*. Bécs, Böhlau, 1964.

ILLÉS (1900)

ILLÉS József: *A magyar házassági vagyonyog az Árpádok korában*. Budapest, Grill, 1900.

ILLÉS (1904)

ILLÉS József: *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában*. Budapest, MTA, 1904.

JÁNOSI (1985)

JÁNOSI Mónika: Gondolatok az Admonti kódexből hiányzó kapitulumokról. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 82. 1985. 37–51.

JÁNOSI (1986)

JÁNOSI Mónika: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezéstörténete. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 83. 1986. 23–30.

JÁNOSI (1988)

JÁNOSI Mónika: Első királyunk törvényei. In: KRISTÓ Gyula (szerk.): *Az államalapító*. Budapest, Zrínyi, 1988, 231–260.

JÁNOSI (1992)

JÁNOSI Mónika: A Szent László-kori zsinati határozatok keletkezéstörténete. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 96. 1992. 3–11.

JÁNOSI (1994)

JÁNOSI Mónika: Kálmán törvényei. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 315–316.

JÁNOSI (1996)

JÁNOSI MÓNIKA: *Törvényalkotás Magyarországon a korai Árpád-korban*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1996.

JERNEY

JERNEY János: A magyarországi káptalanok és konventek, mint hielmes és hiteles helyek története. *Magyar Történelmi Tár*. II. köt. Pest, 1855.

JOMBART

Émile JOMBART: Célibat des cleres I. En droit occidental. In: Raoul NAZ (szerk.): *Dictionnaire de droit canonique*. III. köt. Párizs, Letouzey & Ané, 1942. 132–145.

JUHÁSZ

JUHÁSZ Kálmán: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030–1307*. Münster in Westfalen, Aschendorff, 1930.

KAPITÁNYFY (1983)

KAPITÁNYFY István: Magyar–bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodásának idején. In: KAPITÁNYFY István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, Typotex, 2003. 153–169. [Első megjelenése: *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica*, 75. 1983. 19–27. A 2003-as kiadás szerint hivatkozom.]

KAPITÁNYFY (1996)

KAPITÁNYFY István: Cerbanus és Maximus-fordítása. In: KAPITÁNYFY István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, Typotex, 2003. 170–193. [Első megjelenése: TAKÁCS Imre (szerk.): *Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma ezer éve*. I. köt. Pannonhalma, 1996. 357–368. A 2003-as kiadás szerint hivatkozom.]

KAPITÁNYFY (2003)

KAPITÁNYFY István: *Hungarobyzantina. Bizánc és a görögség a középkori magyarországi forrásokban*. Budapest, Typotex, 2003.

KAPTIJN

Astrid KAPTIJN: Divorce et remariage dans l'église orthodoxe. *Folia Canonica*, 2. 1999. 105–128.

KARÁCSON

KARÁCSON Imre: *A XI. és XII. századbeli magyarországi zsinatok és azoknak a külföldi zsinatokhoz való viszonya*. Győr, Surányi Ny., 1888.

KARÁCSONYI

KARÁCSONYI János: *Szent István király élete*. Budapest, Szent István Társulat, 1904.

KARAYANNOPULOS (1956)

Johannes KARAYANNOPULOS: Der frühbyzantinische Kaiser. *Byzantinische Zeitschrift*, 49. évf. 1956. 369–384.

KARAYANNOPULOS (1958)

Johannes KARAYANNOPULOS: Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos. *Byzantinische Zeitschrift*, 51. évf. 1958. 357–373.

KASER –HACKL

Max KASER: *Das römische Zivilprozessrecht*. Zweite Auflage, neu bearbeitet von Karl HACKL. München, Beck, 1996.

KASER

Max KASER: *Das römische Privatrecht*. I–II. köt. 2. kiadás. München, Beck, 1971–1975.

KAZHDAN (1991a)

Alexander KAZHDAN: Aristenos, Alexios. In: ALEXANDER P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 169.

KAZHDAN (1991b)

Alexander KAZHDAN: Balsamon, Theodore. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 249.

KAZHDAN (1991c)

Alexander KAZHDAN: Blastares, Matthew. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 295.

KAZHDAN (1991d)

Alexander KAZHDAN: Nomophylax. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1491–1492.

KAZHDAN (1991e)

Alexander KAZHDAN: Zonaras, John. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1491–1492.

KAZHDAN (1993)

Alexander KAZHDAN: State, Feudal, and Private Economy in Byzantium. *Dumbarton Oaks Papers*, 47. 1993. 83–100.

KELEMEN (2004)

KELEMEN Miklós: A Bizánci Birodalom központi igazgatásának egyes intézményei. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae*, 41. 2004. 207–229.

KELEMEN (2006a)

KELEMEN Miklós: A bizánci államkormányzat vázlatja. In: RÁCZ Lajos (szerk.): *Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az Újkori Európa jogfejlődéséről*. Budapest, ELTE ÁJK Egyetemes Állam- és Jогtörténeti Tanszék – Új Ember, 2006. 11–49.

KELEMEN (2006b)

KELEMEN Miklós: A királyi tanács és a kancellária szerepe a középkori államkormányzatokban. In: RÁCZ Lajos (szerk.): *Kormányzás és kodifikáció. Tanulmányok az Újkori Európa jogfejlődéséről*. Budapest, ELTE ÁJK Egyetemes Állam- és Jогtörténeti Tanszék – Új Ember, 2006. 51–82.

KELEMEN (2007)

KELEMEN Miklós: *A birodalom kormányzása. A Késő-római Birodalom közzolgálati – jogi források elemzése alapján*. Budapest, ELTE ÁJK, 2007.

KERBL

Raimund KERBL: *Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenköningreich*. (Dissertationen der Universität Wien 143) Wien, Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaft Österreichs, 1979.

KERÉKGYÁRTÓ

KERÉKGYÁRTÓ Árpád: *A műveltség fejlődése Magyarországon*. Budapest, Kilián, 1880.

KERN

Fritz KERN: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie*. 3. kiadás. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1962.

KIRÁLY (1908)

KIRÁLY János: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugat-európai jogfejlődésre*. Budapest, Grill, 1908.

KIRÁLY (1928)

KIRÁLY János: *Fejezetek Szt. István törvényhozása köréből*. Budapest, Grill, 1928.

KIRÁLY (1929)

KIRÁLY János: *Az Árpádkorszakbeli magyar trónutódlás kérdése*. Budapest, Grill, 1929.

KISS

KISS Gergely: Állam és egyház a 11–12. századi törvényalkotásban. In: FONT Márta – KAJTÁR István (szerk.): *A magyar államiság első ezer éve*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2000. 67–101.

KNIEZSA

KNIEZSA ISTVÁN A magyar állami és jogi terminológia eredete. (Hozzászólásokkal együtt.) *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 7. 1955. 237–266.

KOMJÁTHY

KOMJÁTHY Miklós: A veszprémvölgyi oklevél kibocsátójáról. *Levéltári Közlemények*, 42. évf., 1971/1. 33–49.

KORDÉ

KORDÉ Zoltán: Anonymus. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 50–51.

KOSZTA (1991)

KOSZTA László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. *Aetas*, 1991/3–4. 40–58.

KOSZTA (1998)

KOSZTA László: *A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353)*. Pécs, Pécs Története Alapítvány, 1998.

KÓTA

KÓTA Péter: A vasvári káptalan korai oklevelei. Egy formulagyűjtemény. *Levéltári Szemle*, 37. évf., 1987/4. 17–29.

KOVÁCS (1988)

KOVÁCS Kálmán: *Zur Geschichte des ungarischen Strafrechts und Strafprozessrechts 1000–1988*. Budapest, ELTE, 1988.

KOVÁCS (1989)

KOVÁCS László: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. (Németre ford.: Esterházy Máttyás.)

KRAJNER

Emerich von KRAJNER: *Die ursprüngliche Staatsverfassung Ungarns, seit der Gründung des Königthums bis zum Jahre 1382*. Wien, Gerold, 1872.

KRAJNYÁK

KRAJNYÁK Gábor: Szent István veszprémvölgyi donatíójának görög egyházi vonatkozásai. *Századok*, 60. évf., 1926. 498–507.

KRISTÓ (1974a)

KRISTÓ Gyula: Legitimitás és idoneitás. (Adalékok Árpád-kori eszmetörténetünkhöz). *Századok*, 108. évf., 1974. 585–621.

KRISTÓ (1974b)

KRISTÓ Gyula: *A XI. századi hercegség története Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974.

KRISTÓ (1979)

KRISTÓ Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

KRISTÓ (1991)

KRISTÓ GYULA: Krónikakompozíció. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 381–382.

KRISTÓ (1995)

KRISTÓ Gyula: *A magyar állam megszületése*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1995.

KRISTÓ (1998a)

KRISTÓ Gyula: *Magyarország története 895–1301*. Budapest, Osiris, 1998.

KRISTÓ (1998b)

KRISTÓ Gyula: *Az aranybullák százada*. 3. átdolg. kiadás. Budapest, Kossuth, 1998.

KRISTÓ (1999)

KRISTÓ Gyula: *A tizenegyedik század története*. Budapest, Pannonica, 1999.

KRISTÓ–MAKK

KRISTÓ Gyula – MAKK Ferenc (szerk.): *III. Béla emlékezete*. Budapest, Magyar Helikon, 1981.

KUBINYI (1975)

KUBINYI András: Királyi kancellária és udvari kápolna Magyarországon a XII. század közepén. *Levéltári Közlemények*, 46. évf., 1975. 59–121.

KUMOROVITZ (1928)

KUMOROVITZ L. Bernát: A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. *Turul*, 42. 1928. 1–27.

KUMOROVITZ (1941)

KUMOROVITZ L. Bernát: A magyar címer kettőskeresztje. *Turul*, 55. 1941. 45–62.

KUMOROVITZ (1944)

KUMOROVITZ L. Bernát: *A magyar pecséthasználat története a középkorban*. A Jászóvári Premontrei Kanonokrend gödöllői Szent Norbert Gimnáziumának és Szent Norbert Nevelőintézetének Évkönyve az 1943–44. iskolai évről. Gödöllő, Szent Norbert Gimnázium, 1944. (2. bőv., jav. kiadás. Budapest, MNM, 1993. Ez utóbbi szerint hivatkozom.)

KUMOROVITZ (1963)

KUMOROVITZ L. Bernát: A középkori magyar magánjogi írásbeliség első korszaka. *Századok*, 96. évf., 1963. 1–31. [Reprint: *Századok*, 123. évf., 1989. 381–406. Ez utóbbi szerint hivatkozom.]

KUMOROVITZ (1980)

KUMOROVITZ L. Bernát: Kálmán király 1109. évi veszprémvölgyi „ítéletlevele”. In: BERTÉNYI Iván (szerk.): Ünnepi tanulmányok Sinkovics István 70. születésnapjára. Budapest, ELTE, 1980. 155–169.

LANDAU (1987)

Peter LANDAU: Ivo von Chartres (ca. 1040–1115). In: Gerhard MÜLLER (szerk.): *Theologische Realenzyklopädie*. XVI. köt. Berlin, De Gruyter, 1987. 422–427.

LANDAU (1995)

Peter LANDAU: Überlieferung und Bedeutung der Kanones des Trullanischen Konzils im westlichen kanonischen Recht. In: George NEDUNGATT – Michael FEATHERSTONE (szerk.): *The Council in Trullo revisited*. Róma, Pontificium Inst. Orientalium, 1995. 215–227.

LÁSZLÓ

LÁSZLÓ Gyula: A magyar pénzverés kezdeteiről. *Századok*, 97. évf., 1963. 382–397.

LEDERER (1959)

LEDERER Emma: *A feudalizmus kialakulása Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

LOHMEYER

Karl LOHMEYER: Kaiser Friedrichs II. goldene Bulle über Preussen und Kulmerland vom März 1226. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, II. Ergbd., Innsbruck, 1888. 388–420.

LÜCKERATH

Carl A. LÜCKERATH: Goldene Bulle v. Rimini. In *Lexikon des Mittelalters*. IV. köt. München–Zürich, Artemis & Winkler, 1989. 1541–1542.

MACRIDES

Ruth J. MACRIDES: Chartophylax. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 415–416.

MADZSAR (1921)

MADZSAR Imre: Szent István törvényei és a lex Bajuvariorum. *Történeti Szemle*, 10. évf., 1921. 48–75.

MADZSAR (1938a)

MADZSAR Imre: Szent István törvényei és a Cod. Vindob. 751. *Századok*, 72. évf., 1938. 1–9.

MADZSAR (1938b)

MADZSAR Imre: Szent István törvényei és az úgynevezett symmachusi hamisítványok. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. köt. Budapest, MTA, 1938. 203–233.

MAKK (1981)

MAKK Ferenc: Rec. Kerbl. *Századok*, 115. évf., 1981/1. 224–226.

MAKK (1982)

MAKK Ferenc: III. Béla és Bizánc. *Századok*, 116. évf., 1982/2. 33–61.

MAKK (1993)

MAKK Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely, 1993.

MAKK (1994a)

MAKK Ferenc: Hercegség. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 261.

MAKK (1994b)

MAKK Ferenc: Lukács. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 417., 420.

MAKK–SZÁDECZKY–KARDOSS

MAKK Ferenc – SZÁDECZKY–KARDOSS Samu: Bizánci–magyar kapcsolatok. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 112.

MAKSIMOVIĆ (1989)

Ljubomir MAKSIMOVIĆ: Feudalismus. Byzantinisches Reich. In: *Lexikon des Mittelalters*. IV. köt. München–Zürich, Artemis & Winkler, 1989. 415–418.

MAKSIMOVIČ

Kirill MAKSIMOVIČ: Byzantinische Gesetzbücher und ihre Bedeutung für die Rechtsgeschichte Südosteuropas. In: Tomasz GIARO (szerk.): *Modernisierung durch Transfer im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main, Klostermann, 2006. 1–32.

MALAFOSSE

Jean de MALAFOSSE: L'Ecloga ad Prochiron mutata. *Archive d'histoire du droit oriental*, 5. 1950–51. 197–220.

MÁLYUSZ (1934)

MÁLYUSZ Elemér: A karizmatikus királyság. In: Soós István (szerk.): *Klió szolgálatában. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, MTA Történettudományi Int., 2003. 22–44. [Első megjelenése: *Társadalomtudomány*, 14. 1934. 153–178.]

MÁLYUSZ (1973)

MÁLYUSZ Elemér: *Királyi kancellária és krónikáírás a középkori Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.

MANOJLOVIC

G. MANOJLOVIC: Le peuple du Constantinople. (Szerb-horvátból Henri Grégoire fordította.) *Byzantion*, 11. 1936. 617–716.

MANTAS

Apostolos G. MANTAS: Die Schilderhebung in Byzanz – historische und ikonographische Bemerkungen. *Byzantina*, 21. 2000. 537–582.

MARSINA

Richard MARSINA: Urkundenbuch der Slowakei und sein Programm. *Studia Historica Slovaca*, 3. 1965. 263–282.

MESTERHÁZY (1967)

MESTERHÁZY Károly: Adatok a bizánci kereszténység elterjedéséhez az Árpád-kori Magyarországon. In: *A Debreceni Déri Múzeum 1967. évi évkönyve*. Debrecen, Déri Múzeum, 1970. 145–184.

MESTERHÁZY (1990–91)

MESTERHÁZY Károly: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I–II. *Folia Archaeologica*, 41–42. 1990–91. 87–115. és 145–174.

MESTERHÁZY (1993)

MESTERHÁZY Károly: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. *Századok*, 127. évf. 1993/3–4. 450–468.

MEYENDORFF

John MEYENDORFF: *A bizánci teológia. Történelmi irányzatok és tantételek*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2006. (Az eredeti angol nyelvű mű második, 1983-as kiadását Jeviczki Ferenc fordította.)

MEZEY (1967)

MEZEY László: A pécsi egyetemalapítás előzményei (a deákság és hiteleshely kezdeteihez). In: CSIZMADIA Andor (szerk.): *Jubileumi tanulmányok a Pécsi Egyetem történetéből*. I. köt. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Tudományos Bizottság, 1967. 53–86.

MEZEY (1974)

MEZEY László: A hiteleshely a közhitelőség fejlődésében és III. Béla szerepe. In: HORVÁTH János – SZÉKELY György (szerk.): *Középkori kútfontok kritikus kérdései*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974. 315–332.

MEZEY (1979)

MEZEY László: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979.

MEZEY (1995)

MEZEY Barna (szerk.): *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris, 1995.

MEZEY (1999)

MEZEY Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Budapest, Osiris, 1999.

MICHAŁOWSKI

Roman MICHAŁOWSKI: The Nine-week Lent in Boleslaus the Brave's Poland. A Study of the First Piasts' Religious Policy. *Acta Poloniae Historica*, 89. évf., 2004. 5–50.

MICHEL

Anton MICHEL: Die Kaisermacht in der Ostkirche. In: Herbert HUNGER (szerk.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975. 206–234. A korábbi kiadások [*Ostkirchliche Studien*, 2–5 (1953–1956); Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1959, 119–138.] kivonatos közlése.

MIKLÓSY

MIKLÓSY Zoltán: Hiteles hely és iskola a középkorban. *Levéltári Közlemények*, 18–19. évf., 1940–41. 170–178.

MILASCH

Nikodemus MILASCH: *Das Kirchenrecht der morgenländischen Kirche*. (Ford. Alexander R. v. Pessić.) 2. jav. kiadás. Mostar, Pacher & Kisić, 1905.

MOLNÁR

MOLNÁR Erik: *A magyar társadalom története az őskortól az Árpádokig*. 2. kiadás. Budapest, Szikra, 1949.

MORAVCSIK (1923)

MORAVCSIK Gyula: *Szent László leánya és a bizánci Pantokrator-monostor*. Budapest–Konstantinápoly, M. Tud. Társ. Sajtóváll., 1923.

MORAVCSIK (1933a)

MORAVCSIK Gyula: Les relations entre la Hongrie et Byzance à l'époque des croisades. In: HARMATTA János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 315–319. [Első megjelenése: *Revue des Études Hongroises*, 8–11. 1933. 301–308. Az 1967-es kiadás szerint hivatkozom.]

MORAVCSIK (1933b)

MORAVCSIK Gyula: Pour une alliance byzantino-hongroise (seconde moitié du XIIe siècle). In: HARMATTA János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 304–313. [Első megjelenése: *Byzantion*, 8. 1933. 555–568. Az 1967-es kiadás szerint hivatkozom.]

MORAVCSIK (1938a)

MORAVCSIK Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. köt. Budapest, MTA, 1938. 171–212.

MORAVCSIK (1938b)

MORAVCSIK Gyula: Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. I. köt. Budapest, MTA, 1938. 387–422.

MORAVCSIK (1942)

MORAVCSIK Gyula: A magyar szókincs görög elemei. In: *Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1942. 264–275.

MORAVCSIK (1946)

MORAVCSIK Gyula: Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of their Migration. In: HARMATTA János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 245–259. [Első megjelenése: *The American Slavic and East European Review*, 5. 1946. 29–45. Az 1967-es kiadás szerint hivatkozom.]

MORAVCSIK (1947)

MORAVCSIK Gyula: The Role of the Byzantine Church in Medieval Hungary. In: HARMATTA János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1967. 326–340. [Első megjelenése: *The American Slavic and East European Review*, 6. 1947. 134–151. Az 1967-es kiadás szerint hivatkozom.]

MORAVCSIK (1953)

MORAVCSIK Gyula: *Bizánc és a magyarság*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953. (Reprint. Budapest, Lucidus, 2003.)

MORAVCSIK (1954)

MORAVCSIK Gyula: Ungarisch-byzantinische Beziehungen zur Zeit des Falles von Byzanz. In: HARMATTA János (szerk.): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémiai Kiadó,

1967. 371–382. [Első megjelenése: *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 2. 1954. 349–360. Az 1967-es kiadás szerint hivatkozom.]

MORAVCSIK (1958)

MORAVCSIK Gyula: *Byzantinoturcica. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvolker*. I. köt. 2. kiadás. Berlin, Akad.-Verlag, 1958.

MORRISSON (1992)

Cécile MORRISSON: Monnaie et finances dans l'Empire Byzantin, X^e–XIVe siècle. In: Cécile MORRISSON: *Monnaie et finances à Byzance: analyses, techniques* (Variorum Collected Studies Series; CS 461). Aldershot, Hampshire, Variorum, 1994. 291–325. [Első megjelenése: *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* II. Párizs, 1992. Az előbbi szerint hivatkozom.]

MORRISSON (2002)

Cécile MORRISSON: Byzantine Money: Its Production and Circulation. In: Angeliki E. LAIOU (szerk.): *The Economic History of Byzantium. From the Seventh Through the Fifteenth Century*. III. köt. Washington D.C., Dumbarton Oaks Research Libr. and Coll., 2002. 909–966.

MOSOLYGÓ

MOSOLYGÓ József: *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc, Ludvig Ny., 1941.

MOULAKIS

Christopher M. MOULAKIS: *Studien zur Epitome Legum*. München, Schubert, 1963.

MUNIER–GAUDEMET

Conciles gaulois du IVe siècle. Text latin de l'édition Charles MUNIER. Introd., trad. et notes par Jean GAUDEMET. Párizs, Ed. du Cerf, 1977.

MURARIK (1934)

MURARIK Antal: *A szabad rendelkezési jog Szent István törvényeiben*. Különnyomat a Századok 1934. évi pótfüzetéből, Budapest, Szerző, 1935.

MURARIK (1938)

MURARIK Antal: *A ősiség alapintézményeinek eredete*. Budapest, Sárkány Ny., 1938.

NAZ

Raoul NAZ: Divorce. In: RAOUL NAZ (szerk.): *Dictionnaire de droit canonique*. IV. köt. Párizs, Letouzey & Ané, 1949. 1315–1325.

NEDUNGATT (2002a)

George NEDUNGATT: Celibate and Married Clergy in CCEO Canon 373. *Studia Canonica*, 36. 2002. 129–167.

NEDUNGATT (2002b)

George NEDUNGATT: Clerics (cc. 323–398). In: George NEDUNGATT (szerk.): *A Guide to the Eastern Code. A Commentary on the Code of Canons of the Eastern Churches*. Róma, Pontificio Istituto Orientale, 2002. 255–328.

NICOL

Donald M. NICOL: Kaisersalbung. The Unction of Emperors in Late Byzantine Coronation Ritual. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 2. 1976. 37–52.

NÓTÁRI (2005)

NÓTÁRI Tamás: De matrimonio cum manu. *Jogtörténeti Szemle*, 2005/2. 52–65.

NÓTÁRI (2007)

NÓTÁRI Tamás: Remarks on Roman Marriage and Divorce. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Iuridica*, 48. 2007. 319–340.

NÓTÁRI (2013)

NÓTÁRI Tamás: Bemerkungen zur Gesetzgebung Stephans I., des Begründers des Königtums Ungarn. In: Janwillem OOSTERHUIS – Emmanuel van DONGEN (szerk.): *European Traditions: Integration or Disintegration?* Nijmegen, Wolf Legal Publishers, 2013. 135–149.

O'DONNELL

Christopher O'DONNELL: Celibacy of Clergy. In: Christopher O'DONNELL: *Ecclesia. A Theological Encyclopedia of the Church*. Collegeville, The Liturgical Press, 1996. 82–85.

OBOLENSKY

Dimitri OBOLENSKY: *A bizánci nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. (Ford. Bódogh-Szabó Pál.) Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1999.

OHME

Heinz OHME: Die sogenannten „antirömischen Kanones“ des Quinisextum. In: George NEDUNGATT – Michael FEATHERSTONE (szerk.): *The Council in Trullo revisited*. Róma, Pontificium Inst. Orientalium, 1995. 307–321.

OIKONOMIDES (1972)

Nicolas OIKONOMIDÈS: *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*. Párizs, Centre nat. de la recherche scientifique, 1972.

OIKONOMIDES (1976)

Nicolas OIKONOMIDÈS: L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025–1118). *Travaux et Mémoires*, 6. 1976. 125–152.

OIKONOMIDES (1985)

Nikolas OIKONOMIDÈS: La chancellerie impériale de Byzance du 13e au 15e siècle. *Revue des Études Byzantines*, 43. 1985. 167–194.

OIKONOMIDES (1991)

Nikolas OIKONOMIDÈS: Chrysobull. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 451–452.

OIKONOMIDES (2002)

Nikolas OIKONOMIDÈS: The Role of the Byzantine State in the Economy. In: Angeliki E. LAIOU (szerk.): *The Economic History of Byzantium, From the Seventh through the Fifteenth Century*. III. köt. Washington, D.C., Dumbarton Oaks Research Libr. and Coll., 2002. 973–1058.

OSTROGORSKY (1954)

Georg OSTROGORSKY: *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*. (Franciára fordította: Henri Grégoire.) Brüsszel, Inst. de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves, 1954.

OSTROGORSKY (1955)

Georg OSTROGORSKY: Zur Kaisersalbung und Schilderhebung im spätbyzantinischen Krönungszereoniell. *Historia*, 4. 1955. 246–256. Reprint: Herbert HUNGER (szerk.): *Das byzantinische Herrscherbild*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1975. 95–108. (Az utóbbi szerint hivatkozom.)

OSTROGORSKY (1958)

Georg OSTROGORSKY: Pour l'histoire de l'immunité à Byzance. *Byzantion*, 28. 1958. 165–254.

OSTROGORSKY (1963)

Georg OSTROGORSKY: *A bizánci állam története*. (A mű 1963-ban megjelent harmadik, átdolgozott kiadását Magyar István Lénárd, Németh Ferdinánd és Prohászka Péter fordította.) Budapest, Osiris, 2003.

OSTROGORSKY (1973a)

Georg OSTROGORSKY: Urum – Despoten. Die Anfänge der Despotenwürde in Byzanz. In: Georg OSTROGORSKY: *Zur byzantinischen Geschichte. Ausgewählte kleine Schriften*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973. 153–165.

PAIS (1938)

PAIS Dezső: A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. köt. Budapest, MTA, 1938. 605–643.

PAIS (1940)

PAIS Dezső: Az „auctor monasterii” a veszprémvölgyi apácák Kálmán-féle megerősítő levelében. *Magyar Nyelv*, 36. évf., 1940. 41–42.

PAPP

PAPP György: *A magyarság és a bizánci kereszténység kapcsolatának kezdetei*. Nyíregyháza, Görögkatolikus Élet, 1938.

PATLAGEAN

Evelyne PATLAGEAN: *Byzance et le blason pénal du corps*. In: Thomas YAN (szerk.): *Du châtement dans la cité. Supplices corporels et peine de mort dans le monde antique*. Párizs, École Française de Rome, 1984. 405–426.

PAULER

PAULER Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. köt. 2. kiadás. Budapest, Athenaeum, 1899. (Reprint: Budapest, ÁKV, 1984.)

PECKSTADT

Athenagoras PECKSTADT: *Mariage, divorce et remariage dans l'Eglise orthodoxe: économie et accompagnement pastoral*. Congrès international, Leuven (18–19 avril 2005), christophe.levailois.free.fr/fichier/Mar_div_ev_Ath.pdf. (Megjelenítés ideje: 2013. február 27.) (A tanulmány angol nyelven is elérhető a következő webcímen: www.orthodoxresearchinstitute.org/articles/liturgics/athenagoras_remarriage.htm. Az előbbi szerint hivatkozom.)

PIELER (1970)

Peter E. PIELER: Zum Problem der byzantinischen Verfassung. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 19. 1970. 51–58.

PIELER (1978)

Peter E. PIELER: Byzantinische Rechtsliteratur. In: Herbert Hunger: *Die hochsprachliche Literatur der Byzantiner*. München, Beck, 1978. II. köt. 341–480.

PIRIGYI

PIRIGYI István: *A magyarországi görög katolikusok története*. I. köt. Nyíregyháza, Görög Katolikus Hittudományi Főiskola, 1990.

PLEIDELL

PLEIDELL Ambrus: Egyházi és világi immunitás. *A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve*, 1934. 42–55.

PLÖCHL

Willibald M. PLÖCHL: *Geschichte des Kirchenrechts*. I–II. köt. 2., bővített kiadás. Bécs, Herold, 1960–1962.

PRICE

Richard M. PRICE: Zölibat: I. Religionsgeschichtlich, II. Kirchengeschichtlich. In: Gerhard KRAUSE – Gerhard MÜLLER (szerk.): *Theologische Realenzyklopädie*. XXXVI. köt. Berlin, De Gruyter, 2004. 720–739.

PÜSPÖKI NAGY

PÜSPÖKI NAGY Péter: *Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301 négy kötetben*. I. köt. Pozsony – Budapest, Madách Könyv- és Lapkiadó – Gondolat Könyvkiadó, 1989.

QUAGLIONI

Diego QUAGLIONI: II. András Aranybullája (1222). Egy „alkotmányos modell” az európai történelemben. In: BESENYEI Lajos – ÉRSZEGI Géza – Maurizio Pedrazza GORLERO (szerk.): *De Bulla Aurea Andreae II regis Hungariae MCCXXII*. Verona, Valdónega, 1999. 89–98.

R. KISS

R. KISS István: Trónbetöltés és ducatus az Árpád-korban. *Századok*, 61–62. évf., 1927–28. 733–765., 849–868.

RAMOS-LISSON

Domingo RAMOS-LISSÓN: Elvira. In: Walter KASPER et al. (szerk.): *Lexikon für Theologie und Kirche*. III. köt. 3. kiadás. Freiburg im Breisgau, Herder, 1995. 614.

REULING

Ulrich REULING: *Die Kur in Deutschland und Frankreich. Untersuchungen zur Entwicklung des rechtsförmlichen Wahlaktes bei der Königserhebung im 11. und 12. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979.

REYNOLDS

Susan REYNOLDS: *Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford, Oxford University Press, 1994.

RHBR

Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts. Teil I: Ludwig BURGMANN – Marie Theres FÖGEN – Andreas SCHMINCK – Dieter SIMON: *Die Handschriften des weltlichen Rechts*. Frankfurt am Main: Löwenklau-Gesellschaft, 1995. Teil II: Andreas SCHMINCK – Dorotei GETOV: *Die Handschriften des kirchlichen Rechts I*. Frankfurt am Main, Photios Verlag, 2010.

RIPOCHE

Jean Pierre RIPOCHE: Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok*, 111. évf., 1977/1. 79–92.

ROSZNER

Roszner ERVIN: *Régi magyar házassági jog*. Budapest, Franklin, 1887.

SACHERS

E. SACHERS: Tabellio, tabularium, tabularius. In: Georg WISSOWA (szerk.): *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft*. Reihe 2, Halbband 8. Stuttgart, Druckenmüller, 1932. 1847–1868., 1962–1969., 1969–1984.

SARADI (1994)

Hélène SARADI: Cursing in the Byzantine Notarial Acts: a Form of Warranty. *Byzantina*, 17. 1994. 441–533.

SARADI-MENDELOVICI (1988)

Hélène SARADI-MENDELOVICI: La ratification des actes privés byzantins par une autorité civile ou ecclésiastique. *Revue des Études Byzantines*, 46. 1988. 167–180.

SAWICZKI

Jakob v. SAWICZKI: Zur Textkritik und Entstehungsgeschichte der Gesetze König Stefans des Heiligen. *Ungarische Jahrbücher*, 9. 1929. 395–425.

SCHARF (1956)

JOACHIM SCHARF: Photios und die Epanagoge. *Byzantinische Zeitschrift*, 49. évf. 1956. 385–400.

SCHARF (1959)

JOACHIM SCHARF: Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge. *Byzantinische Zeitschrift*, 52. évf. 1959. 67–81.

SHELTEMA (1955)

HERMAN JAN SCHELTEMA: Über die Natur der Basiliken. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 23. 1955. 287–310.

SCHELTEMA (1970)

HERMAN JAN SCHELTEMA: *L'enseignement de droit des antécédents*. Leiden, Brill, 1970.

SCHELTEMA (1977)

HERMAN JAN SCHELTEMA: Das Kommentarverbot Justinians. *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 45. 1977. 307–331.

SCHILLER

FELIX SCHILLER: Das erste ungarische Gesetzbuch und das deutsche Recht. In: *Festschrift Heinrich Brunner zum siebenzigsten Geburtstag*. Weimar, Böhlau Nachf., 1910. 379–404.

SCHMEMANN–CLÉMENT

ALEXANDER SCHMEMANN – OLIVIER CLÉMENT: *A nagybőjt és a húsvéti titok. Aszkézis és liturgia az ortodox egyházban*. Budapest, Kairosz, 2007. (Ford. Baán István.)

SCHMINCK (1986)

ANDREAS SCHMINCK: *Studien zu mittelbyzantinischen Rechtsbüchern*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft, 1986.

SCHMINCK (1989)

ANDREAS SCHMINCK: „Frömmigkeit ziere das Werk.“ Zur Datierung der 60 Bücher Leons VI. *Subseciva Groningana*, 3. 1989. 79–114.

SCHMINCK (1991a)

ANDREAS SCHMINCK: Zur Entwicklung des Eherechts in der Komnenenepoche. In NICOLAS OIKONOMIDES (szerk.): *Byzantium in the 12th Century*. Athen, Kardamitsas, 1991, 555–587.

SCHMINCK (1991b)

ANDREAS SCHMINCK: Apostolic canons. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 141.

SCHMINCK (1991c)

ANDREAS SCHMINCK: Apostolic constitutions. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 141.

SCHMINCK (1991d)

Andreas SCHMINCK: Collectio 25 capitulorum. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 480.

SCHMINCK (1991e)

Andreas SCHMINCK: Collectio 87 capitulorum. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 480.

SCHMINCK (1991f)

Andreas SCHMINCK: Collectio tripartita. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 480.

SCHMINCK (1991g)

Andreas SCHMINCK: Epanagoge. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 703–704.

SCHMINCK (1991h)

Andreas SCHMINCK: Epanagoge aucta. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 704.

SCHMINCK (1991i)

Andreas SCHMINCK: Epanagoge cum Prochiro composita. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. I. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 704.

SCHMINCK (1991j)

Andreas SCHMINCK: Nomokanones. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1490–1491.

SCHMINCK (1991k)

Andreas SCHMINCK: Nomokanon of fourteen titles. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1491.

SCHMINCK (1991m)

Andreas SCHMINCK: Nomokanones, Nomokanon of fourteen titles. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1726.

SCHMINCK (1991n)

Andreas SCHMINCK: Prochiron legum. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1726.

SCHMINCK (1991p)

Andreas SCHMINCK: Prochiron. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1725.

SCHMINCK (1991q)

Andreas SCHMINCK: Synagoge of fifty titles. In: Alexander P. KAZHDAN (főszerk.): *The Oxford Dictionary of Byzantium*. III. köt. New York–Oxford, Oxford University Press, 1991. 1990.

SCHMINCK (1998)

Andreas SCHMINCK: Rec. Bochove. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 48. 1998. 350–354.

SCHRAMM

Percy Ernst SCHRAMM: Der König von Frankreich. Wahl, Krönung, Erbfolge und Königsidee vom Anfang der Kapetinger (987) bis zum Ausgang des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 25. 1936. 222–354.

SCHREINER

Peter SCHREINER: *Bizánc*. Budapest, Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 2002. (Az 1994-ben megjelent német művet Bódogh Judit fordította.)

SCHULER

Peter-Johannes SCHULER: Herdsteuer. In: *Lexikon des Mittelalters*. IV. köt. München–Zürich, Artemis & Winkler, 1989. 2150.

SCHWARZ

Godofredus SCHWARZ [GABRIEL DE JUXTA HORNAD]: *Initia religionis Christianae inter Hungaros ecclesiae orientali adserta. Eademque a dubiis et fabulosis narrationibus repurgata*. Dissertatio historio-critica. Francoforte-Lipsiae, 1740.

SERÉDI

SERÉDI Jusstinián: Szent István törvényei a római joggal és az egykorú kánonjoggal összehasonlítva. *Budapesti Szemle*, 725. 1938. április. 269–281.

SICKEL

Wilhelm SICKEL: Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10. Jahrhundert. *Byzantinische Zeitschrift*, 7. évf. 1898. 511–557.

SIMON (1973)

Dieter SIMON: *Rechtsfindung am byzantinischen Reichsgericht*. (Wissenschaft und Gegenwart, Juristische Reihe, 4. füzet.) Frankfurt am Main, Klostermann, 1973.

SIMON (1976)

Dieter SIMON: Rec. Gregory. *Byzantinische Zeitschrift*, 69. évf. 1976. 665.

SIMON (1984)

Dieter SIMON: Princeps legibus solutus. Die Stellung des byzantinischen Kaisers zum Gesetz. In: Dieter NÖRR – Dieter SIMON (szerk.): *Gedächtnisschrift für Wolfgang Kunkel*. Frankfurt am Main, Klostermann, 1984. 449–492.

SIMON (1988)

Dieter SIMON: Die Epochen der byzantinischen Rechtsgeschichte. *Ius Commune, Zeitschrift für Europäische Rechtsgeschichte*, 15. 1988. 73–106.

SIMON–TROIANOS (1977)

Dieter SIMON – Spyros TROIANOS: Eklogadion und Ecloga privata aucta. *Fontes Minores*, 2. 1977. 45–86.

SIMON–TROIANOS (1979)

Dieter SIMON – Spyros TROIANOS: EPA Sinaitica. *Fontes Minores*, 3. 1979. 168–177.

SINOGOWITZ

Bernhard SINOGOWITZ: *Studien zum Strafrecht der Ekloge*. Athén, Akadēmia Athēnōn, 1956.

SIPOS–GÁLOS

SIPOS István – GÁLOS László: *A katolikus házasságjog rendszere a Codex Juris Canonici szerint*. 4., bőv. kiadás. Budapest, Szent István Társulat, 1960.

SOLOVIEV

Alexander V. SOLOVIEV: Der Einfluß des Byzantinischen Rechts auf die Völker Osteuropas. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung*, 76. 1959. 432–479. [A tanulmány első változata francia nyelven jelent meg, s az örmény és grúz recepcióra is kiterjed: Alexander V. SOLOVIEV: L'influence du droit byzantin dans les pays orthodoxes. In *Relazione del X Congresso Internazionale di Scienze Storiche Roma*, 1955. VI. köt. Firenze, 1955. Reprint: Alexander V. SOLOVIEV: *Byzance et la formation de l'Etat russe (recueil d'études)*. London, Variorum, 1979. 599–650.]

SOLYMOSI (1984)

SOLYMOSI László: A hiteleshelyi pecséthasználát kezdeteihez. In: KÁLLAY István (szerk.): *A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981*. Budapest, ELTE, 1984. (= Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv I.) 91–139.

SOLYMOSI (1994)

SOLYMOSI László: Kápolnaispán. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 325.

SOLYMOSI (1995)

SOLYMOSI László: Érseki és püspöki oklevelek 1250 előtt. In: SOLYMOSI László (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétteni tanulmányok*. Budapest, Argumentum, 2006. 170–184. [Első megjelenése (franciául): SOLYMOSI László: Chartes archiépiscopales et épiscopales en Hongrie avant 1250. In: Christoph HAIDACHTER – Werner KÖFLER (szerk.): *Die Diplomatik der Bischofsurkunde vor 1250*.

La diplomatie épiscopale avant 1250. Referate zum VIII. Internationalen Kongreß für Diplomatie, Innsbruck, 27. September – 3. Oktober 1993. Innsbruck, Tiroler Landesarchiv, 1995. 159–177. (Az előbbi szerint hivatkozom.)]

SOLYMOSI (1997)

SOLYMOSI László: A pápai kancellária hatása az oklevéladásra a XIII. század közepéig. *Történelmi Szemle*, 39. évf., 1997. 335–344. [Reprint: In: SOLYMOSI László (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2006. 185–192. Az utóbbi szerint hivatkozom.]

SOLYMOSI (2006)

SOLYMOSI László: Az írásbeliség fejlődése az Árpád-korban. In: OROSZ István et al. (szerk.): *Magyarság és Európa – tegnap és ma.* Debrecen, Ady E. Akad. Alapítvány, 2006. [Reprint: In: SOLYMOSI László (szerk.): *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban. Diplomatikai és pecsétani tanulmányok.* Budapest, Argumentum, 2006. 193–215. Az utóbbi szerint hivatkozom.]

STICKLER

Alfons Maria STICKLER: *A klerikusi celibátus fejlődéstörténete és teológiai megalapozása.* Budapest, Budapesti Központi Papnevelő Intézet, 1994. (Ford. Csordás Eörs.)

STOLCZ

STOLCZ Alfonz: *A hiteles helyek és azok jelentősége a középkorban Magyarországon.* Újvidék, Ivkovic Ny., 1912.

SVORONOS (1951)

Nicolas G. SVORONOS: Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle. *Revue des Études Byzantines*, 9. 1951. 106–142.

SVORONOS (1964)

Nicolas G. SVORONOS: *La Synopsis major des Basiliques et ses appendices.* Párizs, Pr. univ. de France, 1964.

SWEENEY

James Ross SWEENEY: Gregory VII, the Reform Program, and the Hungarian Church at the End of the Eleventh Century. *Studi Gregoriani*, 14. 1991. 265–275.

SZABÓ

SZABÓ Péter: Papi áldás a házasságkötésnél. A kánonjogi doktrína fejlődése az elmúlt másfél évtizedben. In: SZABÓ Péter (szerk.): *Tanulmányok a keleti házasságjog köréből.* (Athanasiana Füzetek, 8.) Nyíregyháza, Szt. Atanáz Görög Katolikus Hittud. Főisk., 2003, 5–28.

SZAKÁLY

ifj. SZAKÁLY Ferenc: A szekszárdi konvent hiteleshelyi és oklevéladó működése 1526-ig. In: PUSKÁS Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből.* Szekszárd, Tolna Megyei Levéltár, 1968, 9–60.

SZATMÁRI

SZATMÁRI Imre: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. In: ZOMBORI István (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum évkönyve*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1995. 219–264.

SZEKFÜ

SZEKFÜ Gyula: *Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből*. Budapest, Akadémia, 1912.

SZEMERSZKY

SZEMERSZKY János: A görögkatolikus egyház böjtjei II–III. *Keleti Egyház*, 1. évf. 9. 1934. november hó. 289–296.

SZENTIRMAI (1961a)

Alexander SZENTIRMAI: Der Einfluss des byzantinischen Kirchenrechts auf die Gesetzgebung Ungarns im XI.–XII. Jahrhundert. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft*, 10. 1961. 73–83.

SZENTIRMAI (1961b)

Alexander SZENTIRMAI: Die Ungarische Diözesansynode im Spätmittelalter. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 47. 1961. 266–292.

SZENTMIKLÓS

SZENTMIKLÓS Lajos: *Az Árpádkori társadalom. A gazdasági alap*. Budapest, Pannónia Ny., 1943.

SZENTPÉTERY (1921)

SZENTPÉTERY Imre: V. István ifjabbkirálysága. *Századok*, 55. évf., 1921. 77–87.

SZENTPÉTERY (1930)

SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1930. (Reprint: Budapest, Hatágu Síp Alapítvány, 1995.)

SZENTPÉTERY (1938)

SZENTPÉTERY Imre: Szent István király oklevelei. In: SERÉDI Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. II. köt. Budapest, MTA, 1938. 133–202.

SZOVÁK

SZOVÁK Kornél: Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. (14. századi krónikaszerkesztmény v. -kompozíció. In: SZENTPÉTERY Imre (szerk.): *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. II. köt. (Bővített reprint.) Budapest, Nap Kiadó, 1999. 750–761.

SZTRIPSZKY

SZTRIPSZKY Hiador: *Jegyzetek a görög kultúra árpádkori nyomairól*. Budapest, Fritz Ny., 1913.

SZUROMI (2002a)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: Az első három esztergomi zsinat és a magyarországi egyházfegyelem a 12. században. In: ERDŐ Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest, 2002. 87–142.

SZUROMI (2002b)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: A keleti egyházfegyelem befolyása a korai magyar zsinatokon. In: ERDŐ Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 143–153.

SZUROMI (2002c)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: Az ankyrai zsinat kánonja az első két esztergomi zsinaton. In: ERDŐ Péter (szerk.): *Tanulmányok a magyarországi egyházjog középkori történetéről*. Budapest, Szent István Társulat, 2002. 77–86.

SZUROMI (2003)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: Fordulópont az egyetemes zsinatok történetében Nyugaton a XIII. században. In: PUSKÁS Attila (szerk.): *A Szent Titok vonzásában. A hetvenéves Fila Béla köszöntése*. Budapest, Új Ember, 2003. 331–344.

SZUROMI (2006a)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: A Snapshot from the Process of the Textual Development of Ivo's Works (Comparative Analysis of Angers, Bibliothèque Municipale, MS. 369 with BAV Reg. lat. 973 and Other Textual Witnesses). *Ius Ecclesiae*, 18. 2006. 217–238.

SZUROMI (2006b)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: Esztergomi zsinatok és kánongyűjtemények a XII. századi Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*, 2. évf., 2006/1–2. 191–201.

SZUROMI (2006c)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: Az egyházjogi források feldolgozásának szempontjai. *Kánonjog*, 8. évf. 2006. 49–77.

SZUROMI (2010)

SZUROMI Szabolcs Anzelm: *From a Reading Book to a Structuralized Canonical Collection. The Textual Development of the Ivonian Work*. Berlin, Frank & Timme, 2010.

SZÜCS (1983)

SZÜCS Jenő: *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest, Magvető, 1983.

SZÜCS (1984)

SZÜCS Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: H. BALÁZS Éva – FÜGEDI Erik – MAKSAY Ferenc (szerk.): *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. Budapest, Akad. K., 1984. 341–394.

SZÜCS (1988)

SZÜCS Jenő: Szent István Intelmei: az első magyarországi államelméleti mű. In: GLATZ Ferenc – KARDOS József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, MTA Törttud. Int,

1988. 32–53. [Reprint: VESZPRÉMY László (szerk.): *Szent István és az államalapítás*. Budapest, Osiris, 2002. 271–290. Az utóbbi szerint hivatkozom.]

SZÚCS (2002)

SZÚCS Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, Osiris, 2002.

TIMKÓ

TIMKÓ Imre: *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, Szent István Társulat, 1971.

TIMON

TIMON Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet, különös tekintettel a nyugati álamok jogfejlődésére*. 4., bővített kiadás. Budapest, Hornyánszky, 1910.

TÓTH (1986)

TÓTH Sándor László: A magyar fejedelmi méltóság öröklődése. *Acta universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica*, 83. 1986. 3–8.

TÓTH (1994)

TÓTH Sándor László: Trónöröklés. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 691.

TÓTH (1998)

TÓTH Sándor László: *Az etelközi magyar fejedelemválasztás*. In: MAKK Ferenc – TAR Ibolya – WOJTYLLA Gyula (szerk.): *Studia varia*. Szeged, JATE, 1998. 141–147.

TREGGIARI

Susan TREGGIARI: *Roman Marriage. Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*. Oxford, Clarendon Press, 1991.

TREITINGER (1938)

Otto TREITINGER: *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*. 3. kiadás. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1969.

TREITINGER (1940)

Otto TREITINGER: Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken. *Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa*, 4. 1940. 1–26.

TROIANOS (1986)

Spyros TROIANOS: Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga. In: Basiles KREMMYDAS – Nikos SBORONOS (szerk.): *Aferóma szton Niko Szboróno*. I. köt. Rethymno, Panepistēmio Krētēs, 1986. 97–112.

TROIANOS (1992)

Spyros TROIANOS: Die Strafen im byzantinischen Recht. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 42. 1992. 55–74.

TROIANOS (1995)

SPYROS N. TROIANOS: The Canons of the Trullan Council in The Novels of Leo VI. In: George NEDUNGATT – Michael FEATHERSTONE (szerk.): *The Council in Trullo revisited*. Róma, Pontificium Inst. Orientalium, 1995. 189–198.

TROIANOS (1999)

SPYROS N. TROIANOS: Οι πηγές του Βυζαντινού δικαίου. Athén, Sakkulas, 1999.

TROSTOVSZKY

TROSTOVSZKY Gabriella: Az esztergomi káptalan XIII–XIV. századi oklevelei az országos levéltár diplomatikai levéltárában. *Levéltári Közlemények*, 60. évf., 1989. 57–81.

TSIRPLANIS

Constantine N. TSIRPLANIS: Byzantine Parliaments and Representative Assemblies from 1081–1351. *Byzantion*, 43. 1973. 432–481.

UDAL'COVA

Zinaida V. UDAL'COVA: Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz. In: Helga KÖPSTEIN (szerk.): *Besonderheiten der byzantinischen Feudalentwicklung. Eine Sammlung von Beiträgen zu den frühen Jahrhunderten*. Berlin, Akad.-Verl., 1983. 11–56.

VACANDARD

Elphège VACANDARD: *Célibat ecclésiastique*. In: Alfred VACANT – Eugène MANGENOT (szerk.): *Dictionnaire de Théologie catholique*. Tom. 2, 2. Párizs, Letourey et Ané, 1905. 2068–2088.

VÁCZY (1931)

VÁCZY Péter: Immunitás és jurisdictio. *A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve*, 1. 1931. 13–40.

VÁCZY (1932)

VÁCZY Péter: A hűbériség szerepe Szent István királyságában. *Századok*, 66. évf., 1932. 369–392.

VÁCZY (1935)

VÁCZY Péter: *Die erste Epoche des Ungarischen Königtums*. Pécs, Fünfkirchen-Danubia, 1935.

VAJAY (1979)

VAJAY Szabolcs: Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn. Bemerkungen zu Raimund Kerbls Wiener Dissertation „Byzantinische Prinzessinnen in Ungarn zwischen 1050–1200 und ihr Einfluß auf das Arpadenkönigreich.“ *Ungarn-Jahrbuch*, 10. 1979. 15–28.

VAJAY (1988)

VAJAY Szabolcs: Veszprémvölgy és alapítói. *Levéltári Szemle*, 38. évf. 1988/4. 20–24.

VAN DER WAL–LOKIN

Nikolas VAN DER WAL – Jan H. A. LOKIN: *Historiae iuris Graeco-Romani delineatio. Les sources du droit byzantin de 300 à 1453*. Groningen, Forsten, 1985.

VASILIEV

A. A. VASILIEV: On the Question of Byzantine Feudalism. *Byzantion*, 8. 1933. 584–604.

VILLIEN

Antoine VILLIEN: Divorce. In: Alfred VACANT – Eugène MANGENOT (szerk.): *Dictionnaire de Théologie catholique*. IV. köt. Párizs, Letourey et Ané, 1908. 1455–1478.

WALDAPFEL

Waldapfel ESZTER: Szent István első törvénykönyve és a nyugati törvényhozás. In: ANGYAL Dávid (szerk.): *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*. Budapest, Kertész Ny., 1935. 84–102.

WALDMÜLLER

Lothar WALDMÜLLER: *Die Synoden in Dalmatien, Kroatien und Ungarn, von der Völkerwanderung bis zum Ende der Arpaden (1311)*. Paderborn, Schöningh, 1987.

WALDSTEIN–SIMON

Wolfgang WALDSTEIN – Dieter SIMON: Neuentdeckte Bruchstücke der Epanagoge cum Prochiro composita. Eine Palimpsesthandschrift der Klosterbibliothek Lavra. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 23. 1974. 145–178.

WEGENER

Wilhelm WEGENER: *Böhmen, Mähren und das Reich im Hochmittelalter. Untersuchungen zur staatsrechtlichen Stellung Böhmens und Mährens im Deutschen Reich des Mittelalters 919–1253*. Köln, Böhlau, 1959.

WEIMAR

Peter WEIMAR: Ars notariae. In: Peter WEIMAR: *Zur Renaissance der Rechtswissenschaft im Mittelalter*. Goldbach, Keip, 1997. 293–295. (Eredetileg a Lexikon des Mittelalters szócikként jelent meg.)

WENGER

Leopold WENGER: *Die Quellen des römischen Rechts*. Bécs, Holzhausen, 1953.

WICKHAM

Chris WICKHAM: Le forme del feudalesimo. In *Il feudalesimo nell'alto medioevo*. I. köt. Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, 2000. 15–46.

WILLOWEIT

Dietmar WILLOWEIT: Erbämter. In: *Lexikon des Mittelalters*. III. köt. München–Zürich, Artemis & Winkler, 1986. 2101.

WOLF

ARMIN WOLF: Das öffentliche Notariat. In: Helmut COING (szerk.): *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte*. I. köt.: Mittelalter 1100–1500. München, Beck, 1973. 505–514.

ZACHARIÄ (1877)

Karl Eduard Zachariä von LINGENTHAL: Die griechischen Nomokanones. In: Karl Eduard Zachariä von LINGENTHAL: *Kleine Schriften zur römischen und byzantinischen Rechtsgeschichte*. I. köt. Lipcse, Zentralantiquariat der DDR, 1973. 614–631. (Első megjelenése: *Mémoires de l'Académie impériale des sciences de St.-Petersbourg*, Série VIIe, tome 23, n° 7.)

ZACHARIÄ (1955)

Karl Eduard Zachariä von LINGENTHAL: *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*. 3. kiadás. Aalen, Scientia, 1955.

ZAJTAY

Imre ZAJTAY: Sur le rôle du droit romain dans l'évolution du droit hongrois. In *L'Europa e il diritto romano. Studi in memoria di Paolo Koschaker*. II. köt. Milánó, Giuffrè, 1954. 181–211.

ZÁSTĚROVÁ (1978)

Bohumila ZÁSTĚROVÁ: Über zwei Grossmährische Rechtsdenkmäler byzantinischen Ursprungs. In: Vladimír VAVŘÍNEK (szerk.): *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.–11. Jahrhundert*. Prága, CSAV, 1978. 361–385.

ZÁVODSZKY

ZÁVODSZKY Levente: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, Stephaneum Ny., 1904. (Reprint: Pápa, Jókai Városi Könyvtár, 2002.)

ZHISHMAN

Joseph ZHISHMAN: *Das Eherecht der orientalischen Kirche*. Bécs, Braumüller, 1864.

ZIESE

Jürgen ZIESE: *Wibert von Ravenna. Der Gegenpapst Clemens III. (1084–1100)*. Stuttgart, Hiersemann, 1982.

ZLINSZKY (1976)

ZLINSZKY János: *Az ügyvédség kialakulása Magyarországon és története Fejér megyében*. Székesfehérvár, Magyar Ügyvédi Kamara, 1976.

ZLINSZKY (1991)

ZLINSZKY János: *Római büntetőjog*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1991.

ZLINSZKY (1996)

ZLINSZKY János: A magyar jogrendszer kezdetei. *Jogtudományi Közlöny*, 51. évf., 1996/7–8. 269–274.

ZLINSZKY (2002a)

ZLINSZKY János: Römisches Recht in Ungarn. In: Martin J. SCHERMAIER – J. Michael RAINER – Laurens C. WINKEL (szerk.): *Iurisprudentia universalis. Festschrift für Theo Mayer-Maly zum 70. Geburtstag*. Köln, Böhlau, 2002. 945–963.

ZLINSZKY (2002b)

ZLINSZKY János: Történeti alkotmányunk fejlődése. *Magyar Szemle*, 11. évf., 2002. 3–4. és 5–6. szám, 28–50. és 88–103.

ŽUŽEK

Ivan ŽUŽEK: *Kormčaja Kniga. Studies on the Chief Code of Russian Canon Law*. (Orientalia Christiana Analecta 168.) Róma, Pont. Institutum Orientalium Studiorum, 1964.

ZSOLDOS (1994a)

ZSOLDOS Attila: Királyi ember. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 354.

ZSOLDOS (1994b)

ZSOLDOS Attila: Királyi kápolna. In: KRISTÓ Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 355.

THE QUESTION OF BYZANTINE INFLUENCE IN MEDIEVAL HUNGARIAN LAW AND IN CANON LAW IN HUNGARY

Summary

Introduction

What external factors influenced the Hungarian people's culture in its earliest stage? The question is one of the most important issues regarding early Hungarian history and the period preceding the founding of the state, when the people abandoned a nomad lifestyle, settled in the Carpathian basin and adopted Christianity. Many have addressed this question in connection with the early Hungarian State and law, and aimed to concentrate on certain concepts, foreign waves that possibly had an influence in numerous segments of this field. The majority of researchers involved tended to focus on early intellectual influence from the west, with special attention to Roman Catholicism and Latin culture in Hungary. A lot less research was consecrated to examining the impact of Byzantium – also seen as a continuation of the Roman heritage – on the Hungarian state and juridical life in the Middle Ages. The need to look into the matter is confirmed not only by the detailed findings by the Byzantinist Gyula Moravcsik and his school of Hungarian–Byzantine political and cultural relations, but is also justified by sporadic experiments analysing the vestige of eastern cultural influence on the Hungarian state and its legislation. However an overview on the subject has not yet been created.

The aim of the present monograph (of my doctoral thesis defended 2008 at Pázmány Péter Catholic University in Budapest) is to complete the picture already drawn from previous disquisitions, taking into account the influence of the Eastern Empire and its impact on the Hungarian state in the Middle Ages. Research was based on propositions which demonstrated that in certain segments of this field, Byzantine influence is probably present: particularly in ecclesiastical canons, certain rules of private law, institutions of public authentication of legal

documents, and also in the field of criminal law. In addition, it was deemed important to take into account a wider spectrum such as the relevant part of what remains of the Árpád-era norm-material; it was found equally important – besides recommendations of past bibliography – to include the analysis of additional institutions. Special emphasis needs to be put on institutions where cultural transmission is strong regarding a certain aspect (e.g. influence of the Eastern Church on Hungary, strong political relations under the reign of King Béla III.). Thus a comprehensive overview was made possible regarding ecclesiastical discipline in canon law, 12th–13th century centralized institutions where legal documents were authenticated, and Árpád-era criminal law.

I. Transmitting factors of Byzantine culture

Among the many factors that transmitted Byzantine culture, the presence of the Eastern Church in Hungary played a primary role as did the political-dynastic relations between the two countries. The christening of certain leaders of the wandering Hungarian people who later settled, and also the founding of monasteries following the foundation of state also played an important role in transmission of Byzantine culture. The peak period of the Orthodox Church in Hungary was during the first third of the 13th century. Hungary and Byzantium fostered active political relations, they were frequently engaged in military alliance, occasional co-operations of which one of the most important was the period of Manuel I Komnenos and King Béla III. Presumably marital relations between the reigning houses of Byzantium and Hungary also played a significant role. Characteristics of Eastern culture are also found in certain Hungarian artefacts; partly brought into the country by pillaging, by way of commerce (personal objects of everyday use, ornaments) also buildings erected on Hungarian soil (architectural remains).

II. Byzantine sources of law

The Middle-Byzantine era was quite rich in secular and ecclesiastic legislation as well. Justinian's great compilation of the 6th century – serving as a basis of Byzantine legal development – was followed by a number of smaller legal writings and private collections in Greek language tailored according to case practice. Later, during the time of the 'Macedonian renaissance' nearly the entire

book of Justinian's codifications was translated into Greek. Hence the origin of the most important Middle-Byzantine legal writings and law-books (*Ecloga*, *Eisagoge*, *Basilica*, *Procheiros Nomos*) that lived on in several forms. In canon law legislation of universal and local council decisions acquired their final form by the 9th century. These writings were compiled into various selections together with legal material occasionally issued by the emperor but concerning questions regarding the Church. The latter was subsequently completed with the so called *endemusa* synods of Constantinople and from the beginning of the 12th century renowned Eastern canonists scientifically processed and completed it with extensive comments. We must keep in mind the circumstance that of the legal resources mentioned which material found outside of Byzantium had the greatest impact: mostly small, easily handled law-books and other collections (in the field of secular law the *Ecloga*, the *Farmer's Law* and the *Procheiros Nomos*; in canon law the so called *Collectio L titulorum* and the *Collectio LXXXVII capitulorum*; the *Nomocanon XIV titulorum* only from the end of the 12th century, in parts). The fact that certain legal books were old did not mean that they automatically disappeared from practice.

When comparing Middle Age Hungarian legal material, the previously mentioned smaller law-books were deemed more relevant, however, the *Basilica* was also taken into consideration, due to its summarising synthetic nature. The core of canon law consists of norms of which the most important ones are the so-called Apostolic Canons, but also include universal and local council canons (and canons of the Holy Fathers) which were recognised by the Eastern Church as sources of law. In certain specific questions however it is worth taking into consideration the relevant legislation of the emperor as well (if existing).

III. Hungarian sources of law (decrees, synodic decisions, and deeds)

Opposed to the abundance of available Byzantine sources, the amount of Hungarian legal material of the era remaining to our day is quite small. Two decrees of St. Stephen (and his *Admonitions*), St. Ladislas' two laws and the so called council of Szabolcs, Könyves Kálmán's two decrees and the material of the two councils of Esztergom have been conserved. The 3rd council of Esztergom was held at the time of reign of Stephen III, this era also falls into the time period examined, as does the period of the Golden Bull of 1222 and its reviewed form in 1231. At first sight they do not reveal too many characteristics

of Byzantine influence, only one, St. Ladislav's 2nd decree mentions Byzantine money: the *nomisma*, the single eastern element to appear, though St. Stephen's laws also refer to the legal currency mentioned in the case of a fine to be settled in gold money (*pensa auri*). In point of fact the presence of the Byzantine *nomisma* in Hungarian secular legislation actually points to emerging eastern material culture in Hungary.

The same situation applies to subsisting Hungarian deeds. Although deeds vary in form following the founding of state in the first century, western characteristics became particularly prevalent. The founding letter of the Veszprém Valley nunnery can be mentioned as an exemption. It is attributed to St. Stephen and was written in Greek language and became known to us after its transcription in the Kálmán-era. It is simple in form and structure and the anathema (curse) formula at the end indicates traces of eastern – or at least Balkan-Greek – influence. The attribute “metropolitan” of the monastery refers to the phenomena of *stauropigia* – a privilege well known in the Eastern Church –, which is also found in many of the Greek monasteries in Hungary. This deed is the first to mention smoke-tax (*kapnikon*), a tax of Byzantine origin, also the first type of Hungarian direct tax which was to be paid “per smoke” – per household that is. It went out of practice following the Mongol (Tartar) invasion.

The Golden Bull deed form has certain traits that follow suit of the Byzantine model, it was already used in the Hungarian chancellery's practice before 1222. Its origins stem from the Byzantine *chrysobullon* bearing particular characteristics and marks in content; it generally documented some kind of privilege. This type of deed presumably did not enter Hungary by way of the east, but was transmitted into Hungarian practice through the west.

IV. Canon law

1. *The marriage of priests*

Certain elements of the Council of Szabolcs and the 1st Council of Esztergom can be traced back to Byzantine influence; namely passages that allowed priests to live together with their first, lawfully wedded wives. The strong expectation of the early western Church required that ordained clergymen of marital status leave their wives. The Eastern Church however continued to function on a basis confirmed in the Council in Trullo, according to which the continuation of the first, legal marital relationship was permitted – with the exception of

bishops. The decisions of Szabolcs and Esztergom were brought about in this spirit; however western factors could possibly have played a motivating role as well. Here we must mention the notable attitude of Antipope Clement III who followed the Gregorian reform ideology and the requirements of celibacy, but put less emphasis on enforcement compared to his predecessors. In addition the important western canon compilations of the time did not yet reflect all the strict perspectives of Rome regarding celibacy of priests. Nevertheless the resemblance between Hungarian council decisions and the canons of the Council in Trullo infer that at the time of setting Hungarian norms mentioned, directives of the Eastern Church were embraced. Other canons of the two Hungarian councils mentioned also support the idea of the adoption of the Byzantine model; these prohibit any eventual marital bond of unmarried ordained priests, remarriage of priests, marriage with widows or unwanted wives, cohabitation of clergymen with maids, they also state celibacy of the bishop. The content coincided with western ideas of the time but the corresponding dispositions can also be found in the legal material of the Eastern Church. Finally the 2nd Council of Esztergom adopted the official position of the Western Church.

2. Fasting

The Eastern Church's discipline of fasting is reflected in the 31st canon of the Council of Szabolcs which imposes sanctions upon 'latins' who do not follow the lawful tradition of the Hungarians. It was ordained by the 31st canon that meat was to be abandoned on Monday before Ash Wednesday whereas the "latins" mentioned abandoning meat beginning Wednesday before Ash Wednesday. To begin fasting on the Monday is a custom of the Byzantine Church. On the territories of the Eastern Church lent began on the Monday following the seventh Sunday before Easter, abandoning of meat foods began – in compliance with rules of pre-lent – one week beforehand (also called Butter Week). The Western Church on the other hand began lent on Wednesday of the seventh week before Easter. In conclusion the council decision mentioned reflects eastern traditions, as it sets the beginning of lent on Monday; nevertheless meat wasn't to be abandoned in Hungary on butter-week, but on the week following it. In point of fact, the Hungarian regulation corresponded to the Eastern Church's former custom which was in force before the 7th century.

3. *Other rules of church discipline*

Dispositions regarding Church discipline in Árpád-era laws and council-decisions reveal that there is no clear distinction between western and eastern models, thus we can assume that Hungary borrowed elements from both places (with the exception of writings where western influence is obvious due to word-for-word correspondence). Examples for this would be the *privilegium fori*, rules concerning the right of management of Church property, monks and priests wandering and abandoning their place to serve a landlord, about the clergy frequenting taverns, borrowing money, and their clothing. It is possible that Byzantium had an influence on the bishop's council mentioned in Kálmán's first law. This law resembles the eastern canons that regulated the eparchy council, however due to the difference in competence and in participants and also because of parallel presence of the same western institutions it is difficult to confirm this assumption.

4. *Wedding*

The 16th canon of the 2nd Council of Esztergom regulates form and content of church marriages; it also shows signs of probable Byzantine influence. It assesses that for a marriage to be valid, the couple should be wed in a church, in the presence of a priest, in the assistance of apt eyewitnesses, under a symbol of engagement, in the consent of both halves; it therefore goes beyond the requirements of relative contemporary western canon law which only acquired its final form after the 1215 Council of Lateran and later on in the Council of Trident. Byzantine law on the other hand had already set its requirements when the Esztergom canon came into existence which states that a priest's blessing is necessary, the couple should be wed in public and in the consent of both halves.

5. *Divorce and remarriage*

The 55th canon of the 1st Council of Esztergom permitting the annulment of marital bonds shows signs of Byzantine influence. The long held view of the Western Church was that a couple once bound in a valid marriage cannot be separated. It is possible however, under certain special circumstances for the married halves to live separately, but the bond is nevertheless valid until one of them deceases. Although

subjects did not always comply in practice – due to the influence of secular law –, the basic rule of the inseparable bond of marriage was unanimously placed into effect in ecclesiastical practice as of the middle of the 11th century; this is also reflected in certain compilations of contemporary canon law of the time. On the other hand however, the Eastern Church – primarily due to influence of secular law and Justinian’s regulations – permitted the two halves not only to live separately, but also to annul their marital bond. This is obviously the source of relative Hungarian regulations.

V. Regulations in ‘private law’

Byzantine influence is also detected in certain methods of liberation of slaves found in Middle Age Hungarian and Roman-Byzantine law (joining the clergy – 1st Council of Esztergom canons c. 30 and 69, *manumissio* before friends and witnesses or in a will – St. Stephen’s 1st decree ch. 18). Charity for salvation of souls, *agape* and the freedom of testation are also found in Hungarian decrees. It is possible that the Hungarian legislation, when creating them, took the Byzantine model as an example, but this practice was also known in Western Europe at the time, in consequence it can also be considered a possible place of origin.

We cannot ascertain the exclusive adoption of Byzantine law in the case of a person becoming a slave in St. Stephen’s 1st decree regulation (ch. 28–29) that is similar to that of the Roman *SC Claudianum*. According to the decree a person engaging in fornication with another man’s slave becomes the slave of the owner upon the third occasion. Although similar rules are stated in the middle Byzantine law-books, they nevertheless differ in certain details from St. Stephen’s laws. The same can be said about the law concerning widows: compared to the short *jus viduale* regulation in St. Stephen’s 1st decree (ch. 26), the Byzantine laws elaborate on the subject and enclose much more detailed regulations, and although the basic idea may be common, they differ in detail-regulations from the Hungarian source.

In Hungarian law, the institution of the daughter’s quarter (*quartalicium puellarum*) first appeared in the Golden Bull of 1222, it can be traced back to sources of Roman law. In the course of development of Middle Age law the antique Roman *quarta Falcidia* and the compulsory share were combined and later contributed in other countries (among them central European countries) to the forming of the daughter’s quarter. This basic idea undoubtedly came

from the west, where Justinian's codification (Byzantine sources in Latin language) including the institutions mentioned was subject to scientific study at universities. Justinian's novels however mention a certain "third" – based on the latter the Byzantine law-books after Justinian do likewise: in consequence we can conclude that the duty of the daughter's quarter cannot stem from a Greek source.

György Bónis finds it probable that in regulations of prescription (adverse possession) there was a strong influence of Roman and canon law. He based his assumption on the fact that in Hungarian common law according to István Werbőczy's *Tripartitum* (1514) neither *bona fides* nor legal title was needed to acquire means by prescription. This idea shows marked signs of post-classical Roman law regulations, in which – opposed to classical preconditions such as: *res habilis, titulus, fides, possessio, tempus* – *titulus* and *fides* were not needed for prescription. In his main kinds of adverse possession Justinian however evokes the requirements of the classic-era (although legal title was not required in the prescription-case later called the *longissimi temporis praescriptio*). Of the middle Byzantine law-books *Basilica* follows Justinian's regulations; smaller legal summarising books in contrast did not explain the prerequisites of prescription in detail. We therefore cannot surely assess whether legal title or *bona fides* were actually applied in practice as requirements, nor can we state whether Hungarian regulations can be traced back to Byzantine roots. Hungarian and Byzantine laws both bear similarities regarding term or effective dates of prescription (30 or 40-year time-limits existed in both), there are nevertheless a number of differences (32 and 42-year time-limit in Hungarian law, and the law of 12-year prescription did not have a predecessor in Byzantium). Therefore possible influence that came from the western canon law must also be taken into account (30 and 40-year prescription).

VI. Criminal law

There are undoubtedly a number of similarities between certain dispositions of Middle Age Hungarian criminal law and those found in Byzantine law-books. Both legal systems bear characteristic traits of ecclesiastical influence (religion, ethics, sanctioning of deeds against the Church, 'asylum'), the difference between intentional and unintentional crimes is occasionally identified; when determining a fine, the individual's financial situation and position held was taken into consideration. Occasionally punishment of preparation and attempt

are mentioned as well. Parallelisms can also be found in crime-punishment systems of Hungary and Byzantium (death punishment, corporal and shame punishments). A closer connection of the two systems can be found in the following cases: treason, false prosecution, abduction of young girls, homicide by way of sword, theft committed by clergymen. These parallelisms between the two legal systems do not give reason to conclude that Byzantine law was adopted as a whole in Hungary, but at the same time we cannot exclude that the predominantly independent Hungarian criminal legislation was created with a great deal of consideration consecrated to the Eastern model.

VII. Institutions of public authentication of legal documents

The structure and practice of the royal chapel of the King Béla III-era does not resemble the Byzantine chancellery. Béla's 'reform' is to be considered of Byzantine origin only to a certain extent: raised in Constantinople he learned the importance of written administration, based on his experience there he served its development in Hungary upon his return. Owing to his chancellors who were instructed abroad in the West he was able to implement written administration in practice. Written petitions are not necessarily to be brought into relation with the works of king Béla III (Béla IV might have adopted them to the royal court). The presence of this practice cannot be categorically attributed to Byzantine influence for the practice of petitions was already present in early western European courts as well.

Places of authentication issued deeds with certain attributes that can also be found in Byzantium and likewise in western European practice (deeds of *tabelliones* confirmed by members of the clergy, authentication by honourable members of the church in Byzantium, in offices of the *chartophylax* and in western practice of the *officialis*). Contemporary places of authentication in Hungary had a unique organisational structure; they did not have a predecessor in the West, or in Byzantium. Hungarian fundamentals presumably played a decisive role in the development of this specific institution.

VIII. Structures of state power and society

1. *The power of the ruler*

When examining 11th–12th century Hungarian public law, several parallelisms are found with that of the Byzantine system. Delegation of royal power and its participants in both systems seem to follow the order of the antique Roman pattern: the honourable members and the senate chose a person who was supported in his position by the people and the army. The church in turn crowned the person chosen through this process. It was equally considered important in Hungary as in Byzantium for the ruler to appoint his successor; this did not mean the beginning of some kind of heritage, as prerequisites already mentioned earlier were necessary to succeed on the throne. Scope of the ruler's powers in both cases also bears resemblance, which is surprisingly extensive both in Hungary and in Byzantium: the king or the emperor for example had unlimited authority in appointing office-holders, he did not have to fear that members of aristocratic families claiming their rightly intervention should prevent him from doing so on a hereditary basis.

Next to the similarities there are still a number of discrepancies regarding all general characteristics mentioned: participation of the people was more institutionalised in Byzantium and rather a contingency in Hungary. The chosen successor to the throne did not have exclusive power over a given territory in the Eastern Empire (until the 13th–14th century), this happened more often in the Kingdom of Hungary. Anointment only came into tradition in the 13th century in Byzantium, and in Hungary it was in practice since the reign of St. Stephen. The inauguration of office-holders was the unlimited right of the sovereign in both legal systems, but in Byzantium the event was accompanied by spectacular symbolic ceremonies which were not present in Hungarian practice. Right of resistance that limited powers of the sovereign are equally found in both places. In Byzantium this right was applied in a specific procedure with specifically defined formalities, where secular elements of the empire, the senate and the people played the main role. The Church only concluded the dethronement subsequently. Resistance was less popular in Hungary in this era; its practice was set down in writing in the Golden Bull of 1222 which resembled its western predecessors more, although we cannot exclude that *ius resistendi* and the notion of resistance (sporadically present in Hungary) can be traced back to Byzantine roots. Furthermore, in the event of the inauguration of the sovereign, elements of society mentioned in connection with delegation of power (high

society, the people) played an important role in Western Europe as well. The role of high society (tribe leaders) and the personal, charismatic aspect of royal power expanded throughout the empire were in all probability characteristic of the Hungarian nomad state; in consequence the “change in regime” at the turn of the millennium resulted in the continuation of the exact same practice.

2. *The lack of vassalage*

And finally Middle Age Hungary and Byzantium resemble each other in that they both lack the western type of feudal system. Seignior-vassal relations developed on the territory of the Frankish Empire and soon grew into a massive social system in a number of countries in Western Europe. Only some of its elements are found in the developing Middle Age Hungary, the phenomena never did turned into a society-forming factor. Byzantium was in a similar situation where seignior-vassal relations never developed into the western type of feudal system. Special literature on “Byzantine feudalism” treats institutions that are only similar to western feudal institutions, but differ in important features (*pronoia*, *lizios*, *exkousseia*, ‘*appanage*’ benefits). Of the institutions mentioned *pronoia* and *exkousseia* (the western *immunity*) have a Hungarian equivalent, but they bear only some characteristics of their pure Byzantine form and merely resemble them as phenomena. In conclusion it can be said that the non-presence of the feudal system was not due to cultural transmission but more likely to internal factors.

(Translated by Csilla Derzsi-Pap)

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD	13
ACKNOWLEDGEMENTS	15
INTRODUCTION	17
1. The subject	17
2. Results of previous research	18
3. Method of research	20
4. Thematic structure	21
CHAPTER I: TRANSMITTING FACTORS OF BYZANTINE CULTURE	23
1. Church	23
1.1. The relations of wandering Hungarians to Christianity	23
1.2. Byzantine evangelization among Hungarian conquerors	24
1.3. King St. Stephen and the Eastern Christianity	25
1.4. Greek monasteries	27
1.5. Eastern church organization in Hungary?	28
1.6. The decline of the Eastern Church in Hungary	29
2. Political and dynastic relations	30
2.1. Political relations between Hungary and Byzantium in the 11 th century	30
2.2. Conflicts in the 12 th century	32
2.3. Prince Béla	34
2.4. Political and dynastic relations from the 13 th century until the fall of Constantinople	35
3. Traces of Byzantine material culture in Hungary	36
3.1. Commercial relations in light of archaeological finds	36
3.2. Architecture	37
4. Evaluation	38
4.1. Ecclesiastical predominance	38
4.2. Slavic transmission	39
4.3. Era in scope	39

CHAPTER II: BYZANTINE SOURCES OF LAW	41
1. Sources of secular law	41
1.1. Periodization	41
1.2. Early elaborations of Justinian's work	41
1.3. Isaurian law books	43
1.4. Official works of the 'Macedonian Renaissance'	45
1.5. Private elaborations	48
1.6. Late Byzantine law books	50
2. Sources of canon law	51
2.1. Periodization	51
2.2. Primary sources of eastern canon law	52
2.3. Subsidiary sources	54
2.4. Early collections	55
2.5. Collections of canons	56
2.6. Collection of rules of secular origin	56
2.7. Nomocanons	57
2.8. The period of the great eastern canonists	58
3. Reception	58
3.1. Reception of Byzantine secular law	58
3.2. Reception of Byzantine canon law	60
3.3. General features of reception	61
CHAPTER III: HUNGARIAN SOURCES OF LAW	65
1. Laws and synodical decisions	65
1.1. St. Stephen's decrees and their possible foreign precursors	65
1.2. Admonitions	68
1.3. Royal decrees following St. Stephen	70
1.4. Late councils of the Árpád era	74
1.5. Conclusion	75
1.6. Byzantine money in Hungarian laws	76
2. Deeds	77
2.1. General overview	77
2.2. Deed of foundation of the Veszprém Valley nunnery	79
2.3. Possible precursors	81
2.4. The curse formula	82
2.5. 'Monastery of the Archbishop'	83
2.6. Kapnikon	86

2.7. The Golden Bull of 1222 and its precursors	88
CHAPTER IV: CANON LAW	93
1. The marriage of priests	93
1.1. Problematic issue and the position of science	93
1.2. Biblical foundation and the early eastern perception	94
1.3. Different western pattern in the 4 th century; eastern reactions	96
1.4. The status of bishops	98
1.5. Official position of the Eastern Church	99
1.6. The development of perception of celibacy in Western Europe	99
1.7. Regulation of Pope Gregory VII	102
1.8. Hungarian-Byzantine parallel: priests can keep their first, lawfully wedded wife	104
1.9. Twice married priests; priests who married widows or repudiated wives	106
1.10. Priests living with slaves or concubines	109
1.11. Rules concerning bishops	110
1.12. Summary and explanation	111
1.13. Dissenting explanations I: The role of foreign policy	111
1.14. The attitude of antipope Clement III	112
1.15. Dissenting explanations II: the influence of western canonical collections	114
1.16. Canons of the Council in Trullo in Western Europe	115
1.17. Nevertheless an eastern precursor?	117
1.18. Conclusion	119
1.19. The adoption of the western rules	119
2. Fasting	121
2.1. Abandoning meat in Lent	121
2.2. The beginning of Lent in the Western and Eastern Church	121
2.3. The “lawful custom” of the Hungarians corresponded to former eastern practice	123
3. Other rules of church discipline	124
3.1. Church matters are decided by ecclesiastical courts	125
3.2. Possible eastern and western precursors of the bishop’s council	126
3.3. Management of church assets	128
3.4. Regulations against wandering priests	130
3.5. Priests serving laymen	134

3.6. The behaviour of clergymen	135
3.7. Conclusion	138
4. Wedding	138
4.1. The 2 nd Council of Esztergom on marriage	138
4.2. Western regulation	139
4.3. Byzantine rules	140
4.4. The kiss of the bridegroom	141
5. Divorce and remarriage	142
5.1. Adultery as ground for the dissolution of marriage	142
5.2. Standpoint of the early church	143
5.3. Permissive practice from the 5 th century and Rome's counteractions	145
5.4. Byzantine secular law and views of the Eastern Church	147
5.5. Hungarian regulation in light of the eastern and western perception	151
CHAPTER V: REGULATIONS IN 'PRIVATE LAW'	155
1. Questions concerning slavery	155
1.1. Manumission	155
1.2. The sanction against persons entering in sexual contact with another man's slave	157
2. Law of succession	159
2.1. The freedom of testation, donation for the redemption of souls	159
2.2. Agape	162
2.3. Dower	163
2.4. Quartalitium puellarum	166
3. Adverse possession	168
4. Summary	171
CHAPTER VI: CRIMINAL LAW	173
1. General features	173
1.1. The place of criminal law in medieval legal order	173
1.2. Traces of ecclesiastical influence	175
1.3. Intentional crimes, relapse, co-perpetration, the role of social standing, the phase of crimes	176
1.4. Death penalty	178
1.5. Corporal punishment	179
1.6. Public humiliation punishment	181

1.7. Prison and exile	181
1.8. Financial punishment	182
1.9. Parallelisms in the sanction system	184
2. Certain crimes	185
2.1. High treason	185
2.2. Perjury	186
2.3. Sexual relations with own slaves	188
2.4. Drawing of the sword, homicide, abortion	188
2.5. Abduction of girls	190
2.6. Theft	191
2.7. Conclusion	192
CHAPTER VII: INSTITUTIONS OF PUBLIC AUTHENTICATION OF LEGAL DOCUMENTS	193
1. The written administration in the royal court	194
1.1. Private deeds confirmed by the king; western and eastern precursors	194
1.2. Capella regia	195
1.3. Pontifical administration	196
1.4. Frankish and French chancellery	197
1.5. Imperial chancellery of the Holy Roman Empire	198
1.6. Chancellery of the Byzantine Empire	199
1.7. Chancellery of the Patriarch of Constantinople	201
1.8. The 'reform' of Béla III	205
1.9. Western precursor?	209
1.10. The practice of petitions	211
1.11. Petitions in foreign courts	212
1.12. Béla III or Béla IV?	214
1.13. Royal archive	215
1.14. Conclusion	216
2. Issuing private deeds	216
2.1. Attestation of acts of private persons: <i>pristaldus</i>	216
2.2. <i>Cartula sigillata</i>	218
2.3. Places of authentication	218
2.4. Possible precursors: Roman-Byzantine <i>tabelliones</i> in the East	220
2.5. Public notaries in the West	222
2.6. Episcopal officials issuing deeds	223

2.7. Byzantine deeds attested by clericals as witnesses	224
2.8. The chartophylax as attestor	225
2.9. Conclusion	226
CHAPTER VIII: STRUCTURES OF STATE POWER AND SOCIETY	229
1. Royal power	231
1.1. Supreme power in times of migrant Hungarians	231
1.2. Raising on a shield	232
1.3. The dissolution of the confederation of tribes and the foundation of the Christian kingdom	234
1.4. Primogeniture, agnatic seniority or election from one family	234
1.5. The role of the people	237
1.6. Designation of the successor to the throne	238
1.7. Ecclesiastical anointing and coronation	239
1.8. The role of the army, the senate and the people in the election of the Byzantine emperor	240
1.9. Designation of the successor in Byzantium	242
1.10. Emperor chosen by God – the role of the church	243
1.11. Similarities and differences	244
1.12. Enthronement in the Holy Roman Empire	246
1.13. Succession to the throne in the French Kingdom	247
1.14. Conclusion	248
1.15. Posting of officers – the lack of hereditary positions	250
1.16. Appointing officers in Byzantium	251
1.17. Hereditary positions in Western Europe	251
1.18. Conclusion	252
1.19. <i>Ius resistendi</i>	253
1.20. Right of resistance in Byzantium	253
1.21. Right of resistance in Western Europe	254
1.22. Right of resistance in Árpád-era Hungary	255
1.23. Conclusion	257
2. The lack of vassalage	258
2.1. Definitions of ‘feudalism’	258
2.2. Western vassalage	259
2.3. Feudal-like institutions in Árpád-era Hungary	261
2.4. Byzantine ‘feudal’ institutions: <i>pronoia</i> , <i>charistikion</i> , <i>lizios</i> , <i>exkousseia</i> , ‘ <i>appanage</i> ’	262

2.5. Pronoia in Hungary?	264
2.6. Immunity and exkousseia	267
2.7. Conclusion	268
SUMMARY (in Hungarian)	271
ANNEX: DEED OF FOUNDATION OF THE VESZPRÉM VALLEY NUNNERY AND ITS LATIN RENOVATION	283
ABBREVIATIONS OF ROMAN–BYZANTINE SOURCES OF LAW	287
SOURCES CITED	287
BIBLIOGRAPHY	294
SUMMARY (in English)	341
Introduction	341
I. Transmitting factors of Byzantine culture	342
II. Byzantine sources of law	342
III. Hungarian sources of law (decrees, synodic decisions, and deeds)	343
IV. Canon law	344
V. Regulations in private law	347
VI. Criminal law	348
VII. Institutions of public authentication of legal documents	349
VIII. Structures of state power and society	350
TABLE OF CONTENTS (in English)	353

